

Emile Zola

Еміль Золя

L'Assommoir

Шинок

1876

Переклад - Тетяна Жарко (2020 рік)

Відповідно до статті 4 Всесвітньої конвенції про авторське право 1952 р., строк охорони оригінального твору скінчився. Авторські права на переклад захищені відповідно до статті 5 цієї ж Конвенції.

Перекладачка оприлюднює цей текст виключно для приватного читання. Для іншого використання цього перекладу прохання звертатись до перекладачки - zharkotanya@yahoo.com

Якщо Ви завантажуєте цей текст або читаєте його без завантаження, прошу переказати прийнятну для Вас суму на підтримку Збройних сил України

Передмова

Сьогодні я маю честь і щастя завдяки журналу «Всесвіт»¹ оприлюднити перший повний переклад українською мовою роману Еміля Золя «L'Assommoire». В Україні він досі був відомий як «Пастка» — саме таку назву вживав у своїх статтях Григорій Кочур, хоча Ольга Рошкевич, котра наприкінці XIX ст. переклала перші три розділи цього роману, назвала його «Довбня». Насправді слово *assommoire* багатозначне — воно може означати і довбню, і пастку. А ще так називали на паризькому арго дешеві шинки, де продавали неякісну горілку та абсент. Саме в такому значенні це слово вживав у своїх новелах Мопасан. Дієслово *assommer* означає «вбити, прибити», як забивають худобу ударом обуха межи очі. Натомість *s'assommer* — це «нажлуктитися», довести себе до найтяжчого ступеня сп'яніння, у якому втрачається людське обличчя. Тому для свого перекладу я обрала назву «Шинок», бо, окрім того, образ шинку поширений і в українському фольклорі, і в українській літературі як символ алкоголізму та суспільних лих, що його породили і ним породжені.

Золя не випадково обрав для цього роману таку багатозначну назву, адже в ньому йдеться не лише про матеріальні злигодні, а й про моральне зубожіння. Молоденька провінціалка з двома маленькими дітьми потрапляє у велетенське місто, де їхній батько полишає її напризволяще. *«На цю бруківку, в це повітря, що пашило, мов піч, її викинули геть саму з малятами. Жервеза обвела поглядом зовнішні бульвари, праворуч та ліворуч, спинилася на обох кінцях, охоплена глухим відчаєм, так ніби її життя мало відтепер перебігати тут — між скотобійнею та лікарнею».* Проте вона змогла видряпатися зі злигоднів, одружилась і навіть відкрила успішну власну справу, однак у сорок років помирає хворою на алкоголізм

¹ Число 1 за 2021 рік

жебрачкою. *«Смерть мусила брати її потрошку, шматочок за шматочком, волочачи її до самого кінця пекельним існуванням, яке вона сама собі створила. Ніхто ніколи не дізнався, від чого вона померла. Говорили про холод і про спеку. Але насправді вона відійшла через злигодні, бруд і втому свого зіпсутого життя. Вона подохла, як казали, від оскотиніння».* Чи це нещаслива доля, чи провина самої жінки, чи закон суспільства, безжалісного до слабких?

Відверте висвітлення повсякденної жорстокості вражало читачів ХІХ століття, хоча шокував не лише зміст, а й текст роману. Мова Золя виразна й натуралістично відверта. Зображаючи зворотний бік світової столиці розкошів, він щедро вживав народну говірку та паризьке арго. У французьких словниках та енциклопедіях такі поняття часто ілюстровані цитатами саме з «Шинку». Деякі вислови вважались настільки непристойними, що замість них редактори сором'язливо ставили у тексті три крапки. *«Тримай, чортве сміття!.. Ага! Отримала! Це заспокоїть тобі задок і передок! — Ага! Хльорко! Ось на твоє лайно! Помийся хоч раз у житті!»*

У наш час роман, звісно, публікується без цензурних скорочень, натомість наприкінці додається глосарій для пояснення тих термінів, які можуть бути не зрозумілі сучасному франкомовному читачеві. Для перекладача робота з таким текстом — це нелегке, але захопливе завдання, адже необхідно віднайти рівновагу між нормами сучасної літературної мови, її розмовним варіантом, діалектизмами та архаїзмами. Я намагалася якомога точніше відтворити мову і настрій оригінального твору, хоча іноді мусила дещо змінювати текст. «Велика паризька майстерня» потребувала такої професійної спеціалізації, для якої не тільки в українській, а й у жодній з відомих мені мов немає відповідників. Наприклад, «reperceuse» — майстриня, котра за нанесеним пунктиром вирізала деталі із золотих та

срібних листів. Іноді я додавала кілька слів, скажімо, аби пояснити читачеві зміст сороміцької пісеньки, з якої автор наводить лише назву.

Цікаво було спостерігати і міжкультурні паралелі, адже мова — безкомпромісний свідок життєвих реалій. Скажімо, для найяскравішої проблематики роману — алкоголізму — французька мова витворила не менше понять, аніж українська. Десятки синонімів на позначення різного ступеня сп'яніння та для назв горілки іноді зовсім відмінні, наприклад, українське «п'яний, мов павук» і французьке «п'яний, мов дрозд», іноді на диво подібні: *brulôt* («палена») — паленка, *casse-poitrine* («ломигруди») — запридух (самогон). *«Це вперше він так нажлуктився. Доти він тільки нализькувався, і не більше»*. А на сексуальну об'єктивацію та експлуатацію жінки непомилково вкаже багатий в обох мовах синонімічний ряд до поняття «повія». *«Остання чітка думка, яка її захопила, була про те, що її донечка-шльондра, певно, в цю ж мить жере вустриці»*.

Книга, про яку читач вигукне «Ось справді геніальний твір!», завжди розповідає більше, ніж хотів сказати її автор. «Шинок» — це сьома частина двадцятитомної саги «Ругон-Маккари», котру Золя бачив як «природну історію однієї родини за Другої імперії». Наші сучасники можуть не розуміти історичного контексту, але роман продовжує жити поза своїм часом. Суспільна уразливість та соціальна незахищеність жінки у великому місті, статєва об'єктивація, домашнє насильство, жорстоке поводження з дітьми, масовий алкоголізм — ці проблеми, на жаль, зараз актуальні так само, як і в позаминулому столітті.

ШИНОК

I

Жервеза чекала на Лантьє до другої години ночі. Вона сиділа в самій сорочці біля відчиненого вікна і тремтіла від прохолоди, а щоки її були мокрими від сліз. Потім вона впала впоперек ліжка і задрімала, здригаючись, наче в лихоманці. Протягом останнього тижня, після того, як вони, повечерявши, виходили із «Двоголового теляти», він відправляв її та дітей спати, а сам повертався пізньої ночі і розповідав, що шукав роботу. Цього вечора, чекаючи на його повернення, вона пригадувала, що нібито бачила його на порозі танцювальної зали «Гальорка», усі десять вікон якої, палаючи світлом, вкривали сліпучим запиналом темні потоки зовнішніх бульварів. А позад Лантьє буцімто вигулькнула Адель — полірувальниця з ювелірної майстерні, котра вечеряла у тій же ресторації, що й вони. Ця дівчина йшла кроків за п'ять чи шість від нього і погойдувала руками, немовби тільки-тільки відпустила його лікоть, аби не проходити разом під яскравим світлом ліхтарів, що висіли над вхідними дверима.

Жервеза прокинулася близько п'ятої, бо її тіло затерпло, а крижі ламало. Вона озирнулася довкола і зайшлась риданням. Лантьє не повернувся. Вперше він не ночував удома. Жервеза сиділа на краю ліжка під злинялою адамашковою шматиною, що звисала з перекладини, прикріпленої до стелі мотузком. Повільно, крізь сльози, що застиляли їй очі, вона оглянула вбогу готельну кімнату, де з меблів були тільки горіховий комод, котрому бракувало шухляди, три стільці із солом'яними сидіннями і брудний столик, на якому стояв щербатий глек з водою. Для дітей додали залізне ліжко, що перегороджувало комод і займало дві третини кімнати. В кутку стояла широко розкрита майже порожня скриня Жервези та Лантьє: на самому дні лежав старий чоловічий капелюх, прикиданий брудними сорочками та шкарпетками. А на стінах та на спинках меблів висіли дір'ява шаль, заляпані брудом штани та рештки лахів, котрих не схотіли купити

навіть ганчірники. Посеред каміна, поміж розпарованими цинковими лампами, припадала пилом купка блідо-рожевих квитанцій про заставу одягу у благодійній позичковій конторі. Це була найкраща кімната в готелі — на другому поверсі і з вікнами на бульвар.

Тим часом двоє дітей спали, пригорнувшись, на одній подушці. Восьмирічний Клод висунув рученята з-під ковдри і спокійненько посопував, а молодший чотирирічний Етьєн усміхався, обійнявши однією ручкою свого братика за шию. Їхня мати зупинила на них заплакані очі і вкотре зайшла риданням, аж мусила притиснути до губ хустину, аби заглушити тихі зойки, які їй несла було стримати. Боса, геть забувши взути капці, що спали їй з ніг, вона знову сперлася на підвіконня і знову, як і вночі, все ждала, звіддала роздивляючись тротуари.

Готель стояв на бульварі Шапель, праворуч від межової рогатки бульвару Рибалок. Це була триповерхова споруда, пофарбована до самого верху у бордовий колір, з віконницями, попсутими дощівкою. Понад ліхтарями з поцяткованим склом, між двома вікнами виднілися великі жовті літери, частково знищені пліснявою, що вкривала тинькування: «Готель “Бонкьор”», власник Марсульє». Один із ліхтарів заважав Жервезі, і вона звелася навшпиньки, притуливши хустину до губ. Вона поглянула праворуч, у напрямку бульвару Рошшуар, де перед скотобійнями стояли гуртки різників у закривавлених фартухах. Час від часу прохолодний вітер приносив звідти сморід — хижий запах забитих тварин. Жервеза позирнула ліворуч, змірявши поглядом довгу стрічку осьової вулиці, і зупинила очі на білому пагорбі недобудованого шпиталю Ларібуазьєр, що височів майже навпроти. Повільно, від одного крайобрію до іншого, вона простежила за мурами міста, поза якими іноді чула вночі крики замордованих людей. Жінка уважно роздивлялась віддалені місцини, темні закутки, почорнілі від вологи та сміття, і боялася побачити в одному з них тіло Лантьє з животом, пробитим ударами ножа. Коли ж вона звела очі

понад цим сірим безкінечним муром, що оточував місто пустельною смугою, то помітила яскраве світло і сонячний пил, уже заповнені вранішнім бурмотінням Парижа. Але вона все поверталася поглядом до рогатки в кінці бульвару Рибалок, витягала шию і до отупіння вдивлялась у безкінечний потік людей, худоби та возів, що спускався з пагорбів Монмартр та Шапель і шумував поміж двома присадкуватими будками сторожової застави. Звідти чулось тупотіння худоби, там вирував натовп, що раптово виплюскувався калюжами на бруківку, там простягалася безкінечна вервечка робітників, котрі прямували на роботу, несучи знаряддя праці на спині, а буханець хліба під пахвою. І це шумовиння вливалось у Париж і безперервно тонуло в ньому. Коли Жервеза, як їй здавалось, упізнавала поміж цим багатолюддям Лантьє, то перехилялася через підвіконня ще більше, заледве не падала. Потім вона ще міцніше притискала хустинку до губ, ніби хотіла посилити свій біль.

Вона відійшла від вікна, зачувши молодий веселий голос:

— Пані Лантьє, ваш благовірний не повернувся?

— Ні, пане Купо, — відповіла Жервеза, силуючись усміхнутися.

Це був робітник-бляхар, який за десять франків на місяць винаймав комірчину на горішньому поверсі готелю. На плечі в нього висіла торбина. Ключ залишився у дверях, і тому він зазирнув, як давній приятель.

— Знаєте, — продовжував він, — тепер я працюю он там — у лікарні... А що, гарна зараз пора — травень! Але цього ранку прохолодненько.

Хлопець поглянув на почервоніле від сліз обличчя Жервези. Коли ж він побачив, що ліжко не було розстелене, то злегка погойдав головою. Потім підійшов до ліжка, на якому спали діти, подивився на їхні рожеві янгольські личка і сказав, стишуючи голос:

— Ну ж бо! Ваш благовірний зле поводить з вами... Але не сумуйте так, пані Лантьє. Він занадто цікавиться політикою: нещодавно,

коли обрали Ежена Сю, він ніби здурів. То, може, він усю ніч просидів з друзями і все злословив на цього виплодка Бонапарта.

— Ні, ні, — насилу прошепотіла вона. — Це не те, що ви думаєте. Я знаю, де Лантьє... Боже мій! Усі ми маємо свої гризоти!

Купо кліпнув очима, аби показати, що його цими вивертами не обдуриш. Він пішов, але спершу запропонував Жервезі принести молока, якщо вона не хоче виходити. Це гарна і добра жіночка, вона може на нього розраховувати в скрутну мить. А Жервеза, тільки-но він пішов, повернулася до вікна.

Біля рогатки у вранішній прохолоді продовжувало купчитися людське стадо: слюсарі в блузах з грубого синього сукна, муляри, вкриті білими плямами, маляри, у яких з-під пальт визирали довгі сорочки. Здалеку цей натовп видавався збляклим, ніби тиньк, і безбарвним, і в ньому переважали злиняло-сині і брудно-сірі барви. Час від часу один із робітників раптово зупинявся і запалював люльку, а довкола нього інші простували далі, без жодної усмішки, без жодного слова до товаришів. Їхні щоки були землистого кольору, а обличчя звертались у напрямку до Парижа, котрий заковтував їх одного за одним через широку вулицю передмістя Рибалок. Проте біля двох будинків на вулиці Рибалок — поблизу двох винарень, на котрих уже розчинялись віконниці, чоловіки сповільнювали крок. Перш ніж зайти, вони зупинялися на тротуарі, опустивши руки і скося позираючи на Париж, — для них уже розпочався черговий день неробства. Біля шинквасів приятелі навстоячки чаркувалися й забували, що спливає час. Вони наповнювали зали, плювали, кашляли, промивали собі горло, ковтаючи нахильці чарчини.

Жервеза не відводила погляду від пивниці, котра належала татусеві Коломб і стояла ліворуч від готелю. Їй здалось, що вона побачила Лантьє. Але тут з вулиці до неї гукнула простоволоса товста жінка, підперезана фартухом.

— Агов, пані Лантьє! Ви вранішня пташка!

Жервеза перекинулась через підвіконня.

— А, це ви, пані Бош!.. О, у мене сьогодні стільки справ!

— А, так! Робота сама не переробиться.

І поміж вікном та тротуаром розпочалася розмова. Пані Бош була консьєржкою в будинку, на першому поверсі якого містився ресторан «Двоголове теля». Жервеза неодноразово чекала на Лантьє в комірці консьєржки, аби не сідати самій за стіл, посеред чоловіків, котрі їли поруч. Консьєржка повідомила, що йде на вулицю Вуглярів, за кілька кроків звідси, аби застукати в ліжку службовця, з котрого її чоловік ніяк не виб'є гроші за полагоджений сурдуг. Потім вона заговорила про одного з мешканців, який напередодні привів до себе панянку і нікому не давав заснути до третьої години ночі. Проте, балакаючи, вона зі жвавою цікавістю розглядала молоду жінку. Схоже, вона прийшла під її вікно винятково задля цього.

— А пан Лантьє ще спить? — раптово спитала вона.

— Так, він спить, — відповіла Жервеза і мимоволі почервоніла.

Пані Бош помітила в неї на очах сльози і, вочевидь задоволена, пішла собі, кленучи чоловіків, цих бісових ледацюг, проте повернулась і вигукнула:

— Ви йдете до пральні цього ранку, чи не так?.. Мені треба дещо випрати, я залишу для вас місце біля себе, тоді й побалакаємо.

Потім додала, так ніби її раптово охопила жалість:

— Бідолашна ви моя дитинко, ліпше б ви не лишалися тут, бо застудитесь... Ви геть синя.

Жервеза простояла, однак, біля вікна ще дві нескінченні години — до восьмої. Крамниці вже повідчинялись, а потік робітничих блуз, що спускався з довколишніх пагорбів, виснажився, лиш кілька запізнілих швидким кроком проминали межову рогатку. У винарнях ті ж чоловіки навстоячки продовжували пити, кашляти і плювати. Слідом за

робітниками посунули робітниці — полірувальниці, кравчині, флористки: скулені, благенько вдягнені, вони тупотіли вздовж зовнішніх бульварів. Йшли гуртками, по троє або четверо, жваво балакали, стиха посміювались і кидали довкола блискучі погляди. І поміж ними лишень одна простувала сама-самотою — худа, бліда і поважна, вона прямувала вздовж міських мурів, обережно переступаючи через струмочки, що витікали з-під куп сміття. Після них проминули службовці: вони хукали на пальці й жували на ходу невеличкі буханці. Напівсонні худорляві молоді хлопці у занадто короткому одязі йшли, дивлячись собі під ноги. Дрібноносилі бліді старці, виснажені безкінечними годинами сидіння в конторі, човгали ногами і поглядали на годинники, аби відрегулювати свою ходу з точністю до кількох секунд. Потім бульвари знову поринули у звичайний ранковий спокій. Рантьє, котрі мешкали неподалік, прогулювались проти сонечка. Простоволосі матері у брудних спідницях гойдали на руках сповитих немовлят і міняли їм пелюшки прямісінько на лавках. Соплива, казна-як вдягнена малеча з вереском, сміхом і плачем штовхалася і качалася по землі. Жервезі від неспокою запаморочилось у голові, і вона відчула, що задихається. Їй здавалось, що настав кінець, що час зупинився, що Лантьє ніколи більше не повернеться. Вона мандрувала відсутнім поглядом від старої чорної скотобійні, повної крові і смороду, до білісінької нової лікарні, всередині якої, через прямі ряди віконних дір, було видно порожні кімнати, де незабаром запанує смерть. Навпроти, за міським муром, сяло блискуче світанкове небо, на якому понад велетенським пробудженням Парижа здіймалося сліпуче сонце.

Молода жінка сиділа на стільці, звисивши руки, і вже не плакала, коли до кімнати спокійно зайшов Лантьє.

— Це ти! Ти! — вигукнула вона й хотіла, було, кинутись йому на шию.

— Так, це я. Що з того? — відповів він. — Сподіваюсь, ти не розпочнеш знову торочити свої дурниці?

Він відсунув Жервезу від себе і навідмаш закинув свого чорного фетрового капелюха на комод, аби показати, що перебуває в поганому настрої. Це був чоловік двадцяти шести років, невисокий, дуже чорнявий, із вродливим обличчям, прикрашеним тоненькими вусиками, які він постійно закручував машинальним жестом. Він говорив із дуже помітним провансальським акцентом і носив робітничий картуз та старий заплямований сурдут, туго підперезаний поясом.

Жервеза впала на стілець і стиха й уривчасто жалілася:

— Я очей не могла стулити... Я думала, що тебе уколошкали... Куди ти ходив? Де ти був усю ніч? Господи! Тільки не розпочинай знову, бо я збожеволію... Огюсте, скажи, де ти був?..

— Там, до біса, де мав справи! — відповів він і знизав плечима. — О восьмій я був на вулиці Гласьер, у свого друга, який хоче заснувати фабрику капелюхів. Там я й затримався. Тому й вирішив спати на місці. Ти ж знаєш, я не люблю, коли за мною нюшкують. Дай мені чистий спокій!

Молода жінка знову заридала. Відлуння її голосу та різкі рухи Лантьє, який на ходу перекидав стільці, розбудили дітей. Майже голі, вони сіли на ліжку й почали куйовдити ручками волосся. Зачувши плач матері, діти почали жахливо верещати і собі заплакали, хоча заледве розплющили оченята.

— Почалася музика! — вигукнув розлючений Лантьє. — Попереджаю, що негайно піду геть! І цього разу я піду назавжди... Ви нарешті замовкнете? Бувайте! Я повертаюсь туди, звідки прийшов.

Він уже забрав свій капелюх з комода, але Жервеза кинулася до нього, белькочучи:

— Ні, ні!

І вона почала пестощами вгамовувати плач малят. Вона цілувала їхне волоссячко і вклала їх знову в ліжко, промовляючи ніжні слова. Цілком заспокоєні, малята вклалися на подушці і засміялись, почали жартома щипати одне одного. А тим часом їхній батько, навіть не знімаючи черевиків, зморено впав на ліжко. Його обличчя було блідим від безсонної ночі. Він не заснув і, лежачи з широко розплющеними очима, роззирнувся по кімнаті.

— Ну й краса тут! — пробурмотів він.

Потім, зиркнувши якусь мить на Жервезу, додав злостивим голосом:

— Ти що, більше не вмиваєшся?

Жервезі було всього лиш двадцять два роки. Вона була висока, трошки худорлява, її обличчя з делікатними рисами вже було виснажене тяжким життям. Нечесана, взута в капці, вона тремтіла, вдягнена в білу сорочку, на якій лишився пил і бруд від меблів, — здавалось, вона постаріла на десять років протягом останніх годин хвилювань та плачу. Слова Лантьє пробудили її зі страху й відчаю.

— Ти несправедливий, — жвавіше відказала вона. — Ти ж знаєш, я роблю все, що можу. У тому, що ми опинилися тут, немає моєї вини... Хотіла б я поглянути на тебе, з двома дітьми на руках, у кімнаті, де навіть немає грубки, аби нагріти води... Треба було, коли ми приїхали до Парижа, не проїдати гроші, а одразу ж облаштуватись, як ти й обіцявся.

— Послухайте лишень! — вигукнув він. — Ти проїдала ті гроші разом зі мною! Тож тепер тобі не личить жалітись на мене!

Але вона продовжувала, ніби не чуючи його:

— Зрештою, якщо взятись за розум, то можна ще видряпатися... Вчора ввечері я ходила до пані Фоконьє, вона має пральню на Новій вулиці. Вона бере мене на роботу з понеділка. Якщо ти домовишся зі своїм другом, у якого ночував, то ми менш ніж за шість місяців знову будемо на

плаву — зможемо викупити одяг і винайняти десь закуток, де будемо у себе вдома... Так! Потрібно працювати, працювати...

Лантьє зі змудьгованим виглядом відвернувся до стіни. І тоді Жервеза вибухнула:

— Так-так! Усі знають, що ти не палаєш бажанням працювати. Ти мрієш про щось велике, ти хочеш вдягатись, мов пан, і водити попід ручку хвойд у шовкових спідницях. Чи не так? Ти думаєш, що я вже не така гарненька, відколи змусив мене спродати всі мої сукні... Послухай-но! Огюсте, я не хотіла тобі цього казати, хотіла ще трохи зачекати, але я знаю, де ти був усю ніч. Я бачила, як ти йшов на танці з тією Адель. О, ти вмієш обирати! Я знаю, чого вона варта! Я знаю, чому вона вдає із себе принцесу... Вона переспала з усім рестораном.

Лантьє рвучко зістрибнув з ліжка. Його очі стали темно-чорними, а обличчя зблідло. У цьому невеликому чоловікові лютість здійняла справжню бурю.

— Так-так! З усім рестораном! — повторила молода жінка. — Пані Бош невдовзі виселить їх обох — і твою кралю, і її довготелесу цибату сестру, бо перед їхніми дверима весь час стоїть черга чоловіків.

Лантьє здійняв кулаки, проте, погамувавши бажання вдарити Жервезу, схопив її за руку і торснув з усієї сили, аж вона заточилася на ліжко дітей, які знову почали голосити. Він повернувся на своє ліжко з виглядом чоловіка, котрий після вагань ухвалив рішення.

— Жервезо, ти не знаєш, що накоїла, — пробурмотів він. — Ось побачиш, ти помилилася.

Діти ще якусь мить плакали. Їхня мати, спершись на край ліжка, схопила їх обох у обійми. І вона в двадцятьє монотонно повторювала ті ж слова:

— Бідолашні мої малята, якби ж то вас не було!.. Якби ж то вас не було!.. Якби ж то вас не було!..

Лантьє спокійно лежав горілиць і дивився перед себе — на шмат вилялого адамашка. Він уже не слухав, а зосередився на одній думці. Він пролежав так без сну приблизно годину, незважаючи на втому, що склеювала йому повіки. Коли ж він перевернувся на бік і сперся на лікоть, кидаючи черствий і рішучий погляд, Жервеза саме закінчувала прибирати кімнату. Вона вмила і вдягнула дітей і почала застилати їхнє ліжко. Він дивився, як вона замітає й витирає пил з меблів. Кімната залишалася темною і вбогою: стеля вкрита кіптявою, шпалери повідклеювались через вологу, три стільці й розкурочений комод так і залишилися масними — бруд, що облипав їх, лиш розмазувався під ганчіркою. Жервеза стала перед підвішеним на гачку невеличким круглим дзеркалом, перед яким сам Лантьє зазвичай голився, і підбрала своє волосся, а потім почала ретельно митись. А він тим часом розглядав її голі руки, її голу шию і всі оголені частини її тіла, ніби подумки порівнював. Лантьє закопилів губи: Жервеза кульгала на праву ногу, але це було помітно тільки в ті дні, коли вона була стомлена і вже не могла стримуватись, так їй ламало стегна. Цього ранку, вимучена важкою ніччю, вона волочила ногу і мусила спиратись на стіни. Запанувала тиша. Вони не сказали ані слова: він, схоже, вичікував, вона, приховуючи свій біль, силувалася зробити байдуже обличчя і квапливо рухалася. Коли вона згрібала в оберемок брудну білизну, що валялася в кутку, за скринєю, він нарешті розтулив губи і спитав:

— Що ти робиш?.. Куди ти зібралася?

Вона не одразу відповіла, лиш коли він розлючено повторив запитання, промовила:

— Хіба сам не бачиш?.. Треба все це випрати... Діти не можуть жити в гнойовиську.

Вона вклала в пакунок дві чи три носові хустини. Знову помовчавши, він перепитав:

— У тебе є гроші?

Вона враз підвелась і поглянула йому в обличчя, не випускаючи з рук брудних дитячих сорочечок.

— Гроші! Звідки я їх візьму?! Вкраду?! Ти добре знаєш, що позавчора я отримала три франки за свою чорну спідницю. З цих грошей ми двічі пообідали, а на ковбаси йде багато грошей... Звичайно ж, у мене немає грошей. Я маю тільки чотири су — на пральню... Я не заробляю так, як деякі жінки.

Він не звернув уваги на цей натяк, а звівся з ліжка й оглянув деякі лахи, що висіли на стінах. Зрештою, він зняв штани і шаль, вийняв із комода жіночу блузку та дві сорочки і кинув цей пакунок Жервезі:

— Ось, віднеси це, віддай під заставу.

— Може, віднести ще й дітей? — спитала вона. — Ого! Якби можна було заставити дітей і взяти за це гроші — гарний був би гешефт!

Проте вона пішла до благодійної каси. Повернувшись за півгодини і поклала на камін монету у сто су, а між двома світильниками залишила чергову квитанцію.

— Ось що мені дали, — повідомила вона. — Я хотіла шість франків, але не було ради. Вони там не розоряться... У них завжди купа люду!

Лантьє не одразу взяв монету у сто су. Він волів, аби Жервеза принесла дрібніші гроші, щоб і собі взяти дещо. Але зрештою поклав монету в кишеню свого жилета, побачивши на комоді загорнений у папір шматок шинки й окраєць хліба.

— Я не пішла до молочарні, бо ми їм винні вже за тиждень, — пояснила Жервеза. — Але я незабаром повернусь, а ти, доки мене не буде, сходи по хліб і по битки, і тоді ми пообідаємо... Принеси ще й літру вина.

Він не заперечував. Було схоже на примирення. Молода жінка закінчувала складати в жмут брудну білизну. Проте, коли вона збиралася взяти на дні скрині сорочки і шкарпетки Лантьє, він гукнув, аби вона їх там залишила.

— Лиши мою білизну! Чуєш?! Я не хочу!

— Чого ти не хочеш? — спитала вона, розгинаючи спину. — Сподіваюсь, ти не збираєшся носити цю гидоту? Треба усе випрати.

Вона стривожено вдивлялася в нього й бачила на його вродливому обличчі ту ж затятість, буцімто ніщо не могло його похитнути. Він розізлився, вирвав у неї з рук білизну і пожбурих її назад у скриню.

— До дідька! Послухайся мене хоч одного разу! Я вже сказав, що не хочу!

— Але чому? — повторила вона, бліднучи, охоплена жахливим передчуттям. — Зараз тобі не потрібні твої сорочки — ти ж не будеш виходити... Що станеться, якщо я візьму їх випрати?

Він завагався на мить, знітився під непорушним поглядом її палючих очей.

— Чому? Чому? — пробурмотів він. — До біса! Ти розплещеш повсюди, що утримуєш мене, що переш і церуєш одяг. А мене це бісить! От! Займайся своїми справами, а я займусь моїми... Для чого, хіба, існують пралі?

Вона благала його, переконувала, що ніколи нікому не жалілася. Але він щосили зачинив скриню, сів на ляду і вигукнув жінці в обличчя: «Ні!» Він хазяїн того, що йому належить! Потім, аби уникнути її погляду, що не відставав від нього, повернувся на ліжку і сказав, що хоче спати, а вона нехай припинить довбти йому голову. Цього разу він, схоже, заснув посправжньому.

Жервеза якийсь час простояла в нерішучості. Вона хотіла, було, відштовхнути ногою пакунок з білизною, сісти на нього й узятися до шиття. Проте спокійне дихання Лантьє її остаточно заспокоїло. Жінка взяла кульку синьки і шматок мила, що залишилися від останнього прання. Вона підійшла до малят, які спокійно бавилися біля вікна зі старими корками, поцілувала їх і тихенько наказала їм:

— Будьте чемними, не здіймайте галасу. Тато спить.

Коли вона виходила з кімнати, то посеред загальної тиші під чорною стелею дзвенів тільки стишений сміх Клода й Етьєна. Була десята година. У прочинене вікно зазиравав сонячний промінчик.

На бульварі Жервеза звернула ліворуч і пішла Новою вулицею. Біля пральні пані Фоконьє вона привітала її власницю, кивнувши головою. Громадська пральня стояла посеред вулиці, де шлях починав іти під гору. Понад пласкою будівлею здіймалися три велетенські резервуари з водою — опуклі цинкові циліндри, що випинали свої сірі боки. А поза ними височіла сушарня — дуже високий третій поверх, затулений з усіх боків щитами з тонких штахетин, крізь які потрапляло повітря, а поміж ними виднілась білизна, що висіла на металевих дротах. Праворуч від резервуарів тонкий димар парової машини пихкотів рівномірним і важким подихом, випускаючи хмарки білого диму. Жервеза, не підтикуючи спідниці, як жінка, звична до калюж, зайшла у двері, обабіч яких стояли бочки з хлорованою водою. Вона вже знала власницю пральні — тендітну низеньку жіночку з хворобливими очима, яка сиділа у заскленій конторі, оточена гробсбухами, складеними на етажерках шматками мила, кульками синьки у скляних слоїках і запакованими фунтами бікарбонату соди. Зайшовши, Жервеза попросила видати їй праник і щітку, які залишила на збереження після останнього прання. Взявши свій номерок, вона зайшла до пральні.

Це був велетенський ангар із пласкою стелею, з відкритими бантинами, спертими на металеві опори, з широкими світлими вікнами. Приглушене денне світло вільно розтинала гарячу пару, що висіла білястим туманом. У деяких кутках здіймалися цівки диму, що розвіювались, утворюючи синяву завісу. Довкола крапотіла важка волога, насичена мильним запахом — повсюдним нечітким мокрим запахом. Час від часу над ним переважали потужніші хвилі хлору. Вздовж кранів, по обидва боки центрального проходу, стояли шерехи жінок з оголеними до плечей руками, з відкритими

шиями, з підтиканими спідницями, з-під яких визирали кольорові панчохи та важкі черевики на шнурівці. Сварливі, грубі, розперезані, мокрі, ніби тільки-но вийшли з-під зливи, з червоною шкірою, від якої йшла пара, вони затято ляпали праниками, сміялися, озирались, аби посеред цього гамору кинути слівце, і схилялися до своїх ночов. Довкола них і під ними текли справжні річки, мандрували туди-сюди і виливалися навідмаш відра гарячої води, зверху цебеніли відкриті крани з холодною водою, розліталися бризки від праників, крапотіла виполоскана білизна, і озерця, в яких бабралися ці жінки, стікали струмочками на похилу кам'яну підлогу. А посеред криків, рівномірних ударів, дощового шарудіння та грозового гуркоту, що танув під вологою стелею, праворуч безупинно пихкотіла і хропіла парова машина, уся біла від дрібних крапель. Її вентиль тремтів у дивному танці, немовби відміряв цей нестерпний гамір.

Жервеза дрібним кроком пройшла уздовж центрального проходу, роззираючись навсібіч. Вона несла під пахвою пакунок білизни і через це кульгала сильніше, ніж зазвичай, ще й пралі, які безупинно ходили туди-сюди, штовхали її.

— Агов, сюди, моя дитинко! — зачувся низький голос пані Бош.

Молода жінка стала праворуч від неї, на самому кінці ряду, а консьєржка, яка саме затято терла шкарпетку, уривчасто заговорила, не полишаючи свою роботу:

— Влаштовуйтесь тут, я притримала ваше місце... О, у мене роботи небагато. Бош майже не бруднить свою білизну... А ви? У вас також роботи ненадовго? Ваш вузлик малесенький. До полудня ми з усім цим упораємося і підемо собі обідати... Я раніше віддавала свою білизну пралі з вулиці Пуле. Але вона витягла з мене всі гроші своїм хлором та щітками. Тож я перу сама. Це дуже вигідно — платиш лише за мило... Погляньте-но, ці сорочки ліпше замочити. Божечки! Ці бруднулі дітиська! Як вони вміють закаляти штанці!

Жервеза розібрала свій пакунок і розклала дитячі сорочечки. А на пораду пані Бош замочити їх у мильній воді відповіла:

— Та ні! Достатньо буде гарячої води... Я це добре знаю.

Вона розсортувала білизну і відклала окремо кілька кольорових речей. Тоді з-під крана позаду неї набрала чотири відра холодної води, вилила її у свої ночви й замочила в ній оберемок білого одягу. Вона підібрала свою спідницю, підв'язала її між ногами і сама ступила у ночви, які, якби їх поставити сторч, сягнули б їй до живота.

— Еге! Ви й справді це добре знаєте, — повторила пані Бош. — У себе вдома ви були пралею, чи не так, моя дівчинко?

Жервеза закасала рукави, відкрила свої гарні руки білявки, ще молоді, заледве рожеві на ліктях, і почала відтирати бруд з білизни. Вона розклала сорочку на вузькій пральній дошці, побілілій та потрісканій від води, і почала терти одяжину милом, перевертала її і терла з іншого боку. Перш ніж відповісти, вона схопила праника і почала ним виляскувати, вигукуючи слова і водночас відміряючи важкі рівномірні удари:

— Так-так! Пралею. З десяти років... Вже дванадцять років... Ми ходили на річку... Там пахне ліпше, ніж тут... Ви б тільки побачили наш куточок під деревами... Там тече чиста вода... Знаєте, у Пласані... Ви знаєте Пласан?.. Біля Марселя?

— Матінко Божа! — вигукнула пані Бош, зачудована силою ударів праника. — Ото бісова дівка! Вона своїми панськими рученятами і залізо може кувати!

Жінки продовжували голосно розмовляти. Іноді консьєржка недочувала і тому мала перехилитись. А Жервеза перемолотила увесь білий одяг, ще й як! Вона поклала білизну назад у ночви, а потім виймала речі по одній, вдруге намилювала їх і терла щіткою. Однією рукою вона притримувала одяжину на пральній дошці, а іншою, за допомогою щітки зі щетини, виганяла з білизни брудну піну, що скрапувала довгими пацьорками. Під

тихе шарудіння щітки жінки стали пліч-о-пліч і розпочали довірливу розмову.

— Ні, ми не одружені, — продовжувала розповідати Жервеза. — Я з цим не криюся. Лантьє не настільки добрий, аби я хотіла стати його дружиною. Якби ж то у нас не було дітей!.. Наш первісток народився, коли мені було чотирнадцять, а йому вісімнадцять. Другий з'явився через чотири роки... Це сталося так, як стається завжди, ви ж знаєте. Я вдома не була щасливою. Татусь Макар ні за що, ні про що бив мене ногами по крижах. Божечки! Як тут не піти погуляти на стороні?.. Нас би одружили, але — я й не знаю, чому — наші батьки того не схотіли.

Вона струсила руки, які порожевіли під білою піною.

— У Парижі така на диво жорстка вода, — зронила вона.

Пані Бош прала вже поволеньки. Вона зупинялася, вдавала, що намилює одяг, аби тільки залишатися тут і дослухати цю історію, котра вже протягом двох тижнів мучила її цікавість. Вона наполовину розкрила рота, а її очі блищали, аж освітлювали її повне обличчя. Вона подумала, задоволена тим, що здогадалась-таки: «Гай-гай! Дівчинка розбалакалася. Між ними була добряча сварка».

А потім додала вголос:

— Тож він недобрий?

— І не кажіть! — відповіла Жервеза. — У нас вдома він був до мене дуже добрим. Але відколи ми переїхали до Парижа, я не знаю, що з ним сталося... Маю вам сказати, що його мати померла минулого року і залишила йому дещо — приблизно тисячу сімсот франків. Він хотів поїхати до Парижа. А татусь Макар усе відважував мені ляпаси без упинку, тож я й погодилася поїхати. Ми поїхали з обома дітьми. Він мав допомогти мені відкрити власну пральню, а сам працював би за своїм фахом — капелюшником. Ми були б дуже щасливі... Але, бачите, Лантьє марнославний, неощадливий, він дбає лише про те, як йому розважитись.

Бачите, він не бозна-який скарб... Тож ми оселилися в готелі «Монмартр», на вулиці Монмартр. І розпочалось — ресторани, карети, театр, годинник для нього, шовкова сукня для мене — бо ж він не злосердний, коли має гроші. Бачите, так і тривало, доки за два місяці у наших кишнях не стало порожньо. І тоді ми переселилися до готелю «Бонкьор», і розпочалося кляте життя...

Їй перехопило подих, і вона замовкла, заледве стримуючи сльози. Вона вже скінчила шарувати свою білизну.

— Треба сходити по гарячу воду, — пробурмотіла Жервеза.

Але пані Бош, роздратована цією перервою у сповіді, покликала хлопця, котрий саме проходив поруч:

— Мій дорогенький Шарль, чи не будете такі добренькі принести відро гарячої води для пані, бо вона дуже поспішає.

Хлопець узяв відро і незабаром приніс його, повне гарячої води. Жервеза заплатила — відро коштувало одне су. Вона вилила гарячу воду в ночви і востаннє намилила білизну, вже руками, низько схиляючись над пральною дошкою посеред випарів, що чіплялися до її білявого волосся цівочками сірого диму.

— Тримайте-но, додайте ще й соди, я її маю доволі, — люб'язно запропонувала консьєржка і висипала з власної торбинки в ночви Жервези рештки бікарбонату соди. Вона запропонувала ще й хлорки, але молода жінка відмовилася — це допомагає від жирних та винних плям.

— Думаю, він трохи гультьяй, — повернулася пані Бош до Лантьє, не називаючи його.

Жервеза — зігнена навпіл, з руками, зануреними в білизну — лиш погойдала головою.

— Так-так, — продовжувала її співрозмовниця, — я багато дечого помітила...

Проте вона зойкнула, бо Жервеза рвучко випросталася, цілком бліда й уважно позирнула на неї:

— Ой, ні, я нічогосінько не знаю... Думаю, він любить пожартувати — от і все... Тож дві дівки, що мешкають у нас — Адель та Віржині, ви ж їх знаєте — так ось, він жартує з ними, але далі справа не заходить, я в цьому певна.

Молода жінка завмерла навпроти і все дивилась на неї нерухомим і глибоким поглядом. Обличчя її спітніло, а з рук стікала вода. Тож консьержка загарячкувала, вдарила себе в груди і заприсяглася:

— Кажу ж вам — я нічогосінько не знаю!

Потім, заспокоївшись, додала солоденьким голосочком — так, як говорять до людини, для котрої правда не має жодної вартості:

— Я думаю, що в нього щирі очі... Він одружиться з вами, моя дівчинко, це я вам обіцяю!

Жервеза витерла чоло мокрою рукою. Вона витягла з води іншу одежину і знову похитала головою. Жінки трохи помовчали. А довкола у пральні наставав спокій. Пробило одинадцятую годину. Половина праль повсідалися на підлозі біля ночов, поставили біля ніг відкорковані літрові пляшки вина і їли ковбасу, поклавши її у перерізаний навпіл буханець хліба. Тільки господині, котрі прийшли випрати невеличкі пакунки власної білизни, поспішали, позираючи на годинник, що висів у конторі. Посеред стриманого сміху та розмов, перемішаних зі зголоднілим плямканням, зрідка було чути окремі удари праника. А парова машина й далі працювала, без перерви та відпочинку, і, здавалося, підвищила голос і тремтіла й пихкотіла, наповнюючи собою всю велетенську залу. Але жодна жінка не чула її: це було ніби природне дихання пральні, її гарячий подих, що накопичував поміж бантинами стелі одвічне летке марево. Спека ставала нестерпною. Промені сонця падали крізь високі вікна ліворуч і запалювали дими випарів блискітливими стрічками невимовно

ніжного рожево-сірого та блакитно-сірого відтінку. Хлопець Шарль, у відповідь на скарги жінок, ходив від вікна до вікна і закривав їх шторами із грубого полотна. Потім він перейшов на інший, затінений бік і відчинив квартирки. Залунали радісні вигуки і плескіт долонь, пральною прокотилася запальна веселість. Незабаром вмовкли останні праники. Пралі, набивши собі роти, обмінювалися лише жестами, тримаючи в руках розкриті ножі. Запанувала така тиша, що було чути, як у самому кутку механік рівномірно шкріб лопатою — загірбав з підлоги вугілля і кидав його до печі парової машини.

Жервеза тим часом прала кольоровий одяг у гарячій воді, щедро заправленій останнім шматком мила. Скінчивши, вона підійшла до жердини і скинула на неї увесь одяг, під яким на підлозі одразу ж утворилися синюваті калюжки. Вона взялася до полоскання. Позад неї з крана текла холодна вода до велетенської бочки, вмурованої в підлогу і перекритої двома дерев'яними жердинами — щоб складати білизну. Зверху ж було прилаштовано дві інші жердини — щоб із одягу стікали решки води.

— Ось ви вже майже скінчили, і то добре, — сказала пані Бош. — Я залишусь — допоможу вам усе повикручувати.

— Ні, не варто! Красенько вам дякую, — відповіла молода жінка, витіпуючи і вибовтуючи у чистій воді кольоровий одяг. — Якби я мала постіль — то інша річ.

Проте вона мусила прийняти допомогу консьержки. Вони саме викручували, взявшись за два кінці, спідницю з блаженської погано фарбованої шерсті, з якої стікала жовтава вода, аж тут пані Бош вигукнула:

— Погляньте! Цибата Віржині!.. Цікаво, що вона зібралася прати? У її носовичку заледве чотири шматини.

Жервеза жваво підвела голову. Віржині була її віку, вища за неї, чорнява, гарна із себе, хоча й мала довгасте обличчя. В старій чорній сукні з

воланами, з червоною стрічкою на шиї, вона була ретельно зачесана, а підібране волосся сховане під блакитну сіточку. Дівчина спинилася на мить посеред центрального проходу і примружила очі, буцімто шукала когось. Помітивши Жервезу, вона пройшла повз неї, пряма й незворушна, погойдуючи стегнами, і влаштувалася у тому ж ряду — за п'ять місць.

— Оце ще забаганка! — продовжувала тихіше пані Бош. — Вона і пари панчіх ніколи не випрала... Оце ще лайдака — я вам кажу! Швачка, яка не може полагодити собі черевики! Це як її сестричка-полірувальниця, та падлюка Адель, яка не ходить на роботу два дні з трьох! Ніхто не знає ні їхньої матері, ні їхнього батька, невідомо, звідки вони взялися — я вам таке скажу... Що вона там квецькає? Га, то це спідничина? Боже, яка вона гидотна! Ця спідничина мала побачити багато цікавенького!

Пані Бош, вочевидь, хотіла догодити Жервезі. Насправді ж вона частенько пила каву разом з Адель та Віржині, коли ті мали грошенята. Жервеза не відповідала і квапливо, тремтливими руками завершувала свою роботу: вона тільки-но розвела синьку в невеличких ночвах, спертих на триногу. Жінка замочувала білизну, мить бовтала нею у фарбованій воді, що відсвічувала, мов лакована поверхня. Обережно викрутивши речі, вона розвішувала їх рядком на горішніх жердинах. Працюючи, вона намагалася стояти спиною до Віржині, але чула її веселі вигуки та відчувала на собі її косі погляди. Схоже було на те, що Віржині прийшла винятково задля того, аби спровокувати її. Жервеза на мить озирнулась, і жінки уважно поглянули одна на одну.

— Ну ж бо! Облиште її! — пробурмотіла пані Бош. — Сподіваюсь, ви не вчепитесь одна одній у коси... Кажу ж вам — нічого нема! Це не вона! Не вона!

В ту мить молода жінка саме розвішувала останню одержу, а біля дверей пральні зачувся сміх.

— Двоє малят шукають маму! — вигукнув Шарль.

Усі жінки вистромили голови, і Жервеза впізнала Клода та Етьєна. Помітивши її, вони побігли до неї, оминаючи калюжі, тупочучи по кам'яній підлозі незашнурованими черевичками. Старший Клод тримав за ручку молодшого братика. Пралі, коли діти проходили повз них, лагідно озивалися, бо діти були трохи перелякані, хоча й усміхалися. Вони стали біля матері, і далі тримаючись за руки, звівши біляві голівки.

— Вас тато прислав? — спитала Жервеза.

Вона схилилась, аби зашнурувати черевички Етьєна, але побачила, що Клод розгойдує на пальчику ключ від кімнати з бляшаним номерком.

— Чому ти приніс мені ключа? — спитала вона, вкрай здивована. — Навіщо?

Хлопчик, помітивши на своєму пальці ключа, про якого вже й забув, тепер пригадав і вигукнув дзвінким голосочком:

— Тато пішов.

— Він пішов купити їжі на обід, а вам сказав прийти забрати мене?

Клод позирнув на брата, повагався і не знав, що відповісти, а тоді раптово продовжив:

— Тато пішов... Він скочив з ліжка, склав усі свої речі до скрині і зніс ту скриню на воза... Він пішов.

Жервеза слухала його, сидячи навпочіпки, а тоді повільно звелася. Її обличчя зблідло. Вона притуляла руки до щік, до скронь, так ніби відчувала, що її голова зараз лусне. Вона була спроможна вимовити єдине слово, котре вдвадцятьє монотонно повторювала:

— Господи!.. Господи!.. Господи!..

А пані Бош тим часом сама допитувала дитину, аж палаючи від того, що встрягла в цю історію:

— Ну ж бо, мій хлопчику, треба все розповісти... Це він зачинив двері і сказав принести ключа? Так?

І тихенько сказала Клодові на вушко:

— На тій колясці була якась пані?

Хлопчик знову знітився. Він переможно повторив ту ж оповідку:

— Він скочив з ліжка, склав усі свої речі у скриню... Він пішов...

Пані Бош полишила його в спокої, він потяг брата до крана, і діти почали бавитися з водою.

Жервеза не могла плакати. Спершись спиною на бочку, вона задихалася, ховала обличчя у долонях і дрібно тремтіла. Час від часу з її губ злітало довге зітхання, і вона ще сильніше притискала кулаки до очей, буцімто хотіла поринути в чорне забуття. Їй здавалось, що вона падає на саме дно безкінечного і вузького провалля.

— Ну ж бо, дівчинко моя! До біса! — бурмотіла пані Бош.

— Якби ж то ви знали! Якби ж то ви знали! — зрештою тихесенько вимовила Жервеза. — Сьогодні зранку він відправив мене заставити мою шаль і мої сорочки, аби заплатити за того воза...

І вона заплакала. Згадка про відвідання позичкової каси оживила ранкові події і звільнила ридання, що застрягло в її грудях. Та позичкова каса — це був найбільший жах, найтяжчий біль її відчаю. Сльози стікали їй на підборіддя, і так мокро від доторку долонь, а вона не здогадалася навіть витертись хустиною.

— Ну ж бо, будьте розумницею, помовчте, на вас дивляться, — повторювала пані Бош, клопочучи довкола Жервези. — Хіба можна так побиватися через чоловіка!.. Біднятко ви моє! То ви його досі кохаєте? А нещодавно ви незле лаяли його. А тепер ви плачете, рвете собі серце... Господи! Які ж то ми дурепи!

Вона стала лагідною, немов мати:

— Така красунечка, як ви! Хіба ж так можна?.. Тепер я все можу вам розповісти, правда? Отож, пригадуєте, коли я пройшла під вашим вікном, то вже здогадувалася... Уявіть-но, цієї ночі, коли Адель повернулася, я чула водночас чоловічі кроки. Тож мені стало цікаво, і я визирнула на

сходи. Той чоловік був уже на третьому поверсі, але я впізнала-таки сурдут пана Лантьє. А Бош, який стояв на сторожі сьогодні зранку, бачив, як він спокійнесенько спускався сходами... Він був з Адель, чуєте? У Віржині зараз є пан, до якого вона ходить двічі на тиждень. Однак це все ж бридота, бо у них лишень одна кімната і одне ліжко, і я не знаю, де та Віржині мусила спати.

Вона на мить замовкла, озирнулася і продовжувала, притишуючи свій низький голос:

— Вона регоче, та сеструня, бо бачить, що ви плачете. Даю руку на відруб, що її прання — то лишень викрутас... Вона допомагала тим двом, а тепер приперлася, аби розповісти їм, що з вами зробилося.

Жервеза відвела долоні від обличчя й озирнулася. Вона побачила перед собою Віржині, котра, оточена трьома чи чотирма жіночками, тихенько розмовляла. Поглянувши на неї, Жервеза поринула в божевільну лютю. Вона понишпорила руками по підлозі, розвернулася, тремтячи всім тілом, ступила кілька кроків, зачепилась об повне відро, схопила його обома руками і вилила навідмаш.

— Гей ти, хвойдо! — вигукнула довготелеса Віржині.

Вона відстрибнула назад, лише її черевики намокли. А вся пральня, вже збуджена сльозами молодої жінки, посунула наперед, штовхаючись, аби побачити бійку. Пралі, дожовуючи хліб, залазили на перекинуті бочки. Набігли інші, з милом на руках. Вони обступили молодих жінок щільним колом.

— Гей ти, хвойдо! — повторила цибата Віржині. — Що її вкусило, цю навіжену?!

Жервеза спинилася. Шия її напружилася, обличчя було зсудомлене. Вона не знаходила відповіді, бо ще не наточила язика в паризьких сварках. А Віржині продовжувала:

— Погляньте-но! Вона вже з усім селом переспала! Їй ще дванадцяти не було, а вона вже підкладалася під солдатиків, від того їй ніженька і згнила... Згнила її ніженька від пранців...

Зачувся регіт. А Віржині, побачивши, що має успіх, ступила два кроки вперед, зробила горду поставу і гукала голосніше:

— Ну ж бо! Ходи сюди! Побачиш, якого я тобі дам чосу! Чуєш, не дратуй мене! Чи ж я її знаю, це рам'я?! Якби вона в мене влучила, то я б задерла їй спідницю! Ось побачите! Нехай вона бодай скаже, що я їй зробила!.. Ну ж бо, курво, скажи, що тобі зробилось?

— Не кажіть такого, — белькотіла Жервеза. — Ви ж знаєте... Мого чоловіка бачили, вчора ввечері... І замовкніть, бо я напевне вас задушу.

— Її чоловіка! Ну й бреше!.. Чоловік нашої панійки! Буцімто такі каліки мають чоловіків!.. Я не винна, що він тебе залишив. Я ж його у тебе не крада. Можеш мене обшукати... Сказати тобі правду: ти його труїла, того бідолаху! Він був занадто добрим з тобою... На ньому принаймні був нашійник? Хто знайшов чоловіка нашої панійки?.. Вас очікує винагорода...

Знову залунав регіт. Жервеза й досі зовсім тихо шепотіла:

— Ви ж знаєте, ви ж знаєте... Це ваша сестра. Я її задушу, вашу сестру...

— Ага! Йди! Зачепи лишень мою сестру! — продовжувала насміхатися Віржині. — То це моя сестра! Що ж, це можливо: моя сестра куди шикарніша за тебе... Але мене це не обходить! Уже й білизну не можна спокійно випрати! Дай мені чистий спокій! Чуєш?! Бо з мене вже досить!

Сп'яніла від брудної лайки, вона вдарила праником п'ять чи шість разів, але далі не могла стримуватись. Помовчавши, вона повторила тричі:

— Що ж, це моя сестра! Тепер ти задоволена?.. Вони так любляться. Треба тільки побачити, як вони туркочуть, мов голубочки!.. Він кинув тебе

— тебе і твоїх щенят! Ну й гарні діточки — уся пика в струпах! Один від жандарма, так? А ще трьох ти заморила, бо не хотіла мандрувати з важким багажем... Це твій Лантьє нам усе розповів. Ого! Він такого нарозповідав! Йому вже було досить твого лайна!

— Суко! Суко! Суко! — проревіла, не тямлячись, Жервеза і затремтіла від люті.

Вона озирнулась і знову помацала довкола себе. Вона натрапила тільки на невеликі ночовки, схопила їх за ніжки і вилила синювату воду в обличчя Віржині.

— Лярво! Ти зіпсувала мою сукню! — заволала вона. Їй намочило все плече і пофарбувало синім ліву руку. — Чекай-но, шльондро!

Вона також ухопила відро і вилила його на Жервезу. Розпочалася затята бійка. Жінки бігали від ночов до ночов, хапали повні відра і бігли назад, аби пожбурити їх у суперницю. Кожний сплеск супроводжувався вибухом вереску. Тепер уже й Жервеза відповідала:

— Тримай, чортове сміття!.. Ага! Отримала! Це заспокоїть тобі задок і передок.

— Ага! Хльорко! Ось на твоє лайно! Помийся хоч раз у житті!

— Так-так! Побігай, цибате опудало!

— Ще одне!.. Прополощи рота, причепурись перед вечірньою прогулянкою на вулиці, де збираються всі курви.

Потім жінки почали набирати відра під кранами й, очікуючи, доки вони наповняться, продовжували перекидатись гидкими образами. Перші відра вони виливали навмання і рідко влучали у супротивницю. Але далі натренувалися. Віржині першою отримала потік води прямисінько в обличчя. Вода залила їй шию, потекла по спині та по грудях і зацебеніла з-під сукні. Дівчина ще була цілком оглушена, а вже отримала збоку воду з другого відра, котра сильно вдарила її у вухо і залила волосся, що розкрутилося із зачіски, немов мотузка. Жервезі спочатку намочило ноги:

одне відро залило їй черевики і зачепило до колін, а двоє інших затопили її до стегон. Незабаром уже було неможливо зрозуміти, хто куди влучив: обидві жінки були вкриті струмочками з голови до ніг, сукні прилипли їм до плечей, а спідниці до попереків. Вони ніби схудли й здерев'яніли і дрижали від холоду, з них зусібіч стікала вода, мов із парасольок під час зливи.

— Оце так розвеселили! — озвався хрипкий голос котроїсь пралі.

Уся пральня ходила ходором від реготу. Усі розступилися, аби й собі не намокнути. Посеред плескоту води, яку щосили виливали з відер, дедалі більше лунали жарти й оплески. По підлозі текли справжні річки, і обидві жінки бігали по кісточки у воді. Віржині тим часом намислила підступ: вона раптово вихопила в однієї із сусідок відро мильного окропу й пожбурила його. Залунали крики. Всі подумали, що Жервеза ошпарилася. Але їй лише злегка обпекло ліву ногу. У відчаї від болю вона з усіх сил пожбурила в ноги Віржині вже порожнє відро, і дівчина впала.

Усі пралі водночас заговорили:

— Вона зламала їй лапу!

— Матінко Божа! А вона ж бо навмисне хотіла її зварити!

— Зрештою, білявка має рацію, бо ж у неї вкрали чоловіка!

Пані Бош волала, здійнявши руки до неба. Вона завбачливо сховалася між двома великими бочками, а нажахані діти, Клод та Етьєн, заходилися плачем, хапалися за її спідницю і безупинно волали: «Мамо! Мамо!» Пані Бош, побачивши, що Віржині впала на землю, підбігла і потягла Жервезу за спідницю, повторюючи:

— Ну ж бо, ходімо звідси! Майте ж розум!.. Слово честі, я зараз знепритомнію! Я ніколи не бачила такого побоїська.

Проте вона мусила відступити і повернутися з дітьми до свого сховку між двома бочками, бо Віржині вчепилася в груди Жервези. Вона стисла їй шию і намагалася задушити. Але Жервеза з усієї сили струсила її з себе і

вчепилася у волосся, немовби хотіла відірвати їй голову. Розпочалася німа битва без жодного крику, без жодної лайки. Жінки не чіпали одна одній тулуб, а, розчепіривши руки, нападали на обличчя, щипалися, дряпалися, куди могли влучити. З високої брюнетки було зірвано червону стрічку і синю сіточку. Її сукня репнула на грудях, і через діру було видно голе тіло — шматок плеча. А в роздягненої блондинки з блузки було відірвано рукав, вона й не помітила, коли і як, а сорочка їй була роздерта, і її попереки визирали назовні. Довкола літали клапті тканини. Жервезу першу було поранено до крові — від рота на підборіддя спускалися три довгі подряпини, і вона захищала свої очі, затуляючи їх під час кожного удару, аби не скалічитися. На Віржині крові ще не було. Жервеза мітила на її вуха, лютувала, що не може вчепитися в них, і зрештою вхопилася за сережку — краплинку із жовтого скла. Вона потягла, розірвала вухо, і кров потекла.

— Вони повбивають одна одну! Розведіть їх, цих навіжених! — залунало кілька голосів.

Пралі підійшли ближче. Вони розділилися на два табори: одні підбурювали обох жінок, ніби бійцівських собак, а інші, нервовіші, тремтячи відвертались, адже достатньо надивилися, і повторювали, що після такого напевне занедужають. Ледь не розпочалася загальна бійка, бо присутні почали обзивати одна одну безсердечним стервом. Потяглися голі руки, пролунало три ляпаси.

А пані Бош тим часом шукала хлопця, працівника пральні:

— Шарль! Шарль! Куди він заповівся?

Вона знайшла його в першому ряду — він дивився, схрестивши руки на грудях. Це був здоровило з могутньою шиєю. Він реготав і заглядався на шматки голого тіла, що відкривалося на обох жінках. Білявочка пухкенька, мов перепілочка. Ото буде сміху, як на ній сорочка репне!

— Погляньте-но! — бурмотів він, кліпаючи очима. — Які смачні груденята!

— Як! Ви тут! — вигукнула пані Бош, побачивши його. — Допоможіть-но нам їх розвести!.. Ви ж бо зможете їх розвести!

— Е ні, красенько дякую! Чого я туди лізтиму? — спокійно відповів він. — Аби мені знову видряпали око, як то було минулого разу?.. Я тут не для того, бо мав би забагато роботи... Ну ж бо, не бійтесь! Невеличке кровопускання піде їм на користь. Вони від цього подобрішають.

Консьержка почала розповідати, що піде за жандармами. Однак власниця пральні, тендітна молода жіночка з хворобливими очима, категорично проти цього заперечила. Вона повторила кілька разів поспіль:

— Ні, ні, я не хочу, це скомпрометує заклад.

А на підлозі тривала боротьба. Віржині несподівано звелася на коліна. Вона схопила праника і почала розмахувати ним. Вона заверещала несвоім голосом:

— Зачекай-но, суко! Давай сюди свою брудну білизну!

Жервеза прудко простягла руку, також схопила праника і здійняла його, ніби булаву. Її голос також став хрипким:

— А, то ти хочеш велике прання!.. Давай сюди свою шкуру — я подеру її на ганчірки!

Якусь мить вони лишалися так, навколішки, погрожуючи одна одній. Волосся липло їм до обличчя, мокрі груди, вкриті синцями, важко здіймалися. Вони пасли очима одна одну, вичікували і відсапувалися. Жервеза вдарила першою — її праник ковзнув по плечу Віржині, яка кинулася вбік, аби уникнути удару, що зачепив стегно. Заполонені бійкою, вони лупили одна одну, як пралі луплять по білизні — рівномірно і з усієї сили. Коли ж влучали одна в одну, то удар стишувався, ніби падав у бочку з водою.

Пралі довкола них уже не реготали, багато хто пішов геть, кажучи, що їх від цього нудить. Інші, котрі залишилися, витягали шії, а в їхніх очах горіла жорстокість, і, на їхню думку, ті дівки були дуже сильні. Пані Бош

відвела подалі Клода та Етьєна, і на іншому кінці ангару було чути їхні ридання, що змішувалися з гучними вилясками двох праників.

Але Жервеза раптом заревла: Віржині навідмаш вдарила її по голій руці, вище ліктя. Виступила червона смуга, шкіра одразу ж набрякла. І жінка накинулася на свого ворога. Усі подумали, що вона прагне вбити супротивницю.

— Досить! Досить! — залунали крики.

Лице Жервези було настільки страшним, що ніхто не наважувався підійти. Зібравши всі сили, вона схопила Віржині за стан, зігнула її, увім'яла її обличчя в кам'яні плити й оголила їй крижі. Дівчина пручалася, проте молода жінка подужала високо задерти їй спідниці, під якими були панталони. Жервеза запхала руку в розпірку, рвонула одежину й оголила все — голі стегна, голі сідниці. А тоді, здійнявши праника, почала бити, як свого часу вибивала білизну в Пласані, на березі річечки Вйорн, коли її хазяйка взяла підряд на прання білизни для військового гарнізону. Деревиняка з мокрими звуками вгрузала в плоть. Після кожного удару на білій шкірі зміючилася червона смуга.

— Оце так-так! — пробурмотів зачудований Шарль, широко розплющивши очі.

Знову пробіг регіт. Але невдовзі зачулися вигуки: «Досить! Досить!» Жервеза не чула і не спинялася. Схилившись, вона захопилася своєю роботою і стежила, аби не залишилося жодного сухого клаптика. Вона хотіла збити всю цю шкіру, перетовкти її. Вона торохкотіла, охоплена лютими веселощами, і пригадувала пісеньку праль-поденниць:

— Луп і луп! Прийшла Марго прати... Луп і луп! Праником вгатила... Луп і луп! Серденько зчорніло...

І все повторювала:

— Це для тебе, це для твоєї сеструні, це для Лантьє... Коли побачиш їх, то передай їм це... Увага! Повторюю! Це для Лантьє, це для твоєї

сеструні, це для тебе... Луп і луп! Прийшла Марго прати... Луп і луп! Праником вгатила...

Потрібно було виривати Віржині з її обіймів. Довготелеса брюнетка, з лицем, залитим слізьми, червона, розгублена, схопила свою білизну і втекла. Вона була переможена. А Жервеза тим часом вдягала блузку і припасовувала спідниці. У неї боліла рука, і вона попрохала пані Бош покласти білизну їй на плече. Консьєржка переповідала битву, розповідала про свої почуття і пропонувала оглянути її тіло, аби перевірити:

— Певно, у вас щось зламане... Я чула удар...

Проте молода жінка бажала піти геть. Вона не відповідала ні на співчуття, ні на балакучі вітання праль, котрі оточили її, такі поважні та підперезані фартухами. Заваживши білизну собі на спину, вона посунула до дверей, де на неї чекали діти.

— Дві години — два су, — перепинила її власниця пральні, котра знову повернулася до своєї заклої контори.

Чому два су? Жервеза не розуміла, що з неї вимагають плату за її місце у пральні. Тоді вона віддала два су. Сильно накульгуючи під вагою мокрої білизни, що висіла в неї на плечі, мокра, аж з неї капотіло, з посинілим ліктем і закривавленою щокою вона пішла собі, тягнучи голими руками Етьєна і Клода, котрі дріботіли поруч і досі тремтіли, вмиті риданням.

Позаду пральня знову зашуміла, ніби вода в шлюзах. Пралі доїли хліб, допили вино і почали виляскувати праниками ще завзятіше. Їхні обличчя запалали і повеселішали від побоїська, влаштованого Жервезою та Віржині. Вздовж рядів ночов знову запекло миготіли руки й кострубаті обриси маріонеток із переламаними попереками, похиленими плечима, котрі рухалися різко, немов на шарнірах. Із краю в край зали котилися розмови. Голоси, регіт, масні слова змішувалися з потужним ревом води. Крани плювалися, з відер виливалися калюжі, під пральними дошками текла справжнісінька річка. Це була собача післяобідня робота — купи білизни

розліталися під ударами праників. У велетенській залі випари стали рудими, їх пробивали тільки сонячні кружальця — золоті кулі, що залітали крізь діри у шторах. Жінки повільно задихалися у мильних запахах. Враз ангар наповнився білою парою: велетенська накривка казана, де виварювалася білизна, механічно піднялася на центральній осі, і з бездонної мідної діри, обрамованої цегляною кладкою, вилетів паровий смерч, що відгонив солодкавим варевом. А поруч працювали механічні качальні: всередині металевих циліндрів стоси білизни під обертанням колеса випускали із себе воду, а сама машина пихкотіла, диміла і ще сильніше розгойдувала всю пральню невпинним рухом своїх сталевих рук. У коридорі готелю «Бонкьор» Жервеза знову заплакала. Коридор був темний, вузький, і вздовж його стіни тік рівчачок брудної води. Знайомий сморід нагадав про два тижні співмешкання з Лантьє — два тижні злиднів і сварок, і в цю мить спогад озвався у ній пекучим жалем. Їй здавалося, що вона знову падає в забуття.

Кімната на другому поверсі була пустою, заповненою сонцем, що заглядало крізь відчинене вікно. І це сонячне світло, ця доріжка сонячного пилу, що кружляв у танку, підкреслювала вбогість чорної стелі та стін з обдертими шпалерами. На цвяшку біля каміна висіла тільки жіноча хустина, закручена, мов мотузка. Дитяче ліжко, відсунуте на середину кімнати, відкрило доступ до комода, в якому порожні шухляди зяли голими боками. Лантьє помився і докінчив помаду для волосся — кавалочок помади за два су, покладений на гральну карту. У мисці бовталася брудна мильна вода, в якій він мив руки. Він нічого не забув. А куток, у якому доти стояла скриня, видавався Жервезі велетенською дірою. Не лишилося навіть круглого дзеркальця, що висіло на гачку. Охоплена лихим передчуттям, жінка поглянула на камін: Лантьє забрав квитанції — світло-рожевого жмутка поміж цинковими світильниками вже не було.

Жервеза повісила білизну на спинку стільця і все стояла, озиралася, оглядала меблі, прибита таким отупінням, що навіть сльози перестали текти. З чотирьох су, відкладених на пральню, у неї залишилося одне. Зачувши, що вже втішені Етьєн і Клод сміються, влаштувавшись коло вікна, вона підійшла до них, обхопила руками їхні голівки і на мить завмерла, споглядаючи сіру бруківку, на якій зранку спостерігала пробудження робітничого люду та велетенської праці Парижа. У цей час каміння, нагріте денними клопотами, здіймало над містом, поза його мурами, сліпучу заграву. І на цю бруківку, в це повітря, що пашіло, мов піч, її викинули геть саму з малятами. Жервеза обвела поглядом зовнішні бульвари, праворуч і ліворуч, спинилася на обох кінцях, охоплена глухим відчаєм, так ніби її життя мало відтепер перебігати тут — між скотобійнею й лікарнею.

II

За три тижні, гарного сонячного дня, приблизно пів на дванадцятку, Жервеза і Купо, робітник-бляхар, їли разом заспиртований чорнослив у «Шинку», що належав татусеві Коломб. Купо курив на тротуарі цигарку, побачив Жервезу, котра переходила вулицю з пакунком білизни, і вмовив її зайти до винарні. Тепер її великий квадратний кошик із пранням стояв долі, біля неї, за цинковим столиком.

«Шинок» татуся Коломб стояв на розі вулиці Рибалок та бульвару Рошшуар. Вздовж усієї вивіски довгі сині літери утворювали єдине слово: «Винокурня». Коло дверей, у перерізаній упоперек бочці, стирчали запилюжені олеандрові кущики. Ліворуч від входу розміщувався велетенський шинквас з шерегами склянок, краном та олов'яними вагами. Уся простора зала була оздоблена блискучими від лаку великими бочками, пофарбованими у світло-жовтий колір, на яких вилискували мідяні обручі та крани. А понад ними, на етажерках, вишикувалися пляшки з наливками,

слоїки із заспиртованими фруктами та ще безліч інших ретельно впорядкованих слоїчків, які суцільно затуляли стіни і відбивалися у дзеркалі, що висіло поза шинквасом, яскравими плямами — зеленими, наче яблука, або ж блідішими, немов вкриті ніжним лаком. Проте цікавинкою закладу був перегінний пристрій, що стояв поодаль, по інший бік дубової перегородки, у застланому дворіку, тож відвідувачі бачили, як він працює, бачили його скляні кулі з довгими шийками, тонкі трубочки, що спускалися під землю, — усю диявольську кухню, перед якою приходили помріяти робітники-п'яниці.

У цю обідню пору «Шинок» був порожній. Татусь Коломб, товстун років сорока, у сурдуті, обслуговував десятирічну дівчинку, котра просила націдити їй у чашку горілки на чотири су. Крізь прочинені двері простягалася сонячна доріжка, яка прогрівала паркет, постійно мокрий від харкотіння курців. Від шинквасу, від бочок, від усієї зали здіймався винний дух — спиртова хмаринка, від котрої танцівливий сонячний пил ніби гуснув та сірішав.

Купо тим часом скрутив нову цигарку. Він був дуже акуратно вдягнений — у робітничу блузу та синього сукняного картуза, і сміявся, оголюючи білі зуби. У нього була трохи важкувата нижня щелепа та злегка приплюснутий ніс, проте його карі очі були гарні, а його добре обличчя нагадувало веселого пса. Його пишне кучеряве волосся стирчало, а шкіра у двадцять шість років ще залишалася ніжною. Навпроти нього Жервеза, вдягнена у кофтинку з чорного перкалю, простоволоса, доїдала свій чорнослив, який брала за хвостики кінчиками пальців. Вони сиділи неподалік від вулиці, за першим із чотирьох столиків, що стояли вздовж бочок, перед шинквасом.

Бляхар запалив цигарку, поклав лікті на стіл, наблизив обличчя до молодої жінки і якусь мить мовчки дивився на неї, на її гарне обличчя білявки, котре цього дня було молочно-прозористим, ніби тонка порцеляна. Тоді,

повертаючись до питання, про яке тільки вони двоє знали і яке вже обговорили, він відверто спитав, стишуючи голос:

— Тож ні? Ви кажете «ні»?

— Звичайно ж, ні, пане Купо, — спокійно усміхаючись, відповіла Жервеза. — Сподіваюсь, ви не говоритимете зі мною про це тут? Ви ж пообіцяли мені бути чемним... Якби я знала, то відмовилася б від частування.

Він мовчав і продовжував дивитись на неї впритул, з неприхованою ніжністю, і найбільше його хвилювали кутики її вуст — трохи вологі блідо-рожеві кутики, крізь які, коли вона усміхалась, було видно яскраво-червоний рот. Та й вона не відхилялась від нього і залишалася ніжною й турботливою. Помовчавши, вона додала:

— Справді, облиште й думати про це. Я стара жінка, моєму старшому синові вісім років... Що ми робитимемо разом?

— Та до біса! — пробурмотів Купо і кліпнув очима. — Те ж, що роблять й інші!

Але вона знудьговано махнула рукою.

— Певно, ви думаєте, що це завжди весело! Одразу видно, що ви ніколи не жили в подружжі... Ні, пане Купо, мені треба думати про важливі речі. Жартування ні до чого не призводить. Чуєте? А в мене вдома двоє ротів, яким тільки подавай шматок, ось! Як ви думаєте, чи зможу я виростити свою малечу, якщо розважатимуся з хлопцями?.. До того ж — чуєте? — моє нещастя було гарним уроком. Знаєте, тепер чоловіки мене не обходять. Тепер мене ще довго ніхто не підчепить.

Вона пояснювала без знятості, дуже розважливо, дуже спокійно, так, ніби йшлося про роботу — буцімто вона пояснювала, чому не можна накрохмалювати хустку. Було зрозуміло, що вона все ретельно обміркувала й ухвалила остаточне рішення.

А Купо з ніжністю повторював:

— Ви мені робите боляче, як ви мені робите боляче...

— Так, я це розумію, — продовжила вона, — і мені прикро за вас, пане Купо... Я не хочу робити вам боляче. Господи! Якби я хотіла розважатися, то скоріше з вами, аніж із будь-ким. Ви схожі на доброго хлопця, ви лагідний. Ми зійшлися б — чи не так? — і нехай би було, як було. Я не вдаю із себе принцесу і не кажу, що зі мною таке ніколи не трапиться... Але навіщо, як я не маю до того бажання? Ось я вже два тижні працюю у пані Фоконьє. Малята ходять до школи. Я працюю, я задоволена... Що ж? Ліпше нехай залишається так, як є.

І вона схилилася, щоб підняти свого коша.

— Ви мене забалакали, хазяйка вже має чекати на мене... Ну ж бо, пане Купо, ви знайдете іншу, гарнішу за мене і в якої на шиї не буде двох дітлахів.

Він подивився на годинник, що висів на дзеркалі, і вигукнув, аби переконати її залишитися:

— Зачекайте! Зараз тільки одинадцята тридцять п'ять... У мене ще є двадцять п'ять хвилин... Сподіваюсь, ви не боїтесь, що я нароблю дурниць — все ж поміж нами стіл... Тож ви мене настільки ненавидите, що навіть не хочете трохи побалакати зі мною?

Вона знову поставила свого коша, аби не засмучувати парубка, і вони завели дружню розмову. Вона перекусила перед тим, як відносити білизну. А він цього дня похапцем проковтнув свій суп і шматок яловичини, аби перестріти молоду жінку. Жервеза люб'язно відповідала і дивилася крізь вітрину, поміж заспиртованими фруктами, на рух на вулиці, де обідня година створила небачену тисняву юрми. На обох тротуарах у вузькому проміжку поміж будинками тупотіли кроки, миготіли руки, безперервно штовхалися лікті. Припізнілі робітники, котрі затрималися на роботі, зі злими від голоду обличчями спішно перетинали вулицю, заходили до пекарні, що навпроти, а коли виходили звідти з фунтом хліба під пахвою,

то йшли на три будинки далі — до «Двоголового теляти», де за шість су з'їдали юшку і шматок яловичини. Поруч із пекарнею стояла ятка, де продавалася смажена картопля та смажені мідії з петрушкою. Безперервна вервечка робітниць у довгих фартухах розбирала паперові ріжки з картоплею та чашки з мідіями. Інші ж — молоді гарні дівчата, простоволосі й делікатніші на вигляд — купували пучечки редиски. Перехилившись, Жервеза помітила ще й повну люду м'ясну крамницю, звідки виходили діти, тримаючи загорнені у промаслений папір битки, ковбаси або гарячі шматки кров'янки. Тим часом вздовж вулиці, вкритої чорною грязюкою навіть у хорошу погоду, поміж рухомим натовпом деякі робітники вже виходили купками з генделіків, блукали тротуарами, ляпали долонями себе по стегнах, настільки почувалися обважнілими від їжі, спокійними й повільними посеред штовханини натовпу.

На порозі «Шинку» зібралася компанія.

— Скажи-но, Бібі-Смаженина, сьогодні ти почастиш нас оковитою?
— спитався хрипкий голос.

П'ятеро робітників зайшли до зали і стали біля шинквасу.

— Агов, старий злодюго! Таточку Коломб! — продовжував той же голос. — Чуєш? Дай нам старенької, і не в горіховій шкаралупці, а у справжніх склянках!

Незворушний татусь Коломб обслуговував їх. Надійшла інша компанія з трьох робітників. На розі помалу збиралися гуртки робітничих блуз, трохи стояли там, а тоді заштовхувалися до зали, проминувши посірілі від пилу олеандри.

— Який же ви дурний! Ви думаєте тільки про свинства! — казала Жервеза до Купо. — Звичайно ж, я його кохала... Але після того, як він мене так огидно кинув...

Вони говорили про Лантьє. Жервеза його більше не бачила. На її думку, він мешкав із сестрою Віржині на бульварі Гласьєр — у друга, котрий

збирався відкрити капелюшну фабрику. Зрештою, вона й не думала бігати за ним. Спочатку вона дуже страждала, навіть хотіла втопитися. Але тепер вона скочила до голови по розум, і все обернулось на краще. Може, разом з Лантьє вона ніколи не змогла б виховати дітей, скільки грошей він проїдав. Якщо він прийде поцілувати Клода та Етьєна, вона не виправлятиме його за двері. Однак вона швидше погодилася б на те, щоб її посікли на дрібні трибці, аніж дозволила б йому торкнутися себе бодай пальцем. Вона казала це, як упевнена в собі жінка, котра ретельно обмізкувала свій життєвий шлях, а Купо, не полишаючи бажання заволодіти нею, жартував і зводив усе на бридоту, ставив їй стосовно Лантьє дуже масні запитання і при цьому так весело виблискував білими зубами, що вона й не думала ображатися.

— Радше ви його налупите, — зрештою сказав він. — О, ви недобра! Ви всіх шмагаєте батогом.

Вона зупинила його тривалим сміхом. Справді, вона відлупцювала-таки ту довготелесу кобилу Віржині. Того дня вона залюбки задушила б когось. І вона засміялася голосніше, бо Купо розповів їй, що Віржині, соромлячись того, що все показала, нещодавно переїхала з цього кварталу. Проте на його обличчі залишалася дитяча ніжність. Вона простягала свої повні руки і повторювала, що не здатна і муху роздушити. Вона знала, як битись, тільки тому, що її саму вже чималенько лупили. І вона почала розповідати про свою юність і про Пласан. Вона ніколи не була гулящою — чоловіки її не цікавили. Коли Лантьє заволодів нею, як їй було чотирнадцять років, вона вважала, що це мило, бо він казав, що відтепер став її чоловіком, і вона думала, нібито грається у подружжя. Вона запевняла, що її єдиний недолік — це надмірна чутливість, бажання любити всіх, упадати за людьми, котрі потім робили їй тисячі прикрощів. Коли вона кохала чоловіка, то не думала про дурниці, а мріяла тільки про те, аби завжди жити разом, дуже щасливо. А на сміхи Купо та нагадування про двох

дітей, яких вона напевне не висиділа з яйця, прая відповіла жартівливими ляпасами по його пальцях і додала, що, звичайно ж, вона влаштована так само, як й інші жінки. Проте неправильно вважати, що жінки весь час ганяються за цим. Жінки дбають про родину, розриваються від хатньої роботи і ввечері лягають у ліжко занадто стомленими, аби потім ще й не спати. Вона, до речі, подібна до своєї працьовитої матері, котра померла від того, що протягом більш ніж двадцяти років була жертвовною твариною татуся Макара. Вона, Жервеза, ще тендітна, а в її матері були такі плечі, що вона могла виламати двері, коли заходила до хати. Та незважаючи на це, вони обидві подібні тим, що затято прив'язуються до людей. Та й кульгає вона через те, що вдалась у матінку, якій татусь Макар відважував стусанів. Вона всоте розповідала про ту ніч, коли батько повернувся п'яний і виявився таким брутально галантним, що переламав їй кістки. Безперечно, її було зачато в одну з таких ночей, тому в неї й скалічена нога.

— О, це дурничка! Нічого ж не видно, — залицяючись, відказав Купо.

Жервеза хитнула головою: звичайно ж, вона знає, що це видно. У сорок років вона переламається навпіл. Потім, злегка усміхнувшись, лагідно додала:

— У вас дивний смак — закохатись у кульгаву.

А він, і далі спираючись ліктями на стіл, ще більше наблизив до неї своє обличчя і наділяв її компліментами, вживаючи сміливих слів, нібито хотів сп'янити її. Проте вона вкотре казала «ні» заперечним похитуванням голови і не піддавалася спокусі, хоча їй і був приємним його лагідний голос. Вона слухала і дивилась на вулицю, схоже, знову зацікавлена зростанням натовпу. Тепер у пустих крамницях мигкотіли мітли. Продавчиня знімала з вогню останню пательню смаженої картоплі, а ковбасник впорядковував на своєму прилавку початі тарілки. З усіх

генделиків виходили вервечки робітників. Бородаті здоровані відважували один одному плескачів, пустували, немов діти, гримотіли грубими черевиками з підковами і, ковзаючись, дряпали ними бруківку. Інші — руки в кишенях — замислено курили, звівши очі до сонця і кліпаючи повіками. Тротуари, проїжджа частина, ринштоки були переповнені — з відчинених дверей випливали ледачі потоки і зупинялися поміж возами. Повсюди миготіли робітничі блузи та картузи, старі пальта, остаточно збляклі й вилинялі під білястою доріжкою світла, що слалася вздовж вулиці. Віддалік забамкали заводські дзвони, але робітники не поспішали й запалювали люльки. Потім, зігнувши спину, вони вибирували товаришів по пивницях і, волочачи ноги, поволеньки верталися до майстерень. Жервеза розважала себе тим, що слідкувала за трьома робітниками — одним високим і двома низенькими, котрі озиралися що десять кроків. Зрештою, вони розвернулися у протилежному напрямку і попростували до «Шинку» татуся Коломб.

— Еге! Та цим трьом аж руки сверблять працювати! — пробурмотіла вона.

— Гляньте-но, — сказав Купо, — я його знаю, того здорованя. Це мій приятель Чобіток.

«Шинок» був повнісінький. Чоловіки голосно балакали, і вибухи голосів розтинали хрипке бубоніння. Час від часу від ударів кулаків на шинквасі дзенькотіли склянки. Навстоячки, схрестивши руки на животі чи закинувши їх за спину, пияки розбивалися на невеликі товариства, притискалися один до одного. Деякі компанії коло бочок мусили чекати з чверть години, перш ніж могли замовити у татуся Коломба частування для себе.

— Ану ж бо! Це наш панич Вишнівочка! — вигукнув Чобіток і відважив на плече Купо потужного ляпаса. — Наш красунчик, що курить

папіроски і носить білизну!.. То ти хочеш зачарувати знайому панійку і частуєш її смаколиками?!

— Гей! Одчепись від мене! — відповів вкрай ображений Купо.

Проте інший лиш розреготався.

— Та досить! Ти показав клас, мій дороженький... Телепнем є — телепнем і залишишся, ось так!

Він грубо скосирував у бік Жервези і відвернувся. Трохи злякавшись, вона відсунулася. Люльковий дим і задушливий запах усіх цих чоловіків купчився у повітрі, насиченому спиртом. Жервеза задихалася й почала покашлювати.

— Як то кепсько пити, — стиха сказала вона.

І розповіла, що раніше разом з матір'ю, у Пласані, пила ганусівку. Одного дня вона через це ледь не померла і відтоді відчуває відразу до випивки — тепер вона навіть не може бачити всі ці наливки.

— Погляньте, — додала вона, вказуючи на свою склянку, — я з'їла свої сливки, але залишила запіканку, бо мене від неї знудить.

Купо також не розумів, як можна пити горілку повними склянками. Трошечки слив'янки час від часу — це не кепсько. Однак справжня горілка, абсент та інша гидота — красенько дякую, але не хочу! Нехай приятелі кепкують, проте він завжди залишається на вулиці, коли ці непийводи заходять до шинків. Татусь Купо, як і він, був бляхарем і розкріїв собі голову об бруківку на вулиці Кокенар, бо одного дня, нализькавшись, упав із рундука будинку № 25. І через цей спогад усі в його родині стали поміркованими. Він сам, після того, як пройде вулицею Кокенар і побачить те місце, ліпше питиме воду з канави, аніж задарма проковтне чарчину у пивниці. І наприкінці додав:

— З нашою професією потрібно мати тверді ноги.

Жервеза знову підняла свого коша, проте взяла його на коліна і не вставала, а все блукала поглядом, замріяна, так ніби слова молодого

робітника пробудили в ній далекі розмірковування про існування. І вона повільно повторила, без зв'язку зі сказаним:

— Божечки! Я не марнослава і не прошу бозна-чого... Моя мрія — спокійно працювати, завжди мати хліб і до хліба, мати чистеньку хатину, аби спати, — розумієте? — ліжко, стіл, пара стільців — і досить... Ах, так! Я хочу також виховати своїх дітей, зробити їх добрими людьми, якщо це можливо... Є у мене й інша мрія — щоб мене не били, якщо я ще колись житиму разом з чоловіком. Ні, я не хотіла б, щоб мене били... І все. Розумієте? Це все...

Вона відшукувала й вивчала свої бажання і не знаходила більш нічого серйозного, що зачепило б її. Повагавшись, вона продовжувала:

— Зрештою, я ще хотіла б померти у власному ліжку... Я вже достатньо поволочилася у цьому житті, тому й бажаю померти у власному ліжку, в своєму домі.

Вона звелася. Купо, схвально киваючи на розповідь про всі її бажання, вже звівся і видивлявся на годинник. Проте вони не одразу вийшли на вулицю: Жервеза хотіла подивитися на великий перегінний апарат з червоної міді, що працював вглибині, за дубовою перегородкою, під світлим скляним дашком внутрішнього дворика. Бляхар пішов слідом за нею і пояснював, як працює пристрій, вказував пальцем на різні деталі, на велетенську трубку, з якої стікала млява цівочка спирту. Перегінний пристрій — з посудинами дивної форми, безкінечними спіралями трубочок — зберігав похмурий вигляд. З нього не виривалося жодної цівочки диму. Заледве було чути його внутрішній подих — підземне хропіння. Схоже було на те, ніби нічна робота виконується серед білого дня похмурим, всемогутнім та німим працівником. А Чобіток у супроводі двох приятелів тим часом сперся на перегородку й очікував, доки звільниться краєчок шинквасу. Його сміх був подібний до скрипотіння незмащених коліщат. Він погойдував головою і з ніжністю вдивлявся у пристрій для спювання. До

дідька лисого! Який же він гарнюній! У цьому мідному череві достатньо пійла, аби прохолоджувати рота протягом цілого тижня. Він воліє, щоб йому припаяли між зубами кінчик трубки, аби смакувати ще гарячий трюнок, щоби свята водиця заливала його і спускалася йому аж до п'ят без кінця і спину, немов струмочок. Матінко Божа! Як би йому було добре! Це значно ліпше, аніж наперстки цього шкуродера, татуся Коломба! Приятелі реготались і казали, що в цієї тварюки Чобітка до біса гарно підвішений язик. А перегінний пристрій продовжував працювати й випускати із себе цівочку спирту — глухо, без жодного спалаху, без жодної веселості у вицвілих відблисках міді. Він був подібний до повільного і впертого джерела, котре з часом має залити всю залу, вихлюпнутися на зовнішні бульвари і залити велетенську діру Парижа. Жервеза стрепенулася і відійшла. Намагаючись усміхнутися, вона прошепотіла:

— Може, це й дурниця, але від цієї махінерії у мене холод поза спиною... Мене морозить від цього трюнку...

А тоді повернулася до виплеканої мрії про бездоганне щастя:

— Справді, чи не ліпше було б працювати, їсти свій шматок хліба, мати власну хатину, виховати дітей і померти у своєму ліжку...

— І не бути битою, — весело додав Купо. — Але ж я вас не битиму, якщо вам так хочеться, пані Жервезо... Не бійтесь, я ніколи не п'ю. До того ж я вас занадто кохаю... Ну ж бо, зігріймо одне одного цього вечора.

Він стишив голос, говорив, схилившись до її шиї, а вона проклала собі дорогу, виставивши кошика наперед. Вона й надалі усе відповідала «ні» заперечним порухом голови. Однак вона озирнулася й усміхнулася: схоже, задоволена з того, що він непитущий. Звичайно, вона сказала б йому «так», якби не заприсяглася, що ніколи більше не зійдеться з чоловіком. Нарешті вони дійшли до дверей і вийшли на вулицю. Позад них залишився переповнений «Шинок», що видихав аж надвір гамір захриплих голосів та спиртовий запах численних келишків горілки. Було чути, як Чобіток

обзиває татуса Коломба негідником і звинувачує його в тому, що він налив йому чарку лише до половини. Він почувався щедрим, пишним, непереможним. До біса! Нехай той хазяїн-глитай шукає його — він не повернеться на ту каторгу, бо уже занадто наробився. Він запропонував двом товаришам піти до «Застуженого дядечка» — незлого шиночка біля рогатки на вулиці Сен-Дені, і там нализькатися чистісінької оковитої.

— Нарешті! Можна дихати! — промовила Жервеза на тротуарі. — Що ж, до побачення. І дякую, пане Купо... Я мушу швиденько повертатися.

Вона вже, було, попростувала бульваром, але він узяв її за руку і не відпускав, повторюючи:

— Прогуляйтесь зі мною! Ходімте повз вулицю Золотої Краплини. Вам так буде не довше... Мені треба зайти до сестри, перш ніж повернутись на будівництво... Так ми і проведемо одне одного.

Вона, зрештою, погодилася, і вони повільно пройшли вздовж вулиці Рибалок — пліч-о-пліч, не подаючи одне одному руки. Він розповідав їй про свою родину. Його мати, матуся Купо, колишня швачка в жилетній майстерні, тепер працювала хатньою прибиральницею, бо її очі геть зіпсувалися. Минулого місяця, третього числа, їй виповнилося шістдесят два роки. Він наймолодший з усіх. Одна з його сестер, пані Лера, удова тридцяти шести років, працює флористкою і мешкає на вулиці Муан, у кварталі Батіньоль. Інша сестра, тридцяти трьох років, одружилася з майстром, який виготовляє золоті ланцюжки, — з неусміхайлом Лорільйо. Саме до неї він іде — на вулицю Золотої Краплини. Вона мешкає у великому будинку, праворуч. Щовечора він їсть юшку разом з Лорільйо — так ощадливіше для всіх трьох. Тепер він хоче зазирнути до них, аби попередити, щоб на нього не чекали, бо сьогодні друг запросив його до себе.

Жервеза, слухаючи, враз зупинила його, аби спитати, усміхаючись:

— Тож вас величають Вишнівочкою, пане Купо?

— Так! — відповів він. — Приятелі дали мені це назвісько, бо зазвичай я п'ю вишнівку, коли вони силоміць зтягують мене до пивниці... Ліпше називатись Вишнівочкою, аніж Чобітком, чи не так?

— Звичайно, це добре ім'я — Вишнівочка, — погодилася молода жінка.

І вона почала розпитувати його про роботу. Він і досі працює поза міськими мурами — у новому шпиталі. Так, йому не бракує роботи — він ще принаймні рік працюватиме на цьому будівництві. Там казна-скільки метрів тих ринв!

— Знаєте, — сказав він, — коли я там, нагорі, я бачу готель «Бонкьор»... Вчора ви стояли біля вікна, я помахав вам рукою, але ви не помітили.

Вони пройшли вже сотню кроків вулицею Золотої Краплини, коли він зупинився і сказав, звівши очі:

— Ось цей дім... Я народився далі — у 22-му будинку... Але цей будинок — це таки гарна споруда! Погляньте, який він величезний — мов казарма!

Жервеза здійняла обличчя догори і розглядала фасад. З боку вулиці будинок мав шість поверхів, на кожному п'ятнадцять вікон із чорними віконницями, на яких були зламані штахетини, через що ця велетенська мурована стіна видавалася руїною. На першому поверсі містилося чотири крамниці: праворуч від входу — простора зала закоптілого генделика, ліворуч — вугляр, галантерейник і продавчиня парасольок. Будинок здавався ще колосальнішим через те, що височів поміж двома невеличкими низенькими й хирлявими спорудами, котрі тулилися до нього. Квадратовий, подібний до грубо складеного воєнного бункера, він гнив і розсипався під дощами й вимальовував на чистому небі, понад сусідніми дахами, профіль неоковирного й неотесаного куба з нетинькованими боками брудного кольору — безкінечну оголеність тюремних мурів, де

шереги вишикуваних каменів здавалися старечими щелепами, роззявленими для позіху. Але Жервеза дивилася передусім на вхідні ворота — велетенські круглі ворота, що здіймалися до третього поверху, прорізаючи глибоке підворіття, по інший бік якого виднівся великий тьмянний двір. Посеред цього підворіття, вимощеного бруківкою, ніби вулиця, тік рівчачок, заповнений світло-рожевою водою.

— Заходьте, — припросив Купо, — вас не з'їдять.

Жервеза хотіла чекати його на вулиці. Проте вона не стрималася і зайшла до підворіття, до рівня комірки двірника, що була праворуч. І вже там, на порозі, знову звела очі. Всередині будівля мала сім поверхів — чотири правильні фасади оточували просторий квадрат двору. Це були сірі стіни, поплямовані жовтою проказою, посмуговані патьоками, що стікали з дахів, цілком пласкі від бруківки до піддашся, без жодних ліплень. Лише каналізаційні труби чіплялися за поверхи, вирізняючись плямами зіржавілого металу. Вікна без віконниць висвічували голим склом, подібним до моторошно зеленявої брудної води. З деяких відчинених вікон звішувалися для провітрювання картаті біло-сині матраци. Перед іншими на натягнених мотузках сушилася білизна — увесь одяг родини: чоловічі сорочки, жіночі кофтинки, дитячі штанці. З одного вікна на четвертому поверсі звисала поплямована екскрементами дитяча пелюшка. Від даху до підвалу затісні помешкання репалися назовні, вивалювали з усіх дірок шматки злигоднів. Знизу кожного фасаду високі й вузькі двері, без одвірків, вставлені прямісінько в голий тиньк, впускали до запліснявілого вестибюлю, в глибині якого крутилися брудні сходи з залізними перилами. Усього було четверо сходів, позначених першими літерами алфавіту, намальованими на стінах. На першому поверсі містилися велетенські майстерні, засклені почорнілими від пилу шибками. Там палала пічка слюсаря. Далі чулися удари столярських рубанків. А біля комірки двірника лабораторія фарбувальника випускала густий бульйон блідо-рожевого

струмка, що протікав крізь підворіття. Забруднений калюжами фарбованої води, ошурками, вугільним шлаком, з купками трави по краях поміж обдовбаною бруківкою, двір був залитий сліпучим світлом і ніби перерізаний навпіл лінією, на якій зупинялося сонце. На затіненому боці, біля крана з питною водою, від якого утворювалася постійна вологість, греблися три курочки — своїми брудними лапками вони розгрібали землю й шукали дощових черв'яків. Жервеза повільно переводила погляд, спускалася із сьомого поверху до бруківки, знову позирала вгору, здивована такою неоковирністю. Відчуваючи себе всередині живого організму, в самому серці міста, вона зацікавлено розглядала будинок, ніби перед нею стояв велетень.

— Пані шукає когось? — гукнула зацікавлена консьєржка, визирнувши зі своєї комірки.

Але молода жінка пояснила, що чекає на декого. Вона вийшла на вулицю, але, оскільки Купо затримувався, повернулась у двір, що приваблював її, і все розглядалася довкола. Будинок не здався їй бридким. Поміж шматтям, що звисало з вікон, озивалася веселість: розквітла гвоздичка у горщику, клітка з канарками, з якої лунало цвірінчання, дзеркальця для гоління, що запалювали посеред тіні відблиски круглих зірок. Знизу наспівував столяр під супровід рівномірного посвистування рубанка, а у слюсарній майстерні ритмічне гупотіння молотків утворювало потужний срібний передзвін. До того ж, майже з усіх відчинених шибок, на тлі очевидних злиднів, визирали замурзані й усміхнені дитячі голівки, а жінки шили, схиливши спокійні обличчя над одежиною. Розпочалось післяобіднє повернення до роботи, коли в кімнатах не було чоловіків, котрі працювали поза домом, а будинок поринав у величний спокій, до якого вривався лише робітничий шум, що заколисував, немов наспів — той самий наспів, повторюваний протягом багатьох годин. Ось тільки двір був вогкуватий. Якби Жервеза мешкала тут, то вона обрала б помешкання вглибині двору

— на сонячному боці. Вона ступила п'ять чи шість кроків, вдихала прісний запах бідного житла — запах злежалого пилу та згірклого бруду. Але оскільки переважав терпкий запах води, що витікала з фарбувальної майстерні, то жінка вирішила, що тут пахне далеко не так погано, як у готелі «Бонкьор». Вона вже почала обирати своє вікно — вікно біля лівого кута, на якому стояв ящикок, де росли красольки, закручуючись тоненькими стебельцями довкола плетива мотузочок.

— Я вас змусив чекати, га? — Жервеза неочікувано почула поруч голос Купо. — Це ціла історія, якщо я не вечеряю з ними, тим паче, сьогодні сестра купила телятини.

Вона злегка здригнулась від несподіванки, а він продовжував, також блукаючи поглядом:

— Ви розглядали будинок? У ньому завжди повно мешканців — від гори до низу. Тут, думаю, десь триста наймачів... Якби у мене були меблі, то я нагледів би собі комірчину. Тут було б гарно, чи не так?

— Так, тут було б добре, — прошепотіла Жервеза. — У Пласані, на нашій вулиці, немає стільки люду... Погляньте, яке гарненьке віконце — он там, на шостому поверсі, з красольками.

Тож він, з попередньою впертістю, почав знову питати, чи вона згодна. Як тільки у них з'явиться ліжко, вони винаймуть тут помешкання. Проте вона тікала, поспішала до підворіття і просила його не розпочинати ті дурниці. Нехай би цей дім завалився, але вона, беззаперечно, не спатиме у ньому під однією ковдрою з Купо. Однак він, залишаючи її перед пральнею пані Фоконьє, все ж затримав у своїй руці її долоню, котру вона йому по-дружньому простягла.

Протягом місяця тривали добрі стосунки між молодою жінкою і робітником-бляхарем. Він вважав, що вона на диво мужня, адже бачив, як вона надривається на роботі, гледить за дітьми, ще й увечері сидить за різноманітним шиттям. Є жінки бруднулі, гулящі, ненажерливі. Але вона

— слово честі! — на них зовсім не схожа: вона занадто серйозно ставиться до життя! Вона все відсмівувалася й лагідно захищалася. На біду, вона не завжди була такою поважною: вона розповідала про свої перші пологи в чотирнадцять років та нагадувала про літри ганусівки, колись випиті разом з матір'ю. Досвід навчив її — ось і все. Він помиляється, коли вважає, що в неї непохитна воля: навпаки, вона дуже слабка. Вона йде туди, куди її штовхають, адже боїться образити когось. Вона мріє жити в чесному товаристві, бо погане товариство, казала вона, — це як довбнею у тім'я: і голову проламає, і за мить розчавить жінку. Її аж у піт кидає від думки про майбутнє, і їй здається, що вона — як монетка, котру підкинули вгору і яка волею випадку впаде на бруківку — чіт чи лишка. Усе, що вона вже побачила, усі погані приклади, котрі поставали перед її дитячими очима, були для неї добрим уроком. Однак Купо жартував з її похмурих думок, закликав бути мужньою і водночас намагався ущипнути її за сідницю. Вона відштовхувала його, ляскала по його долонях, а він гукав, сміючись, що її, слабеньку жіночку, наскоком не візьмеш. Він, веселун, не переймався майбутнім. Божечки! Дні йдуть за днями. Завжди буде, що поїсти і де поспати. Він був хорошої думки про їхній квартал, за винятком доброї половини пияків, яких треба було б повитягати з рівчаків. Він був незлий на вдачу, іноді виголошував досить розумні промови, навіть був трохи кокетливим: ретельно зачісував волосся на косий проділ, мав гарні краватки, а на неділю — пару лакованих черевиків. І водночас він був розбитним і нахабним, наче мавпа, наділений насмішкуватою веселістю паризького робітника з повним ротом солоних приповідок, котрі ще видавались привабливими завдяки молодій пиці.

Загалом, вони обоє робили одне одному у готелі «Бонкьор» купу добрих послуг. Купо приносив їй молоко, робив для неї дрібні закупи, носив пакунки білизни. Частенько ввечері, коли він першим повертався з роботи, то виводив дітей на прогулянку на зовнішній бульвар. Жервеза, аби

віддячити йому за люб'язність, заходила до тісної комірчини на піддашші, де він спав, перевіряла його одяг, пришивала гудзики на сорочки, лагодила сукняні куртки. Поміж ними запанувала тісна близькість. Вона не нудьгувала в його присутності, її розважали пісеньки, які він наспівував, та його постійні жарти паризьких передмість — все це було для неї ще новим. А він весь час терся коло її спідниці і запалювався дедалі сильніше й сильніше. Вона його захомутала, та ще й як міцно! Врешті-решт йому через це ставало прикро. Він усе ще сміявся, але в шлунку йому так мутило, так стискало, що він уже не вбачав у цьому нічогосінько смішного. Він і далі верз дурниці і не міг зустріти її й не вигукнути: «Ну коли вже?!» Вона знала, що він хоче цим сказати, і обіцяла йому, що це станеться на Миколи та й ніколи. Тоді він починав підколювати її, приходив до неї зі своїми капцями, нібито збирався переселитись. Вона відповідала на це жартами, і її дні перебігали цілком гладенько, вона й не червоніла від постійних грайливих натяків, поміж якими він примушував її жити. Якщо він не буде брутальним, то вона пробачить йому все. Вона розгнівалася лишень одного разу, коли він, бажаючи силоміць поцілувати її, смикнув її за волосся.

В останні дні червня Купо втратив веселість. Він геть відмінився. Жервеза, стурбована його поглядами, на ніч перегороджувала двері меблями. Після суперечки, що тривала з неділі до вівторка, у вівторок увечері, близько одинадцятої, він несподівано постукав до неї. Вона не хотіла йому відчиняти, але його голос був таким лагідним і тремтливим, що вона кінець кінцем відсунула комод, яким перегородила двері. Коли він зайшов, то вона вирішила, що він захворів, таким він здавався блідим, з почервонілими очима, а на його обличчі було видно сліди плачу. Він залишився стояти, бурмотів і хитав головою. Ні-ні, він не захворів. Нагорі, у своїй комірчині, він плакав дві години поспіль. Він плакав, мов дитина, і

кусав подушку, аби його не почувли сусіди. Ось уже три ночі він не спить. Так далі не може тривати.

— Послухайте, пані Жервезо, — звернувся він зі стисненим подихом, ледь не плачучи, — це треба припинити, чи не так?.. Ми поберемося. Я цього дуже хочу, я так вирішив.

Жервеза була вкрай здивована. Вона глибоко споважніла.

— О, пане Купо, — прошепотіла вона, — навіщо вам це потрібно?! Я вас ніколи про це не просила, ви ж знаєте... Мене це не влаштовує — ось і все... О, ні-ні, тепер це дуже серйозно, тож, прошу, поміркуйте.

Але він і далі хитав головою з виглядом непохитної переконаності. Він усе обмізкував. Він прийшов до неї, бо йому потрібно мати спокійну ніч. Вона ж не відправить його назад, плакати?! Як тільки вона скаже «так», він її більше не турбуватиме, вона зможе спокійненько вкластися в ліжко. Він тільки хоче почути від неї це «так». А завтра вони погомонять.

— Звичайно ж, я не погоджуся ось так, — продовжувала Жервеза. — Я не хочу, аби ви потім винуватили мене в тому, що через мене наробили дурниць. Послухайте, пане Купо, ви помиляєтесь, не потрібно бути таким упертим. Ви й самі не знаєте, що потім відчуватимете до мене. Якби ми не зустрічалися протягом тижня, то все минулося б — клянусь вам. Чоловіки частенько одружуються задля однієї ночі — першої, а ночі йдуть за ночами, дні за днями — все життя, і вони через це зляться... Сідайте-но, я хочу негайно поговорити з вами.

Тож у чорній кімнаті, при кіптявому світлі лійової свічки, з якої вони забули зняти нагорілий гніт, до першої години ночі вони розмовляли про одруження і стишували голоси, аби не розбудити двох дітей, Клода та Етьєна, котрі спали, тихенько дихаючи, поклавши голівки на одну подушку. І Жервеза увесь час поверталася до них і вказувала Купо на них: гарненький посаг вона принесе йому. Справді, не може ж вона повісити йому на шию двох писклят. Потім вона почала відчувати сором за нього:

що скажуть у кварталі? Адже її бачили тут з коханцем, усі знають її історію. Це буде непристойно, коли всі побачать, що вони побралися лишень через два місяці. На всі розумні доводи Купо відповідав, стинаючи плечима. Та начхати йому на квартал! Він не пхає носа в чужі справи — передусім, він занадто боїться його забруднити! Так, вона до нього мала Лантьє. Ну й що з того? Що в цьому поганого? Вона не веде розпусне життя, вона не приводить чоловіків до себе додому, як то роблять стільки жінок, ще й багатших за неї. Щодо дітей — Боже правий! — вони зростатимуть, їх треба буде виховувати. Ніколи він не зустрине таку мужню жінку, таку добру, у якої було б більше чеснот. Зрештою, і не в цьому річ: вона могла б волочитися тротуарами, бути бридкою, ледачою, огидною, мати цілу торбу сопливих дітей, але йому було би байдуже — він жадає її.

— Так, я вас хочу, — повторював він, невпинно вдаряючи собі по коліну кулаком. — Чуєте мене? Я вас хочу... На це ви, думаю, нічого не зможете сказати?

Жервеза помалу лагіднішала. Її серце й почуття м'якшали посеред цього брутального жадання, що огортало її. Опустивши руки на спідницю, з ніжністю, що розливалась на обличчі, вона наважувалася лише на боязкі заперечення. З вулиці, крізь прочинене вікно чудова літня ніч надсилала гарячі подихи, від яких погойдувалася свічка з довгим червонястим і нагорілим гнотом. Посеред повної тиші кварталу, що поринув у сон, було чути лише дитячий плач п'яниці, котрий лежав горілиць посеред бульвару. А здалеку, в глибині якоїсь ресторації, скрипка награвала розвеселу кадрили для запізнілої гулянки — тиха кришталева музика, чітка і вільна, ніби акорд на гармоніці. Купо побачив, що молода жінка мовчазна і злегка усміхається і що в неї вже скінчилися аргументи, тож узяв її за руки і привабив до себе. Вона саме перебувала в одній із тих хвилин забуття, котрих найдужче боялася — переможена, занадто зворушена, аби

відмовити у будь-чому і зробити боляче будь-кому. Проте бляхар не зрозумів, що вона віддавалася йому, і задовольнився лиш тим, що міцно стис її долоні, аби відчути, що вона йому належить. І вони водночас зітхнули від цього слабкого болю, в якому втілювалося трошечки їхньої ніжності.

— Ви кажете «так», правда? — допитувався він.

— Як ви мене розхвилювали, — прошепотіла вона. — Ви цього хотіли? Тож «так»... Господи, можливо, ми зараз вчинили велике безумство.

Він звівся, обійняв її стан, пристрасно поцілував її обличчя, куди влучив. Проте, оскільки ці пестоці спричинили гучний шум, він першим занепокоївся, поглянув на Клода та Етьєна і вже ходив нечутним кроком і стишував голос.

— Тихо! Будьмо розумними, — сказав він. — Не треба будити малят... До завтра.

І він повернувся до своєї кімнати. Жервеза, тремтячи, майже годину просиділа на краю ліжка і навіть забула роздягнутися. Вона була зворушена і вважала, що Купо дуже чесний, бо ж вона певної миті була певна, що все скінчено і він спатиме тут. П'яниця, який лежав під вікном, проревів, немов забита тварина. Віддалік умовкала скрипка, котра награвала веселі мотиви.

Наступні дні Купо переконував Жервезу зайти одного вечора до його сестри, яка мешкала на вулиці Золотої Краплини. Але знічена молода жінка страшенно лякалася цих відвідин подружжя Лорільйо. Вона давно помітила, що бляхар приховано боїться цієї сім'ї. Ясна річ, він не залежить від своєї сестри, котра, до того ж, не була найстаршою. Матінка Купо поблагословить їх обома руками, бо вона ніколи не суперечила своєму синові. Проте у їхній родині Лорільйо шанували за те, що вони заробляли до десяти франків на день, і саме на цьому ґрунтувався їхній авторитет.

Купо не наважився б одружитись, якби вони попередньо не прийняли його жінку.

— Я розповідав їм про вас, вони знають наші наміри, — пояснював він Жервезі. — Господи! Яка ж ви дитина! Приходьте сьогодні ввечері... Я вас попередив, правда? Моя сестра видасться вам трохи шорсткою. Лорільйо теж не завжди люб'язний. Чесно кажучи, вони набурмосилися через те, що коли я одружуся, то вже не їстиму разом з ними, і так вони менше заощаджуватимуть. Але байдуже — однак вони вас не виженуть... Зробіть це для мене, це вкрай необхідно.

Його слова ще дужче налякали Жервезу. Проте одного суботнього вечора вона погодилася. Купо прийшов за нею пів на дев'яту. Вона вдяглась у чорну сукню, штаповану шаль із шерстяного мусліну з жовтими пальмами і білий очіпок, прикрашений дрібним мереживом. Вона працювала вже шість тижнів і збрала сім франків на шаль і два з половиною франки на очіпок. А сукня була стара — ретельно вичищена і перешита.

— Вони чекають на вас, — повідомив Купо, доки вони йшли вулицею Рибалок. — Вони вже звикають до думки, що я одружуся. Цього вечора вони видаються добрими... До того ж, якщо ви ніколи не бачили, як роблять золоті ланцюжки, то вам буде цікаво поглянути. Якраз вони мають термінове замовлення на понеділок.

— То в них вдома є золото? — спитала Жервеза.

— Звичайно ж! І на стінах, і на підлозі — повсюди!

Тим часом вони проминули круглі ворота і перейшли двір. Лорільйо мешкали на сьомому поверсі, під'їзд В. Купо зі сміхом гукав їй триматися за поручні і не відпускати їх. Вона зводила погляд, кліпала очима, розглядаючи високу порожню вежу сходів, освітлених газовими ріжками, які висіли що два поверхи. Останній, на самій горі, був подібний до

тремтливої зірки на темному небі, а два інших відкидали уздовж безкінечної спіралі сходинок химерно відрізані довгі смуги світла.

— Ну що? — спитав бляхар, коли вони дійшли до другого поверху. — Тут гарно пахне цибуляним супом. Вочевидь, тут їли цибуляний суп. Справді, сходи під'їзду В — сірі, брудні, з липкими поручнями та сходинками, з обдертими стінами, на яких виступав тиньк — ще були заповнені різким кухонним запахом. Від кожного сходового майданчика розбігалися коридори, уздовж яких лунав галас. Двері були пофарбовані у жовтий колір, почорнілі біля замків від масних доторків рук. А попід вікном каналізаційний стік дихав смердючою вологою, що змішувалася з терпкістю вареної цибулі. Від першого до сьомого поверху лунав дзенькіт посуду та казанків, які мили, і каструль, з котрих ложками здряпували накип. На другому поверсі Жервеза помітила крізь прочинені двері, на яких великими літерами було написано «Кресляр», двох чоловіків: вони сиділи перед вкритим цератою пустим столом і затято сперечалися поміж диму, що пихкав із їхніх люльок. Третій і четвертий поверхи були спокійнішими, і через шпарини у дверях було чути лише поскрипування колиски, приглушений плач дитини та низький жіночий голос, що витікав з глухим бурмотінням води із водогону, у якому не було чути окремих слів. Жервеза прочитала картки з іменами, прибиті цвяхами до дверей: «Пані Годрон, чохла на матраци», а далі — «Пан Мадіньє, картонні коробки». На п'ятому поверсі тривала бійка: ноги тупотіли так, що дрижала підлога, падали меблі, лунали лайки та удари. Проте це не заважало сусідам навпроти грати в карти, відчинивши двері — задля свіжого повітря. На шостому поверсі Жервеза мусила відсапатися — вона не мала звички здійматися сходами, і від мурів, що безкінечно обертались довкола неї, від численних помешкань, котрі вона побачила, їй тріскотіло в голові. До того ж якась родина перегородила сходи: батько мив тарілки на невеликій глиняній грубці поблизу каналізації, а мати, притулившись до

поручнів, купала немовля перед тим, як вкласти спати. А Купо тим часом заохочував молоду жінку — вони майже прийшли. І коли вони нарешті здійнялися на сьомий поверх, він озирнувся, аби допомогти їй усмішкою. А вона, звівши голову, шукала, звідки лунає ниточка голосу, який почула ще на першій сходинці — чистий і проникливий голос, що переважав над іншим шумом: старенька жінка, котра мешкала на піддашші, співала, вдягаючи ляльок за тринадцять су. В ту мить до сусідньої кімнати заходила висока дівчина з відром, і Жервеза побачила розстелене ліжко, на якому, розлігшись і дивлячись угору, чекав чоловік в одній сорочці. Двері зачинились, і жінка побачила написану від руки візитну картку: «Панна Клеманс, прасувальниця». Стоячи на самому вершечку, із затерпими ногами, засапана, вона ще мала цікавість перехилитися через перила: тепер газовий ріжок знизу здавався зіркою, що сяяла вглибині вузького семиповерхового колодязя. І запахи та все велетенське й гуркотливе життя будинку долинали до неї єдиним подихом, обдавали жаром її стривожене обличчя і висіли, буцімто на краю провалля.

— Ми ще не прийшли, — сказав Купо. — Це справжня подорож!
Він звернув до довгого коридора ліворуч. Потім він звернув двічі: спершу ліворуч, вдруге — праворуч. А коридор простягався ще далі й розгалужувався — вузький, запліснявілий, облуплений, то тут, то там освітлений тоненьким газовим полум'ям. І однаковісінькі двері, вишикувані, як двері тюрми або монастиря, вигулькували одні за одними — майже всі широко розчинені, оголюючи нутрощі злигоднів та праці, які спекотний червневий вечір заповнював рудою парою. Нарешті вони дійшли до цілком темного кінця коридора.

— Ось ми і прийшли, — озвався бляхар. — Обережно! Тримайтесь за стіни — тут є три сходинки.

І Жервеза в темряві обережно ступила ще з десяток кроків. Вона нашттовхнулась на перешкоду і відрахувала три сходинки. В кінці коридора

Купо, не стукаючи, штовхнув двері. На підлогу впало яскраве світло, і вони зайшли досередини.

Кімната була вузькою, ніби кишка, і здавалася продовженням коридора. Завіса з вицвілої шерсті, на той час підв'язана мотузкою, перерізала цю нору навпіл. У першій половині стояло ліжко, прилаштоване під нахил мансардової стелі, чавунна грубка, ще тепла після вечері, два стільці, стіл і шафа, на якій треба було відрізати кут, аби вона могла вміститися між ліжком та дверима. У другому відділенні було облаштовано майстерню: вглибині стояла вузька ковальська пічка з міхами, праворуч — вмуровані у стіну лещата, під етажеркою, на якій лежали металеві інструменти, а ліворуч, під вікном — малесенький верстат, захаращений змащеними і дуже брудними обценьками, ножицями та крихітними пилочками.

— Це ми! — вигукнув Купо, підійшовши до шерстяної завіси.

Проте йому відповіли не одразу. Вкрай зворушена Жервеза, схвильована передусім думкою про те, що ступає до місця, де повнісінько золота, трималася поза спиною робітника, белькотіла і наважилася лишень хитнути головою на знак привітання. Яскраве світло від лампи, що сяяла на верстаті, та від вугільного багаття, що палало всередині ковальської пічки, тільки посилювало її зніченість. Зрештою вона роздивилася низеньку, руду і досить повну пані Лорільйо, котра за допомогою великих лещат витягала, що було сили в її коротеньких руках, нитку чорного металу, яку пронизувала крізь дірки сітки, зафіксованої за допомогою настінних лещат. Біля верстата працював Лорільйо — доволі низенький, проте вужчий у плечах. Самими кінчиками лещат, зі спритністю мавпи, він виконував таку дрібнесеньку роботу, що вона губилася поміж його вузлуватими пальцями. Чоловік першим звів голову, вкриту ріденьким волоссям, видовжену, хворобливу і блідо-жовтаву, мов старий віск.

— А, то це ви. Добре-добре! — пробурмотів він. — Бачите, ми дуже поспішаємо... Не заходьте до майстерні — це нам заважає. Лишайтеся у спальні.

І він повернувся до своєї філігранної роботи. На його обличчя знову падав зеленавий відблиск скляної кулі, наповненої водою, крізь яку з лампи на його роботу падало коло яскравого світла.

— Беріть стільці! — гукнула, у свою чергу, пані Лорільйо. — То це та пані, еге ж? Дуже добре, дуже добре!

Вона накручувала дротинку, підносила її до печі, і там, роздмухавши жар за допомогою широкого дерев'яного віяла, знову нагрівала її, перш ніж протягнути крізь останні дірочки сітки.

Купо підсунув стільці і посадовив Жервезу біля завіси. Кімната була такою вузькою, що він не міг сісти поруч з нею, тож влаштувався позаду і схилився до її шиї, аби пояснити їй цю роботу. Молода жінка, знічена дивним прийомом, який влаштували їй Лорільйо, почувалася незатишно під їхніми косими поглядами, і їй так шуміло у вухах, що вона насилу чула. На її думку, пані Лорільйо видавалася застарою як на тридцять років, похмурою й неохайною через зібране у хвіст волосся, що крутилося по розстібненій кофтині. Чоловік, старший усього лиш на один рік, видався їй стариганом зі злими тонкими губами. Він був у розхристаній сорочці та стоптаних пантофлях на босу ногу. Найдужче її пригнічувала крихітна майстерня з вологими стінами та збляклими металевими знаряддями — повсюди панував чорний бруд, подібний до безладу в скрині продавця старих цвяхів. Спека була нестерпною. Зеленкувате обличчя Лорільйо вкривали намистини поту, а пані Лорільйо вирішила скинути кофтину і лишилася з голими руками, у сорочці, що липла до обвислих грудей.

— А де золото? — тихенько спитала Жервеза.

Неспокійним поглядом вона нишпорила по кутках, шукаючи поміж грязюкою омріяний розкішний блискіт.

Проте Купо розсміявся.

— Золото? — промовив він. — Та ось воно! Ось іще! І ось, біля ваших ніг!

Він указував по черзі на тоненькі дротики, з якими працювала його сестра, тоді ще на інший жмуток дротиків, що висів на стіні, над лещатами, подібний до оберемка залізних дротів. Ставши навкарачки, він підняв з підлоги майстерні, з-під дерев'яних ґраток, що вкривали кахлі, якесь сміття — шматочок, подібний до іржавого вістря голки. Жервеза вигукнула: хіба ж це золото — цей чорний метал, негарний, мов залізо! Тож він мусив вкусити цю смітинку і вказати їй на блискучий слід від зубів. Після цього він повернувся до пояснень: власники ювелірних майстерень дають майстрам золото у дротинах, зібраних у жмутки, і робітники спершу протягують їх крізь сіточки, аби отримати потрібну товщину, і протягом цієї операції метал потрібно нагріти п'ять чи шість разів — щоб не зламався. Так, потрібно мати міцні руки і звичку! Сестра забороняє чоловікові торкатися сіточок, бо він кашляє. А в неї сильна рука: він бачив, як вона витягала золоту ниточку, завтовшки з волосину.

Тим часом Лорільйо зайшовся кашлем і схилився, сидячи на ослінчику. І посеред цього нападу він говорив із задишкою, не дивлячись на Жервезу, ніби констатував сам для себе:

— Я виготовляю сам ланцюжок — стовпець.

Купо змусив Жервезу підвестися. Вона може підійти і подивитись. Майстер пробуркотів на знак згоди. Він накрутив дротинку, підготовану дружиною, довкола патрона — дуже тонкої сталеві палички. Потім він легенько провів пилкою вздовж патрона і перерізав дротину, кожен оберт котрої утворив окрему ланку. Після цього він почав лудити: клав ланки на великий шматок деревного вугілля, змочував їх краплиною бури, яку брав на денці розбитої склянки, що стояла напохваті, і швиденько нагрівав їх під горизонтальним полум'ям лудильної лампи. Виготовивши із сотню

ланок, він знову повернувся до своєї філігранної роботи, спершись на край коловорота — шматка дошки, блискучого від тертя його рук. Він згинав ланку лещатками, стискав її з одного боку, засовував її до верхньої, вже припасованої ланки і знову розкривав її за допомогою вістря. Він робив це з повторюваною точністю — ланка за ланкою, і так швидко, що ланцюжок поволі видовжувався під поглядом Жервези, а вона не могла за цим простежити і зрозуміти.

— Це стовпець, — пояснив Купо. — Є ще кольчуга, кайдани, вудила і мотузка. Але це — стовпець. Лорільйо робить лише стовпці.

Останній задоволено мугикнув і озвався, продовжуючи стискати ланки, невидимі з-під його чорних нігтів:

— Послухай-но, Вишнівочко!.. Сьогодні зранку я зробив підрахунок. Я розпочав у дванадцять років, так? Ну от! Знаєш, який стовпець завдовжки я мав зробити на сьогоднішній день?

Він звів бліде обличчя і кліпнув почервонілими повіками.

— Вісім тисяч метрів, чуєш? Два льє!.. Як вам? Стовпець завдовжки два льє! Є чим обкрутити шию всім кобїткам нашого кварталу... І, знаєш, цей ланцюжок усе подовжується. Сподіваюсь, я зможу сполучити Париж і Версаль.

Жервеза знову сіла, зневірена, і тепер усе здавалося їй дуже бридким. Вона усміхнулась, аби зробити приємне Лорільйо. Вона почувалася найбільш незручно через мовчання, що вкривало її шлюб — таку важливу для неї справу, без якої вона вочевидь не прийшла б сюди. Лорільйо продовжували ставитися до неї, як до небажаної цікавої відвідувачки, котру привів Купо. Нарешті розпочалася розмова, проте вона стосувалася виключно мешканців будинку. Пані Лорільйо спитала свого брата, чи він, піднімаючись, не чув бійки на п'ятому поверсі. Ці Бенар щодня впиваються намертво: чоловік повертається п'яний, мов чіп, і жінка у нього не ліпша — вона верещить огидні слова. Потім заговорили про

кресляра з другого поверху — цього довготелесого і цибатого Бодекена, який вдає із себе казна-що, але увесь у боргах, завжди курить, завжди свариться з товаришами. Пан Мадінє, котрий складає картонні коробки, незабаром втратить свою майстерню — напередодні він звільнив ще двох робітників. Однак це буде Боже благословіння, якщо він зійде на пси, бо ж усе проїдає сам і лишає своїх дітей без штанів. Пані Годрон шиє чохли на матраци у дивний спосіб: вона знову вагітна, що у її віці геть непристойно. Власник незабаром виселить Коке з шостого поверху: вони винні за три місяці, ще й увесь час розпалюють грубку на сходах, хоча минулої суботи старенька панна Ремажу з сьомого поверху, коли відносила свої ляльки, встигла якраз вчасно, аби врятувати малого Ленгерло, котрий заледве не попик собі усеньке тіло. Щодо прасувальниці, панни Клеманс, то вона поводитьься так, як поводитьься, але нема що казати — вона любить тварин, і в неї золоте серце. Справді прикро, що така гарна дівчина гуляє з усіма чоловіками підряд! Безсумнівно, однієї ночі вона опиниться на тротуарі.

— Ось іще одна, — сказав Лорільйо дружині, передаючи їй шматок ланцюжка, над яким працював від обіду. — Можеш довести його до ладу. І додав з наполегливістю чоловіка, котрий так просто не полишить свій жарт:

— Ще чотири з половиною лікті... Я все наближаюсь до Версаля. Тим часом пані Лорільйо нагріла ланцюжок і пронизувала його крізь сітку, аби вирівняти. Потім вона поклала його у мідну каструльку з довгою ручкою, наповнену жорсткою водою, і поставила на вогонь, щоб очистити. Жервеза знову, за наполяганням Купо, мусила стежити і за цією операцією. Коли з ланцюжка зійшла патина, він став темно-червоним. Тепер він був завершений і готовий, аби передати замовнику.

— Їх здають такими, — пояснював бляхар. — А полірувальниці натирають їх сукном.

Проте Жервеза занепала духом. Вона задихалася від спеки, що дедалі посилювалася. Двері були зачинені, бо Лорільйо від найменшого протягу підхоплював нежить. Оскільки розмова про одруження все не розпочиналася, вона хотіла, було, піти і злегка смикнула Купо за жакет. Він зрозумів, та і його самого також починала гнітити і дратувати ця удавана мовчанка.

— Що ж, ми підемо, — сказав він. — Працюйте собі далі.

Якусь хвильку він потупцяв на місці, зачекав, сподіваючись почути бодай слово чи хоча б натяк, і, кінець кінцем, сам порушив розмову.

— Чуєте, Лорільйо? Ми розраховуємо на вас: ви будете свідком з боку моєї жінки.

Той звів голову, вдавав подив і реготнув. А його дружина, полишивши сіточки, стала посеред майстерні.

— То ж це серйозно, — пробурмотів він. — Клятий Вишнівочка — ніколи не знати, чи він жартує.

— То це та сама пані, — вимовила, у свою чергу, жінка, роздивляючись Жервезу. — Господи! Чи ж нам давати вам поради?.. Все ж це дивна думка — одружитися. Зрештою, якщо це вас обох влаштовує... Якщо не вдасться, то треба буде нарікати лише на себе — ось так. І частенько таки не вдається, ой, ще й як частенько...

Вона повільно вимовила останні слова, похитала головою, переводячи погляд з обличчя молодої жінки на її руки й ноги, ніби хотіла її роздягнути, аби роздивитися всі цяточки у неї на шкірі. І мусила погодитись, що вона краща, ніж можна було очікувати.

— Мій брат цілком вільний, — діткливо продовжувала вона. — Звичайно ж, родина хотіла б... Ми завжди розраховували... Але життя обертається таким боком... Я насамперед не бажаю сварки. Якби він привів нам останню наволоч, то я сказала б йому: «Одружуйся з нею і дай нам спокій...». Однак йому тут, з нами, непогано. Він досить гладенький —

видно, що він не голодує. І завжди для нього є гарячий суп — зовсім свіженький... Послухай-но, Лорільйо, тобі не здається, що пані схожа на Терезу — знаєш, та жіночка, котра жила навпроти, вона померла від сухот?

— Та ніби трошки подібна, — відповів майстер.

— І у вас, пані, двоє дітей. О, щодо цього я завжди казала братові: «Я ніколи не зрозумію, як ти можеш одружуватися з жінкою, що має двох дітей...» І не потрібно сердитись, бо я дбаю за нього. Це природно... До того ж, ви не видаєтеся міцною... Справді, Лорільйо, як ти вважаєш — пані не видається міцною?

— Ні-ні, вона не міцна.

Вони не говорили про її ногу. Проте з їхніх косих поглядів та стиснених губ Жервеза зрозуміла, що вони натякають саме на це. Вона стояла перед ними, загорнена в дешеву шаль із жовтими пальмами, відповідала тільки «так» чи «ні», немов перед суддями. Купо, бачачи, що їй боляче, нарешті вигукнув:

— Які ви дурниці верзете!.. Мені байдуже до того, що ви торочите. Весілля відбудеться 29 липня. Я підрахував за календарем. Згода? Вас це влаштовує?

— О! Ми завжди будемо згодні, — відповіла сестра. — Ти не мав потреби радитися з нами... Я не перешкоджатиму Лорільйо бути свідком. Я хочу спокою.

Жервеза схилила голову і не знала, чим себе зайняти, тож запхала кінчик черевика у комірку дерев'яної сітки, що вкривала підлогу майстерні. Потім, хвилюючись, чи не пошкодила чого, коли витягала ногу, схилилася і помацала рукою. Лорільйо жваво наблизив лампу і недовірливо роздивився її пальці.

— Треба бути обережними, — сказав він, — шматочки золота прилипають до черевиків, і їх виносять, не помітивши.

То був чистий клопіт. Власники не погоджувалися, аби бодай один міліграм пішов у сміття. І він показав заячу лапку, якою вичищав зернятка золота, що лишалися на коловороті, а також шматок шкіри, який слав на колінах, аби вони на нього падали. Двічі на тиждень вони ретельно вимітають майстерню, зберігають сміття, палять його і просіюють попіл, в якому щомісяця знаходять до двадцяти п'яти — тридцяти золотих франків.

Пані Лорільйо не зводила погляду з черевиків Жервези.

— Не треба сердитися, — пробурмотіла вона, люб'язно усміхаючись.
— Пані може подивитись на свої підосшви.

І Жервеза, густо почервонівши, сіла, підняла ноги і дала подивитись, чи нема на них чого. Купо прочинив двері і спішно вигукнув:

— Добраніч!

І покликав Жервезу вже з коридора. Тож і вона вийшла, пробелькотівши ввічливу фразу: вона щиро сподівається, що вони незабаром побачаться і порозуміються. Проте Лорільйо вже повернулися до роботи вглибині чорної нори майстерні, де сяяла невелика пічка, немов остання вуглина, що тліє у нестерпному жару печі. У жінки з плеча злізла сорочка, і її шкіра від вогню виблискувала червоним. Вона знову тягнула дротинку, за кожним зусиллям напружуючи шию, на якій рухалися м'язи, немов мотузки. Чоловік, горблячись у зеленому відблиску скляної кулі з водою, взявся плести ланцюжка: згинав ланки лецатами, стискав їх з одного боку, засовував до горішньої ланки, знову розкривав її за допомогою вістря — безкінечно, механічно, не витрачаючи зайвого руху навіть на те, аби витерти піт з обличчя.

Коли Жервеза вийшла з коридору на сходовий майданчик сьомого поверху, то зі сльозами на очах не змогла стримати такі слова:

— З цього всього не буде великого щастя.

Купо злісно труснув головою: Лорільйо ще заплатять йому за цей вечір. Ви бачили таких скнар?! Послухайте лишень, вони думали, що в них вкрадуть

три зернятка золотого пилу! Уся ця балаканина — це чистої води скупердяйство. Чи його сеструня думала, що він так ніколи і не одружиться, аби вона й надалі могла заощаджувати на ющці чотири су? Хоч так, хоч інак, а це станеться 29 липня. І чхати йому на них!

Проте Жервеза, спускаючись сходами, досі відчувала, як їй стискається серце. Страх напосідав на неї, немов звір, і вона занепокоєно розглядала довгу тінь від поручнів. На той час сходи вже заснули — порожні, освітлені тільки газовим ріжком на третьому поверсі, дрібний вогник якого залишав вглибині цього темного колодязя краплинку світла, подібну до лампадки. За зачиненими дверима було чути повну тишу, мертвий сон робітників, котрі вклялися в ліжка, тільки-но встали з-за столу. Проте з кімнати прасувальниці зачувся стишений сміх, а через замкову шпаринку з помешкання панни Ремажу вислизнув промінчик світла — постукуючи ножицями, вона досі шила серпанкові сукенки для ляльок за тринадцять су. Знизу, у пані Годрон, усе ще плакала дитина. А з каналізації, поміж величного, чорного й німого спокою ширився сильніший сморід.

У дворі, доки Купо мелодійним голосом просив відчинити ворота, Жервеза озирнулася і востаннє поглянула на будинок. Він ніби виріс на тлі безмісячного неба. Сірі фасади, немовби очищені від прокази і пофарбовані тінню, зростали й здіймалися вгору. Вони були ще голішими, цілком пласкими, з них поздирали навіть дрантя, що сушилося вдень проти сонечка. Зачинені вікна спали. То тут, то там деякі з них відкривали свої яскраво освітлені очі і немовби змушували косирувати кутки споруди. Понад кожним вестибюлем, від гори до низу, один за одним, вікна шести під'їздів, білі від блілого сяйва, здіймалися, ніби вузька вежа світла. А промінь лампи, що падав з майстерні, де виготовляли картонні коробки, на третьому поверсі відкидав на бруківку двору жовтий шлейф і пронизував темряву, що огортала майстерні на першому поверсі. І з глибин цієї темряви, у вологому кутку, падали краплини води, видзвонюючи посеред

тиші — падали одна за одною з погано закрученого крана з питною водою. І Жервезі здалося, що будинок падає на неї, чавить її, холодить їй плечі. Звірятко жаху було все ще поруч — дівцтво, з якого вона пізніше усміхнулася.

— Обережно! — вигукнув Купо.

Щоб вийти, вона мусила перестрибнути через велику калюжу, що витікала з фарбувальні. Того дня калюжа була блакитною — немов глибоке лазурове літнє небо, на якому нічний каганець у двірницькій запалював зорі.

III

Жервеза не хотіла гуляти весілля: навіщо витратити гроші? До того ж вона трохи соромилася: їй видавалось недоречним виставляти одруження перед усім кварталом. Але Купо обурился: не можна одружуватися ось так — не з'ївши разом і шматка хліба. І начхати йому, що скажуть у кварталі! О, безсумнівно, щось дуже простеньке: невеличка прогулянка попід ручку після полудня, перед тим як піти до першого-ліпшого генделика, аби завалити підсвинка. І, звичайно, жодної музики на десерт, жодного кларнета, щоб дами потрусили своїми кошиками з лайном. Тільки випити чарчину за здоров'я, перш ніж розійтись у люлю, кожен до себе.

І бляхар, жартуючи та регочучи, переконав-таки молоду жінку, бо запрягся їй, що не буде жодних розваг. Він не спускатиме ока з чарок, аби комусь не напекло голову. Тому він організував пікнік за сто су з людини у ресторації «Срібний млин», на бульварі Шапель. Це була невелика винна крамничка з помірними цінами, у внутрішньому дворі якої містилася ресторація і танцювальний майданчик під трьома акаціями. Там вони почуватимуться затишно. Протягом десяти днів він добирав гостей з-поміж сусідів своєї сестри, з вулиці Золотої Краплини: пан Мадінє, панна

Реманжу, пані Годрон та її чоловік. Він навіть переконав Жервезу погодитися з присутністю двох його приятелів — Бібі-Смаженини та Чобітка. Нема чого казати, Чобіток полюбляє залити за комір, але в нього такий дивовижний апетит, що його завжди запрошують на пікніки, аби подивитись на пику корчмаря, коли цей бездонний шлунок заковтує дванадцять фунтів хліба. Молода жінка, зі свого боку, пообіцяла привести свою хазяйку — пані Фоконьє і Бошів — дуже товариське подружжя. Отже, разом їх буде за столом п'ятнадцять. Цього досить. Коли забагато люду, то це завжди завершується сваркою.

Водночас Купо не мав ані копійки. Він не бажав викаблучуватись, проте хотів вчинити як чесний чоловік, тому й позичив у свого хазяїна п'ятдесят франків. За них він передусім придбав обручку — золоту обручку за дванадцять франків, яку Лорільйо купив йому на фабриці за дев'ять франків. Потім він замовив сурдут, штани та жилетку у кравця з вулиці Міра, якому дав тільки завдаток двадцять п'ять франків. Його лаковані черевики та болівар були ще цілком пристойними. Після того, як він відклав десять франків на пікнік за себе та Жервезу, бо діти не рахувалися, у нього залишилося рівно шість франків — ціна за вінчання біля вівтаря для бідняків. Звісно, він не любить чорнорясників, і йому аж серце болить на думку про те, що доведеться віддати кровних шість франків цим бовдурам, яким вони геть не потрібні, аби змочити горлянку. Але одруження без вінчання, що не кажіть, — це не справжнє одруження. Він особисто пішов до церкви, аби поторгуватися, і протягом години простовбичив біля старенького священника у брудній рясі — такого ж злодюжки, як і перекупка на базарі. Він заледве не надавав йому ляпасів! Зрештою, бляхар задля жарту спитався, чи в цій крамниці не продається потримане вінчання — не дуже попусуте, з якого парочка закоханих ще може злизати вершки. Старий панотченько сварився, що Боженька не

матиме жодної насолоди від того, що благословить таке подружжя, проте все ж спродав вінчання за п'ять франків. Як-не-як, а двадцять су вдалося заощадити. Тож у Купо лишалося двадцять су.

Жервеза також прагла мати пристойний вигляд. Як тільки було вирішено одружитися, вона все облаштувала — працювала ввечері додаткові години і змогла відкласти тридцять франків. Вона мріяла про шовкову мантильку, що продавалася на вулиці Передмістя Рибалок за тринадцять франків. І вона таки придбала її, а тоді за десять франків перекупила в чоловіка покійної прасувальниці, котра за життя працювала на пані Фоконьє, темно-синю шерстяну сукню і повністю перешила її за своєю міркою. На останні сім франків вона придбала пару бавовняних рукавичок, троянду, яку причепила на очіпок, і черевики для старшого сина, Клода. На щастя, хлопчики мали пристойні блузи. Чотири ночі поспіль вона усе вичищала, відшукувала найменші дірочки на своїх панчохах та на сорочці.

Тож у п'ятницю ввечері, напередодні вирішального дня, Купо і Жервеза, повернувшись з роботи, мали ще купу клопоту до одинадцятої години. Після цього, перш ніж вкласти спати кожен у своєму ліжку, вони просиділи годину разом у кімнаті молодої жінки, цілком задоволені з того, що всім цим турботам надходить кінець. Незважаючи на рішення не викаблучуватися задля кварталу, вони врешті-решт почали брати усе близько до серця, тому й вимучилися. Коли вони прощалися, то засинали на ходу. Однак вони зітхнули з полегшенням на повні груди: тепер усе влаштовано. Купо взяв за свідків пана Мадінє і Бібі-Смаженину, а Жервеза розраховувала на Лорільйо і Боша. Вони мали спокійненько піти вшістьох до мерії та до церкви, не тягнучи за собою вервечку люду. Дві сестри молодого навіть заявили, що залишаться вдома, бо їхня присутність зайва. Лише матінка Купо розплакалася й казала, що радше піде наперед і сховається десь у куточку. Тож її пообіцяли взяти. Щодо зустрічі всього

товариства, то її було призначено на першу в «Срібному млині». Звідти вони підуть нагуляти апетит на рівнині Сен-Дені: туди вони поїдуть потягом, а повернуться на своїх двох, уздовж битого шляху. Розвага обіцяла бути вдалою, без жодної п'яної гульні наприкінці, проте з дрібною веселощів — щось дуже миле та пристойне.

У суботу зранку, вдягаючись, Купо із занепокоєнням міркував про монету у двадцять су. Він тільки-но подумав, що із ввічливості годилося б перед вечерею запропонувати свідкам скляночку вина та шматок шинки. До того ж можуть виникнути непередбачувані витрати. Безсумнівно, двадцяти су не вистачить. Тож, відвівши Клода та Етьєна до пані Бош, котра визвалася привести їх увечері до ресторації, він помчав на вулицю Золотої Краплини й рішуче забіг нагору, аби позичити у Лорільйо десять франків. Нема що казати, йому ці слова дряпають у роті, бо він уже уявляє, яку пику зробить його шуряк. А той порохкував та реготався — погана свинюка! — і зрештою позичив дві монети по сто су. Проте Купо почув, як його сестра процідила крізь зуби, що «вже почалося».

Одруження в мерії було призначено на десяту тридцять. Був на диво погожий день, і яскраве сонце нагрівало вулиці. Аби не привертати до себе уваги, молодята, матінка та свідки розділилися на дві компанії. Спереду йшла Жервеза попід руку з Лорільйо, а пан Мадін'є вів матусю Купо. За двадцять кроків позад них, по інший бік вулиці, йшли Купо, Бош та Бібі-Смаженина. Ці троє були в чорних сурдутах, ішли, опустивши плечі та розгойдуючи руками. Бош був у жовтих штанях, Бібі-Смаженина, застебнутий до самої шиї, без жилетки, виставив тільки краєчок краватки, скрученої, немов мотузка. Тільки пан Мадін'є був у костюмі — у справжньому фраку з квадратним хвостом. І перехожі зупинялися, аби подивитись на цього пана, який вів попід руку товстеньку матусю Купо у зеленій шалі та чорному очіпку з червоними стрічками. Жервеза — дуже

лагідна, весела, вдягнена в темно-синю сукню, плечі загорнені у вузьку мантильку — люб'язно слухала дотепи Лорільйо, захованого, незважаючи на спеку, вглибині велетенського широкого пальта. Час від часу, на розі вулиць, вона трохи повертала голову й кидала легеньку усмішку Купо, котрий почувався незатишно в новому одязі, що вилискував проти сонця.

Хоча вони й простували помалу, однак дісталися до мерії на добрі пів години раніше за призначений час. А оскільки мер затримувався, то їхня черга надійшла близько одинадцятої. Вони чекали, сидячи на стільцях у куточку зали, дивилися на високу стелю та похмурі стіни, тихенько розмовляли, з надміру ввічливості відсували свої стільці щоразу, коли проходив дрібний писарчук. Однак вони упівголоса називали мера ледащом: без сумніву, він був зі своєю білявкою, яка розтирає йому подагру. А, може, він проковтнув свого шарфа. Проте, коли з'явився міський голова, вони шанобливо звелися. Їх запросили сісти. І вони були присутні під час трьох одружень — загубилися поміж буржуазними весіллями: наречені в білому, кучеряві дівчатка, панни з рожевими поясами, безкінечні кортежі вишукано вбраних панів та дам за тридцять. А коли їх нарешті покликали, то одруження ледь не зірвалося, бо Бібі-Смаженина зник. Бош знайшов його на площі — він курил люльку. Тож вони потрапили, мов півник в окріп: їх у цій здоровенній конторі за людей не мали, тому що вони не можуть тицьнути мерові під носа світло-жовті рукавички! Усі формальності, читання законів, запитання та підписання документів проминули так гладенько, що вони поглядали одне на одного й почувалися так, ніби у них вкрали добру половину церемонії. Знічена Жервеза зі щемом у серці притуляла собі хустинку до губ. Матуся Купо плакала, аж заходилася. Усі були занесені до реєстру, де написали свої імена великими кульгавими літерами, за винятком нареченого, котрий поставив хрестика, адже був неписьменний. Усі склали по чотири су на

бідних. Коли писарчук віддав Купо свідоцтво про шлюб, то він, відчувши, як Жервеза штовхнула його ліктем, вийняв ще п'ять су.

Від мерії до церкви був добрий шмат прогулянки. Дорогою чоловіки взяли собі пива, а матуся Купо та Жервеза — вишнівки з водою. Вони мали пройти довгою вулицею, розпеченою сонцем, без жодної смужки тіні. Церковний служка чекав на них посеред пустої церкви. Він заштовхнув їх до тісенької каплички і спитався, чи вони не насміхаються, бува, з релігії, бо ж запізнилися. Похмурий, зблідлий від голоду священник прийшов рвучким кроком, а перед ним дріботів паламар у брудному стихарі. Він квапливо прокрутив вінчання, ковтаючи латинські фрази, спішно обертаючись, схиляючись, розкидаючи руки, кидаючи косі погляди на молодят і свідків. Молодята почувалися перед вітварем вкрай незручно, не знали, коли потрібно вклякати, вставати, сідати й чекали на жест паламаря. Свідки, аби мати пристойний вигляд, увесь час залишалися навстоячки, а матуся Купо, зайшовшись сльозами, плакала у молитовник, який позичила у сусідки. Тим часом пробамкало полудень. Скінчилась остання меса, і церква наповнювалася тупотінням служок та гуркотом стільців, які ставили на місце. Головний вітвар мали готувати до якогось свята і прикрашати гобеленами, бо чулись удари молотка. А вглибині крайньої каплички, поміж пилу, що здіймався з-під віника служки, похмурий священник квапливо клав сухі долоні на похилені голови Жервези та Купо, нібито вінчав їх посеред переїзду до іншого помешкання, під час відсутності Боженьки, між двома серйозними месами. Коли молодята і свідки знову розписались у реєстрі, у ризниці, і коли вони вийшли на ганок церкви, на ясне сонечко, то хвилю простояли там, ошелешені, аж задихані від поспіху вінчання.

— Ну й ось! — вигукнув Купо і засміявся, почувуючись незручно.

Він потупцяв на місці — справді, в цьому немає нічогісінько смішного. Все ж він додав:

— Ну, що ж! Тут не зволікають. Тут з вами розберуться на раз-два... Це як у дантиста: навіть нема часу закричати «Ой!». Вони одружують безболісно.

— Так-так, чиста робота, — пробурмотів Лорільйо зі смішком. — Вам це наварганять за п'ять хвилин, а потім воно має триматись усе життя... Ох, цей біднесенький Вишнівочка!

І четверо свідків поплескали по плечу бляхаря, котрий лише скулювався. Жервеза тим часом цілувала матусю Купо й усміхалась, хоча її очі були вологими. Вона відповідала на слова старої жінки, перемежовані плачем:

— Не бійтесь, я зроблю все, що зможу. Якщо все скінчиться погано, то не з моєї вини. Ні, я, звичайно ж, занадто прагну бути щасливою... Зрештою, це зроблено, чи не так? Тепер він і я маємо порозумітись і жити самі по собі.

Тож вони попростували прямісінько до «Срібного млина». Купо узяв дружину під руку. Вони крокували швидко, сміялися, мов божевільні, випереджали інших на дві сотні кроків, не бачили ні будинків, ні перехожих, ні карет. Оглушливий шум передмість звучав у їхніх вухах мелодійним передзвоном. Коли вони прийшли до винарні, Купо одразу ж замовив два літри, хліба та шматки шинки, які їм подали у невеличкій заскленій кімнатці на першому поверсі — без тарілок та скатертини, лишень щоб комара задушити. Але в Боша та Бібі-Смаженини розпалився справжній апетит, тому молодий замовив ще один літр і шматок сиру. Матуся Купо не була голодна — вона була занадто зворушена, аби їсти. Жервеза помирала зі спраги, тож пила одна за одною заледве підчервонені склянки води.

— Це моя справа, — сказав Купо і негайно підійшов до шинквасу, де заплатив чотири франки і п'ять су.

Була перша година, і гості почали сходитися. Пані Фоконьє, повна і ще гарна жінка, з'явилася першою. На ній була бежева сукня з набивними квітами, рожева краватка й очіпок, усіяний квітками. Наступними прийшли водночас панна Реманжу, геть тендітна у своїй одвічній чорній сукні, котру вона, схоже, не скидала, навіть коли вкладалася спати, і подружжя Годрон: чоловік — важезний неотеса, на якому від найменшого руху тріскотів сурдут, і його велетенська вагітна жінка, котрій яскраво-фіолетова спідниця додавала округлості на животі. Купо пояснив, що на Чобітка чекати не треба — він має приєднатися до компанії на дорозі до Сен-Дені.

— Послухайте-но! — вигукнула, заходячи, пані Лера. — Ця злива нас добре підмочить! Ото буде сміху!

І вона покликала товариство на ганок винарні, аби поглянути на хмари: чорнильно-чорна хмара швидко здіймалася на південь від Парижа. Пані Лера, найстарша сестра Купо, була високою й сухою мужоподібною жінкою. Вона гуняла і була закручена у занадто широку брудно-коричневу сукню з довгими бганками, через які нагадувала худого пуделя, що вийшов з води. Вона вертіла своєю парасолькою, ніби палицею. Поцілувавши Жервезу, вона продовжувала:

— Ви не уявляєте, спека так палить вам обличчя, немовби на вас дихає полум'ям з пічки.

Тож усі підтвердили, що ще раніше почали відчувати наближення грози. Коли виходили з церкви, пан Мадіньє одразу зрозумів, до чого воно призведе. Лорільйо повідомив, що починаючи з третьої години ночі не міг

спати, так йому боліли мозолі. До речі, це не могло скінчитися інакше: ось уже протягом трьох днів панує нестерпна спека.

— Так, напевно буде дощик, — повторював Купо, стоячи на порозі і дивлячись на небо неспокійним поглядом. — Лишається дочекатись тільки мою сестру. Якби вона прийшла, то ми могли б рушати.

Пані Лорільйо справді запізнювалася. Пані Лера нещодавно заглядала до неї, аби взяти з собою, але та ще тільки вдягала корсет, і через це вони посварилися. Довготелеса вдова додала, схилившись братові до вуха:

— Я їй дала чосу. Вона в такому настрої!.. Ось побачиш її пику!

Гості мушили чекати ще чверть години, тупцяючи по винарні, де їх чіпляли ліктями та штовхали чоловіки, котрі заходили перехилити чарчину біля шинквасу. Час від часу Бош або пані Фоконьє чи Бібі-Смаженина відколювалися від гурту, виходили на краєчок тротуару і зводили очі догори. Дощу як не було, так і не було. Проте день зблякав, подуви вітру пролітали над землею і здіймали невеличкі вихори, що закручували білий пил. З першим ударом грому панна Реманжу перехрестилася. Усі погляди стурбовано звернулися до годинника, що висів над дзеркалом: була за двадцять друга.

— Погляньте-но! — вигукнув Купо. — Самі янголи на небесах заплакали.

Пориви дощу заливали вулицю, звідки тікали жінки, підхопивши спідниці обома руками. І під цією першою хвилею нарешті прибула пані Лорільйо — засапана й розлючена, вона стукотіла по ганку своєю парасолькою, котра не хотіла складатися.

— Чи ж бачено таке?! — пробелькотіла вона. — Мене перехопило якраз на порозі. Я хотіла повернутися і роздягнутись. І я мала б так зробити... Ну й весіллячко — просто чудо! Я ж казала, я ж хотіла все відкласти на

наступну суботу. А тепер іде дощ, бо мене не послухали! Тим ліпше! Тим ліпше! Нехай небо розпадеться!

Купо намагався її заспокоїти. Але вона відправила його подалі. Це ж не він заплатить їй за сукню, якщо вона зіпсується. На ній була чорна шовкова сукня, у якій вона задихалася. Затісний корсаж тріскотів на застібках і стискав їй плечі, а спідниця, викроєна футляром, так щільно обтягувала їй стегна, що вона мусила йти дрібненькими кроками. Однак дами з товариства подивилися на неї, стиснувши губи, зворушені її туалетом. Вона нібито зовсім не помічала Жервези, котра сиділа поруч із матусею Купо. Натомість вона покликала Лорільйо і попросила в нього носову хустинку, а тоді, сховавшись у закапелку крамниці, ретельно витерла по одній дощові краплинці, що стікали по шовку.

Тим часом злива раптово вщухла. Світло дедалі блякло, було майже поночі — бліда ніч, яку розтинали широкі блискавки. Бібі-Смаженина повторив, сміючись, що тепер напевно з неба почнуть падати панотці. І тоді гроза вибухнула з надзвичайною потужністю. Протягом пів години вода лилася, мов з відра, а грім бив безперестанку. Чоловіки, стоячи на порозі, споглядали на сіру заслону зливи, на переповнені рівчаки, на водяний пил, що розлітався від бризок із калюж. Жінки сиділи, перелякані, затуливши очі руками. Ніхто не розмовляв, усім перехопило подих. Ризикований жарт Боша про грім, буцімто там, нагорі, Святий Петро чхає, не викликав жодної усмішки. Але коли удари грому порідшали й почали губитися вдалині, товариство знову почало нетерпеливитись, злилося на грозу, сварилося і грозилося кулаками до хмар. Тепер небо було попелястого кольору і падав безкінечний дрібний дощик.

— Уже минула друга, — вигукнула пані Лорільйо. — Але ж ми не можемо тут спати!

Панна Реманжу запропонувала все ж податися на село, але решта товариства вигукнуло, що далі міських мурів не вийдеш: гарненькі зараз дороги, не можна буде навіть сісти на траві. До того ж не схоже, що все скінчилося, злива ще може повернутись. Купо, пасучи очима змоклого до нитки робітника, який спокійнесенько йшов під дощем, пробурмотів:

— Якщо ця тварюка Чобіток чекає нас на дорозі до Сен-Дені, то сонце не напече йому голову.

На це відповіли сміхом. Проте поганий настрої посилювався. Зрештою, ставало нудно. Треба було щось вирішити. Не можна ж так дивитись одне на одного аж до вечері. Тож протягом чверті години, незважаючи на вперту зливу, усі ламали собі голову. Бібі-Смаженина запропонував пограти в карти. Бош, грайливий і хитрий на вдачу, знав цікавеньку гру — «сповідь». Пані Годрон запропонувала піти з'їсти цибуляного пирога у ресторації на шосе Кліянкур. Пані Лера запропонувала було розповідати бувальщини. А Годрон зовсім не нудьгував, почувався добре і запропонував лишень одразу ж сідати до столу. За кожною пропозицією починалися обговорення та образи: це дурне, а від цього усі заснуть, їх матимуть за дітлахів. А коли Лорільйо і собі захотів додати слівце і запропонував дещо зовсім простеньке — прогулянку зовнішніми бульварами до цвинтаря Пер-Лашез, куди можна зайти, якщо буде час, аби подивитися на могилу Елоїзи та Абеяра, — пані Лорільйо більше не стримувалася й вибухнула. Вона забирається геть! Ось що вона зробить! За кого їх тут мають? Вона вдягалася, змокла під дощем, і це задля того, аби сидіти у пивниці! Ні і ні! З неї досить цього весіллячка, ліпше вона повернеться додому. Купо та Лорільйо мусили заступити їй двері. А вона повторювала:

— Забирайтеся звідси! Я ж кажу, що йду геть!

Чоловікові вдалося її заспокоїти, а Купо підійшов до Жервези, котра спокійно сиділа у своєму куточку, балакаючи зі свекрухою та пані Фоконьє.

— А ви чому нічого не пропонуєте? — спитався він, ще не наважуючись звертатись до неї на «ти».

— Я згодна на все, — відповіла вона зі сміхом. — Я не вередлива. Чи підемо куди, чи не підемо — мені байдуже. Я почуваюся дуже добре і більше нічого не бажаю.

Справді, її обличчя сяяло умиротвореною радістю. Відколи зібралися гості, вона, така поміркована, говорила до кожного трохи стишеним та зворушеним голосом і не встрягала в суперечки. Під час грози вона, не відводячи очей, дивилася на блискавиці, нібито бачила в цих раптових спалахах дещо важливе — дуже далеко, у майбутньому.

Однак пан Мадіньє ще нічого не запропонував. Він сперся на шинквас, відкинувши хвіст свого фрака, і зберігав поважність власника фірми. Він довго відпльовувався, закочував свої великі очі.

— Господи! — промовив він. — Ми могли б сходити до музею...

Він погладив себе по підборіддю й оглянув товариство, кліпаючи очима.

— Там є старожитності, картини, ікони і ще багато чого. Це дуже повчально... Можливо, ви цього всього не знаєте. О! На це треба подивитись, принаймні одного разу.

Компанія презиралася і розмірковувала. Ні, Жервеза цього не знала, ні пані Фоконьє, ані Бош, ані решта. Купо був певен, що якимось зазирнув туди в неділю, але зараз не міг до ладу пригадати. Вони ще вагалися, проте пані Лорільйо, на яку важливість пана Мадіньє справляла велике враження, висловила, що ця пропозиція дуже пристойна, дуже чесна. Якщо вже

втрачено день і якщо вони виряджалися, то ліпше відвідати щось задля власної освіти. Усі погодилися. Оскільки досі йшов дощ, вони позичили у крамаря парасольки — старі сині, зелені, коричневі парасольки, забуті клієнтами — й одразу ж рушили до музею.

Весільна компанія звернула праворуч і зайшла до Парижа через передмістя Сен-Дені. Купо та Жервеза знову крокували на чолі, майже бігли, випереджаючи інших. Пан Мадіньє вів тепер попід руку пані Лорільйо, бо матінка Купо через хворі ноги залишилася у винарні. За ними йшли Лорільйо з пані Лера, Бош із пані Фоконьє, Бібі-Смаженина з панною Реманжу, а останніми — подружжя Годрон. Разом їх було дванадцять. Вони створювали на тротуарі помітний кортеж.

— О! Ми тут ні до чого, присягаюсь вам, — пояснювала пані Лорільйо панові Мадіньє. — Ми не знаємо, де він її знайшов, чи, радше, ми знаємо це занадто добре, чи не так?.. Мій чоловік мусив купувати обручку. Цього ранку, тільки-но звелися з ліжка, ми мусили позичити їм десять франків, бо без цього нічого б не було... Наречена, котра не привела на весілля жодного родича! Вона каже, що у неї в Парижі є сестра, ковбасниця. То чому вона її не запросила?

Вона замовкла, аби вказати на Жервезу, котра мусила сильно накульгувати на похилому тротуарі.

— Погляньте!.. Чи ж це можливо?!.. Оце так Кривулька!

І слівце «Кривулька» оббігло все товариство. Лорільйо реготнув і сказав, що її так і варто називати. Проте пані Фоконьє виступила на захист Жервези: не слід з неї насміхатися, вона чиста, немов монетка, і коли треба, то гарно береться до роботи. Пані Лера, завжди повна грайливих натяків, назвала ногу крихітки «ніженькою кохання» й додала, що багато чоловіків люблять таке, хоча й не пояснила, чому.

Товариство пройшло вулицю Сен-Дені і перетнуло бульвар. З хвильку довелося чекати, таким щільним був потік екіпажів. Потім вони наважилися-таки ступити на шосе, яке злива перетворила на потік багнуки. Знову сипонув дощ, і товариство розкрило парасольки. Під убогими парасолями, що розгойдувалися в руках чоловіків, жінки піднімали спідниці, і кортеж розтягнувся у грязюці — від одного тротуару до іншого. Волоцюги почали вигукувати непристойні жарти, немов під час карнавалу. Набігли цікаві. Веселі крамарі ставали навшпиньки поза вітринами. Посеред щільного натовпу, на сірому й мокрому тлі бульвару пари весільної процесії утворювали яскраві плями: темно-синя сукня Жервези, бежева сукня з набивними квітами пані Фоконьє, яскраво-жовті штани Боша. Через незграбність цих розряджених людей блискучий сурдут Купо і фрак пана Мадіньє здавалися карнавально смішними. А гарний туалет пані Лорільйо, бганки на сукні пані Лера та зім'яті спідниці панни Реманжу змішували різні моди і виставляли на огляд розкоші для бідняків — «вдягну все найкраще». Але найбільше сміху викликали капелюхи чоловіків — старі, ретельно збережені капелюхи, збляклі від темряви шаф, усіх комічних форм: високі, широкі, гостроверхі, з неймовірними крисами, підібгані, плескаті, заширокі чи завузькі. Усмішки ставали ще нахабнішими, коли позаду, аби завершити виставу, з'являлася набивальниця матраців, пані Годрон, у яскраво-фіолетовій сукні, з животом вагітної жінки — велетенським випнутим животом. Проте весільний кортеж не пришвидшував крок: вони були добродушні й задоволені з того, що на них дивляться, і розважалися жартами.

— Погляньте, наречена! — вигукнув якийсь гуляка, вказуючи на пані Годрон. — От біда! Вона проковтнула доброго підсвинка!

Усе товариство вибухнуло сміхом. Бібі-Смаженина, озирнувшись, сказав, що парубчак незле відкомарив. Вагітна жінка сміялася найдужче і

виставляла живота: в тому немає жодного безчестя, навпаки, бо ж не одна дама мимохідь поглядала скоса — хотіла б бути такою, як вона.

Перейшли на вулицю Клері, тоді на вулицю Мейл. На площі Віктуар вони зупинилися — у нареченої розв'язалася шнурівка на лівому черевіку. І доки вона зашнуровувалась біля підніжжя пам'ятника Людовіку XIV, пари скупчилися позад неї й, чекаючи, жартували про шматочок гомілки, який вона виставила на огляд. Зрештою, проминувши вулицю Круа-де-Петі-Шам, вони прийшли до Лувра.

Пан Мадіньє ввічливо запропонував очолити кортеж. Музей дуже великий, у ньому легко загубитись, а він, до речі, знає гарні куточки, бо частенько приходив сюди разом з художником, дуже розумним хлопцем, у якого велика фабрика купує малюнки, аби прикрашати ними картонні коробки. На першому поверсі, в асирійському музеї, товариство здригнулося. До біса! Тут не спекотно. З цієї зали можна зробити добрий погріб. Пари повільно просувалися, задерши голови, кліпаючи очима, поміж камінними колосами — німими богами з чорного мармуру, котрі застигли у священній нерухомості жахливими тваринами — напівкішками, напівжінками, з обличчями мерців, з тонким носом і з надутими губами. Усі вважали, що це бридота. За наших днів камінь обробляють значно краще. Напис фінікійськими літерами їх здивував: це неможливо — ніхто ніколи не читав такої базгранини. Проте пан Мадіньє, попід ручку з пані Лорільйо, вже ступив на сходи і кликав їх, гукаючи під склепіннями:

— Та ходіть-но! Облиште ті махинерії... На другому поверсі є що подивитись.

Вони споважніли від суворої оголеності сходів. Пишний наглядач у червоному жилеті та лівреї із золотими галунами, котрий нібито чекав на

них на сходовому майданчику, подвоїв їхнє хвилювання. І з глибокою пошаною, ступаючи якомога тихіше, вони зайшли до французької галереї.

Не зупиняючись, засліплені позолотою рам, вони пройшли низку невеликих салонів, дивились, як перед ними миготять картини, занадто численні, аби їх роздивитися. Щоб їх зрозуміти, треба було б простояти годину перед кожною. Боже правий! Скільки картин! І кінця їм не видно. Ото грошей на них пішло! Наприкінці пан Мадіньє раптово зупинив їх навпроти «Плоту Медузи» і пояснив сюжет. Усі замовкли, здивовані та нерухомі. Коли вони продовжили ходу, Бош зрезюмував загальне враження: «Оце так намалював!»

У галереї Аполлона товариство найбільш було захоплене блискучим паркетом, ясным, ніби свічадо, в якому віддзеркалювалися ніжки крісел. Панна Реманжу заплющила очі, бо їй здавалося, що вона ступає по воді. А пані Годрон радили, з огляду на її стан, ступати обережненько. Пан Мадіньє хотів показати їм позолоту і розписи на стелі, але у них від цього заболів карк, і вони нічого не роздивилися. Тому перш ніж зайти до Квадратного салону, він вказав на вікно і сказав:

— Ось балкон, з якого Шарль ІХ стріляв у натовп.

Водночас він стежив за хвостом кортежу. Махнувши рукою, він попросив зупинитися посеред Квадратного салону. Тут самі шедеври, стиха пробурмотів він, мов у церкві. Вони оглянули увесь салон. Жервеза спитала про сюжет «Весілля у Кані». Дивно, чому на рамах не пишуть сюжет? Купо зупинився перед Джокондою, котра, на його думку, була подібна до однієї з його тітоньок. Бош та Бібі-Смаженина реготали, вказуючи одне одному поглядом на голих жінок. Особливий захват викликали у них стегна Антіопи. А в самому кінці подружжя Годрон —

чоловік з роззявленим ротом, дружина з руками на животі — стояли безмовні, зворушені й отупілі перед «Богородицею» Мурільйо.

Скінчивши огляд салону, пан Мадіньє запропонував повторити його — воно того варте. Він приділяв багато уваги пані Лорільйо через її шовкову сукню. Щоразу, коли вона запитувала його, він відповідав поважно і з великим апломбом. Коли вона зацікавилася коханкою Тіціана, жовте волосся котрої, на її думку, було точнісінько як у неї, то він порівняв її з «Красунею» флорентійкою, коханкою Генріха IV, про яку йшла драма в театрі «Дотепник».

Потім товариство попростувало до довгої галереї, де містяться італійська та фламандська школи. Знову картини, увесь час картини: святі, жінки та чоловіки з незрозумілими обличчями, цілком чорні пейзажі, поживклі тварини, безкінечна череда людей і предметів таких різночисто яскравих кольорів, що від них починала нестерпно боліти голова. Пан Мадіньє вже не говорив, а повільно вів кортеж, котрий сумирною вервечкою йшов за ним, викручуючи шиї та блукаючи очима. Століття мистецтва проминали перед їхньою ошелешеною неосвіченістю: вишукана сухість первісних людей, розкоші венеційців, сите й осяяне світлом життя голландців. Але найбільше їх цікавили копіювальники, котрі встановили поміж натовпом свої мольберти і спокійненько малювали. Особливо їх вразила стара пані, яка, вилізши на високу драбину, водила малярським пензликом у ніжному небі велетенського полотна. Тим часом поволі ширилася чутка, що Лувром походжає весільний кортеж. Назбігалися художники, кривлячи роти від сміху. Цікаві наперед сідали на ослінчики, аби зручненько стежити за цією ходою. Охоронці, стиснувши губи, заледве стримували дотепи. А стомлене товариство втрачало самоповагу, волочило підбиті цвяхами черевики, гупотіло підборами по лункому паркету, немов брела череда худоби без пастуха, полишена посеред голої та замкненої чистоти зал.

Пан Мадіньє замовк, аби підготувати враження. Він ішов прямисінько до «Сільського весілля» Рубенса. Він і далі нічого не говорив, лишень вказав на полотно грайливим поглядом. Дами, зіткнувшись впритул із картиною, злегка скрикнули, потім відвернулися, геть червоні. Чоловіки стримували їх, реготали й шукали брудні деталі.

— Погляньте-но! — повторював Бош. — Це варте грошей. Оце так обригався! А ось цей — як він поливає рясст. А он той! Еге! Ось той!.. Агов, які вони тут пристойні!

— Ходімо далі, — сказав пан Мадіньє, задоволений своїм успіхом. — З цього боку більше нема на що дивитися.

Товариство повернулося назад, знову перетнуло Квадратний салон і галерею Аполлона. Пані Лера та панна Реманжу скаржилися і стверджували, що вже ніг під собою не чують. Проте Мадіньє хотів ще показати Лорільйо старовинні прикраси. Вони поруч — вглибині кімнатки, яку він знайде із заплющеними очима. Однак він помилився, повів компанію вбік на сім чи вісім пустих і холодних зал, заставлених лише суворими вітринами, у яких вишикувалися незчисленні розбиті горщики та дуже бридкі бовванчики. Компанія дрижала та неприховано нудилася. Шукаючи вихід, вони натрапили на естампи. І розпочалася нова безкінечна мандрівка. Малюнки не завершувалися, за салоном розпочинався новий салон, у яких не було нічого цікавого, тільки помальовані аркуші паперу у вітринах чи на стінах. Пан Мадіньє розгубився, але не хотів зізнаватися, що забув дорогу, тож подався на сходи і змусив товариство зійти на горішній поверх. Тепер вони мандрували музеєм морського флоту, поміж моделей інструментів та гармат, панорам та суден завбільшки з іграшку. Проблукавши з півгодини, вони втрапили на інші сходи — на протилежному краю. Спустившись цими сходами, вони знову опинилися посеред естампів. Тоді товариство охопив відчай. Вони перебігали

навмання через зали, проте пари продовжували йти чередою за паном Мадіньє, котрий витирав піт з лоба і, не стримуючись, лаяв адміністрацію, звинувачував її в тому, що було змінено розташування дверей. Охоронці та відвідувачі з глибоким подивом стежили за ними: протягом двадцяти хвилин їх вдруге бачили у Квадратному салоні, французькій галереї та уздовж вітрин, за якими куняли східні божки. Вони ніколи не вийдуть звідси! Зі змученими ногами, не слідкуючи за собою, вони здіймали страшний галас і, поспішаючи, залишали позаду пані Годрон з її животом.

— Зачиняємо! Зачиняємо! — пролунали гучні голоси охоронців.

Їх ледве не замкнули в музеї. Один із охоронців мусив стати на чолі кортежу й вивести їх до виходу. У внутрішньому дворі Лувру, забравши у гардеробі парасольки, вони зітхнули. Пан Мадіньє віднайшов свій апломб: даремно він не звернув ліворуч, бо тепер пригадує, що прикраси були ліворуч. До речі, усе товариство стверджувало, що задоволене з побаченого.

Пробило четверту годину. До вечері треба було чекати ще дві години. Було вирішено прогулятись, аби згаяти час. Вкрай змучені дами хотіли сісти. Але оскільки ніхто не пропонував частування, вони знову рушили в путь — уздовж набережної. Там їх застала нова злива — така сильна, що, незважаючи на парасольки, туалети дам були зіпсуті. Пані Лорільйо, у якої серце ставало від кожної краплини, що падала на її сукню, запропонувала сховатися під Королівським мостом. До речі, якщо її не послухають, вона спуститься туди геть одна. І товариство попрямувало під Королівський міст. Там було на диво добре. От, скажімо, саме це можна назвати слушною думкою! Дами розіслали свої хустинки на бруківці й сіли на них, розсунувши коліна. Вони зривали обома руками стебельця трави, що проростала крізь каміння, дивились на течію чорної річки, достоту були на селі. Чоловіки розважалися тим, що голосно гукали, аби розбудити луну

під протилежними аркадами. Бош і Бібі-Смаженина по черзі вигукували в порожнечу лайки, волали, що було сили «Свинюко!» і довго реготали, коли відлуння повертало їм це слово. Потім, надірвавши горло, вони назбирали плескати камінців, задля забавки шпурляли їх і стежили, як вони підстрибують на воді. Злива припинилася, але товариству і тут було так добре, що ніхто й не думав йти звідси. Сена перекочувала масні плями, старі корки, овочеві шалупайки та купу різного сміття, які вир затримували на мить на загрозливій поверхні води, стемнілій від тіні склепіння. А на мосту проминали, туркочучи колесами, омнібуси та фіакри — паризька юрма, від якої тільки було видно дахи, праворуч та ліворуч, ніби з глибини провалля. Панна Реманжу зітхала: якби тут було листя, казала вона, то це нагадувало б їй місцинку на березі Марни, де вона була приблизно 1817 року з одним парубком, за яким досі плаче.

Тим часом пан Мадіньє подав знак рушати. Вони перейшли сад Тюільрі посеред зграйок дітей, чиї обручі та м'ячі перешкоджали гарній ході пар. Коли ж компанія прийшла на Вандомську площу і почала оглядати бронзову колону, пан Мадіньє вирішив зробити дамам подарунок: він запропонував здійнятися на колону, аби роздивитися Париж. Його пропозиція видалася на диво слухною. Так-так, треба піднятися на колону, вони від цього потім ще довго реготатимуть. До того ж у тому був особливий інтерес для осіб, котрі ніколи не виходили зі свого стійла.

— Ви думаєте, що Кривулька піде туди, зі своєю милицею?! — пробурмотіла пані Лорільйо.

— Я піду з повною охотою, — сказала пані Лера, — але я не хочу, аби позад мене йшов чоловік.

І товариство здійнялося на башту. Усі дванадцять, тримаючись за стіни та перетинаючись об вищерблені сходинки, дряпалися вервечкою всередині вузької спіралі східців. Коли ж темрява стала суцільною, то здійнявся

нестримний сміх. Жіночки тоненько скрикували, бо кавалери їх лоскотали і щипали за сідниці. Та чи вони дурні таке казати?! Це не інакше, як миші. До того ж із цього не могло бути жодних наслідків: вони знали, де потрібно зупинитися, аби зберегти честь. Тоді Бош вигадав жарт, який повторило все товариство: вони почали кликати пані Годрон, боцімто вона відстала в дорозі, і в неї питалися, чи її живіт пролазить. Подумайте лишень! Якби вона тут застрягла, не змогла б ані здійнятися, ані спуститися, то перегородила б намертво дірку, і тоді бозна-як звідси видряпатися. З її живота вагітної жінки сміялися з нестримними веселощами, від яких колона ходила ходором. Тоді ще Бош, відчуваючи піднесення, проголосив, що вони вже зістарилися в цьому димарі. То йому кінця-краю немає? Вони видряпаються на саме небо? І він намагався налякати жіночок, вигукуючи, що все тремтить. А Купо нічого не казав. Він ішов позад Жервези, обіймав її за стан і був, як у півсні. І коли вони раптово вийшли на день Божий, він саме цілував її в шию.

— Оце так! Які ви пристойні! Не зважайте на нас! — сказала обурена пані Лорільйо.

Бібі-Смаженина був розлюченим і зронив крізь зуби:

— Ну й галас від вас! Я збився, коли рахував східці!

Але пан Мадіньє, стоячи на платформі, вже показував пам'ятки. Ні пані Фоконьє, ні панна Реманжу нізащо не хотіли виходити зі сходів. Від однієї думки про бруківку десь там, знизу, у них паморочилася голова. Вони лишень наважилися обережно визирнути з невеликих дверцят. Відважніша пані Лера обійшла довкола увесь вузький балкон, притискаючись до бронзового верхів'я колони. Однак від цього виникають неймовірні почуття, якщо подумати, що достатньо було б перекинути ногу через бильця. Яке падіння, Боже правий! Трохи зблідлі чоловіки розглядали

площу. Вони нібито пливли в повітрі, відокремлені від усього. Ні, від цього дійсно у череві холоне. Пан Мадіньє радив звести очі й дивитися перед себе, дуже далеко — так менше паморочиться в голові. І він продовжував указувати пальцем на церкву Дому Інвалідів, Пантеон, собор Паризької Богоматері, башту Сен-Жак, пагорби Монмартра. Потім пані Лорільйо спало на думку запитати, чи видно на бульварі Шапель винарню «Срібний млин», де вони їстимуть. Тож протягом десяти хвилин вони шукали і навіть сперечалися: кожен розміщував винарню в іншій місцевості. Довкола них Париж простягав свою сіру безмежність, блакитнувату навідалі, з глибокими долинами, де дахи котилися хвилями. Увесь правий берег тонув у тіні від широкого ганчір'я мідяної хмари, а із її позолоченого краю витікав широкий сонячний промінь і запалював тисячі вікон лівого берега мерехтінням блискавок, заливаючи світлом цю частину Парижа на тлі чистісінького неба, вимитого грозою.

— Не варто було лізти сюди, аби побити горщики, — сказав розлючений Бош, повертаючись на сходи.

Німа й набурмосена компанія спустилася, лишень вистукуючи черевиками на сходинках. Знизу пан Мадіньє забажав заплатити за всіх. Проте Купо заперечив і поквапився покласти в долоню охоронця двадцять чотири су — два су з людини. Було майже пів на шосту. У них заледве лишався час повернутись. Тож вони попрямували через бульвари та передмістя Рибалок. Але Купо вважав, що прогулянка не може завершитися ось так: він заштовхнув товариство до пивниці, де вони випили вермуту.

Вечеря була замовлена на шосту. У «Срібному млині» на весільний кортеж чекали вже двадцять хвилин. Пані Бош, котра довірила двірницьку одній жіночці з їхнього будинку, балакала з матусею Купо в залі на другому поверсі, перед сервірованим столом. Хлопчики, Клод та Етьєн, прийшли разом з нею і розважалися тим, що бігали під столом посеред скупчення

стілців. Коли Жервеза, зайшовши, побачила малят, яких не бачила цілісінький день, то взяла їх на коліна, пестила й рясно цілувала.

— Вони були чемні? — питала вона пані Бош. — Вони принаймні, не дуже вас вимучили?

І коли пані Бош переказала такі слова, які почула після обіду від писклят, що померти можна від сміху, то Жервеза знову привабила їх і притисла до себе, заповонена ніжністю.

— Усе ж Купо зробив дивний вибір, — казала пані Лорільйо іншим дамам, сидячи вглибині зали.

Жервеза зберігала ранковий усміхнений спокій. Але після прогулянки вона час від часу сумнішала і замислено й зважено поглядала на чоловіка та на подружжя Лорільйо. На її думку, Купо боїться сестри. Ще вчора він голосно кричав, присягався, що запхає на місце їхні гадючі язики, якщо вони йому суперечитимуть. Однак вона бачила, що у їхній присутності він ставав на задні лапки, ловив їхні слова і непокоївся, коли вважав, що вони розсердилися. І все це турбувало молоду жінку на майбутнє.

Тим часом чекали тільки на Чобітка, котрий ще не прийшов.

— Ну ж бо! Сідаймо до столу! — вигукнув Купо. — Ось побачите, зараз він вигулькне: у нього заточений ніс, він здалека чує їдло... Послухайте-но, він, певно, регоче, якщо досі збирає цибулю уздовж дороги на Сен-Дені!

Отож дуже веселе товариство сіло до столу, гуркочучи стільцями. Жервеза сиділа між Лорільйо та паном Мадінье, а Купо — між пані Фоконье та пані Лорільйо. Інші гості всілися на власний смак, бо якщо вказувати їм місце, то це завжди завершується ревністю і сварками. Бош примостився біля пані Лера. Бібі-Смаженина мав за сусідок панну Реманжу і пані Годрон.

Пані Бош і матінка Купо сиділи в самому кінці і наглядали за дітьми: вони визвалися нарізати їм м'ясо і наливати напої, зокрема, трошечки вина.

— Ніхто не прокаже молитву? — спитався Бош, доки дами розправляли спідниці під скатертиною, аби не заплямувати їх.

Проте пані Лорільйо не любила подібних жартів. Майже холодний суп з локшиною був з'їдений дуже швидко, тільки губи насвистували у ложках. Їх обслуговували двоє офіціантів у засмальцьованих жакетиках та білих фартухах сумнівної чистоти. Через чотири вікна, відкритих до акацій у дворі, заходило яскраве світло, як зазвичай наприкінці грозового дня, ще чистого та вмитого. У цьому вологому закутку дерева залишали зеленкуваті відблиски у закоптілій залі, а тіні від їхнього листя танцювали понад скатертиною, що злегка віддавала мокрою цвіллю. Два дзеркала, цілковито засиджені мушиним послідом, висіли на протилежних стінах зали і до безкінечності подовжували стіл, вкритий грубим посудом, що починав жовкнути, а подряпані ножі були поплямовані чорними слідами від жиру, що осідав після миття. Вглибині зали, щоразу, коли офіціант підіймався з кухні, грюкотіли двері, видихаючи гострий запах підгорілого смальцю.

— Припиніть говорити усі водночас, — зронив Бош, бо кожен замовк, опустивши носа до своєї тарілки.

Вони випили по першій склянці вина і пасли очима офіціантів, котрі розносили м'ясні пироги, аж тут зайшов Чобіток.

— Ось так-так! Ви тут сі добрячі падлюки! — вигукнув він. — Три години я відсиджував своє сідало на дорозі, навіть якийсь жандарм спитався про мої макументи... Хіба можна робити таке свинство своїм друзям?! Треба було хоч відправити мені на зустріч візка! Агов! Ви таки

утнули зі мною злий жарт! А ще ж уперіщив такий дощ, що в мене кишені були повні води... Гляньте, там ще можна упіймати смаженого пічкуря.

Товариство реготало, аж за животи хапалося. Цей тварюка Чобіток був у запалі. Він уже хильнув не менш як два літри, аби лиш не дратуватися через той жаб'ячий суп, який гроза вилила на його потрохи.

— Агов, графе де Печеня! — звернувся Купо. — Сідай онтамечки, поруч із пані Годрон. Бачиш, на тебе чекали.

О, він не маніжитиметься і наздожене інших. І він двічі замовив юшку — повні тарілки локшини, до яких накраяв здоровенні скибки хліба. А коли взялися до м'ясних пирогів, то увесь стіл був глибоко зачарований з нього: як він жере! Заклопотані офіціанти ставали в чергу, аби подавати йому хліб — тонко нарізані скибки, які він заковтував за один раз. Зрештою, він розсердився: він хоче, аби поруч з ним покладали хлібину. Вкрай заклопотаний корчмар на мить з'явився на порозі зали. Товариство, очікуючи на це, знову зайшлося реготом. Цей шинкар аж на обличчі змінився! Ото бісова душа, цей Чобіток! Хіба ж не він одного дня проковтнув дванадцять яєць та й не випив дванадцять склянок вина, доки видзвонювало дванадцять ударів полудня?! Мало хто може похвалитися такою силою. І панна Реманжу з ніжністю поглядала, як жує Чобіток, а пан Мадіньє підшукував вирази, аби висловити свій майже шанобливий подив, і назвав таку здатність надзвичайною.

Запала тиша. Офіціант поставив на стіл широку тацю, глибоку, мов салатниця, зі смаженим кроликом у білому вині. Купо, знаний жартун, і цього разу не схибив:

— Скажіть-но, кельнере, цей кролик лазив по дахах?.. Він ще нявкотить.

Дійсно, тихе і вдало зімітоване нявчання зачулося буцімто зі страви. Це зробив Купо, який умів нявчати горлом, не розтуляючи рота. Цей талант мав добрий успіх у товаристві, тож він завжди, коли їв у ресторациях, замовляв кролика. Потім він замуркотів. Дами втирали обличчя серветками, бо сміялися занадто сильно.

Пані Фоконьє попросила голову: вона любить лише голову. Панна Реманжу обожнювала сальце. А коли Бош сказав, що полюбляє цибулинки, якщо вони гарно засмажені, пані Лера стисла губи і пробурмотіла:

— Я вас розумію.

Вона була суха, мов тичка, вела життя робітниці, замкненої у щоденній праці, і відколи овдовіла, до її помешкання не зазірав жоден чоловік, проте вона виявляла постійну заклопотаність бридотою, вперто вживала слова з подвійним змістом та грайливі натяки, настільки приховані, що вона одна їх розуміла. Бош нахилився до її вуха і тихесенько вимагав пояснень, тож вона повторила:

— Звичайно ж, цибулька... Думаю, цього досить.

Поміж тим розмова ставала серйозною. Кожен говорив про своє ремесло. Пан Мадіньє захоплювався картонними коробками: у цій галузі працюють справжні митці. Він перелічив відомі йому моделі коробок для новорічних подарунків — справжні люксові дива. Лорільйо на це реготнув: він дуже пишався з того, що працює із золотом, він нібито бачив його відблиск на своїх пальцях і на всій своїй персоні. Зрештою, частенько повторював він, за давніх часів ювеліри носили шпаги. Він згадав про Бернара Палісі, хоча й сам не знав, хто це. Купо ж розповідав про флюгер — шедевр, створений його приятелем: він складається зі стовпа, на якому вінок, на ньому кошик із фруктами, а на нім — прапор. І все це майстерно зроблене з розрізаних та злуджених шматочків цинку. Пані Лера, крутячи ножа у своїх кістлявих

пальцях, показувала Бібі-Смаженині, як потрібно скручувати хвостик троянди. Тим часом голоси ставали гучнішими й глушили одне одного. У цьому гаморі чулися слова, голосно вимовлені пані Фоконьє, котра скаржилася на своїх робітниць та на безпутну ученицю, яка вчора знову пропалила дірки у простирадлах.

— Що не кажіть, а золото — це золото, — волав Лорільйо, гупаючи кулаком по столу.

І посеред тиші, що запанувала після цієї істини, чувся лише тоненький голосочок панни Реманжу, яка продовжувала:

— Тож я задираю їм спіднички і шию зсередини... Я встромляю їм шпильку в голівку, аби тримався капелюшок... І готово — їх продають за тринадцять су.

Вона розповідала Чобіткові про ляльок, а його щелепи повільно мололи, як млинові жорна. Не слухаючи, він головою і стежив за офіціантами, аби вони не прибирали посуд, перш ніж він збере хлібом рештки страв. Вони з'їли телятину у власному соку та зелену спаржу. Принесли печеню — двох худеньких курчат, що лежали на підстилці із салату-кресона, зів'ялого і підгорілого в печі. А надворі у високих гілках акацій згасали останні сонячні промені. Всередині зали зеленавий відблиск згущував пару, що здіймалася над столом, поплямованим вином та соусом, захарашеним стосами посуду. А вздовж стіни складені офіціантами брудні тарілки та порожні літрові пляшки нагадували сміття, котре змели й струсили зі скатертини. Було дуже гаряче. Чоловіки поскидали сурдуги й надалі їли у самих сорочках.

— Пані Бош, прошу, не напихуйте їх так, — сказала Жервеза, наглядаючи здалека за Клодом та Етьеном. Загалом вона мало говорила.

Вона звелася і підійшла до дітей на хвильку поговорити, стоячи за їхніми стільцями. Діти не мають розум, вони можуть їсти цілісінький день і ні від чого не відмовляться. Вона сама наклала їм курятини — трохи білого м'яся. Матуся Купо казала, що одного разу вони можуть дозволити собі запалення шлунка. Пані Бош, стишивши голос, звинувачувала Боша у тому, що він щипає коліна пані Лера. О, це падлюка і гуляка. Вона бачила, як зникла його рука. Якщо він знову таке зробить, то — Бог свідок! — вона така жінка, яка зможе зацідити йому в голову карафкою.

Посеред тиші пан Мадіньє заговорив про політику.

— Їхній закон від 31 травня — це неподобство. Тепер потрібно два роки мешкати на одному місці. Три мільйони громадян викреслені зі списків... Мені переказали, що насправді Бонапарт почувається ні в тих, ні в цих, бо він любить народ і неодноразово доводив це.

Він сам був республіканцем, але захоплювався імператором задля його дядька — людини, якої вже ніколи більше не буде. Бібі-Смаженина образився: він працював у Єлисейському палаці і бачив Бонапарта так, як зараз бачить Чобітка — прямо перед собою. І що ж? Цей дурисвіт президент схожий на лягавого — ось! Кажуть, він їде прогулятися в околицях Ліона. Було б некепсько, якби він упав у рівчак і зламав собі шию. Оскільки дискусія набувала поганого відтінку, Купо мав втрутитися:

— Які ж ви ще невинні діти, якщо вас можна спіймати на політику!.. Ото ще дурний жарт — ця політика! Чи ж вона існує для нас?.. Та нехай вони садять, кого схочуть — короля, імператора чи пусте місце, — однак це не стане мені на заваді заробляти свої п'ять франків, аби їсти й спати, хіба не так?.. Ні, це все занадто дурне!

Лорільйо погойдав головою. Він народився того ж дня, що й граф де Шамбор, — 29 вересня 1820 року. Цей збіг справив на нього велике

враження, сповнював його туманними мріями, у яких він встановлював зв'язок між поверненням короля до Франції та своєю особистою фортуною. Він не казав чітко, на що саме сподівається, проте давав зрозуміти, що в такому разі з ним станеться дещо надзвичайно приємне. Тож усі свої бажання, які були завеликими, аби втілитися, він відкладав на потім — «коли король повернеться».

— До речі, — розповідав він, — одного вечора я побачив графа де Шамбор.

Усі обличчя звернулися до нього.

— Саме так. Товстий чоловік, у пальті, схожий на доброго хлопця... Я був у свого друга, Пекіньйо, який продає меблі... Граф де Шамбор напередодні забув там парасольку. Тож він зайшов і спитався ось так, попростому: «Чи не могли б Ви повернути мені мою парасольку?» Господи! Так, це був він, Пекіньйо дав мені чесне слово.

Жоден із гостей ні на хвилику не засумнівався. Подали десерт. Офіціанти прибирали стіл, оглушливо грюкочучи посудом. І пані Лорільйо, котра доти поводитися дуже пристойно, як справжня дама, не стримала вигук «Кляте стерво!», бо один з офіціантів, прибираючи тацю, вилив їй на шию щось мокре. Безсумнівно, її шовкова сукня тепер у плямах. Пан Мадінье мусив оглянути їй спину, але заприсягся, що там нічого не було. Тепер посеред скатертини стояли у салатниці збиті яєчні білки, а обабіч них дві тарілки сиру і дві тарілки з фруктами. Трохи перепечені білки, що плавали у жовтому кремі, викликали зачудування: на них не очікували, і їх вважали вишуканими. А Чобіток усе наминав. Він вдруге попросив хліба. Він з'їв дві головки сиру, і оскільки залишався крем, то забрав до себе салатницю і накришив на дно великі скибки, немов у суп.

— Месьє справді надзвичайний, — знову захоплено промовив пан Мадіньє.

Після цього чоловіки звелись і взялися за люльки. З хвильку вони лишалися поза Чобітком, плескали його по плечах і питались, чи він почуваться ліпше. Бібі-Смаженина підняв його разом зі стільцем. До дідька лисого! Ця тварюка поважчала вдвічі. Купо жартома розповів, що приятель ще тільки розпочав вечерю і що відтепер він усю ніч гризтиме хліб. Розгублені офіціанти зникли. Бош, котрий за хвилину до того спустився на долішній поверх, повернувшись, розповів, яка зараз пика у корчмаря: він стоїть за шинквасом блідесенький, а його засмучена добродійка тільки-но відправила когось подивитися, чи ще відчинені пекарні. Навіть кицька була схожа на банкрута. Справді, це занадто смішно і варте грошей, витрачених на вечерю. Без цього ненажери Чобітка не може бути вдалого пікніка. І чоловіки, запаливши люльки, спиняли на ньому заздрий погляд: що не кажіть, аби так жерти, треба бути напрочуд міцно збудованим!

— Я не хотіла б вас годувати, — промовила пані Годрон. — Що ні, то ні!

— Вам, матусенько, не випадає жартувати, — відповів Чобіток, позираючи скося на живіт своєї сусідки. — Ви проковтнули більше, ніж я.

Усі зааплодували і загукали «браво!»: справді влучно. Була вже темна ніч. У залі палали три газові ріжки, рухаючи великі й нечіткі плями світла посеред люлькового диму. Офіціанти принесли каву та коньяк і тепер забирали останні стоси брудних тарілок. Знизу, під трьома акаціями, розпочалися танці: посеред спекотної ночі один корнет і дві скрипки грали дуже голосно, з трошки хрипкуватим жіночим сміхом.

— Треба зробити пуншику! — вигукнув Чобіток. — Два літри веселухи, багато цитрини й небагатко цукру.

Але Купо, побачивши стурбоване обличчя Жервези, піднявся і оголосив, що більше випивки не буде. Вони вже спорожнили двадцять п'ять літрів вина — півтора літра на кожного, включно з дітьми, якщо їх рахувати як дорослих. Це вже на межі розумного. Вони з'їли разом шматок хліба як добрі друзі, без викаблчування, бо поважають одне одного і бажають відсвяткувати поміж своїми родинне свято. Усе відбувалося дуже пристойно, усі були веселі, і не потрібно тепер нализькуватися, мов свині, якщо хочемо поважати дам. Словом і врешті-решт, вони зібралися, аби випити за здоров'я панства молодят, а не для того, щоб нажлуктатися. Ця коротенька промова бляхаря, викладена з переконаністю і з прикладанням долоні до грудей наприкінці кожного речення, отримала гаряче схвалення від Лорільйо та пана Мадіньє. Проте інші — Бош, Годрон, Бібі-Смаженина та найбільше Чобіток, усі четверо дуже розпалені, реготалися, що у них розпух язик, така на них напала клята спрага, і що їм будь-що треба промочити горло.

— Хто хоче пити — той питиме, а хто не хоче пити — не питиме, — зауважив Чобіток. — Тож ми замовимо вистоянки... Ми нікого на налигачі не тягнемо. Паничі можуть замовити солоденької водички.

Бляхар знову розпочав було проповідь, але інший, звівшись, ляпнув себе по сідниці й вигукнув:

— Поцілуй мене ось де!.. Гей, хлопче, два літри старки!

На це Купо сказав «гаразд», але спочатку треба негайно заплатити за вечерю. Так вони уникнуть суперечок. Виховані особи не повинні платити за пияків. І якраз Чобіток, понишпоривши по кишнях, знайшов лише три франки та сім су. Окрім того, навіщо його лишили мокнути на дорозі Сен-

Дені? Він що, мав чекати, доки потоне? Він хоч і не хотів, а мусив розбити монету в сто су. Інші в цьому винні — ось так! Зрештою, він дав три франки і залишив сім су собі на завтра на тютюн. Розлючений Купо врізав би йому, якби вкрай перелякана Жервеза з благанням не потягла його за сурдут. Тому він вирішив позичити два франки у Лорільйо, котрий спочатку відмовився, але потім потайки віддав їх, бо його жінка, певна річ, ніколи на це не погодиться.

Тим часом пан Мадіньє взяв тарілку. Спочатку самотні панни і пані — пані Лера, пані Фоконьє і панна Реманжу — скромно поклали монети у сто су. Потім чоловіки відійшли в інший куток зали і владнали рахунок. Їх було п'ятнадцять, тож мало вийти сімдесят п'ять франків. Коли сімдесят п'ять франків лежали на тарілці, кожен чоловік додав п'ять су чайових. Потрібно було чверть години складних підрахунків, аби все було владнано і всі залишилися задоволені.

Утім, коли пан Мадіньє, котрий хотів мати справу з хазяїном, покликав особисто корчмаря, то компанія була вражена, коли почула, як він сказав, усміхаючись, що це ще не увесь рахунок. Були додаткові витрати. Та оскільки слова «додаткові витрати» спричинили розлючені вигуки, він навів подробиці: двадцять п'ять літрів замість двадцяти, про які домовлялись зарані; збиті білки, які він додав, бо вважав десерт дещо біднуватим; зрештою, карафка рому, яку подали до кави, якби були гості, котрі люблять ром. Купо сперечався за все товариство: вони ніколи не говорили про двадцять літрів, а щодо збитих білків, то вони входять у десерт, і то вже клопіт корчмаря, що він з власної волі вирішив їх додати. Лишалась карафка рому — це вже викрутас, аби лиш збільшити рахунок, примостивши на столі наливочку, на яку ніхто не звернув уваги.

— Він стояв на таці з кавою! — волав він. — І що ж?! Його треба рахувати разом з кавою... Дайте нам чистий спокій. Забирайте свої гроші, і до біса, якщо ми ще коли ступимо ногою до вашої халабуди!

— Це на шість франків більше, — повторював крамар. — Віддайте мені мої шість франків... Я ще не рахую три паляниці, які зжер мсьє!

Усе товариство, обступивши його, розмахувало довкола нього руками і глушило вибухом голосів, стиснених від люті. Особливо жінки, полишивши стриманість, відмовлялися додати бодай один гріш. Красенько дякуємо! Гарненьке весіллячко! Панна Реманжу ніколи більше не наблизиться до жодної подібної вечері! Пані Фоконьє дуже погано поїла: вдома, за сорок су, вона приготувала б таку смакоту, що пальчики оближеш. Пані Годрон з квасним обличчям скаржилася, що її спихнули на поганий край столу — поруч із Чобітком, який зовсім не зважав на неї. Зрештою, подібні гулянки завжди погано завершуються. До дідька! Хто хоче мати пристойне товариство на весіллі, той повинен платити за гостей. Засоромлена Жервеза, сховавшись біля матусі Купо, поруч з вікном, нічого не казала й відчувала, як усі ці звинувачення сиплються на неї.

Кінець кінцем, пан Мадіньє вийшов разом із корчмарем. Було чути, як вони сперечаються на першому поверсі. За пів години пан Мадіньє повернувся: він усе владнав, сплативши три франки. Однак товариство почувалося незручно і ображено, увесь час поверталось до питання додаткових витрат. Галас ще більше посилювався завдяки силовому втручання пані Бош. Вона постійно стежила за Бошем і побачила, як він у кутку ущипнув за стан пані Лера. Тож вона навідмаш пожбурила карафку, котра вдарилася об стіну й розбилася.

— Пані, одразу видно, що ваш чоловік кравець, — сказала висока вдова, стиснувши губи, і, як завжди, з безліччю натяків. — Це поціновувач спідниць номер один... Хоч я під столом добряче штурхала його ногами.

Вечірку було зіпсуто. Присутні ставали все більш набурмосеними. Пан Мадіньє запропонував поспівати. Проте Бібі-Смаженина, у якого був гарний голос, кудись зник. Панна Реманжу, спершись на підвіконня, побачила, як він під акаціями вигоцував із товстою простоволосою дівкою. Корнет і дві скрипки грали «Крамничку-гірчичку» — кадрили, у якій плескали в долоні, як у сільських танцях. Товариство почало розпадатися: Чобіток і подружжя Годрон спустилися на перший поверх, навіть Бош утік. З вікон, крізь листя було видно, як крутяться пари. Ліхтарі, підвішені на гілках акацій, перетворювали їхні крони на яскраві й штучні зелені декорації. Ніч спала без жодного подиху, зомліла від тяжкої спеки. У залі розпочалася поважна розмова між Лорільйо та паном Мадіньє, а тим часом дами, не знаючи, куди подіти свою лють, оглядали сукні і прискіпувалися, чи немає на них плям.

Бганки пані Лера напевно вмочились у каву. Бежева сукня пані Фоконьє була вся в соусі. Зелена шаль матусі Купо впала зі стільця, і її знайшли в кутку, зіжмакану й потоптану. Але особливо лютувала пані Лорільйо. У неї була пляма на спині: хоча їй присягалися, буцімто нічогісінько немає, проте вона її відчувала. Зрештою, вона почала викручуватися перед дзеркалом, аби її роздивитися.

— Що я казала?! — вигукнула вона. — Це підливка з курки. Офіціант заплатить мені за сукню. Я його до суду потягну... Ото вдалий деньок! Ліпше я лишалася б у ліжку... Я негайно йду собі. Досить з мене цього клятого весіллячка!

Вона пішла розлючена, аж під вистуком її підборів задрижали сідці. Лорільйо побіг за нею, проте зміг умовити її лишень на те, аби вона зачекала на нього п'ять хвилин на тротуарі, якщо він хоче, аби вони поверталися разом. Вона мала б піти геть після грози, як і бажала. Купо ще якось заплатить їй за цей день. І коли той дізнався, яка вона зла, то видавався засмученим. А Жервеза, щоб йому було не так прикро, погодилася одразу ж повертатися додому. Тож усі швиденько обмінялися поцілунками. Пан Мадіньє визвався провести матусю Купо. Пані Бош мала на першу ніч забрати Клода та Етьєна спати до себе. Їхня матуся не мусить непокоїтися, бо малята вже спали на стільцях, обтяжілі від розладу шлунка, спричиненого збитими білками. Зрештою, молодята пішли собі разом з Лорільйо, решту гостей залишили у винарні. Водночас знизу, на танцювальному майданчику, вибухнула бійка між їхнім товариством та іншою компанією: Бош і Чобіток поцілували одну панійку й не хотіли повертати її двом військовим, яким вона належала, навіть погрожували змести усі гоцалки. А корнет і дві скрипки продовжували завзято й оглушливо награвати польку «Намистечко».

Була заледве одинадцята. На бульварі Шапель і в усьому кварталі довкола вулиці Золотої Краплини платня за два тижні, що припадала на цю суботу, спричинила неймовірний п'яний гамір. Пані Лорільйо чекала за двадцять кроків від «Срібного млина», стоячи під газовим ліхтарем. Вона взяла Лорільйо попід руку і пішла попереду, не озираючись, ще й таким швидким кроком, що Купо та Жервеза засапалися, наздоганяючи її. Час від часу вони сходили з тротуару, аби поступитися місцем пиякові, який впав посередині, задерши чотири копита. Лорільйо озирався і намагався налагодити стосунки.

— Ми проведемо вас до дверей, — запропонував він.

Проте пані Лорільйо, підвищивши голос, сказала, що дивно залишатися на шлюбну ніч у такій брудній дірі, як готель «Бонкьор». Хіба ж не повинні вони були відкласти одруження, заощадити копійчину і придбати меблі, аби прийти на першу ніч до себе додому? Ой-йой! Добренько їм буде удвох на піддашші, запакованим удвох у комірчині за десять франків, де навіть повітря немає.

— Я полишаю те помешкання, ми не житимемо на піддашші, — скромно заперечив Купо. — Ми залишимося в кімнаті Жервези — вона просторіша.

Пані Лорільйо забулася й раптово озирнулась.

— Чим далі краще! — вигукнула вона. — Ти спатимеш у кімнаті Кривульки!

Жервеза зблідла. Це прізвисько, яке вперше було сказане їй у вічі, вдарило її, немов батіг. І вона добре зрозуміла вигук зовиці: кімната Кривульки — це там, де вона протягом місяця жила з Лантьє, де ще валялося шмаття від її попереднього життя. Купо цього не зрозумів, його образило тільки прізвисько.

— Даремно ти охрещуєш інших, — буцімто жартома відповів він. — Хіба ти не знаєш, що у кварталі тебе називають Коров'ячий Хвіст через твоє волосся? Тобі ж це неприємно, еге ж?.. Чому б нам не залишатись у кімнаті на другому поверсі? Сьогодні ввечері діти там не спатимуть, нам буде дуже добре.

Пані Лорільйо на це з гідністю промовчала, хоча й була жахливо вражена через те, що її назвали Коров'ячим Хвостом. Купо, аби втішити Жервезу, ніжно стис її лікоть. Йому навіть вдалося розвеселити її, повідомивши їй на вушко, що вони розпочинають спільне господарство рівно з сімома су в

кишені — три великі су і один малий су — якими він подзенькотів у кишені своїх штанів. Вони прийшли до готелю «Бонкьор» і з ображеним виглядом побажали одне одному добраніч. І коли Купо саме підштовхував обох жінок в обійми одна одній і називав їх дурненькими, якийсь п'яничка, котрий нібито хотів пройти праворуч, раптово крутнув ліворуч і влучив прямісінько поміж жінками.

— Погляньте-но! Це татусь Базуг! — вигукнув Лорільйо. — На сьогодні він сплатив свій рахунок.

Перелякана Жервеза притулилася до дверей готелю. Татусь Базуг, п'ятдесятилітній грабар, був у чорних штанах, поплямованих багном, у чорному пальті, прищипнутому на плечі, та зім'ятому чорному шкіряному капелюсі, що приплюснувся під час якогось падіння.

— Не бійтесь, він не злий, — сказав Лорільйо. — Це наш сусід — третя кімната вздовж коридора, перш ніж дійти до нас... Йому влетіло б, якби керівництво побачило його ось таким!

Тим часом татусь Базуг образився на переляк молодій жінки.

— Ну й що з того? — пробелькотів він. — У нашій конторі ніхто нікого не з'їв... Ну ж бо, крихітко, я кращий за інших... Звичайно, я трошки забагато хильнув! Коли стомишся на роботі, то треба змастити коліщата. Це ж бо не ви і не ваше товариство мали спускати громадянина, що важив шістсот фунтів і якого ми мусили удвох тягнути з п'ятого поверху на самий тротуар, і при цьому його не зламали... Я люблю веселих людей.

Проте Жервеза ще тісніше притискалася до одвірка і нестримно хотіла плакати, і це зіпсувало увесь день її поміркованої радості. Вона вже й не думала цілувати свою зовицю і благала Купо відтягнути убік пияка. Тоді Базуг, розгойдуючись, висловив думку, повну філософської погорди:

— Однак ви до нас завітаєте, моя крихітко... Може, одного дня ви будете дуже раді з того, що прийдете... О, я знаю жіночок, які сказали б «дякую», якби ми їх забрали.

І оскільки Купо вже відтягував його, то він озирнувся і пробелькотів останню фразу, поміж нападами гикавки:

— Коли ти помер... послушайте-но... коли ти помер, то це надовго.

IV

Це були чотири роки тяжкої праці. У кварталі Жервезу та Купо вважали добрим подружжям: вони жили особняком, без бійок, щонеділі ходили на прогулянку в напрямку до містечка Сент-Уан. Жінка працювала щодня дванадцять годин у пані Фоконьє, ще й примудрялася тримати своє помешкання чистим, наче нова копійка, та годувати всіх зранку й увечері. Чоловік не напивався, приносив свою платню і, перш ніж вкласти спати, викурював люлечку біля вікна, аби подихати повітрям. Їх ставили за взірць за їхню чемність. І оскільки подружжя заробляло разом приблизно дев'ять франків на день, то подейкували, що вони незле заощаджують.

Проте, особливо на перших порах, їм потрібно було як слід попідніти, аби звести кінці з кінцями. Їхнє весілля навісило на них борг у двісті франків. До того ж вони вже не могли бачити готель «Бонкьор»: вони вважали його огидним, переповненим брудними компаніями і мріяли жити під своїм дахом, із власними меблями, за якими дбайливо доглядатимуть. Вони вдвадцять перераховували потрібні кошти: набігало немало — триста п'ятдесят франків, якщо вони бажали одразу ж мати все необхідне, щоб їм не бракувало казанка чи пательні. Вони з відчаєм думали, що не зможуть заощадити таку суму менш як за два роки, але їм несподівано випала

щаслива нагода: старий добродій із Пласана попросив відправити до нього старшого хлопчика Клода, аби віддати його там до колежу. Це була щедра забаганка оригінала, поціновувача картин, котрого свого часу глибоко вразили чоловічки, намазюкані малюком. Клод вже коштував їм диких грошей. І коли вони почали витрачатися тільки на молодшого Етьєна, то відклали триста п'ятдесят франків за сім з половиною місяців. У той день, коли вони скупились у продавця потриманих меблів з вулиці Бельом, то, перш ніж повернутись додому, прогулялися зовнішніми бульварами, а їхні серця вистрибували від нестримної радості. Вони придбали ліжко, нічний столик, комод із мармуровою полицею, шафу, круглий, вкритий цератою стіл, шість стільців — усе зі старого червоного дерева. І це не рахуючи постільної та натільної білизни і майже нового кухонного начиння. Для них це було немовби серйозне та остаточне входження в життя, те, що робило їх власниками, надавало їм ваги посеред статечних мешканців кварталу.

Протягом двох місяців подружжя займалося пошуком житла. Спершу вони хотіли винайняти помешкання у великому будинку на вулиці Золотої Краплини. Однак там не було жодної вільної кімнати, і тому вони мушили відмовитися від своєї давньої мрії. По правді, Жервеза в глибині душі не була засмучена: її дуже лякало тісне сусідство з Лорільйо. Тож вони почали шукати інше помешкання. Купо справедливо вважав, що не потрібно віддалятися від майстерні пані Фоконьє, аби Жервеза була за кілька кроків від дому і в будь-яку пору дня могла туди заскочити. Нарешті їм трапилася вдала знахідка: велика кімната з вбиральною та кухнею на Новій вулиці, майже навпроти пральні. Це був невеликий двоповерховий будинок з дуже крутими сходами, і нагорі було тільки два помешкання — одне праворуч, а інше ліворуч. Долішній поверх займала фірма, яка видавала на прокат вози та коляски, що заповнювали повітки,

розташовані у просторому дворі, уздовж вулиці. Зачарованій молодій жінці здавалося, ніби вона знову повернулася до провінції: жодних сусідок, жодного галасу — справжній куточок спокою, що нагадував їй вуличку Пласана, поза міськими мурами. До того додавалася ще одна перевага: стоячи біля робочого столу і не полишаючи праски, вона могла бачити свої вікна, достатньо було витягнути шию.

Вони переїхали у квітні, коли Жервеза була на восьмому місяці вагітності. Проте вона залишалася зразково роботящою і, сміючись, казала, що дитина допомагає їй працювати. Вона відчувала, як усередині неї зростають малесенькі рученята, котрі надають їй сил. І що ж! Вона влаштовувала гарний прийом Купо в ті дні, коли він переконував її прилягти, аби трошки поніжитися в ліжку! Вона зляже тільки коли почнуться останні перейми. Однак будь-коли — то зарано, адже тепер, з додатковим ротом, потрібно буде як слід тягнути хомут. Вона особисто прибрала помешкання, перш ніж допомогти чоловікові розставити меблі. Вона молилася на ці меблі, з материнською ніжністю витирала їх, і серце їй розривалося, коли бачила найменшу подряпинку. Вона спинялася, затамувавши подих, буцімто вдарили її саму, якщо, замітаючи, чіплялася за меблі. Особливо дорогим для неї був комод: вона вважала, що він гарний, надійний і поважний. Її мрією, котру не наважувалася висловити, був маятниковий годинник, який вона поставила б на мармуровій полиці, де він справлятиме надзвичайне враження. Якби не мало народитися немовля, то вона, ймовірно, ризикнула б придбати той годинник. Тож, зітхнувши, довелося відкласти це на потім.

Подружжя жило, зачароване новим помешканням. Ліжка Етьєна стояло у вбиральні, де ще можна було вмістити інше дитяче ліжечко. Кухня була завбільшки з долоню і геть темна, проте, якщо залишити двері відчиненими, в ній було досить добре видно. Та й Жервезі не потрібно було готувати званий обід на тридцять персон, їй достатньо мати місце,

аби зварити юшку. Але найбільшими їхніми гордощами була велика кімната. Від самого ранку вони затуляли завіси над ліжком — білі перкалеві завіси, і тоді спальня перетворювалася на їдальню зі столом посередині, шафою та комодом, що стояли одне навпроти одного. Оскільки камін з'їдав на день кам'яного вугілля десь на п'ятнадцять су, то вони його затулили. Невеличка чавунна грубка, встановлена на мармуровій плиті, зігрівала їх під час великих холодів за сім су. Окрім того, Купо прикрасив стіни, як міг, і обіцявся, що додасть й інші поліпшення. Висока гравюра із зображенням якогось французького маршала, що сидів верхи на коні із патерицею в руці, поміж гарматою та стосом ядер, займала місце дзеркала. Над комодом у два ряди вишикувалися сімейні фотографії, праворуч та ліворуч від старовинної порцелянової мушлі для свяченої води, до якої вони складали сірники. На ріжку шафи погруддя Паскаля поглядало на погруддя Беранже — одне поважне, а інше усміхнене, вони стояли поруч із годинником-зозулькою, буцімто слухали його цокотіння. Це була дійсно чудова кімната.

— Вгадайте, скільки ми платимо за неї? — питала Жервеза у кожного гостя.

І якщо комірне було оцінене задорого, то вона з тріумфом вигукувала, щаслива від того, що змогла так дешево і гарно влаштуватися:

— Сто п'ятдесят франків, і на гріш не більше!.. Ну як, це ж задарма?!

Навіть сама Нова вулиця становила добру частку їхнього щастя. Живучи тут, Жервеза безперестанку ходила між своїм помешканням та закладом пані Фоконьє. Тепер щовечора Купо виходив надвір і викурював люльку на порозі. Вулиця без тротуару, з пощербленою бруківкою йшла під гору. Вгорі, з боку вулиці Золотої Краплини, були похмурі крамниці з брудними шибками: шевці, бондарі, одноока бакалійниця, збанкрутілий корчмар, у

якого на віконницях, зачинених тиждень тому, рясніли оголошення. З іншого краю, ближче до Парижа, небо перегороджували п'ятиповерхові будинки, де на першому поверсі містилися пральні — одна поруч з одною, вперемішку. Тільки вітрина провінційного перукаря, пофарбована в зелене і заставлена слоїками ніжних барв, пожвавлювала цей темний закуток яскравим блиском мідних тазів, які чистили надворі. Утім найвеселіша ділянка цієї вулиці була посередині — там, де будівлі ставали рідшими й нижчими і завдяки цьому пропускали повітря та сонячне світло. Повітки фірми з прокату возів, сусідній заклад, де виготовляли газовану воду, велика громадська пральня навпроти стояли обабіч широкого тихого пустирища, і стишені голоси праль та рівномірний подих парової машини тільки посилювали відчуття усамітненості. Довгі ділянки та проходи між чорними стінами створювали враження села. І Купо, розважаючи себе спостереженням за поодинокими перехожими, котрі переступали через постійні струмочки мильної води, казав, що пригадує те село, до якого їздив разом з одним зі своїх дядьків у п'ятирічному віці. Особливою радістю Жервези було дерево, що росло у дворі, ліворуч від вікна — акація, котра далеко простягла одну з гілок і своєю вбогою зеленню прикрашала всю вулицю.

Молода жінка народила в останній день квітня. Вона відчула перейми по обіді, десь о четвертій, коли прасувала у пані Фоконьє пару завіс. Вона не хотіла одразу ж іти додому й сиділа на стільці, кривлячись від болю, а коли її трохи попускало, то продовжувала водити праскою. Ці завіси були терміновим замовленням, і вона поспішала їх скінчити. До того ж це могли бути звичайні кольки, і не варто так перейматися через біль у животі. Проте коли вона збиралася взятись до чоловічих сорочок, то цілком зблідла. Вона мусила залишити майстерню, перейшла вулицю, зігнувшись навпіл і тримаючись за стіни. Один із робітників визвався провести її, але

вона відмовилася, лишень попросила його зазирнути до акушерки, яка жила неподалік, на вулиці Вуглярів. Звичайно ж, хата не горить і нема чого квапитися. Безсумнівно, вона промучиться усеньку ніч. Це не завадить їй, повернувшись, приготувати вечерю для Купо. А вже потім вона полежить із хвильку в ліжку, не роздягаючись. На східцях її схопили такі перейми, що вона мусила сісти прямисінько на сходинку. Вона притискала кулаки до губ, аби не закричати, бо їй було соромно від того, що її може побачити тут випадковий чоловік. Перейми вщухли, і вона змогла відчинити двері, думаючи з полегшенням, що помилилася. Цього вечора вона збиралася зробити рагу з бараниною і свинячі битки. Доки чистила картоплю, все перебігало як слід. Битки саме смажилися на пательні, коли її знову кинуло в піт і відновився біль. Вона тупцяла геть червона біля грубки, засліплена рясними сльозами. Якщо вона й народжує, то, однак, це не привід, аби Купо залишився без вечері. Нарешті рагу почало тушитися на вогні, присипаному попелом. Вона повернулася до кімнати, навіть розраховувала, що встигне накрити на стіл, але мусила відкласти літрову пляшку вина. Їй уже не вистачило сил дійти до ліжка, вона впала на підлогу і народила на солом'яному килимку. Акушерка прийшла за чверть години і саме там прийняла пологи.

Бляхар і досі працював у лікарні. Жервеза заборонила, аби його відволікали. Коли він повернувся о сьомій, то побачив дружину на ліжку, ретельно вкутану і бліду, мов подушка. В ногах матері плакала дитина, загорнена у шаль.

— Бідна моя жіночко! — промовив Купо, цілуючи Жервезу. — Я ще менш як годину тому жартував, а ти тут кричала, ліплячи малятко!.. Скажіть-но, ти цим не переймалася, я й не встиг чхнути, а ти уже все зробила.

Вона слабо усміхнулась і прошепотіла:

— Це дівчинка.

— В саме яблучко! — продовжував жартувати бляхар, аби підтримати дружину. — Я замовляв дівчинку!.. І ось мені її зробили! Ти робиш усе, що я попрошу!

Взявши дитинку на руки, він вів далі:

— Ну ж бо, погляньмо на вас, панно Замазурко!.. Щось ваша мордочка чорненька. Але не бійтесь, вона збіліє. Треба бути чемною, не волочитися за хлопцями, рости вихованою, як мама і тато.

Жервеза дуже поважно дивилася на дівчинку широко розплющеними очима, трохи збляклими від смутку. Вона похитала головою, адже хотіла б хлопчика, бо хлопці завжди дадуть собі раду і на них у цьому Парижі не чигає стільки небезпек. Акушерка мусила забрати немовля з рук Купо і заборонила Жервезі говорити: погано вже те, що довкола неї здійнялося стільки галасу. Тож Купо сказав, що треба повідомити матусю Купо та Лорільйо. Проте він помирав з голоду і хотів спочатку повечеряти. Породілля була дуже засмучена, коли побачила, що він сам мусив накладати собі страви, бігав на кухню по рагу, їв з глибокої тарілки і не знаходив хліб. Незважаючи на заборону, вона жалілася й совалася під простирадлом. Це ж справді дурниця, що вона не може подати на стіл. Але напад болю повалив її, немов удар кием. Її біднесенький чоловік образиться на неї за те, що вона дозволяє так маніжити себе тоді, коли він їсть казна-як. Принаймні картопля зготувалась як слід? Вона не пригадує, чи посолила її.

— Та замовкніть нарешті! — вигукнула акушерка.

— Ага! Якби ж то Ви змогли перешкодити їй так надриватися! — сказав Купо з повним ротом. — Якби Вас тут не було, то, присягаюся, вона

звелась би, щоб накраяти мені хліба... Лежи-но на спині, товста індичко! Не руйнуй себе, інакше протягом двох тижнів не зможеш звестись на лапки... Твоє рагу на диво смачне. Пані скуштує разом зі мною? Чи не так, мадам?

Акушерка відмовилася, проте з радістю випила склянку вина, бо казала, що була така зворушена, коли побачила долі нещасну жіночку разом з дитинкою. Врешті-решт, Купо пішов, аби повідомити новину родині. За пів години він повернувся з усіма — матінкою Купо, Лорільйо та пані Лера, яка саме гостювала в них. Лорільйо, побачивши заможність подружжя, стали дуже люб'язними і розсипалися в похвалах Жервезі, але все ж не стримували недовірливих жестів, похитувань головою та покліпувань очима, буцімто бажали відкласти на майбутнє своє справжнє судження. Зрештою, їм було відомо те, що відомо, проте вони не хотіли йти наперекір думці всього кварталу.

— Ось я привів тобі почет! — вигукнув Купо. — Що поробиш? Вони хотіли тебе побачити... Стули писка, тобі це заборонено. Вони побудуть тут, подивляться спокійненько, без церемоній, чи не так?.. Я сам приготую їм кави — це шик!

Він зник на кухні. Матуся Купо, поцілувавши Жервезу, замилувалася тим, яке немовлятко велике та міцне. Дві інші жінки також міцно поцілували породіллю в обидві щоки. Усі втрюх, стоячи довкола ліжка, з вигуками коментували подробиці пологів та пов'язані з ними цікавинки: це як вирвати зуб — і не більше. Пані Лера оглянула всю дитинку і проголосила, що вона цілком відповідна, додала навіть, що з неї буде добра жіночка. І оскільки, на її думку, голівка була гоструватою, вона, не зважаючи на вереск, її злегка пригладила, аби округлити. Пані Лорільйо, обурившись, вирвала в неї немовля: на крихітку можна наклікати біду, якщо її так мацкати, коли череп настільки тендітний. Після цього вона почала

вгадувати подібність. Вони ледь не посварилися. Лорільйо, стоячи позад жінки, витягав шию і повторював, що в малятка немає нічого від Купо: може, трошечки носик, але й це не певно. Вона вся в маму, перш за все очима. Вочевидь, ці очі не з їхньої родини.

Тим часом Купо все не з'являвся. Було чути, як він на кухні змагається з грубкою та кавником. У Жервези серце ставало: це не чоловіча справа, готувати каву. І вона, попри енергійне шикання акушерки, гукала йому, як він має до того взятися, .

— Заберіть у мене цей вантаж! — сказав Купо, заходячи з кавником у руках. — Чи ж вона не набридлива?! Вона, певно, хоче кошмарів... Ми вип'ємо це зі склянок, еге ж? Бачите, чашки досі у крамаря.

Вони сіли довкола столу, і бляхар особисто хотів налити кави. Він почувався вправним — це не зі шпака жир топити. Акушерка, вицідивши свою склянку, пішла собі: все йде як слід, вона більше не потрібна. Якщо ніч буде поганою, то нехай за нею прийдуть наступного дня. Вона ще не спустилася зі сходів, а вже Лорільйо називав її ненажерою та непотребом: вона поклала собі в каву чотири шматки цукру, змусила заплатити собі п'ятнадцять франків, хоча жінка народила сама. Проте Купо вступився за повитуху — він радо віддав їй п'ятнадцять франків. Зрештою, ці жінки марнують свою молодість на навчання, тому й мають рацію, що дорого правлять. Після цього Лорільйо посперечався з пані Лера: він стверджував, що для того, аби мати хлопчика, треба розвернути узголів'я ліжка на північ, а вона знизувала плечима, називала все це діввацтвом і наводила іншу пораду, котра полягала в тому, аби потайки від жінки сховати під матрацом жменьку свіжої кропиви, зібраної проти сонця. Вони підсунули стіл до ліжка. До десятої години Жервеза, відчуваючи втому, що поступово ставала нестерпною, залишалась отупіло усміхненою, потопаючи головою в подушці. Вона бачила, вона чула, проте не знаходила більше сили, аби

зробити порух чи зронити слово. Їй здавалося, що вона померла дуже ніжною смертю, з глибини якої щасливо споглядає, як живуть інші. Час від часу здіймався писк маляти — посеред гучних голосів та безкінечного обговорення вбивства, скоєного напередодні на вулиці Бон-Пві, по інший бік від бульвару Шапель.

Коли товариство збиралось розходитися, заговорили про хрестини. Лорільйо погодилися стати хрещеними батьками. Вони вдавано заперечували, проте, якби подружжя не звернулося до них, то мали б ображені пики. Купо не вбачав жодної необхідності охрестити маленьку: звичайно ж, це не принесе їй ренти в десять тисяч ліврів, до того ж вона може застудитись. Чим менше знатися з попами — тим краще. Проте матінка Купо назвала його язичником. Лорільйо, хоч і не ходили до церкви їсти причастя, однак хизувалися тим, що шанують релігію.

— Нехай буде в неділю, якщо бажаєте, — сказав ювелір.

Жервеза висловила згоду порухом голови, і всі її поцілували, побажавши гарно почуватися. Попрощалися також і з немовлям. Кожен схилився над цим нещасним тремтливим тільцем з усмішечками та ніжними слівцями, ніби воно могло зрозуміти. Її назвали Нана — пестлива форма імені Анна, яке мала хрещена.

— Добраніч, Нана!.. Ну ж бо, Нана, будьте гарною дівчинкою...

Коли вони нарешті пішли, Купо поставив стільця коло ліжка і докурив люльку, тримаючи Жервезу за руку. Він повільно курив і, дуже схвильований, кидав фрази між двома хмаринками диму.

— Що, моя старенька, вони набили тобі голову? Ти ж розумієш, я не міг заборонити їм прийти. Зрештою, це доказ їхньої дружби... Однак як же добре лишитися самим, чи не так? Мені треба було трошки побути самому,

ось так, разом з тобою. Ця вечірка видалась мені такою довжелезною!.. Бідна моя курочка! Яка у неї була велика вава! Ці недомірочки, коли приходять у світ, і гадки не мають про те, як воно відбувається. Справді, це має бути так, немов тобі розривають крижі... Де у тебе вава? Я її поцілую.

Він делікатно підклав їй під спину одну зі своїх великих рук і привабив до себе, цілував їй живіт крізь простирadlo, повен ніжності, що заповонює грубих чоловіків перед цією ще хворобливою плодючістю. Він питався, чи не робить їй боляче, він хотів би вилікувати її, похукавши на неї. І Жервеза була дуже щаслива. Вона присягалася йому, що вже зовсім не відчуває болю. Вона дбала лиш про те, аби звестися з ліжка якомога швидше, бо тепер не можна складати руки. Але він заспокоював її. Хіба ж він не зобов'язався заробляти на коржики для маленької? Він був би найбільшим падлюкою, якби залишив це малятко в мами на плечах. На його думку, зробити дитину — не мудра штука, адже головна заслуга в тому, аби її прогодувати, чи не так?

Тої ночі Купо зовсім не спав. Він прикрив попелом вогонь у грубці і вставляв щогодини, аби дати немовляті ложечку теплої підсолодженої води. Незважаючи на це, він зранку, як звичайно, подався на роботу і навіть використав обідню годину на те, щоб піти до мерії та повідомити про народження. А тим часом пані Бош, яку теж попередили, прибігла, аби просидіти день поруч із Жервезою. Але вона, міцно проспавши десять годин, заперечувала й казала, що їй уже спина болить від лежання в ліжку. Вона захворіє, якщо їй не дозволять звестись. Ввечері, коли Купо повернувся, вона переказала йому свій клопіт: безперечно, вона довіряє пані Бош, проте їй на серці неспокійно, коли вона бачить, яка чужа людина влаштувалась у її кімнаті, відчиняє шухляди, мацає її речі. Наступного дня консьєржка, повертаючись із закупів, побачила Жервезу вдягнутою — вона замітала кімнату, готувала вечерю для чоловіка і нізащо не хотіла

лягати. Це дами можуть вдавати, буцімто в тебе щось зламалося. Якщо ви небагаті, то у вас немає часу. Через три дні після пологів вона прасувала спідниці у пані Фоконьє, брязкотіла прасками і рясно пітніла від пекучого полум'я грубки.

Пані Лорільйо принесла подарунки, як годиться хрещеній, ще в суботу ввечері: очіпок за тридцять п'ять су і плісировану й оздоблену дрібними мереживами сукенку на хрестини, придбану за шість франків, бо вона вже була полежана. Наступного дня Лорільйо, як хрещений батько, приніс породіллі шість фунтів цукру. Вони робили все як слід, навіть на святкову вечерю, яку Купо влаштували в себе вдома, з'явилися не з порожніми руками: чоловік прийшов, тримаючи під кожною пахвою літрову пляшку вина хорошого гатунку, а дружина принесла великий пудинг, придбаний у відомій кондитерській на шосе Кліньянкур. Однак Лорільйо розпаякали про свою щедрість по всьому кварталу: вони витратили майже двадцять франків. Жервеза була вражена, дізнавшись про ці теревені, і більше не звертала уваги на їхні вишукані манери.

Саме під час вечері з нагоди хрестин Купо остаточно налагодили тісні стосунки зі своїми сусідами, котрі жили на тому ж поверсі. В іншому помешканні цього маленького будинку мешкали удвох мати і син Гуже, як на них казали. Доти вони віталися на сходах та на вулиці, і не більше: сусіди видавалися трохи відлюдкуватими. Але після того, як мати принесла Жервезі відро води наступного дня після пологів, молода жінка вважала за належне запросити їх на святкову вечерю, тим більше, що вона була про них доброї думки. І, звичайно ж, вони зазнайомилися.

Гуже були родом з півночі. Мати плела мережива, а син, коваль за фахом, працював на фабриці й виготовляв прогоничі. Вони жили в цьому помешканні вже протягом п'яти років. Німий спокій їхнього життя приховував давню гіркоту: одного дня татусь Гуже у Ліллі, озвірілий від

сп'яніння, вбив свого товариша залізним ломом, а потім у тюрмі удушився своєю носовою хустиною. Після цього лиха вдова з дитиною приїхала до Парижа, і вони досі відчували, як ця драматична подія нависає над їхніми головами, і спокутували її ціною суворої чесноти, лагідності та непохитної твердості духу. Вони навіть додавали до цього дрібку гордості, бо, зрештою, почали вважати себе ліпшими за інших. Пані Гуже, увесь час одягнена в чорне, покривала голову чернечою наміткою. У неї було біле і спокійне обличчя матрони, так ніби блідість мережива та віртуозна праця її пальців надали їй відблиску непохитного спокою. Гуже мав двадцять три роки і був велетом геркулесівської сили, до того ж справжнім красенем з рум'яним обличчям та сірими очима. У майстерні приятелі називали його Золотим Личком за гарну жовтаву бороду.

Жервеза одразу ж відчула щиру дружбу до цих людей. Коли вона вперше зайшла до них, то була зачарована чистотою їхнього помешкання. Нема що казати, куди не дмухнеш — ніде не знайдеш і зернятка пилу. А кахлі на підлозі блищали, мов ясне дзеркало. Пані Гуже повела її показати кімнату свого сина. Вона була чистенькою і біленькою, мов спальня дівчини: невеличке ліжко, заслонене мусліновою завісою, стіл, туалетний столик, вузька шафка з книгами на стіні. І від гори донизу були малюнки: вирізані з журналів чоловічки, підвішені на чотирьох цвяшках кольорові гравюри, видерті з ілюстрованих часописів портрети яких завгодно осіб. Пані Гуже казала, усміхаючись, що її син досі велика дитина. Увечері він стомлюється від читання, тож розважається тим, що розглядає малюнки. Жервеза просиділа добру годину поруч із сусідкою, котра повернулася до своїх п'ялець, біля вікна. Вона зацікавлено розглядала сотні голочок, що тримали мереживо, і була щаслива залишатися тут, вдихати приємний запах чистого помешкання, де ця делікатна робота створювала усамітнену тишу.

З цими Гуже варто було підтримувати товариські стосунки. Вони працювали багато й за хорошу платню, тож більш як четвертину заробленого відкладали до Ощадної каси. У кварталі з ними усі віталися, і про їхні заощадження велись балачки. На Гуже ніколи не було жодної дірочки, він ходив у чистих куртках без єдиної плямки. Він був дуже чемним, навіть трохи сором'язливим, незважаючи на широкі плечі. Пралі з протилежного кутка вулиці веселилися, дивлячись, як він, проходячи поруч, опускає носа. Йому не подобались їхні грубі слова, і він вважав огидним, коли в жінок рот увесь час повен бруду. Проте одного дня він повернувся п'яним. Пані Гуже не картала його, а тільки показала йому портрет його батька — погано намальовану картинку, яку побожно ховала вглибині комода. Після цього уроку Гуже пив рівно стільки, як належить, хоча й не мав ненависті до вина, адже вино необхідне робітникові. У неділю він виходив на прогулянку, ведучи матір попід руку. Найчастіше він вів її до Венсенського лісу, а іноді — до театру. Мати лишалася його найбільшою пристрастю, і він говорив до неї так, ніби був зовсім маленьким. Він мав велику голову, його тіло огрубло від тяжкої праці з молотом у руках, тож він був подібний до великої тварини: неповороткий розумом, однак добрий.

У перші дні він дуже знічувався від вигляду Жервези, але за кілька тижнів звик до неї. Він підчікував на неї, аби занести її пакунки, ставився до неї, як до сестри, з раптовою фамільярністю, вирізав малюнки особисто для неї. Але одного разу, відчинивши двері без стуку, побачив її напівоголену, коли вона мила собі шию. Після цього він протягом тижня не міг поглянути їй в очі, тож, зрештою, змусив і її червоніти.

Вишнівочка, справжній паризький дотепник, вважав, що Золоте Личко тупенький. Це добре, що він не нализькується і не волочиться за дівчатами, однак чоловік має бути чоловіком, інакше слід негайно вдягати спідницю.

Він кепкував з нього в присутності Жервези, звинувачував його в тому, що він підморгує усім жінкам у кварталі. І Гуже, цей тамбур-мажор, затято захищався. Це не перешкоджало двом робітникам товаришувати. Вони кликали один одного зранку, разом ішли на роботу, іноді перехилили кувальцю пива, перш ніж повернутися додому. Після хрестин вони почали звертатися на «ти», бо якщо увесь час казати «ви», то речення стають довгими. Такою була їхня дружба, коли Золоте Личко зробив Вишнівочці неабияку послугу, про котру згадують усе життя. Це трапилося 2 грудня. Бляхар задля жарту висловив цікаву пропозицію — піти подивитись на повстання. Йому було глибоко начхати на Республіку, на Бонапарта та на всю цю колотнечу, але він любив порох, і постріли рушниць веселили його. Його заледве не злапали за барикадою, але він зустрів там коваля саме в ту мить, коли той заледве встиг захистити його своїм великим тілом і допоміг вислизнути. Гуже повертався вздовж вулиці Передмістя Рибалок швидким кроком, а його обличчя було поважним. Він переймався політикою, був поміркованим республіканцем — в ім'я справедливості та задля загального щастя. Утім він не стріляв і наводив тому пояснення: народ дозволяє, щоб з нього буржуї брали гроші за картоплини, які він витягає з багаття, обпікши собі руки. Події лютого і червня 1848 року були чудовим уроком, і відтоді передмістя дозволяють місту вирішувати все на власний розсуд. Дійшовши до узвишся на вулиці Рибалок, він озирнувся й подивився на Париж: усе ж там зараз до біса роботи, і одного дня народ може пожалкувати, що сидів склавши руки. Але Купо віджартовувався, називав задурними тих віслюків, які ризикують власною шкурою лишень заради того, аби заощадити двадцять п'ять франків клятим ледацюгам з парламенту. Ввечері Купо запросили Гуже до себе. За десертом Золоте Личко і Вишнівочка міцно розцілували один одного в обидві щоки. Тепер вони разом усе життя і до смерті.

Протягом трьох років життя обох сімей обабіч від сходів протікало без жодних подій. Жервеза гледіла донечку і знайшла при цьому можливість втрачати не більш як два робочі дні на тиждень. Врешті-решт вона стала хорошою робітницею і заробляла до трьох франків. Вона також вирішила віддати Етьєна, котрому виповнилося вісім років, до маленького пансіону на вулиці Шартра, за який платила сто су. Подружжя, незважаючи на те, що мусило витратитися на двох дітей, щомісяця відкладало до Ощадної каси від двадцяти до тридцяти франків. Коли їхні заощадження сягнули шестисот франків, Жервеза більше не могла спокійно спати, заповнена амбітною мрією: вона хотіла відкрити власний заклад — винайняти невелику крамничку і самій найняти робітниць. Вона усе підрахувала. Через двадцять років, якщо робота піде вдало, вони зможуть накопичити ренту, яку поїдуть проїдати десь на селі. Однак вона ще не наважувалася ризикнути, казала, що підшукує крамницю, а насправді залишала собі час на роздуми. В Ощадній касі грошам ніщо не загрожує, навпаки, вони ще й плодяться. Протягом трьох років вона втілила лишень одну свою мрію — купила маятниковий годинник. І цей годинник — гарний палісандровий годинник із крученими стовпчиками, з мідним позолоченим маятником — мав бути сплачений протягом року, відрахуваннями у двадцять су щопонеділка. Вона образилася на Купо за те, що він запропонував зібрати годинника, і сама знімала скляну півкулю та побожно витирала стовпчики, так ніби мармурова полиця комода перетворилася на каплицю. Під склом, поза годинником, вона ховала ощадну книжку. Частенько, мріючи про власний заклад, вона забувалася, дивлячись на циферблат і на обертання стрілок, буцімто чекала на якусь певну урочисту хвилину, аби наважитися.

Майже щонеділі Купо й Гуже виходили разом на прогулянку. Це був приємний відпочинок, під час якого вони скромно їли смажену рибу в містечку Сент-Уан або тушкованого кролика у Венсенському лісі, під

деревами на подвір'ї невеликого ресторанчика. Чоловіки пили не більше, ніж треба, аби втамувати спрагу, і поверталися тверезими, як скло, ведучи дам попід ручку. Ввечері, перш ніж вкластися спати, обидві сім'ї робили підрахунок і ділили витрати навпіл, і ніколи зайвий су не спричиняв суперечки поміж ними. Лорільйо ревнували до Гуже. Що не кажіть, а їм здавалося дивним, що Вишнівочка і Кривулька увесь час прогулюються з чужими, хоча і мають родину. Що поробиш! Вони дбають про своїх родичів, як про торішній сніг! Відколи вони відклали чотири су, то неабияк запишалися. Пані Лорільйо дуже сердилася через те, що брат вислизає з-під її впливу, і знову почала слати прокльони на Жервезу. Пані Лера, навпаки, стала на бік молодшої жінки, захищала її, розповідаючи неймовірні історії про зальоти спокусників увечері на бульварі, і зображала невістку як героїню драми, котра відважувала пару ляпасів нападникові. Щодо матінки Купо, то вона намагалася примирити усіх, аби її приймали всі діти: її зір і далі погіршувався, тепер вона обслуговувала тільки одну сім'ю, тож була щаслива, коли могла отримати сто су і від тих, і від інших.

Того ж дня, коли Нана виповнилося три роки, Купо, повернувшись увечері додому, побачив, що Жервеза вкрай схвильована. Вона відмовлялась говорити, казала, що з нею все гаразд. Але вона казна-як накривала на стіл, завмирала, зосереджено міркуючи, з тарілками в руках, тож її чоловік наполегливо вимагав розповісти, що сталося.

— Ось послухай, — нарешті зізналась вона, — галантерейна крамничка на вулиці Золотої Краплини, вона здається в найм... Годину тому я пішла купити ниток і побачила це. Мене це так вразило.

Це була дуже пристойна крамничка, якраз у великому будинку, де вони свого часу мріяли оселитись. Там є сама крамниця, комора та ще дві кімнати — праворуч і ліворуч. Зрештою, те, що їм треба, і кімнати хоч і

невеликі, зате гарно розміщені. Вона лишень вважала, що задорого: власник говорив про п'ятсот франків.

— Тож ти все оглянула і спитала ціну? — поцікавився Купо.

— Ой, знаєш, тільки з цікавості! — відповіла вона, вдаючи байдужість. — Треба шукати, заходити всюди, де є оголошення, бо ж це ні до чого не зобов'язує... Але ця буде задорога, напевно. До того ж я можу зробити дурницю, якщо відкрию власну справу.

Однак після вечері вона знову повернулася до галантерейної крамниці. На берегах газети вона намалювала її план і потроху розбалакалася, вимірювала закутки, облаштовувала кімнати, так ніби мала вже завтра розставити там меблі. Тож Купо, бачачи, яким сильним є її бажання, підмовляв її винайняти ту крамницю. Звичайно ж, менш як за п'ятсот франків вона не знайде нічого пристойного. Зрештою, вони можуть виторгувати знижку. Єдине, що йому не подобалося, — це те, що доведеться переселитись у дім, де живуть Лорільйо, котрих вона не терпить. Проте Жервеза обурилася: немає людей, яких вона ненавиділа б. Палаючи бажанням, вона захищала навіть Лорільйо: в душі вони не злі, з ними можна порозумітись. Вони вклялися спати, і Купо вже заснув, а Жервеза й далі продовжувала подумки облаштовувати крамницю, хоча ще й не ухвалила твердого рішення, що винайме її.

Наступного дня, zostавшись на самоті, вона не стрималася, зняла з годинника скляну півкулю і розгорнула ошадну книжку. Подумати лишень! Її заклад тут — на засмальцьованих сторінках, вкритих кривульками. Перш ніж піти на роботу, вона порадила з пані Гуже, котра схвально поставилась до її наміру розпочати власну справу: з таким чоловіком, як у неї, котрий гарно поводитьсь, не п'є, вона може бути певна, що працюватиме спокійно і її не об'їдатимуть. В обід вона пішла

навіть до Лорільйо, аби спитати їхню думку. Вона хотіла, аби родичі не думали, буцімто вона від них криється. Пані Лорільйо перехопило подих: як то?! Кривулька вже зараз матиме власний заклад?! З болем у серці вона белькотіла і вдавала, нібито дуже задоволена: звичайно ж, крамниця дуже зручна, Жервеза має рацію, коли хоче її винайняти. Утім, трохи оговтавшись, вона і її чоловік заговорили про вологий двір та похмурість кімнат на першому поверсі. Ах! Саме в такому кутку розквітає ревматизм. Зрештою, якщо вона вирішила винайняти приміщення, то, ясна річ, їхні заперечення не стануть їй на заваді це зробити, чи не так?

Увечері Жервеза, сміючись, щиро зізналася, що захворіє, якщо їй перешкоджатимуть відкрити власний заклад. Та, перш ніж сказати «Зроблено!», вона хотіла прийти з Купо оглянути приміщення і спробувати ви торгувати знижку в комірному.

— Гаразд, якщо хочеш, то завтра, — відповів їй чоловік. — Приходь за мною до будинку, де я працюю, на вулиці Нації, і на зворотному шляху ми зазірнемо на вулицю Золотої Краплини.

На той час Купо завершував облаштовувати дах на новому чотириповерховому будинку. Якраз того дня він мав припасувати останні шматки цинку. Оскільки дах був майже плаский, то він влаштував собі на ньому робочий стіл — широку дошку на двох підпірках. Веселе травневе сонце хилилося до обрію й золотило димарі. А нагорі, на тлі чистого неба, робітник, схилившись до свого стола, спокійненько краяв різакми листи цинку, достоту мов кравець розкроює пару штанів. Під стіною сусіднього будинку його помічник, тендітний білявий хлопець років сімнадцяти, підтримував вогонь у горнілі великими міхами, які з кожним подихом здійсмали мерехтіння блискавок.

— Гей, Зідоре, став лампу! — вигукнув Купо.

Помічник запхав лудильну лампу всередину жарин, котрі під яскравим сонячним світлом здавалися світло-рожевими, і почав дмухати міхами. Купо тримав останній лист цинку, який потрібно було прилаштувати на краю даху, поруч із ринвою. Саме там дах різко похилився і над бруківкою зяяла діра. Бляхар, почувуючись, як удома, взутий у сандалі, поволі підійшов до краю, насвистуючи пісеньку «Егей! Мої ягнятка!» Наблизившись до діри, він присів і трохи з'їхав донизу, сперся коліном на цегляний димар і завис над бруківкою. Одна його нога звисала в повітрі. Озирнувшись, аби покликати те стерво Зідора, він мусив схопитися за цегляний ріг, адже тротуар був прямісінько під ним.

— Де той гад вовтузиться?! Давай-но лампу! Припини дивитись у небо, обідранцю сухоребрый! Смажена ластівка не впаде тобі до рота!

Проте Зідор не квапився. Він розглядав сусідні дахи та великий стовп дому, що здіймався на Парижем з боку кварталу Гренель — схоже, там пожежа. Врешті-решт він ліг на живіт, підповз до діри і передав лампу Купо. І бляхар почав лудити лист металу: аби віднайти рівновагу, він сідав навпочіпки, лягав плашма, опускався на одну сідницю, ставав навшпиньки на одній нозі й хапався одним пальцем. Він почувався до біса впевненим, до дідька відважним, він був на «ти» з небезпекою і кпив з неї. Він знає своє ремесло! Нехай бруківка його боїться. Він увесь час тримав люльку в роті, тож коли-не-коли розвертався і спокійненько плював на тротуар.

— Погляньте! Пані Бош! — раптом вигукнув він. — Агов! Пані Бош!

Він саме побачив, як консьержка переходила вулицю. Вона звела голову і впізнала його. І між протилежними тротуарами залунала розмова. Задерши носа догори, вона ховала руки під фартух. А він, стоячи рівно, тримаючись лівою рукою за димар, схилився наперед.

— Ви не бачили мою жінку? — питався він.

— Звісно, ні, — відповіла консьєржка. — Її тут нема?

— Вона має зайти за мною... З вашими все гаразд?

— А, так, дякую. Ви ж знаєте, це я увесь час хвора... Я йду на шосе Кліньянкур купити м'яса на печеню. Різник біля Мулен-Руж продає його усього лиш за шістнадцять су.

Вони підвищили голоси, бо поруч проторохкотів віз. На широкій і пустій вулиці Нації їхні гучні голоси викликали до вікна тільки одну стареньку бабусю. Вона так і лишилася, спершись на підвіконня, і розважала себе хвилюванням, спричиненим виглядом того чоловіка на даху з протилежного боку вулиці, буцімто сподівалася, що з хвилини на хвилину побачить, як він падає.

— Що ж, добривечір! — гукнула пані Бош. — Не хочу вам заважати.

Купо розвернувся і взяв із рук Зідора лампу. Однак тільки-но консьєржка відійшла, як побачила на іншому тротуарі Жервезу, котра тримала за ручку Нана. Вона вже звела було голову, аби попередити бляхаря, проте молода жінка енергійним порухом змусила її замовкнути. Упівголоса, щоб її не було чути нагорі, Жервеза висловила свій страх: вона боїться, що чоловік, раптово побачивши її, здригнеться і не втримається. Протягом чотирьох років вона лише одного разу ходила забирати його з роботи. Сьогодні — вдруте. Вона не може бути при цьому присутня, їй серце стає, коли вона бачить чоловіка між небом і землею, у тих місцях, куди навіть горобець не сяде.

— Звичайно ж, приємного в тому мало, — пробурмотіла пані Бош.
— Мій благовірний — кравець, тож я не мушу тремтіти.

— Якби ж то ви знали, що то було попервах, — додала Жервеза. — Я була в страху від ранку до вечора. Мені увесь час вбачалося, що він лежить

на марах з розкраяною головою... Тепер я про це стільки не думаю. До всього звикнеш. Треба заробляти на хліб... Все ж це дуже дорогий хліб, адже увесь час ризикуєш своїми кістками.

Вона замовкла і сховала личко Нана у своїй спідниці, аби мала не вигукнула. Не маючи сил відвести очі, цілком бліда, вона все дивилася. Купо саме лудив край листа поруч із ринвою. Він витягався долілиць, як тільки міг, але не подужав дотягнутися до краю, тож вирішив ризикнути і, сповільнюючи рухи, як вправний робітник, посунувся ще трохи, обважнілий, але впевнений у собі. Однієї миті він завис над бруківкою, не тримаючись, проте залишався спокійним і захопленим своєю справою. І знизу, під лудильною лампою, якою рухала обережна рука, було видно тоненьке біле полум'я, що лудило метал. Занімілій Жервезі від неспокою перехопило подих. Вона стисла долоні й машинально здійняла їх із благальним жестом. Враз їй із грудей вирвався важкий віддих: Купо неспішно сплюнув востаннє на тротуар і поволеньки повернувся на дах.

— То ти за мною нюшкуєш! — весело вигукнув він, побачивши дружину. — Пані Бош, вона знову повелася як дурепа, еге ж? Не хотіла кликати мене... Зачекай, мені лишилося ще хвилин на десять.

Йому зосталась якась дрібничка — встановити шатро над димарем. Праля та консьержка, стоячи на тротуарі, обговорювали події у кварталі і стежили за Нана, аби вона не бабралася в рівчачку, де шукала рибок. Жінки увесь час звертали погляди на дах, усміхалися, погойдували головами, буцімто хотіли сказати, що їм не спішно. А на протилежному боці старенька не полишала своє вікно, усе дивилась на бляхаря й чекала.

— За чим вона там шпигує, ця стара коза?! — промовила пані Бош.
— Ну й пика в неї!

А згори лунав гучний голос бляхаря, котрий наспівував: «Як то добре ягідки збирати!» Тепер, схилившись над робочим столом, він майстерно краяв цинк. За допомогою циркуля він провів лінію і кривими ножицями відрізав широке віяло, потім, легко вистукуючи молотком, скрутив це віяло у вигляді гостроверхого грибка. Зідор повернувся до міхів і знову дмухав на жарини. Сонце ховалося за будинком і розливало рожеве світло, що поволі блідло і перетворювалося на ясно-бузкове. О цій тихій порі дня посеред неба, на прозорому тлі, незмірно вищилися силуети двох робітників, темна дошка стола та чудернацький профіль горнила.

Зробивши шатро, Купо голосно гукнув:

— Зідоре! Лампу!

Але Зідор за мить до того зник. Бляхар із прокльонами шукав його поглядом і гукав через прочинене віконце на горищі. Кінець-кінцем він побачив його на сусідньому даху, через два будинки. Парубок прогулювався, оглядав місцевість, лупав очима на безмежний Париж, а різкий вітер куйовдив його тонке біляве волосся.

— Агов! Гуляко! Ти що, переїхав до села?! — волав розлючений Купо. — Може, ти, як мсьє Беранже, складаєш віршики?!.. Давай-но мені лампу! Чи ж таке видано?! Гуляти по дахах! Приведи ще сюди свою подружку, поспівай їй про коханнячко-милуваннячко... Клятий тельбух! Негайно давай мені лампу!

Він лудив і гукав Жервезі:

— Ось я і скінчив... Злажу!

Комин, до якого він припасовував шатро, був посеред даху. Заспокоєна Жервеза з усміхом стежила за його рухами. Нана враз розвеселилася від

того, що побачила батька, і заплескала в долоньки. Вона сіла на тротуар, аби ліпше бачити, що робиться нагорі.

— Тату! Тату! — гукала вона, що було сил. — Тату! Поглянь сюди!

Бляхар хотів перехилитись, але його нога ковзнула. І раптово, несвідомо, ніби кіт, у якого заплелися лапи, він покотився вздовж злегка похилого даху й не міг ні за що вхопитися.

— Боже правий! — заледве прошепотів він.

І він упав. Його тіло повільно намалювало дугу, перевернулося двічі і з глухим ударом гепнуло посеред вулиці, немовбито згори кинули стос білизни.

Жервеза, не тямлячись, кричала на повні груди й розмахувала руками. Набігли перехожі, утворився натовп. У нажаханої пані Бош підгиналися ноги, вона тулила до себе Нана і ховала їй обличчя, аби дитина нічого не бачила. А тим часом у будинку навпроти старенька бабуся спокійно зачинила вікно, буцімто була задоволена.

Зрештою кілька чоловіків перенесли Купо до аптеки, на розі вулиці Рибалок. Він залишався там майже годину, лежачи посеред крамниці на ковдрі, доки з лікарні Ларібуазьєр не принесли ноші. Він ще дихав, проте аптекар лишень похитував головою. Тепер одуріла Жервеза, вклякнувши на підлозі, безперестанку ридала, геть засліплена й залита слізьми. Вона машинально простягала руку і дуже обережно обмацувала тіло свого чоловіка. Потім вона відсмикувала руки і дивилась на аптекаря, котрий заборонив їй торкатися чоловіка. Проте через кілька секунд вона не могла більше стримуватись і знову чіпала його, аби пересвідчитись, що він ще живий, і вірила, що таким чином допомагає йому. Коли нарешті принесли

ноші їй заговорили про те, щоб перенести його до лікарні, вона звелась і голосно гукнула:

— Ні! Ні! Не до лікарні!.. Ми живемо на Новій вулиці.

Їй марно пояснювали, що лікування коштуватиме страшенно дорого, якщо вона забере чоловіка додому. Вона вперто повторювала:

— Нова вулиця, я покажу, де... Що вам до того? У мене є гроші... Це ж бо мій чоловік. Він мій, я його хочу.

І Купо мусили віднести додому. Коли ноші розтинали натовп, що тіснився перед крамницею аптекаря, місцеві жіночки жваво обговорювали Жервезу: вона хоч і кульгає, але живуча, мов сука. Звісно, вона врятує свого чоловіка, а у шпиталю доктори обходять манівцями дуже скалічених хворих, аби лиш не марудитися з лікуванням. Пані Бош відвела Нана до себе, а потім повернулась і, вся змокріла від хвилювання, переповідала подію з безкінечними подробицями.

— Я пішла було по печеню, я була тут, я бачила, як він упав, — повторювала вона. — Це через дитину: він хотів на неї поглянути — і бубух! Господи Боже мій! Не хотіла б я побачити таке вдруге... А однак мені треба йти по печеню.

Протягом тижня Купо був вкрай слабкий. Родичі, сусіди — всі очікували, що він з хвилини на хвилину преставиться. Лікар — дуже дорогий лікар, якому треба було платити сто су за візит, побоювався, що є внутрішні ушкодження. Це слово всіх жахало: у кварталі подейкували, що у бляхаря від удару зірвалося серце. Лише Жервеза, зблідла від чатування над хворим, поважна і впевнена, стинала плечима. У її чоловіка зламана права нога — це всі знають. Її поставлять на місце — ось і все. Щодо решти, зірваного серця і такого іншого — це дурниці. Вона поверне на місце його

серце. Вона знає, як ставити серце на місце — турботою, порядністю, вірною дружною. Вона була непохитно переконана в цьому, була певна, що вилікує його лише завдяки тому, що лишатиметься поруч з ним і торкатиметься його, коли ним тіпатиме лихоманка. Вона жодної миті не вагалася. Протягом тижня її бачили навстоячки, мовчазну, заглиблену в уперте прагнення порятувати чоловіка, забувши про дітей, про вулицю, про всеньке місто. Ввечері дев'ятого дня, коли лікар нарешті запевнив, що хворий виживе, їй підломилися ноги, і вона впала на стілець, схилившись і заливаючись слізьми. Тої ночі вона погодилася поспати дві години, поклавши голову на край ліжка.

Нещасний випадок з Купо збував родину. Матінка Купо лишалася вночі разом із Жервезою. Проте о дев'ятій годині вона засинала на стільці. Щовечора, повертаючись з роботи, пані Лера робила великий гак, аби дізнатися новини. Лорільйо спочатку приходили двічі чи тричі на день, пропонували доглянути за хворим, навіть принесли крісло для Жервези. Але незабаром розпочалися сварки стосовно способу, у який треба доглядати за хворими. Пані Лорільйо стверджувала, що за своє життя врятувала чимало людей і тому знає, як до цього братися. Вона звинувачувала молоду жінку і в тому, що та відштовхує й віддаляє її від братового ліжка. Звісно, Кривулька має рацію, коли прагне вилікувати Купо, бо, зрештою, якби вона не пішла на вулицю Нації, він не впав би. Ось тільки спосіб, у який вона за ним гледить, напевне доб'є його.

Переконавшись, що Купо вже не загрожує небезпека, Жервеза припинила стерегти його ліжко з такою ревнивою затятістю. Тепер його ніхто і ніщо не вб'є, і вона безбоязно підпускала інших до його ліжка. І родичі отаборилися в їхній кімнаті. Одування мало бути дуже тривалим — лікар казав, місяці чотири. Тож коли бляхар на довгі години поринав у сон, Лорільйо називали Жервезу дурепою: чого вона досягла, залишивши

чоловіка вдома? У лікарні його поставили б на ноги вдвічі швидше. Лорільйо хотів би захворіти, підчепити казна-яку болячку, аби показати їй, чи він заважається бодай на мить лягати до шпиталю. Пані Лорільйо знає жіночку, котра звідти недавно вийшла: і що — вона їла там курятину зранку і ввечері! Вони обидвоє вдвадцятьє перераховували, скільки коштуватиме подружжю чотиримісячне одужання: передусім втрачені робочі дні, тоді лікар, ліки, згодом — гарне вино та м'ясо з кров'ю. Якщо Купо проїдять лишень свій відкладений гріш, то ще мають вважати себе великими щасливцями. Але вони встрягнуть у борги — це ясно, як день Божий. Звісно, це їхня справа! Головне, аби вони не розраховували на рідню, яка не настільки багата, щоб тримати хворого вдома. Тим гірше для Кривульки, чи не так? Вона могла вчинити, як інші, — віддати чоловіка до лікарні. Але ж вона й у цьому хотіла бути марнославною.

Одного вечора пані Лорільйо була настільки лихою, що раптово спитала в неї:

— А що ж ваша крамниця? Коли ви її винаймете?

— Так, — реготнув Лорільйо, — двірник на вас ще чекає.

Жервезі перехопило подих — вона геть забула про крамницю. Вона побачила, як ці люди зловтішаються від думки, що її сподівання розвіялись, мов дим. Дійсно, від того вечора вони чигали на нагоду пожартувати з її мрії, що канула в небуття. Коли заходила мова про нездійсненну надію, вони відсилали події на той день, коли невістка стане власницею гарного закладу, з вікнами на вулицю. Поза її спиною вони лускали від сміху. Жервеза не хотіла б робити настільки недобрі припущення, однак насправді Лорільйо мали достоту такий вигляд, буцімто були дуже вдоволені з нещасного випадку, що трапився з Купо,

адже це стало їй на заваді відкрити власну пральню на вулиці Золотої Краплини.

Тож вона сама прагла сміятись і доводила їм, наскільки радо жертвувала грошима на лікування свого чоловіка. Щоразу, коли вона в їхній присутності витягала з-поза годинника ощадну книжку, то весело примовляла:

— Я пішла — винаймати крамницю.

Жервеза не хотіла забирати всі гроші водночас: вона зніматиме по сто франків, аби не зберігати таку купу золота в комоді. А ще вона потайки сподівалася на якесь диво, на раптове одужання, котре дасть їй змогу не витратити всі кошти. Щораз повертаючись із Ощадної каси, вона підсумовувала на клаптику паперу ті кошти, які ще там лишалися, — виключно задля порядку. Хоча у скарбниці поглиблювалася діра, проте вона помірковано і зі спокійним усміхом вела облік цього розорення їхніх заощаджень. Чи не достатньо втішатися тим, що ці гроші були так вдало використані, що вони в скрутну мить мали напихваті копійку? Дбайливо й без жалю вона ховала ощадну книжку за годинником і накривала його склянною півкулею.

Протягом хвороби Купо Гуже дуже добре поставилися до Жервези. Пані Гуже завжди була до її послуг і жодного разу не виходила з хати, не спитавши, чи вона потребує цукру, масла або солі. Ввечері, коли вона варила юшку, то завжди пропонувала міцний бульйон. Навіть коли бачила, що молода жінка надто заклопотана, то поралась у неї на кухні і допомагала їй помити посуд. Гуже щоранку брав її відра і йшов по воду до колодязя на вулиці Рибалок — так вони заощаджували два су. А після вечері, коли родичі вже не товклися по кімнаті, Гуже приходили скласти компанію родині Купо. Протягом двох годин, до десятої, коваль курив

люльку й дивився, як Жервеза упадає коло хворого. За увесь вечір він не вимовляв і десятка слів. Увібгавши свою велику світловолосу голову між плечима колоса, він із замилюванням дивився, як вона наливає трав'яний відвар у чашку і дбайливо розмішує цукор, аби не дзенькнути ложечкою. Коли вона поправляла ліжку і підтримувала Купо ніжними словами, Гуже відчував глибоке зворушення: ніколи він не зустрічав такої відважної жінки. Навіть кульгавість не була її недоліком, адже тим більшою була її заслуга в тому, що вона цілісінький день крутилася біля свого чоловіка. Нема що казати, вона присідала не більш як на чверть години — аби поїсти. Вона безперестанку бігала до аптеки, прибирала нечистоти, вимучувалась, щоб підтримати лад у цій кімнаті, де робилось усе. І водночас вона не зронила жодної скарги, завжди люб'язна, навіть увечері, коли була настільки стомленою, що засинала на ходу із розплющеними очима. І коваль, захоплений цією відданістю, посеред слоїків з ліками, що стояли на всіх меблях, бачачи, як Жервеза від щирого серця кохає й доглядає Купо, почав відчувати велику приязнь до неї.

— Що, старенький, ось тебе і полагодили, — сказав він одного дня хворому. — Я цим не переймався: твоя дружина — справжня Богородиця-Заступниця!

Він сам мав одружитись. Принаймні мати знайшла дуже пристойну дівчину, котра, як і вона, плела мережива і котру гаряче бажала одружити з ним. Він погодився, щоб не засмучувати матір, навіть весілля було призначене на перші дні вересня. Гроші на заснування сімейного господарства віддавна дримали в Ощадній касі. Проте він похитав головою, коли Жервеза заговорила про цей шлюб, і поволі, як зазвичай, пробурмотів:

— Не всі жінки такі, як ви, пані Купо. Якби всі жінки були як ви, то кожен брав би собі по десять дружин.

Тим часом Купо через два місяці вже міг звестись. Він ходив недалеко — від ліжка до вікна, і Жервеза мала підтримувати його. Там він сідав у крісло, отримане від Лорільйо, і простягав праву ногу на ослінчик. Цей жартун, котрий в ожеледь сміявся з поламаних ніг, був збитий з пантелику нещастям, що його спіткало. Йому бракувало філософського світогляду. Два місяці, що пролежав у ліжку, він слав прокльони і злився на всіх і все. Справді, що це за існування — лежати горілиць, з ногою, перев'язаною мотузками й нерухомою, мов ковбаса. Він уже досконало вивчив стелю: поруч з ліжком є тріщина, яку він намалював би із заплющеними очима. Коли він влаштувався у кріслі, розпочалася інша історія. Чи довго він лишатиметься тут, оперезаний, як та мумія? На вулиці нема нічогісінько цікавого, нею ніхто не ходить, звідти цілісінький день смердить хлоркою. Справді, він занадто постарів, він радо віддав би зі свого життя десять років, аби лиш дізнатися, що там робиться на міських фортифікаціях. І вкотре повертався до розлючених звинувачень проти злої долі. Той нещасний випадок — це сама несправедливість. Такого не мало трапитися з ним — добрим робітником, не ледащом, не п'яницею. Якби з ким іншим, то він би зрозумів.

— Татусь Купо, — повторював він, — скрутив собі в'язи після славної гулянки. Не скажу, що він на те заслуговував, але принаймні це можна пояснити... А я був натщесерце, спокійний, як Іван Хреститель, в усьому тілі жодної краплинки, але ось я беркицьнув, коли озирнувся, щоб зробити «ку-ку» своїй Нана!.. Ви не вважаєте, що це вже занадто? Якщо є Бог на небі, то він вкрай дивно влаштовує світ. Я таке нізащо не проковтну.

Коли він знову міг рухати ногами, в ньому залишилася глуха образа на працю. Цей фах для нещасливців — увесь день, мов кішка, лазити уздовж ринв. Ті буржуї не дурні! Вони вас шлють на вірну смерть, а самі такі

страхопуди, що й на драбину не видряпаються, лишень сидять собі зручненько біля каміна і мають у носі тих бідняків. Він доходив до того, що казав, буцімто кожен має власноруч оснастити власний дах. Матінко Божа! Якщо по справедливості, то до того має дійти: як не хочеш намокнути — ховайся під дах. Потім він починав жалкувати, що не навчився іншого ремесла — гарнішого і не настільки небезпечного, наприклад меблярства. У цьому, знову ж таки, винен татусь Купо: є у батьків дурна звичка — тягнути дітей на свій бік.

Ще протягом двох місяців Купо ходив на милицях. Спочатку він зміг спуститись у двір і викурити люльку на ганку. Потім він доходив до зовнішнього бульвару, дибав проти сонечка, протягом кількох годин сидів на лавці. До нього поверталася веселість, а його пекельна дотепність заточувалася, доки він безкінечно тинявся вулицями. Водночас із радістю від життя він починав відчувати насолоду від неробства, коли все тіло забувається, а м'язи поринають у солодкий сон. Лінь поволі завойовувала його, користувалась із одужання, аби залізти йому під шкіру, лоскотати його і зробити неповоротким. Він уже добре почувався, постійно глузував, вважав, що життя прекрасне, і не розумів, чому так не може тривати увесь час. Коли він зміг пересуватися без милиць, то почав робити довші прогулянки, заходив на будівництва, аби відвідати приятелів. Він стояв, згорнувши руки, навпроти будинку, що споруджувався, жартував і хитав головою. Він кпив з робітників, котрі гнули спину, простягав ногу, аби показати їм, до чого це призводить, якщо псувати свою вдачу. Таке вишкіряння на роботу інших людей тішило його образу супроти праці. Безсумнівно, він до неї повернеться, бо так треба, але якомога пізніше. О! Він щедро заплатив за те, щоб втратити запал. До того ж було так приємно трохи побавитись у лентюха!

Пополудні, якщо Купо нудьгував, то заходив до Лорільйо. Вони його дуже жаліли і приваблювали люб'язними запобіганнями. У перші роки одруження він вислизнув від них через вплив Жервези. Тепер вони повертали його собі, жартували, що він боїться своєї жінки. То він уже не чоловік?! Водночас Лорільйо виявляли неабияку стриманість, невтомно прославляли чесноти пралі. І Купо, хоча ще й не доходило до сварок, клявся перед жінкою, що сестра обожнює його, і прохав бути з нею добрішою. Одного вечора вибухнула перша сварка між подружжям — через Етьєна. Бляхар просидів усе пообіддя у Лорільйо. Коли повернувся, вечеря ще не була готова, а діти вже голосно просили супу. Тож він напався на Етьєна і відважив йому пару добрячих штурханів. Протягом години він обурювався: це шмаркля не його дитина, він і сам не знає, чому досі терпить його у своєму домі, зрештою, він витурить його за двері. Доти він приймав хлопчика і не робив з того сцен. Наступного дня він заговорив про свою гідність, через три дні почав з ранку до вечора бити малюка під зад ногою, тож дитина, зачувши, що він повертається, тікала до Гуже, де стара майстриня відвела йому край стола, щоб робити уроки.

Жервеза віддавна повернулася до роботи. Їй уже не треба було знімати накривку з годинника і відсувати його: всі збереження проїдені, і потрібно тяжко працювати, гарувати за чотирьох, адже їй треба прогодувати чотири роти. Вона одна годувала їх усіх, а коли чула, як її жаліють, то швиденько знаходила виправдання для Купо. Лишень подумайте! Він стільки перетерпів, тож не дивно, що став квасний на вдачу. Але зі здоров'ям це минеться. І якщо їй доводили, що Купо вже видається міцним, що він може повернутись на будівництво, вона обурювалася. Ні і ні! Поки що ні! Вона не хоче, аби він знову зліг. Вона ж знає, що сказав їй лікар! Це вона сама перешкоджає йому працювати, зранку повторює йому, що не варто квапитися, не варто силувати себе. Вона навіть підкладала йому в кишеню

жилетки монети у двадцять су, і Купо сприймав це як природну річ. Він скаржився, що йому всюди болить, аби лише за ним доглядали. Минуло шість місяців, а його одужання досі тривало. Тепер у ті дні, коли він йшов поглянути, як працюють інші, то охоче заходив перехилити з приятелями чарчину. Що не кажіть, а в шинку не кепсько. Вони зазирали на п'ять хвилин, щоб розвеселитися. І це нікого не безчестить. Хто хоче викаблучуватись — хай стоїть на порозі й подихає від спраги. Недаремне свого часу його брали на кпини, адже склянка вина ще ніколи не вбивала чоловіка. Проте він лупив себе в груди й гонорився, що п'є лишень вино, а горілку — ніколи. Вино продовжує життя, не спричиняє хвороби, не п'янить. Однак неодноразово після тривалих днів неробства, після волочіння від будівництва до будівництва, від винарні до винарні він повертався додому напідпитку. У такі дні Жервеза під приводом того, що їй сильно болить голова, зачиняла двері, аби Гуже не почули дурниці, які верзе Купо.

Тим часом молода жінка ставала сумнішою. Зранку і ввечері вона проходила вулицею Золотої Краплини — поглянути на крамницю, яка все ще була вільною. Вона крилася з цим, буцімто коїла дівтацтво, не гідне дорослої людини. Ця крамниця знову паморочила їй голову. Вночі, загасивши світло, вона не стуляла очей і продовжувала думати про неї як про принади забороненої насолоди. Вона знову робила підрахунки: двісті п'ятдесят франків комірною, сто п'ятдесят франків на знаряддя та облаштування, сто франків про запас, аби протриматися два тижні — разом п'ятсот франків, ніяк не менше. Вона не говорила про це постійно вголос тільки тому, щоб не подумали, буцімто вона жалкує за збереженнями, які зжерла хвороба Купо. Частенько вона блідла, якщо замало не вимовляла своє бажання, знічено уривала речення, так ніби йшлося про погані думки. Тепер потрібно буде працювати років чотири, а

то й п'ять, перш ніж вдасться відкласти такі велетенські кошти. Її відчай впливав саме з того, що вона не може одразу ж відкрити власну справу: вона заробляла б на всі родинні потреби, не розраховуючи на Купо, навпаки, дозволила б йому зачекати ще кілька місяців, щоб віднайти смак до роботи. Вона заспокоїлася б, була б упевнена в майбутньому, позбулась би таємних страхів, які іноді заповонюють її, коли чоловік повертається веселий, співаючи, і переповідає добрячий жарт, що утнув той скотиняка Чобіток, якому він виставив літру вина.

Одного вечора, коли Жервеза була вдома сама, зайшов Гуже, проте не пішов негайно, як зазвичай, а сів і курич люльку, поглядаючи на неї. Він напевне готувався вимовити щось важливе й подумки повторював це речення, плакав його, але ніяк не міг увібгати у пристойний вигляд. Зрештою після тривалої тиші він осмілився, витяг з рота люльку і сказав на одному подиху:

— Пані Жервезо, чи дозволите ви мені позичити вам грошей?

Вона саме схилилась над шухлядою комода — шукала рушник. Вона звелася, геть червона. Тож він бачив, як вона зранку протягом десяти хвилин заворожено стояла навпроти крамниці? Він знічено усміхався, ніби зробив їй принизливу пропозицію. Але вона жваво відмовилася: вона нізащо не позичить гроші, якщо не знає, коли зможе їх повернути. До того ж ідеться про занадто великі кошти. Проте він зі смутком наполягав, і вона зрештою вигукнула:

— Але ваше весілля? Я ж не можу брати гроші, відкладені на ваше весілля! Правда?

— О, не переймайтесь тим, — відповів він, і собі почервонівши. — Я вже не одружуюсь. Знаєте, сама думка... Дійсно, ліпше я позичу вам гроші.

Вони обидвоє схилили голови. Між ними була така ніжність, якої вони не могли висловити. І Жервеза погодилася. Гуже попередив матір. Вони перетнули сходову клітину, щоб негайно поговорити з нею. Майстриня була поважною, трохи смутною, а її спокійне обличчя схилилося над п'яльцями. Вона не хоче суперечити синові, проте більше не схвалює намір Жервези й однозначно пояснила чому: Купо став на лихий шлях, Купо з'їсть її заклад. Вона ніяк не могла пробачити бляхареві того, що він протягом одужання відмовився навчитись читати. Коваль визвався вчити його, але бляхар відправив його куди подалі, ще й стверджував, що людина від навчання худне. Через це двоє робітників заледве не розсварились і розійшлися в різні боки. До речі, пані Гуже, бачачи благальний погляд своєї великої дитини, дуже добре повелася з Жервезою. Було умовлено, що вони позичать сусідам п'ятсот франків, а ті відшкодують їм, сплачуючи щомісяця двадцять франків, і це триватиме стільки, скільки потрібно.

— Скажіть-но, той коваль на тебе моргає! — зі сміхом вигукнув Купо, почувши цю історію. — О, я цілком спокійний, він для цього занадто неповороткий... Та ми йому повернемо його гроші. Однак правда й те, що якби він мав справу з якимись ланцями, то його б знатно обпатрошили.

Наступного ж дня Купо винайняли крамницю. Цілісінький день Жервеза бігала між Новою вулицею і вулицею Золотої Краплини. У кварталі, бачачи, як вона проминає легкою ходою, така щаслива, що навіть не кульгає, розповідали, що напевно вона зробила собі операцію.

V

Якраз Боші у квітні залишили вулицю Рибалок і перейшли консьержами до великого будинку на вулиці Золотої Краплини. Як же все гарно влаштувалося! Один з клопотів Жервези, котра жила собі спокійненько без

консьєржки у своїй дірі на Новій вулиці, був у тому, що вона потрапить у залежність від якоїсь злої дурепи і муситиме сваритися з нею через розлите відерце води чи через те, що увечері двері грюкнули занадто гучно. Консьєржі – то така наволоч! Але з Бошами буде сама радість: вони віддавна знаються, тож і порозуміються. Зрештою, все відбуватиметься по-сімейному.

Того дня, коли Купо прийшли підписати договір найму, Жервеза, проходячи під високими ворітьми, відчувала, як її серце вистрибує. Отже, вона мешкатиме у цьому домі, просторому, як невелике містечко, де сходи та коридори простягаються та перетинаються, мов безкінечні вулиці. Сірі фасади з лахами, що сушилися, звисаючи з вікон, похмурий двір з вищербленою бруківкою, як у громадському місці, гамір праці, що проходив крізь стіни, сповнювали її глибоким хвилюванням і радістю від того, що вона наближається до втілення свого наміру, але і страхом, що їй це не вдасться, що її розчавить у цій затягій боротьбі з голодом, чий подих вона відчувала на собі. На першому поверсі, всередині майстерень, стукотіли й свистіли молотки слюсарів та рубанки меблярів, і Жервезі здавалось, що вона вчинила щось дуже зухвале, що вона кинулася в осердя машини, котра обертається на повних парах. Того дня вода, що витікала із фарбувальні й протікала підворіттям, була ніжно-зеленого кольору, наче яблуко. Молода жінка з усмішкою переступила струмок – цей колір здавався їй доброю прикметою.

Зустріч з хазяїном відбулась у двірницькій, де вже влаштувалися Боші. Пан Мареско, власник великої фабрики з виробництва ножів, на вулиці Миру, колись крутив на тротуарах точильне коло. Подейкували, що зараз він має кілька мільйонів. Це був чолов'яга п'ятдесяти п'яти років, сильний і кістлявий, з орденом та велетенськими руками колишнього робітника. Особливою радістю для нього було забирати ножі та ножиці у своїх

наймачів і власноруч їх точити, задля розваги. Він справляв враження негордої людини, бо протягом годин залишався у консьєржів і, сховавшись у затінку двірницької, перевіряв рахунки. Тут він вирішував усі свої справи. Купо застали його за засмальцьованим столом пані Бош: він слухав про швачку з третього поверху, під'їзд А, котра відмовилася платити і при цьому непристойно висловилася. Коли було підписано договір, він потис бляхареві руку, адже любив робітників. Він свого часу мусив добряче попрацювати, адже праця – шлях до всього. Перерахувавши двісті п'ятдесят франків за перше півріччя, він запхав їх до своєї безмежної кишені, розповів про своє життя і показав свій орден.

Водночас Жервеза була трохи знічена від поведінки Бошів – вони вдавали, що не знають їх. Вони витанцьовували довкола власника, згиналися вдвоє, ловили його слова і схвально хитали на них головою. Пані Бош жваво вискочила надвір, прогнала зграйку дітей, котрі бабралися біля крана з питною водою, звідки витікав потужний струмінь і заливав бруківку. Вона повернулася пряма і сувора, обтрушуючи спідницю, а проходячи двором, обвела поглядом усі вікна, буцімто хотіла переконатися, що будинок у повному порядку, ще й стисла губи, аби показати, якою владою вона зараз наділена, бо ж під її рукою знаходяться триста наймачів. Бош знову заговорив про швачку з третього поверху: він вважав, що її слід виселити, і підраховував запізнення з комірним, достоту мов інтендант, авторитету якого загрожує небезпека. Пан Мареско схвалив ідею виселення, але хотів зачекати ще пів місяця: тяжко виганяти людей на вулицю, до того ж, це не додає грошей до кишені власника. І Жервеза, злегка здригнувшись, міркувала, чи і її також виженуть на вулицю одного дня, коли нещастя завадить їй сплатити комірне. Закоптіла, захарашена чорними меблями, двірницька була вологою і темною, мов погріб. Усе світло від вікна падало на кравецький стіл, де валявся старий сурдут, який треба було

перелицювати. А Поліна, дочка Бошів, руденька чотирирічна дівчинка, чемно дивилась, як вариться шматок телятини, і, захоплена цим видовищем, раділа сильному кухонному запаху, що здіймався від грубки.

Пан Мареско знову простягнув руку бляхареві, але той заговорив про ремонт приміщення і нагадав усну обіцянку поговорити про це згодом. Але власник розгнівався: він ні до чого не зобов'язувався і, до речі, власники будинку ніколи не роблять ремонт у крамницях. Тим не менш, він погодився піти оглянути приміщення в супроводі Купо та Боша. Дрібний галантерейник виїхав, забравши із собою свої шафки та прилавки. Цілком порожня крамниця зяяла чорною стелею та облупленими стінами, з яких звисали клапті старих жовтих шпалер. І в лункій порожнечі кімнат розпочалася затята суперечка. Пан Мареско кричав, що підприємці самі повинні облаштовувати своє приміщення, бо, зрештою, крамар хотів би, щоб повсюди була позолота, а він, власник, не може дати того золота. Потім він розповів, як облаштовувався сам на вулиці Миру, де мусив витратити майже двадцять тисяч франків. Жервеза з жіночою впертістю повторювала аргументи, які здавалися їй неспростовними: у житловому приміщенні він переклеїв би шпалери, чи не так? То чому він не розглядає крамницю як житло? Вона від нього просить, аби він лишень побілів стелю і наклеїв шпалери.

Тим часом Бош залишався незворушним і сповненим гідності: він крутився, озирався, але не висловлювався. Даремно Купо підморгував йому, він однак вдавав, що не хоче зловживати своїм великим впливом на власника. Врешті-решт, він змінив обличчя – злегка усміхнувся і погойдав головою. І саме в ту мить пан Мареско, у відчаї та з нещасним виразом, несвідомо розчепіривши усі десять пальців, мов скнара, у якого відбирають золото, поступився Жервезі і пообіцяв стелю й шпалери за

умови, що вона сплатить половину вартості шпалер. І він квапливо втік, не хотів більше ні про що чути.

Коли Бош залишився наодинці з подружжям Купо, то багатозначно поплескав їх по плечах. Ну що? Як він його підчепив? Без нього вони ніколи б не отримали ані шпалер, ані стелі. Чи помітили вони, як власник краєчком ока позирав на нього і раптово наважився, побачивши його усмішечку? Потім він зізнався довірчим тоном, що є правдивим хазяїном будинку: він вирішує, кого виселити, здає помешкання в найм, якщо людина йому сподобалася, збирає комірне, яке протягом двох тижнів тримає у своєму комоді. Ввечері Купо, аби віддячити Бошам, вирішили, що ввічливість вимагає відіслати їм два літри вина. Ця послуга варта подарунка.

З наступного понеділка робітники взялися до крамниці. Найбільшим клопотом було придбання шпалер. Жервеза хотіла сірі шпалери у синіх квіточках, аби стіни виглядали світлішими та веселішими. Бош запропонував піти з нею і вибрати разом. Але він отримав суворий наказ від власника не перевищувати ціну в п'ятнадцять су за рулон. Вони пробули годину в магазині, і прая увесь час поверталася до гарненького газету за вісімнадцять су. Вона була у відчаї, бо вважала, що інші шпалери жахливі. Кінець кінцем, консьерж поступився: він усе облаштує і, якщо треба, порухає додатковий рулон. Тому Жервеза на зворотному шляху купила тістечко для Поліни. Вона не любила бути винною, а бути люб'язними з нею – сама вигода.

Крамниця мала бути готова за чотири дні, але ремонт тривав три тижні. Спершу йшлося про те, щоб освіжити фарбу на одвірках та вітрині. Але колись бордова фарба зараз була такою брудною і смутною, що Жервеза не стрималася і вирішила перефарбувати вітрину в блакитний колір з жовтими прожилками. Ремонту кінця-краю не було видно. Купо, котрий

досі не працював, приходив із самого ранку поглянути, як просуваються справи. Бош кидав сурдут чи штани, на яких перешивав гудзики, і також приходив наглядати за робітниками. І вони удвох, заклавши руки за спину, з люльками в роті, цілісінький день стовбичили навпроти робітників, спльовували й обговорювали кожен мазок пензлика. Це були безкінечні розмірковування, глибокодумні медитації з приводу цвяха, який треба було витягнути з одвірка. Малярі – двоє здоровенних зухів – щомиті злазили зі своїх драбин, також примощувалися посеред крамниці, втручалися до обговорення, протягом кількох годин погойдували головами і замислено споглядали на розпочату роботу. Стелю було побілено досить швидко. Але фарбування, здавалось, ніколи не завершиться – фарба ніяк не хотіла сохнути. Близько дев'ятої малярі приходили з відерцями фарби, залишали їх в кутку, переморгувалися і зникали, і більш їх не бачили. Вони йшли обідати, або ж їм треба було скінчити якусь справу зовсім поруч, на вулиці Міра. Час від часу Купо вів усе товариство перехилити чарчину – Боша, малярів, ще й приятелів, яких перестрівав дорогою. Так прогоряла ще й друга половина дня. Жервеза мучилася від неспокою. Але раптово, за два дні, все було завершено: фарба полакована, шпалери наклеєні, сміття вивезене тачками. Робітники впоралися з цим, мовби завиграшки, насвистуючи на драбинах та наспівуючи так, що увесь квартал оглух.

Переїзд відбувся негайно. Жервеза у перші дні відчувала дитячу радість, коли, повертаючись із закупів, переходила вулицю: вона зупинялася і усміхалася своєму закладу. Здалека, посеред чорної шерехи інших вітрин, її крамниця виглядала такою світлою, веселою та новою, з великими жовтими буквами вивіски: «Прання і прасування». У вітрині, затуленій ізсередини мусліновими завісами, обклеєній блакитними шпалерами, аби відтінити білосніжність білизни, були підвішені чоловічі сорочки, жіночі очіпки зі шворками, закрученими на бляшані дроти. Жервеза вважала, що

її крамниця, блакитна, мов небо, справді гарна. Всередині все також було синім та блакитним: шпалери, що імітували газет «помпадур», були вкриті в'юнками, обкрученими довкола решіток, велетенський робочий стіл, що займав дві третини кімнати, був вкритий товстим покривалом і, аби приховати стовпці, оббитий з боків шматком кретону в блакитні гілочки. Жервеза сідала на ослінчик, задоволено видихала, щаслива від цієї гарної чистоти, і пестила очима новенькі знаряддя. Але перш за все її погляд падав на рушій закладу – чавунну грубку, де водночас могли нагріватися десять прасок, вишикувані довкола вогню на похилих підставках. Вона ставала навколішки і з постійним страхом дивилась, чи ця мала дурепа-учениця не напхала, бува, до грубки забагато коксу і не перегріла її.

Житлові кімнати, розташовані поза крамницею, були дуже пристойні. Подружжя Купо спало у першій кімнаті, де також готували їжу і їли. Через двері вглибині кімнати можна було вийти у двір будинку. Ліжечко Нана стояло в кімнаті праворуч – у великій туалетній кімнаті, що освітлювалась через кругле віконце під стелею. А Етьєна розмістили у кімнаті ліворуч, разом з брудною білизною, яка увесь час лежала на підлозі величезним стосом. Але була і незручність, з якою Купо спершу не хотіли погодитись: зі стін сочилася волога, а починаючи з третьої години по обіді в кімнатах панували сутінки.

У кварталі нова крамниця спричинила велике зворушення. Купо звинувачували у тому, що вони просуваються занадто швидко і спричиняють замішання. Дійсно, вони витратили отримані від Гуже п'ятсот франків на облаштування, і у них не залишилось навіть на що прожити два тижні, всупереч тому, як вони спершу розраховували. Зранку, коли Жервеза вперше відчинила віконниці, у неї в гаманці лежали рівно шість франків. Але вона тим не переймалася: приходили клієнти, справи

мали просуватись дуже вдало. За тиждень, в суботу, перш ніж вклястися спати, вона протягом двох годин робила підрахунки на клаптику паперу, а тоді з радісним обличчям розбудила Купо, аби повідомити йому, що вони зароблять сотні й тисячі франків, якщо будуть розумними.

- І що ж?! – вокала пані Лорільйо повсюди на вулиці Золотої Краплини. – Мій дурноверхий братик ще побачить!.. Не вистачало, аби Кривулька ще вирішувала за нього. Йому це личить, еге ж?

Лорільйо розсварилися на смерть із Жервезою. Спершу, під час ремонту в майстерні, вони ледь не подохли від люті. Лиш зобачивши здалека малярів, вони переходили на протилежний тротуар і повертались додому, стиснувши зуби. Блакитна крамниця цієї наволочі – чи ж вона не для того, аби чесні люди опустили руки?! Тож коли другого дня учениця вилила навідмаш відерце з крохмалем, якраз коли пані Лорільйо виходила з дверей, вона здійняла бучу на всю вулицю, звинувачуючи свою невістку в тому, що вона хоче принизити її за допомогою своїх робітниць. Усі стосунки було розірвано, зустрічаючись, вони обмінювалися тільки жахливими поглядами.

- О, так! Гарненьке життя! – повторювала пані Лорільйо. – Ми знаємо, звідки вона взяла гроші на свою халупу! Вона їх заробила з ковалем... І ті також добрі покидьки! Хіба його батько не відрізав собі голову ножем, аби лиш уникнути гільйотини? Чи щось ще бридкіше!

Вона відверто звинувачувала Жервезу в тому, що та спить з ковалем. Вона брехала, стверджуючи, що одного вечора застукала їх разом, на лавці зовнішнього бульвару. Думка про ці стосунки, про насолоду, якої мала скуштувати її невістка, доводила до ще більшого відчаю цю негарну жінку,

змушену до цнотливості. Щодня з її губ злітав крик, який здіймався із самого серця:

- Та що в ній є такого, у цій каліці, що її люблять?! Чи ж мене хтось любить?!

Потім розпочалось безкінечне пліткування з сусідками. Вона переповідала всю історію. Послухайте-но, ще в день весілля вона показала їм, якої про них гадки! О! У неї заточений ніс, вона вже тоді відчула, як то воно обернеться. Згодом – Боже ж ти мій! – Кривулька вдавала із себе таку лагідну, була такою лицемірною, що вона та її чоловік, жаліючи Купо, погодилися стати хрещеними батьками Нана, незважаючи на те, що ці хрестини чималенько їм коштували. А тепер – послухайте лишень! – та Кривулька може подихати і благати про склянку води, але, ясна річ, вона їй її не подасть. Вона не любить ані нахаб, ані падлюк, ані розпусниць. А Нана – що ж, її завжди радо зустрінуть, якщо вона прийде відвідати хрещеного і хрещену. Адже дитина не винна у злочинах своєї матері, чи не так? А Купо не потребує поради. Будь-який чоловік на його місці вмочив би таку дружиноньку задом у відро, а тоді дав би їй пару добрячих ляпасів. Кінець кінцем, то його справа, від нього тільки просять, аби він вимагав поваги до своїх родичів. Боже милосердний! Якби Лорільйо застукав її, пані Лорільйо, на місці злочину! Це не минулось би спокійно, він би вгativ їй ножиці в живіт.

Між тим Боші, суворі судді сварок, що відбувалися в будинку, визнавали, що Лорільйо не праві. Безсумнівно, Лорільйо – пристойні люди, спокійні, працюють цілісінський день Божий, справно платять комірне. Але, кажучи відверто, заздрість довела їх до сказу. Окрім того, вони і яєчної шкаралупи не викинуть. Скупердяї, що не кажіть, одні з тих котрі, коли до них не зайдеш, ховають пляшку вина, аби лиш не запропонувати скляночку. Зрештою, не дуже чесне товариство. Одного дня, коли Жервеза виставила

Бошам вишнівки із зельтерською водою, яку вони розпили у двірницькій, поруч проходила пані Лорільйо – пряма, ніби палицю проковтнула, ще й вдала, що сплюнула перед дверима двірницької. Відтоді пані Бош щосуботи, замітаючи сходи і коридори, залишала сміття під дверима Лорільйо.

- До дідька лисого! – верещала пані Лорільйо. – Кривулька загодує тих ненажер! Еге! Усі вони хороші!.. Але нехай вони не лізуть до мене! Інакше я піду скаржитися власникові... Ще вчора я бачила, як цей падлюка Бош терся біля спідниці пані Годрон. Нападати на жінку її віку, у якої пів тузина дітей, га? Це ж справжнісіньке свинство!.. Якщо вони скоять ще одну бридоту, то я попереджу тітоньку Бош, щоб вона дала прочухана своєму чоловікові... Матінко Божа! Хоч посміємося трохи.

Матуся Купо і надалі відвідувала обидва подружжя, казала те, що кажуть усі, навіть примудрялась підлаштуватися так, щоб її частіше залишали на вечерю, люб'язно слухала і дочку, й невістку – щовечора, по черзі. На той час пані Лера поки що не відвідувала Купо, бо посварилася з Кривулькою через зуава, котрий нещодавно відрізав лезом своїй коханці носа: вона підтримувала зуава і вважала цей удар лезом виявом кохання, хоча й не наводила пояснень. Але вона цим тільки посилила лють пані Лорільйо, адже стверджувала, що Кривулька під час розмови, в присутності п'ятнадцяти чи двадцяти осіб, спокійненько називала її Коров'ячим Хвостом. Господи! Тепер і Боші, і сусіди називали її «Коров'ячим Хвостом».

Жервеза зберігала спокій посеред цих пересудів, усміхалася і, стоячи на порозі свого закладу, вітала друзів приязним порухом голови. Їй подобалось виходити туди на хвилинку, аби відпочити від прасок та усміхнутися вулиці з гордощами власниці закладу, котра має власний

клапоть тротуару. Вулиця Золотої Краплини належала їй, як і сусідні вулиці, і увесь квартал. Одягнена в блузку без рукавів, з волоссям, розтріпанім від затиї праці, вона витягала шию і кидала погляд праворуч, тоді погляд ліворуч – в обидва кінці, аби схопити водночас перехожих, будинки, бруківку й небо: ліворуч простягалася тиха й безлюдна вулиця Золотої Краплини, подібна до якогось закутку в провінції, де жінки балакають на порозі будинку; праворуч, лишень за кілька кроків, на вулиці Рибалок гуркотіли екіпажі й вози, безперестанку тупотів натовп, що напливав і перетворював цей край перехрестя на ярмаркову колотнечу. Жервеза любила вулицю, туркотіння важких возів по дірках грубої і горбатої бруківки, штовханину людей на вузьких тротуарах, що переходили в круті насипи ріні. Три метри рівчака навпроти її крамниці були для молоді жінки надзвичайно важливими, немовби це була широка ріка, яку вона хотіла бачити дуже чистою, – дивовижна і жива ріка, у якій фарбувальня, розташована в цьому ж будинку, химерно змінювала кольори ніжних відтінків на тлі чорної грязюки. Вона цікавилася також магазинами: просторою бакалійною крамницею, де у вітрині були виставлені сушені фрукти, накриті дрібною сіткою, крамницею з білизною та очіпками для робочого люду, де від найменшого протягу розгойдувалися сині комбінезони й блузи, підвішені за розчепірені руки й ноги. У фруктовій та м'ясній крамничках вона помічала кутки прилавків, де спокійно муркотіли гарні коти. З вугільної крамниці її вітала сусідка, пані Вігуру, невеличка повненька жіночка з чорним обличчям і блискучими очима, котра сміялася до чоловіків, спершись на дерев'яний одвірок, пофарбований у бордовий колір і прикрашений складним малюнком сільського шале. Обидві пані Кюдорж, мати й дочка, – інші сусідки, котрі продавали парасольки, ніколи не з'являлися: їхня вітрина зблякла, а двері, оздоблені двома маленькими цинковими парасольками, вкритими товстим шаром яскравої емалі, завжди були зачинені. Перш ніж

повернутись досередини, Жервеза завжди поглядала навпроти – на високу білу стіну без вікон і з велетенськими ворітьми, крізь які у дворі, захарашеному порожніми візками й колясками, було видно вогонь горнила. На стіні великими літерами, оточеними віялом з кінських підков, було написано «Кузня». Цілий день молоти дзвеніли об ковадло, а спалахи блискавок освітлювали тьмяний затінок двору. Знизу цієї стіни, вглибині діри завбільшки з шафу, поміж крамницею залізних виробів та продавчиною смаженої картоплі, ховався годинникар – чистенький пан в сурдуті, котрий сидів за столом, де під скляними накривками дримали тендітні предмети, і безперестанку копирсався в годинниках крихітними інструментами. А позад нього, посеред чорної вбогої вулиці та рівномірного гуркоту кузні, одночасно стукотіли маятники двох чи трьох дюжин малесеньких годинників із зозульками.

У кварталі Жервезу вважали дуже люб'язною. Безперечно, про неї плескали язиками, але усі одноголосно визнавали, що у неї великі очі та в міру маленький рот з дуже білими зубами. Що казати, вона – гарна білявка і могла б рахуватись поміж найвродливіших, якби не те лихо з ногою. Їй було двадцять вісім років, і вона поповнішала. Її тонкі риси розпливлися, а рухи набрали щасливого спокою. Тепер вона іноді забувалася, сидячи на стільці і чекаючи, доки нагріється праска, загадково усміхалася, а на її обличчі розпливалася радість ласунки. Вона ставала ласункою, так усі казали. Але це не огидний недолік, навпаки. Якщо заробляєш достатньо, аби заплатити за смаколики, то треба бути дурепою, щоб їсти картопляне лущиння, еге ж? Тим паче, вона і далі тяжко працювала, розривалася, щоб догодити клієнтам, сама працювала вночі, за зачиненими віконницями, якщо було термінове замовлення. У кварталі казали, що їй щастить – у неї все процвітало. Вона доглядала білизну для всього будинку: для пана Мадінє, панни Реманжу, для Бошів. Вона навіть переманила від своєї

колишньої хазяйки, пані Фоконьє, кількох паній з Парижа, котрі мешкали на вулиці Передмістя Рибалок. За пів місяця вона мусила найняти двох робітниць: пані Пютуа і довготелесу Клеманс, дівчину, яка колись мешкала на сьомому поверсі. Тож у неї з'явилося три нові особи, разом з ученицею, малою зизокою Огюстін, бридкою, як зад жебрака. Хтось інший, можливо, втратив би голову від такою неочікуваної фортуни. То чом би й не попонеділкувати після того, як промозолишся цілісінький тиждень? Воно, до речі, їй потрібно: вона б перетворилася на ганчірку і дивилась, як сорочки прасуються самі собою, якби не перехоплювала ласий шматочок, щось добреньке, чим так хочеться поласувати, аж у горлянці лоскоче.

Жервеза доти ніколи не виявляла такої поблажливості. Вона була лагідною, мов ягнятко, і доброю, як хліб. Окрім пані Лорільйо, котру вона з помсти називала Коров'ячим Хвостом, не було людини, яку б вона ненавиділа – вона усім пробачала. У цьому невеликому ласому забутті, в яке вона поринала, з'ївши смачний обід і випивши кави, вона поступалась потребі загального прощення. Вона приказувала: «Потрібно пробачати одне одному – чи не так? – якщо ми не хочемо жити, мов дикуни.» Коли їй говорили про її доброту, вона сміялася: ще б не вистачало, аби вона була злою! Вона заперечувала, казала, що в її доброті немає жодної заслуги. Чи ж не втілились усі її мрії? Чи є щось у житті, на що вона ще може спрямувати своє честолюбство? Вона пригадувала свій колишній ідеал, коли вона опинилася на вулиці: працювати, їсти хліб, мати власний куток, виростити дітей, не бути битою і померти у власному ліжку. Зараз вона перевищила свій ідеал: у неї є все, і найкраще. А щодо того, аби померти у власному ліжку, додавала вона жартома, вона сподівається на це, але, звичайно ж, якомога пізніше.

Особливо доброю Жервеза була з Купо: ніколи жодного лихого слова, ніколи жодної скарги поза спиною чоловіка. Бляхар нарешті повернувся до роботи, і оскільки його будівництво на той час знаходилося на іншому краю Парижа, то вона щоранку давала йому сорок су на обід, чарчину і тютюн. Проте, шість днів з десяти Купо зупинявся в дорозі, пропивав сорок су з друзями і повертався на обід, розповідаючи якусь байку. Одного разу він навіть відійшов недалечко і запросив Чобітка та ще трьох друзяк на вишукану забаву: равлики, печеня і якісне вино у «Капуцині», біля рогатки на бульварі Шапель. Сорока су не вистачило, тож він відправив з офіціантом записку до своєї дружини, повідомивши, що мусить продати останні штани. Жервеза зі сміхом знизала плечима: що в тому поганого, як чоловік трохи розважиться? Треба тримати чоловіків на довгому орчику, якщо хочеш мати спокій у домі. Бо слово за слово – і почнуться стусани. Господи! Треба все зрозуміти: у Купо досі болить нога, до того ж, його звабили, він мусив вчинити так, як інші, аби його не вважали за падлюку. До речі, це не призводить до поганих наслідків: він повертається напідпитку, вкладається спати і за дві години він вже у повному порядку.

Тим часом надійшла нестерпна спека. Яюсь у червні, в суботу після обіду, коли було багацько термінової роботи, Жервеза сама наклала коксу до грубки, у якій хрипотіло в димарі, а довкола нагрівалися десять прасок. О цій порі сонце пекло прямисінько на вітрину, ще й тротуар повертав сліпучі відблиски, і на стелі крамниці танцювали сонячні зайчики. Від цього потоку світла, блакитнуватого через віддзеркалення на шпалерах, що вкривали полиці та вітрину, над робочим столом палало сліпуче сяйво, буцімто крізь тонку білизну просівався сонячний пил. Панувала вбивча спека. Двері на вулицю були відчинені, але до них не залітав жоден подих вітру. Одяг, що сох на бляшаних дротах, парував і менш як за три чверті години ставав твердими, ніби фанера. У цій задусі, мов усередині печі, вже

певний час панувала мертва мовчанка, серед якої було чути лишень глухе стукотіння прасок, стишене товстою ковдрою, вкритою шматком перкалю.

- Ого! Ми ще сьогодні розтанемо! – промовила Жервеза. – Я б і сорочку скинула!

Сидячи навпочіпки перед мискою, вона бовтала білизну в розчині крохмалю. Вона була у білій нижній спідниці і закасала рукави на блузі, що з'їхала з плечей. Її голі руки, рожева гола шия і все тіло так спітніли, що біляві пасемця розтріпаного волосся липли до шкіри. Вона ретельно замочувала у молочно-білій воді очіпки, мереживо жіночих панталонів, чоловічі сорочки лиш спереду, а нижні спідниці – повністю. Після цього вона занурювала руку у відро, струшувала з неї краплини на сорочки й панталони, скручувала одяг і складала його до квадратного коша.

- Пані Пютуа, цей кошик для Вас, - промовила вона. – І прошу пошвидше, чи не так? Воно одразу ж сохне, за годину треба буде розпочинати все спочатку.

Пані Пютуа, худа низька жіночка років сорока п'яти, саме прасувала, наглухо заціпнена у стару коричневу кофтину, але на ній не було і краплинки поту. Вона навіть не зняла очіпок – чорний очіпок з зеленими стрічками, що перетворились на жовті. Вона стояла прямісінька перед зависоким для неї робочим столом, здійнявши лікті, соваючи праску різкими рухами маріонетки. Враз вона вигукнула:

- О, ні, панно Клеманс! Вдягніть блузку. Ви ж знаєте, я не люблю неспристойнощі. Якщо Ви вже тут, то виставляйте на показ усе своє добро – на тротуарі вже стовбичать троє чоловіків.

Довготелеса Клеманс крізь зуби вилаяла її старою дурепою. Вона задихається, тому й може зручно влаштуватись. Не у всіх така суха шкіра,

як трут. До речі, хіба взагалі щось видно? Вона здіймала руки, і її могутні груди гарної дівчини розривали сорочку, а короткі рукави тріщали на плечах. Клеманс була певна, що до тридцяти років нагуляється так, що відкине ратиці. Наступного ранку після доброї гулянки вона не чула підлоги під ногами, спала над роботою, а її голова і живіт були начебто напхані ганчір'ям. Проте, її тримали у закладі, бо жодна робітниця не могла похвалитися тим, що вміє так шикарно напрасувати чоловічі сорочки. Чоловічі сорочки – це її фах.

- Ну ж бо! Це моє! – врешті-решт проголосила вона, ляскаючи себе по грудях. – Вони не кусаються, вони нікому не роблять ваги.

- Клеманс, вдягніть собі блузку, - сказала Жервеза. – Пані Пютуа має рацію, це непристойно... Мій дім матимуть за те, чим він не є.

Тож довготелеса Клеманс, буркочучи, вдяглася. Ото ще скромниці! Хіба перехожі ніколи не бачили циці?! І вона вимістила злість на зизоокій Огюстін, котра поруч з нею прасувала постільну білизну, панчохи та носові хустини: вона штовхнула її і відпихнула ліктем. Але похмура Огюстін, хитра у своїй злості потвори та цапа-відбувайла, з помсти плюнула ззаду на її спідницю, коли ніхто не бачив.

Жервеза взялася за очіпок, що належав пані Бош і який вона хотіла випрасувати особисто. Вона наготувала заварений крохмаль, аби оновити очіпок, а тепер обережно водила по ньому «полькою» - невеличкою праскою, округлою з обох боків. Тим часом до крамниці зайшла кістлява жінка в мокрій спідниці, з обличчям, вкритим червоними плямами. Це була головна праля, котра наймала трьох робітниць у пральні на вулиці Золотої Краплини.

- Ви прийшли зарано, пані Біжар! – вигукнула Жервеза. – Я ж казала Вам – сьогодні ввечері... В цю годину Ви завдаєте мені добрячого клопоту!

Але оскільки пралля здійняла галас і стверджувала, що не може змусити сонце рухатись, Жервеза негайно віддала їй брудну білизну. Вони пішли за пакунками до кімнати ліворуч, де спав Етьєн, повернулися з велетенськими оберемками і склали їх на підлозі, вглибині крамниці. Сорткування тривало більш як пів години. Жервеза нагрібла довкола себе чималу купу, скидала разом чоловічі сорочки, жіночі сорочки, носовички, шкарпетки, рушники. Коли їй потрапляла до рук річ, що належала новому клієнту, вона мітила її – нашивала червоною ниткою хрестика, аби розпізнати. Від перевертання усієї цієї брудної білизни в гарячому повітрі завис тьмянний сморід.

- Ну й ну! Які гази! – вигукнула Клеманс, затуливши носа.

- Боженьки! Якби воно було чисте, нам би його не віддали, - спокійно пояснила Жервеза. – У цієї квітки такий запах, га?.. Що там у нас: чотирнадцять жіночих сорочок, чи не так, пані Біжар?.. п'ятнадцять, шістнадцять, сімнадцять...

Вона продовжувала рахувати вголос. Вона звикла до бруду і не відчувала жодної огиди. Вона занурювала голі рожеві руки поміж засмальцьованих пожовклих сорочок, рушників, що затвердли від жиру, нашарованого під час миття посуду, поїдених і згнилих від поту шкарпеток. Навпаки, схилившись над цієї купою, у цьому міцному запаху, що бив їй в обличчя, її сповнювала безтурботність. Вона сиділа на краєчку ослінчика, перегиалася навпіл, простягала руки праворуч та ліворуч, рухаючись поволі, злегка усміхалась із замріяними очима, буцімто її сп'янив цей людський сморід. Було схоже, що її перші лінощі походять звідти – від удушся, спричиненого брудною білизною, що отруювала повітря довкола неї.

Саме в ту мить, коли Жервеза струшувала дитячу пелюшку, котру не могла впізнати, настільки вона була засюсяна, з'явився Купо.

- Бісове стерво! – пробелькотів він. – Як пече сонечко!.. Як воно вгатило мене по голові!

Бляхар вчепився за стіл, аби не впасти. Це вперше він так нажлуктився. Доти він тільки нализькувався, і не більше. А цього разу у нього під оком світився ліхтар – від дружнього ляпаса під час колотнечі. Його кучеряве волосся, в якому вже виблискували сиві нитки, мало витерти куряву в закутку котрогось зачуханого шинку, бо з потилиці на шию звисало павутиння. Менш з тим, він лишався веселуном: хоча риси його обличчя дещо загострилися й зістарілися, а нижня щелепа помітніше виступала наперед, однак він досі, як сам казав, був добрим зухом, а його шкіра була ще досить ніжна, щоб спокусити якусь герцогиньку.

- Я тобі зараз усе поясню, - звернувся він до Жервези. – Це той Пастернак, ти ж його знаєш, той, що у нього дерев'яна лапа... То він їде до рідних країв і хотів нас почастувати... О, ми трималися молодцями на цьому розтриклятому сонці... На вулиці геть усі заслабли. Правдоньки! Усі пишуть вісімки...

Довготелеса Клеманс розвеселилась від того, що він усіх на вулиці бачив п'яними, тож він і сам ледве не задихнувся від радощів. Він волав:

- Агов! Клятї халамидники! Вони таке відкомарювали... Але вони в тому не винні – це усе сонце...

Уся крамниця реготалася, навіть пані Пютуа, котра не любила пияків. А зизоока Огюстін кудахкала, мов курка, роззяпивши рота, аж задихалася. Проте, Жервеза підозрювала, що чоловік повернувся не одразу, а просидів годину у Лорільйо, котрі давали йому погані поради. Він заприсягся їй, що

ні, тож і вона розсміялася, сповна прощення, навіть не картала його через те, що він знову згаяв робочий день.

- Господи! Які ж дурниці він верзе! – пробурмотіла вона. – Чи ж можна верзти такі дурниці?!

І додала материнським тоном:

- Ходи спати, гаразд? Бачиш, ми зайняті, ти нам заважаєш... Тридцять дві носові хустинки, пані Біжар, і ще дві – тридцять чотири...

Але Купо не хотілося спати. Він залишався тут, розгойдувався, ніби маятник годинника, і вперто та задержувато реготався. Жервеза, котра хотіла спровадити пані Біжар, покликала Клеманс і загадала їй рахувати білизну, доки вона записуватиме. І ця довготелеса вар'ятка з кожною річчю додавала солоне чи бридке слівце. Вона витягала на день Божий злигодні клієнтів, усі пригоди у спальнях, вона відпускала робітничі жарти з приводу кожної дірки і кожної плями, що потрапляли їй до рук. Огюстін вдавала, що не розуміє, але широко розкривала вуха, як розбещена дівчинка. Пані Пютуа стискала губи і вважала дурним верзти таке перед Купо: чоловік не повинен бачити білизну, в пристойному товаристві уникають таких вистав. А Жервеза, поважна і заклопотана своєю справою, схоже, нічого не чула. Записуючи, вона супроводжувала речі уважним поглядом, аби впізнати їх, коли вони повернуться. Вона ніколи не помилялась, вона давала кожній ім'я за кольором та запахом. Ці серветки належать Гуже: одразу видно, що ними не підтирали зад грубці. Ось прошва, що напевне прийшла від Бошів: на ній помада, якою пані Бош заквецює усю білизну. Немає потреби засовувати носа до фланелевих жилеток пана Мадіньє, аби зрозуміти, що вони від нього: цей чоловік міг би фарбувати шерсть, така у нього жирна шкіра. Вона знала й інші прикмети, секрети чистоти кожного, спідне сусідок, які переходять дорогу

в шовковій спідниці, кількість панчіх, носовичків та сорочок, які вони перегижують за тиждень, спосіб, у який певні особи рвуть свої речі, завжди в одному місці. Тож вона завжди знала купу цікавинок. Наприклад, сорочки панни Реманжу породжували незчисленні коментарі: вони зношуються зверху, бо, певно, у старих дівок гострі кістки на плечах, проте вони ніколи не бувають брудними, бодай би вона носила їх протягом двох тижнів, а це доводить, що у цьому віці людина стає вважай як шматок дерева, з якого навряд чи можна вичавити краплинку бодай чогось. Під час кожного сортування у крамниці вони роздягали увесь квартал довкола вулиці Золотої Краплини.

- А це що за смакота?! – вигукнула Клеманс, відкривши новий пакунок.

Жервеза раптово відсунулася, перейнявшись глибокою огидою.

- Пакунок від пані Годрон, - сказала вона. – Я вже не хочу його прати і тільки шукаю привід... Ні, я не вибагливіша за інших, я за своє життя мацала і гидкішу білизну. Але ця, справді, я вже не можу. Я колись так і серце виблюю... Що ж ця жінка робить, аби довести свою білизну до такого стану?!

Вона попросила Клеманс поспішати. Але робітниця продовжувала свої ремарки, засовувала пальці до дірок, робила натяки щодо речей, якими розмахувала, немов прапором бруду, що тріумфує. Тим часом, стос довкола Жервези усе зростав. Тепер, і далі сидячи на краю ослінчика, вона зникала поза сорочками та нижніми спідницями. Перед нею лежали простирадла, панталони, скатертини – побоїще неохайності. Посеред цієї калюжі, що продовжувала розливатись, молода жінка, ще рожевіша і ще млявіша, сиділа з голими руками, з голою шиєю, а пасемця білявого волосся липли їй до скронь. Вона знову виглядала умиротвореною, з усмішкою уважної та дбайливої хазяйки, котра забула про білизну пані

Годрон і більше не відчувала її, порпалася однією рукою в цій купі, аби переконатися, що немає помилки. Зизоока Огюстін, яка любила закидати до грубки повні лопатки коксу, саме напхала її настільки, що чавунні плити почервоніли. Похилі сонячні промені вдарялись об вітрину, і крамниця палала. Тож Купо, ще дужче захмелілий від важкої спеки, поринув у раптову ніжність. Він наблизився до Жервези, розкривши обійми і дуже зворушений.

- Ти добра жіночка, - белькотів він. – Треба тебе поцьомати.

Але він заплутався у нижніх спідницях, що перегородили йому дорогу, і замало не впав.

- Ти мене забембав! – вимовила Жервеза без лютості. – Сиди спокійно, ми закінчили.

Ні, він хоче її поцілувати, йому це потрібно, бо він її дуже любить. Белькочучи, він перекидав стос спідниць і перечіплявся об купу сорочок. Але він не поступався, доки не заплутався ногами і не простягнувся, вціливши носом посеред хустин. Жервеза, починаючи нетерпеливитись, штовхнула його і вигукнула, що він усе перетовкмачить. Але Клеманс і навіть пані Біжар вважали, що вона не має рації: врешті-решт, він добрий, він хотів її поцілувати, то нехай вона дозволить себе поцілувати.

- Що не кажіть, пані Купо, а Ви щаслива, - зауважила пані Біжар, котру її чоловік, столяр-п'яниця, щовечора, повернувшись додому, бив на смерть. – Якби мій був таким, коли заливає собі очі, то була б сама радість!

Заспокоєна Жервеза вже жалкувала про свій вибух. Вона допомогла Купо звестись, а тоді, усміхаючись, підставила йому щоку. Але бляхар, не соромлячись нікого, схопив її за груди.

- Нема що казати, - белькотів він, - твоя білизна до біса смердолить! Але я однак тебе дуже люблю, віриш?!

- Облиш мене! Ти мене лоскочеш! – вигукнула вона, сміючись голосніше.
– Ну ти й тварюка! Чи ж можна бути таким дурнем?!

Він схопив її в обійми і не відпускав. Вона припинила опиратись, обважніла від легкого запаморочення, що здіймалося зі стосу білизни, і не відчувала відрази до алкогольного перегару Купо. І довгий поцілунок, яким вони припали одне одному до рота, посеред бруду її ремесла, був ніби першим падінням у повільному занедбанні їхнього життя.

Тим часом пані Біжар зв'язувала білизну в пакунки. Вона розповідала про свою дворічну дитину, дівчинку на ім'я Елалі, котра вже була мудрою, немов доросла жінка: її можна лишати саму, вона ніколи не плаче, не бавиться з сірниками. Зрештою, вона забрала пакунки білизни один за одним, її високий стан ламався під їхньою вагою, а обличчя вкрилося фіолетовими плямами.

- Це просто нестерпно, ми зараз засмажимося, - вимовила Жервеза, витираючи лице, перш ніж повернутись до очіпка пані Бош.

Побачивши, що грубка червона, жінки вигукнули, що треба надавати ляпасів тій Огюстін. Навіть праски почервоніли. Та в неї диявол вселився! Тільки відвернись, як вона утне щось лихе. Тепер доведеться чекати з чверть години, перш ніж можна буде користуватися прасками. Жервеза прикидала вогонь двома лопатками попелу. Водночас вона вирішила підвісити пару простирадл на мосяжних дротах, що звисали зі стелі, на кшталт завіс, аби пом'якшити сонячне світло. І тоді у крамниці стало приємно. Температура була ще досить високою, але здавалося, що ти потрапила до алькова, де панує біле світло, що ти у себе вдома, далеко від решти світу, хоча з-за простирадл було чути, як тротуаром проходять

люди. Тепер можна почуватись вільніше і влаштуватися зручніше. Клеманс зняла блузку. Купо і надалі відмовлявся йти спати, і йому дозволили залишитись, хоча він мусив пообіцяти, що сидітиме тихесенько в куточку, бо о цій порі не можна куняти над тарілкою.

- Куди ця кузька знову заподіла «польку»? – пробурмотіла Жервеза, маючи на увазі Огюстін.

Вони завжди мусили шукати маленьку праску і знаходили її у найдивовижніших місцях, куди учениця, як вважалось, ховала її зі злості. Жервеза нарешті допрасувала тканину на очіпку пані Бош і взялася до мережива: вона розтягала його рукою і розпрямляла, злегка проводячи праскою. Цей очіпок був щедро оздоблений вузькими мереживами вперемішку з вишитими прошвами. Тож майстриня вдягнула очіпок на «півника» - залізну кулю, що трималась на дерев'яній підставці, і мовчки й старанно взялася прасувати мережива та прошви.

Запанувала тиша. Якийсь час було чути тільки глухі удари прасок, пом'якшені покривалом. З обох боків просторого квадратного столу стояли та схилялися хазяйка, робітниці та учениця, захоплені роботою. Їхні плечі округлилися, а руки безперервно сновигали туди-сюди. Праворуч від кожної лежала підставка – пласка цеглина, пропалена загарячими прасками. Посеред столу, на берегах глибокої миски, наповненої чистою водою, мокла ганчірка і невелика щітка. Великий букет пишно розквітлих білосніжних лілей, що стояв у слоїку з-під заспиртованих вишень, нагадував куточок королівського саду. Пані Пютуа взялася до приготованого Жервезою кошика білизни: серветки, панталони, блузки, нарукавники. Огюстін вовтузилася з панчохами та рушниками: насправді ж вона роздивлялася навсебіч – уважно слідкувала за польотом великої мухи. А довготелеса Клеманс, починаючи від сьогоднішнього ранку, взялася до тридцять п'ятої чоловічої сорочки.

- Тільки вино, а лепетухи – ніколи! – несподівано озвався бляхар, відчувши потребу зробити це зізнання. – Від лепетухи мені зле, її не тре!

Клеманс, вдягнувши обшиту тканиною шкіряну рукавицю, взяла на грубці праску і піднесла її собі до щок, аби переконатися, що вона достатньо гаряча. Дівчина потерла праску об свою підставку, витерла її шматиною, що висіла у неї на поясі, і взялася до тридцять п'ятої сорочки, прасуючи спершу комір та обидва рукави.

- Агов, пане Купо! – озвалась вона за хвилину. – Чарочка чикилдихи – це незле. Я від того стаю до біса веселою... До того ж – знаєте? – чим швидше почнеш писати ногами – тим ліпше почувашся. О, я не дурю себе, я знаю, що не доживу до сивого волосся.

- Ви вже остобісіли з Вашими балачками про цвинтар! – увірвала її пані Пютуа, котра не любила сумних розмов.

Купо звівся, ображений, бо подумав, що його звинувачують у споживанні горілки. Він клявся своєю головою та головами своєї жінки і своєї дитини, що у нього в тілі немає жодної краплини горілки. Він підійшов до Клеманс і хукнув їй у обличчя, аби вона понюхала. Так він опинився носом у її голих плечах і почав реготатись – він хотів побачити. Клеманс, склавши спинку сорочки і провівши двічі по ній праскою, перейшла до манжетів та коміра. Проте, Купо і далі ліз до неї, і вона через це схбила, коли напросувала бганку. Тож вона мусила взяти з глибокої миски щітку, аби розправити накрохмалену тканину.

- Мадам! – вигукнула вона. – Забороніть йому лізти до мене!

- Облиш її, ти робиш дурниці, - спокійно промовила Жервеза. – У нас багато роботи, чуєш?

У них багато роботи? То й що? Не він у тому винен? Він не зробив нічого поганого: він не мацав, тільки подивився. Чи вже й не можна подивитись на гарні речі, які створив Боженька? У цієї безсоромної Клеманс до дідька нічогенькі крильця! Вона могла б виставляти себе за два су і дозволяти помацати себе – ніхто б не пожалкував грошей. Тож робітниця більше не боронилася і реготала з його солоних дотепів п'янички, навіть почала жартувати разом з ним. Він підколював її щодо чоловічих сорочок: то вона завжди сидить у чоловічих сорочках. Так, вона живе в них. Господи Боже мій! Вона добряче їх знає, вона знає, як вони влаштовані. Скільки їх пройшло через її руки – сотні й сотні! Усі блондини й брюнети кварталу носять на своєму тілі працю її рук. І вона продовжувала працювати, а її плечі дрижали від сміху: засовуючи праску через отвір на грудях, вона зробила на спинці п'ять великих бганок, тоді вирівняла тканину спереду і широкими рухами також зробила бганки.

- Цю сорочку можна вішати як прапор, - промовила вона, регочучи ще голосніше.

Зизоока Огюстін вибухнула сміхом, настільки це здалось їй дотепним. Жінки забуркотіли: ото ще шмаркля, яке сміється зі слів, яких не повинне розуміти! Клеманс передала їй свою праску – учениця прасувала рушники та панчохи тими прасками, які вже були недостатньо гарячими для накрохмаленого одягу. Проте вона взялася за неї так незграбно, що зробила собі «манжет» - довгий опік на зап'ясті. Дівчинка заридала і звинувачувала Клеманс у тому, що вона її навмисне опекала. Робітниця, котра саме пішла по дуже гарячу праску для переду сорочки, негайно заспокоїла її тим, що відпрасує їй обидва вуха, якщо та не заглохне. Вона підклала шматок шерстяної тканини під маніжку і повільно провела праскою, аби крохмаль міг виступити на поверхню і засохнути. Нагрудник сорочки став цупким і блискучим, наче товстий папір.

- От бісова дівка! – вилаявся Купо, котрий топтався позад неї з упертістю п'яниці.

Він ставав навшпиньки і реготав кудаканням невгодованої курки. Клеманс наполегливо працювала, налягаючи щосили на робочий стіл, вивертаючи зап'ястя, розчепірюючи голі лікті та згинаючи шию. Усе її оголене тіло набрякло, плечі здіймалися, повільно напружуючи м'язи, від чого під тонкою шкірою грали жилки, а вологі від поту груди надималися в рожевій тині розхристаної сорочки. Купо простягнув руки і захотів помацати.

- Мадам! Мадам! – вигукнула Клеманс. – Змусьте його нарешті сидіти спокійно!.. Я піду геть, якщо це продовжиться. Я не хочу, щоб мене ображали..

Жервеза вдягла очіпок пані Бош на дерев'яний грибок, обтягнений тканиною, і ретельно закручувала мереживо за допомогою маленької праски. Вона звела очі якраз в ту мить, коли бляхар ще простягав руки і залазив під сорочку.

- Справді, Купо, ти робиш дурниці, - зморено відповіла вона, так ніби сварила дитину, яка вперто продовжує їсти варення без хліба. – Йди спати.

- Так, йдіть спати, пане Купо, так буде краще, - проголосила пані Пютуа.

- Ну що ж! – пробелькотів він, продовжуючи реготати. – Ви ще ті бридулі!.. Що, вже й не можна посміятися? Ті жіночки – я їх знаю! Я їм ще нічого не злавав! Можна ущипнути панянку і не заходити далі, хіба ні? Просто я вшанував жіноцтво... А ще, як ти виставляєш свій товар, то для того, щоб його купили, правда? Чому ця довготелеса білявка показує усе, що має? Ні, так нечесно...

І він озирнувся до Клеманс:

- Знаєш, моя кізочко, ти даремно крутиш носом... Якщо це через те, що тут люди...

Але він не зміг продовжити, бо Жервеза, без злості, обхопила його однією рукою, а іншою затулила йому рота. Він відбивався, але тільки задля жарту, і вона заштовхувала його всередину крамниці – до спальні. Він звільнив рота і сказав, що залюбки піде спати, але нехай довготелеса білявка прийде погріти йому п'яти. Потім було чути, як Жервеза стягає з нього черевики. Вона роздягала його, злегка і по-материнськи підштовхуючи. Коли вона потягла його кальсони, він вибухнув сміхом, безсило повалився горілиць, розлігшись посеред ліжка. Він дриготів ногами і розповідав, що вона його лоскоче. Врешті-решт, вона дбайливо вкутала його, ніби дитину. Принаймні, йому так добре? Але він не відповів їй, а вигукнув до Клеманс:

- Чуєш, моя кізочко? Я тут, я чекаю тебе.

Доки Жервеза повернулася до крамниці, зизоока Огюстін отримала-таки ляпаса від Клеманс. Це сталось через брудну праску, яку пані Пютуа взяла з грубки. Вона на таке не очікувала і тому заклеяла чорним усю блузку. Клеманс, аби довести, що це не вона забула почистити праску, звинуватила Огюстін і клялася іменем Божим, що це не її праска, хоча на spodі залишилася пляма підгорілого крохмалю. Учениця, обурена такою несправедливістю, не ховаючись, плюнула їй спереду на сукню, тож і отримала добрячого ляпаса. Зизоока дівчинка, зайшовшись сльозами, чистила праску недопалком свічки. Але щоразу, коли вона проходила позад Клеманс, то збирала усю слину, плювала і потайки сміялася, бачачи, як шмаркля сповзає по спідниці.

Жервеза продовжила закручувати мережива на очіпку. У кімнаті враз стало тихо, і вглибині приміщення було чути низький голос Купо. Він лишався добрим зухом, сміявся сам до себе і вигукував уривки фраз.

- Ну й дурепа моя жіночка!.. Ну й дурепа – вклала мене спати!.. Хіба ж не дурниця – серед полудня, коли не хочеться в люлю!

Враз він захропів. Жервеза з полегшенням зітхнула, щаслива від того, що він нарешті вклався спочивати – вилежував свою п'янографію на двох добрячих матрацах. Вона заговорила посеред тиші спокійним рівномірним голосом, не відводячи очей від маленької праски, якою жваво закручувала мережива:

- Що ви хочете? Він стратив розум, тож на нього не можна сердитись. Якщо я його штовхатиму, то нічого не доб'юся. Ліпше я піддакуватиму йому і вкладу його спати. Принаймні, так все скінчилось, і я маю спокій... До того ж, він не злий, він мене дуже любить. Ви тільки-но бачили, як він був готовий руку на відруб віддати, аби лиш поцілувати мене. Це дуже мило з його боку. Бо ж немало є і таких, котрі, напившись, йдуть по бабах... А він прямісінько повертається сюди. Він любить пожартувати з робітницями, але далі не заходить. Чуєте, Клеманс, не треба ображатись. Ви ж знаєте, що це таке – п'яний чоловік: він може вбити батька й матір і навіть не згадає про це... О, я йому радо пробачаю. Божечки! Він такий само, як й інші.

Вона промовляла це мляво, без пристрасті, вже звикла до волочіння Купо, ще мотивуючи свою поблажливість до нього, але вже не бачачи злого у тому, що він у її домі щипає дівчат за сідниці. Коли вона вмовкла, знову запанувала тиша, яку більше ніщо не порушувало. Пані Пютуа, беручи кожну нову річ, витягала кошик, схований під кретонову завісу, що закривала знизу робочий стіл. Випрасувавши, вона знімала свої

коротенькі ручки і клала річ на полицю. Клеманс завершувала напрасовувати бганки на тридцять п'ятій чоловічій сорочці. Роботи був непочатий край, і вони підраховали: навіть якщо поквапляться, то скінчать не раніше одинадцятої години. Тепер уся майстерня, не маючи, чим розважатись, затято гарувала і стукотіла прасками. Голі руки мигкотіли туди-сюди, освітлюючи рожевими плямами блідість білизни. В грубку знову підкинули коксу. Сонце, ковзаючи між простирадлами, світило прямісінько на грубку, і було видно, як звідти здіймається важка спека – невидиме полум'я, що своїм тремтінням ворушило повітря. Поміж спідницями і скатертинами, що сохли під стелею, стало так задушно, що у зизоокої Огюстін пересохло в роті, і вона облизувала губи кінчиком язика. Пахло перегрітим чавуном, згірклим розчином крохмалю, присмаленими прасками, м'яким теплом ванни, а четверо робітниць з оголеними плечима додавали різкий запах свого волосся та спітнілих потилиць. А у позеленілій воді слоїка в'янув букет великих лілей, поширюючи довкола дуже чистий і дуже сильний аромат. Час від часу, посеред дзенькоту прасок та шарудіння тканини, якою їх чистили, розкочувалося хропіння Купо з рівномірністю цокотіння велетенського годинника, що відмірював тяжку працю майстерні.

Наступного дня після гулянки, у бляхаря боліло навіть волосся – боліло так жахливо, що від цього на ньому цілісінький день була розтріпана кучма, в роті смерділо, а пика роздулась і перекривилася. Він прокинувся пізно і почав бити воші тільки о восьмій. Він плювався, волочився крамницею і не наважувався піти на будівництво. Ще один день було втрачено. Зранку він скаржився, що у нього ватяні лапи, казав, що був занадто дурним, бо забагато залив у горлянку, а від цього псується вдача. Тоді тобі зустрічаються натовпи волоцюг, котрі вже не хочуть від тебе відчепитись. Ти хочеш не хочеш, а починаєш тинятися світом, потрапляєш

до чотирибіса, а тоді тебе підчеплять – і з кінцем! Ні! До дідька, ні! З ним такого більше не трапиться. Він не має наміру в розквіті літ віддавати шинкареві останні чоботи. Проте, після обіду він збадьорився, бурмотів «Гм! Гм!», аби довести собі, що може ще повеселитися. Він починав заперечувати, що вчора була славна гульня – трішечки розпалились, от і все. Таких, як він, вже більше не роблять: міцно змурованих, з кулаками, наче у сатани, котрий може пити, що схоче, і оком не зморгне. Тож від обіду до вечора він волочився кварталом. Коли Купо вже надокучував робітницям по саме нікуди, дружина давала йому двадцять су, аби він забрався геть. Він ушивався і йшов купити тютюну до «Вивірочки», на вулиці Рибалок, де зазвичай, якщо перестривав там приятеля, випивав слив'янки. Він завершував розмінювати монету в двадцять су у Франсуа, на розі вулиці Золотої Краплини, де було добре вино, геть жовтеньке, котре гарно лоскотало горлянку. Це був старосвітський шинок – цілком темна крамниця з низькою стелею та сусідньою закоптілою залою, де продавали суп. Він залишався там до вечора, перехиляючи чарку за чаркою. У Франсуа Купо відкрили кредит, і шинкар урочисто присягнувся, що ніколи не надішле рахунку його благовірній. Адже підлогу треба побризкати, перш ніж змити з неї вчорашню грязюку, еге ж? А склянка вина кличе наступну. Він, до речі, залишався добрим зухом, не увивався за кобітками, любив пожартувати, звичайно ж, не без того, аби залити за комір, але пристойно, з повною зневагою до тих скотиняк, які стали правдивими алкоголіками і вже ніколи не протверджуються. Він повертався веселий і галантний, мов зяблик.

- Ну що, прийшов твій любчик? – іноді питався він у Жервези, аби підчепити її. – Щось його більш не видно, треба по нього сходити.

Любчик – це Гуже. Дійсно, він намагався не приходити зачасто, тому що не хотів заважати Купо і спричиняти поговори. Тим не менш, він

використовував кожен привід: приносив білизну або ж двадцять разів проходив вулицею. Вглибині крамниці був закуток, де він полюбляв залишатися протягом кількох годин, сидючи непорушно та курячи люльку. Що десять днів, повечерявши, він наважувався прийти і влаштувався на своєму місці. Він не був балакучим – йому немовби рота зашили. Він не відводив очей від Жервези і лишень виймав люльку з рота, аби посміятися з того, що вона розповідала. Коли в суботу майстерня працювала до півночі, він забувався, схоже, навіть розважався там більше, ніж якби пішов на виставу. Іноді робітниця прасували до третьої години ночі. Зі стелі звисала лампа із залізним ґнотом, і її абажур відкидав велике коло яскравого світла, у якому білизна набувала м'якого сніжного відтінку. Учениця опускала на крамниці віконниці, але липневі ночі були паркими, і двері на вулицю залишалися відчиненими. З плином годин робітниця розшпилювали одяг, щоб почуватись вільніше. Їхня ніжна шкіра золотавилася під світлом лампи, особливо у Жервези, котра розповніла, а її білі плечі, з немовлячими зморщечками коло шиї, блищали, як той шовк. І Гуже так добре вивчив кожну ямочку на її плечах та на шиї, що міг би намалювати їх з пам'яті. Його заповнювали важка спека від грубки і запах білизни, що парувала під прасками, і він поринав у легке забуття, думки його сповільнювались, а очі ковзали по жінках, які поспішали, розгойдували голими руками і не спали цілісіньку ніч, аби причепурити до неділі увесь квартал. Довкола майстерні засинали сусідні будинки і поволі западала велика сонна тиша. Пробило полуніч, тоді перша година, за нею друга. Зникли повози та перехожі. Тепер на порожніх чорних вулицях з їхніх дверей падав єдиний промінь світла, буцімто на землі розгорнули сувій жовтої тканини. Час від часу здалека лунали кроки і наближався чоловік. Перетинаючи цей промінь світла, він витягав шию, здивований тим, що чує дзенькіт прасок, і йшов далі, вихопивши миттєвий образ робітниць з напівоголеними грудьми, посеред рудої пари.

Гуже, бачачи, що Жервезі заважає Етьєн, а також бажаючи врятувати його від штурханів, якими наділяв його Купо, взяв хлопчика до себе на фабрику помічником, аби він дмухав міхами. Фах майстра-цвяхаря, хоча сам по собі і не лестив честолюбству через бруд в кузні та через необхідність увесь час бити по однаковісіньких шматках заліза, все ж був заможним фахом, що дозволяв заробляти десять, а то й дванадцять франків на день. Хлопчик, котрому на той час було дванадцять років, незабаром міг би до нього взятись, якби вподобав це ремесло. Тож Етьєн став ще однією ланкою, яка поєднувала пралю та коваля. Він приводив дитину додому і розповідав про його хорошу поведінку. Усі казали Жервезі, сміючись, що Гуже уподобав її. Вона це добре знала і червоніла, немов дівчина, з чарівною цнотливістю, від якої щоки їй паленіли, ніби спілі яблучка. Ой, цей бідненький і любий парубок! Він ніколи не робив їй прикросців. Він ніколи не говорив їй про це – ніколи жодного брудного жесту, ніколи жодного грайливого слова. Люди, зліплені з такого чесного тіста, трапляються нечасто. Вона не хотіла собі зізнаватись, однак смакувала велику радість від того, що її так кохають, буцімто пречисту діву. Якщо їй випадали прикрі клопоти, вона пригадувала коваля, і це її втішало. Коли вони залишалися разом наодинці, то ніколи не почувалися скуто: сидючи навпроти, вони дивились одне на одного, усміхаючись, і не потребували розповідати, що відчують. Це була мудра ніжність, котра не потребує огидних речей, бо значно ліпше зберігати спокій, якщо можна влаштуватися так, щоб бути щасливими і водночас залишатись спокійними.

Тим часом, наприкінці літа Нана наробила вдома сполоху. Їй було шість років, і вона обіцяла вирости останньою вар'яткою. Її мати, аби дитина не крутилася їй під ногами, щоранку відводила її до маленького пансіону панни Жос на вулиці Полонсо. Там дівчинка задирає спіднички своїм подружкам, насипала попелу до табакерки своєї учительки, винаходила ще

гірші розваги, про які й не розповіси. Двічі панна Жос виганяла її, проте забирала назад, щоб не втратити шість франків щомісяця. Тільки-но вийшовши з класу, Нана починала мститися за те, що її тримали замкненою, і влаштовувала пекельне життя у підворітті та у дворі, куди прасувальниці, у яких від неї боліли вуха, відправляли її побавитися. Вона зустрічалася з Поліною, дочкою Бошів, та із сином колишньої Жервезиної хазяйки, Віктором, здоровенним десятирічним телепнем, котрий любляв гасати в компанії з меншими від себе дівчатками. Пані Фоконьє не розсварилася з Купо і сама відправляла туди свого сина. Зрештою, будинок дивовижно кишів малечею: ватаги дітлахів цілісінький день ганяли усіма чотирма сходами і вистрибували на бруківку, достоту мов зграйки верескливих та злодійкуватих горобців. Сама лиш пані Годрон їх наплодила дев'ятеро: нечесні та замурзані блондини й брюнети у штанцях, натягнених до самих очей, у панчішках, що впали на черевички, в подертих блузах, крізь які з-під бруду проглядала біла шкіра. Інша жінка з шостого поверху, котра розносила хліб, наплодила семеро. З кожної кімнати вибігали незчисленні вервечки малят. У ройовищі цих хробачків з рожевими пиками, які вмивалися щоразу, коли йшов дощ, бачили і старших, тоненьких, мов тичка, чи товстунців, пузатих, як дорослі чоловіки, і малих малят, зовсім дурненьких, котрі втекли з колиски, ще погано трималися на ногах і ставали навкарачки, якщо хотіли побігти. Нана володарювала над цією юрмою жабенят. З удвічі старшими від себе дівчатками вона вдавала королівну і погоджувалася трохи поступитись своєю владою тільки з Поліною і Віктором, її близькими довіреними особами, котрі втілювали її накази. Це бісове дівча увесь час казало, що грається в маму і роздягало найменших, а тоді їх знову вдягало, інших вона хотіла оглянути повсюди, мацала їх і виявляла химерний деспотизм дорослої людини, схильної до збочення. Саме під її керівництвом влаштовувалися ігри, за які потім лунали ляпаси. Ця згряя бабралася у

кольоровій воді, що витікала з фарбувальні, вилазила з неї з ногами, помальованими до колін у червоне або синє, потім перелітала до слюсарні, звідки цупила цвяхи та залізні ошурки, і перебігала далі, аби осісти посеред тирси під столярнею – на велетенських купках тирси, де вони найдужче веселилися і борюкалися, задерши задки догори. Двір належав їм, видзвонював грюкотом їхніх черевичків, що гайсали туди-сюди, пронизливим вереском їхніх голосів, що вибухав кожного разу, коли ця згряя здіймалась і перелітала. У деякі дні їм навіть не вистачало двору. Тож ця згряя накидалася на підвали, вибігала з них, дряпалася вгору сходами, тупотіла коридором, збігала донизу, знову бігла вгору, перебігала до іншого коридору, і так протягом кількох годин, не стомлюючись, з невпинним вереском, і велетенський будинок двигтів від їхнього галопування шкідливих тварин, які виривалися на волю з усіх кутків.

- Ну не капосне ви стерво! – волила пані Бош. – Правда, комусь дійсно нема що робити, аби наварганити стільки дітлашні... І після цього вони скаржаться, що у них нема хліба!

Бош казав, що діти ростуть на злигоднях, як гриби на гнойовищі. Консьєржка верещала цілісінський день і погрожувала їм мітлою. Врешті-решт, вона почала замикати підвали, бо дізналася від Поліни, якій відважила пару штурханів, що Нана вигадала там, у темряві, гратись у лікаря. Ця мала безпутниця роздавала іншим ліки за допомогою палиць.

Якось після обіду відбулася жахлива сцена. Кінець кінцем, це мало статися. Нана намислила захоплюючу гру. Вона вкрала з ганку двірницької дерев'яне сабо пані Бош, прив'язала до нього мотузку і почала його тягати, ніби віз. Віктор, у свою чергу, запропонував насипати до сабо картопляного лушпиння. Так утворився кортеж: Нана простувала першою, волочачи сабо, Поліна і Віктор йшли обабіч від неї, а за ними рівною вервечкою вишикувалося усе юрмовище малюків – спершу більші, а за

ними, штовхаючись, менші. Останнім дибало немовля заввишки з чобіт, вдягнене у спідничку і з пробитим гнійником на вусі. І кортеж наспівував щось сумне – «о-о!» та «а-а!». Нана сказала, що вони гратимуть у похорон, а картопляні шалупайки – то і був покійник. Вони обійшли двір по колу і розпочали все з початку. Усі вважали, що це дуже весело.

- Що це вони там роблять? – пробуркотіла пані Бош, вийшовши з двірницької, аби перевірити, бо завжди лишалася недовірливою та на сторожі.

А коли зрозуміла, то розлючено вигукнула:

- Та це ж моє сабо! От вилупки!

Вона щедро роздала штурхани, відважила Нана ляпаси на обидві щоки і вдарила ногою цю дурну курку Поліну, котра дозволила поцупити сабо своєї матері. Жервеза саме набирала воду з крана. Побачивши, що Нана захлинається від плачу, а з носа в неї тече кров, вона заледве не вчепилася консьєржці в коси. Хіба можна бити дітей, немов худобу? Потрібно бути зовсім без серця та останньою падлюкою. Звісно, пані Бош дала відповідь: якщо у вас така злокапосна дочка, то її треба замикати на ключ. Зрештою, сам Бош з'явився на порозі двірницької і загукав своїй дружині повертатися і не розводити пояснення з наволоччю. Це була остаточна ворожнеча.

По правді, вже протягом місяця стосунки між Бошами та Купо були геть недобрі. Жервеза, від природи дуже щедра, постійно роздавала літри вина, чашки бульйону, апельсини, шматки пирога. Одного вечора вона принесла до двірницької залишки салату – буряк з солодким цикорієм, адже знала, що консьєржка задля цього салату згодна на все. Але наступного дня вона зблідла, дізнавшись від панни Реманжу, що пані Бош привселюдно викинула цей салат, ще й скривилася з огидою, мовляв, слава Богові, вона

ще не мусить доїдати те, в чому порпалися інші. Відтоді Жервеза поклала край будь-яким подарункам: ні пляшок вина, ні чашок бульйону, ні апельсинів, ні шматків пирога – нічогісінько. Треба було побачити пики Бошів! Вони вважали заледве не крадіжкою те, що вчинили Купо. Жервеза зрозуміла свою помилку: якби вона не була такою дурною, аби настільки їх загодовувати, то вони не набрались би поганих звичок і лишались би дуже чемними. Відтоді консьержка почала наговорювати казна-що на Жервезу. Коли надійшов час платити комірне за жовтень, вона наплела власникові, панові Мареско, сім мішків гречаної вовни через те, що праля прожирає останнє шмаття і спізналася на день з чиншем. Пан Мареско, цього разу теж неабиякий чемний, особисто з'явився у крамниці і, не скидаючи капелюха, почав вимагати свої гроші, котрі йому, звісно, негайно віддали. Ясна річ, Боші простягнули руку дружби Лорільйо. Тепер вони точили лясни в двірницькій у товаристві Лорільйо, усі такі ніжні після примирення. Вони нізащо не розсварилися б без цієї Кривульки, через яку і святі побили б горщики. О, тепер Боші знають, що вона за одна, вони розуміють, скільки Лорільйо мали від неї перетерпіти. Тож коли вона проходила повз двері, вони усі вдавали, що регочуться.

Проте, одного дня Жервеза прийшла до Лорільйо. Йшлося про матусю Купо, котрій виповнилося сімдесят років. Вона цілком втратила зір, та й ноги заледве пересувала. Вона була змушена відмовитись від роботи і померла б з голоду, якби їй не допомагали. Жервеза вважала ганебним те, що жінка її віку, маючи трьох дітей, зосталася цілком полишеною і людьми, і Богом. Оскільки Купо відмовлявся особисто поговорити з Лорільйо і казав дружині, що вона й сама може до них сходити, то Жервеза, переповнена обуренням, від якого їй серце стукотіло, негайно побігла вгору сходами.

Забігши на горішній поверх, вона влетіла без стуку, неначе вихор. Тут нічого не змінилося від того вечора, коли Лорільйо вперше зустріли її так негостинно. Той же шмат вицвілої шерстяної тканини відокремлював спальню від майстерні, те ж вузьке, мов рукав, помешкання, буцімто збудоване для в'юна. Вглибині Лорільйо, схилившись над верстаком, чіпляв ланки одна за одною до краю ланцюжка, в той час як пані Лорільйо, стоячи перед настінними лещатами, протягала золотий дріт через сіточку. В яскравому денному світлі вогонь у невеличкому горнилі виблискував рожевим.

- Так, це я, - сказала Жервеза. – Вас це дивує, бо ми з вами на ножах? Але я прийшла не для себе, ані для вас, як ви могли здогадатись... Я прийшла задля матусі Купо. Я прийшла дізнатися, чи ми залишимо її жебрати, аби інші з милосердя дали їй шматок хліба.

- Оце так поява! – пробуркотіла пані Лорільйо. – Це ж якою треба бути зарозумілою!

Вона розвернулася спиною і знову взялася тягнути золотий дріт, вдаючи, що не помічає присутності невістки. Проте Лорільйо звів бліде обличчя і гукнув:

- Що Ви кажете?

І оскільки він усе чудово почув, то продовжував:

- Знову якісь пересуди, га? Добра та матуся Купо, що повсюди плачеться на те, яка вона біднесенька!.. Однак, вчора вона тут їла. Ми також робимо те, що можемо. У нас немає золотих копалень... Але якщо вона ходитиме до інших точити лясси, то нехай там і залишається, бо ми не любимо шпигунів.

Він узявся до ланцюжка і також повернувся спиною, додавши, буцімто з жалем:

- Якщо усі дадуть сто су, то і ми дамо сто су.

Жервеза, охолоджена безсторонніми обличчями Лорільйо, також заспокоїлася. Коли б вона не заходила до них, то щоразу почувалася незручно. Опустивши очі додолу, на дерев'яні ґратки, куди падало золоте сміття, вона наводила вже розумні доводи. Матуся Купо має трьох дітей. Якщо кожен дасть сто су, то це буде лишень п'ятнадцять франків, цього справді не досить, на такі гроші неможливо прожити, потрібно принаймні потроїти цю суму. Але Лорільйо вибухнув: де він, на її думку, може вкрасти п'ятнадцять франків на місяць? Дивні ці люди: вважають його багатим через те, що у нього вдома є золото. Потім він напався на матусю Купо: вона не хоче відмовлятися від вранішньої кави, вона перехиляє чарчину, вона заявляє вимоги особи, яка має статки. До дідька! Усі люблять жити зручненько і їсти смачненько. Але якщо вона не зуміла відкласти грош про запас, то нехай робить як її приятельки – затягає пасок, еге ж? Зрештою, матуся Купо ще не в тому віці, коли людина не може працювати: вона ще напрочуд гарно бачить, коли треба виловити з тарілки ласий шматочок. Що не кажіть, а це стара пройдоха: вона мріє про те, щоб побалувати себе. Навіть якби у нього, Лорільйо, були необхідні кошти, він однак вважав би, що вчинить неправильно, якщо допоможе комусь стати неробою.

Тим не менш, Жервеза намагалася досягти примирення, спокійно спростовувала його доводи. Вона спробувала розчулити Лорільйо. Проте, чоловік зрештою перестав їй відповідати. Жінка тепер стояла перед горнилом і виварювала шматок ланцюжка у мідній каструльці з довгою ручкою, наповненою жорсткою водою. Вона і надалі вдавала, що відвертається спиною, буцімто знаходилася за сто верст. А Жервеза все

говорила, спостерігаючи, як вони затялися коло своєї праці посеред чорної запилюженої майстерні, як викручувалися їхні тіла у залатаному й засмальцьованому одязі. Здавалося, вони стали отупіло твердими, мов старі знаряддя праці, через обмежену роботу, котру виконували як машини. Тож лють раптово вихлюпнулася з її грудей, і вона вигукнула:

- Так! Нехай ліпше буде так! Залиште собі ті гроші!.. Я забираю матусю Купо, чуєте?! Яюсь ввечері я підбрала кицьку, то можу підібрати і вашу матір. І їй нічого не бракуватиме, вона матиме і каву, і наливку!.. Господи Боже мій! Що за огидна сімєсчка!

Пані Лорільйо враз обернулася. Вона розмахувала каструлькою, буцімто хотіла вихлюпнути жорстку воду в обличчя невістці, і белькотіла:

- Забирайтесь геть, інакше я скою щось лихе!.. І не розраховуйте на наші сто су, бо я не дам і картоплини! Ні! Жодної картоплини!.. Еге! Сто су! Матінка слугуватиме вам прибиральницею, а ви обжиратиметесь на мої сто су! Перекажіть їй, якщо вона перейде до вас, то нехай подихає, а я не принесу їй і склянки води... А тепер геть! Ушивайтесь до дідька!

- Це страховисько, а не жінка! – вигукнула Жервеза, зачинивши з виляском двері.

Наступного дня вона забрала до себе матусю Купо. Їй встановили ліжко там, де спала Нана – в туалетній кімнаті, освітленій через кругле віконце під стелею. Переїзд був швидким, тому що матуся Купо з усіх меблів мала тільки ліжко, стару горіхову шафу, яку встановили в кімнаті, де зберігали брудну білизну, стіл та два стільці. Стіл продали, а на двох стільцях замінили солом'яні сидіння. Облаштувавшись на новому місці, стара жінка того ж вечора замітала підлогу, мила посуд, зрештою, намагалася бути корисною, дуже задоволена тим, як все для неї скінчилося. Лорільйо казилися до смерті, тим більше, що пані Лера замирилася з Купо. Одного

чудового дня дві сестри, квіткарка та ювелірка, обмінялися ляпанцями через Жервезу: перша ризикнула схвалити її поведінку щодо їхньої матері, а ще, бажаючи дошкулити і бачачи сестру у відчаї, вона дійшла до того, що назвала очі пралі прекрасними – очами, від яких займеться папір. Тож після цього обидві, обмінявшись ляпасами, заприсяглися більш ніколи не бачитись. Тепер пані Лера проводила вечори у крамниці, де розважалася переповідками про бридоту, скоєну довготелесою Клеманс.

Сплинуло три роки. Родина безліч разів сварилася та мирилася. Жервезі було глибоко начхати на Лорільйо, Бошів та усіх, котрі говорили не так, як вона. Якщо вони невдоволені, то нехай забираються куди подалі, чи не так? Головне, вона заробляє стільки, скільки їй потрібно. Зрештою, у кварталі її почали щиро шанувати, адже, загалом, не часто знайдеш такий гарний заклад, де хазяйка платить день у день, не перегризає горло за гріш, не плачеться на гірку долю. Вона купувала хліб у пані Кудлу з вулиці Рибалок, м'ясо – у товстого Шарля, різника з вулиці Полонсо, бакалію – у Леонгра з вулиці Золотої Краплини, майже навпроти її крамниці. Франсуа, котрий тримав винарню на розі, приносив їй пляшки вина у кошиках по п'ятдесят літрів. Сусід Вігуру, чия жінка напевне мала сині сідниці через те, що усі чоловіки її щипали, продавав кокс за ціною газової компанії. Що не кажіть, усі постачальники були совістливими і чесними з пані Жервезою, адже знали, що працювати з нею – сама вигода. Тож коли вона прогулювалася кварталом у пантофлях і простоволоса, з нею віталися з усіх сторін. Тут вона була вдома, сусідні вулиці були природним продовженням її помешкання, що відкривалось прямісінько на тротуар. Тепер траплялося, що вийшовши у справах, вона навмисне затримувалася, тому що їй було радісно лишатися на вулиці, посеред знайомих. У ті дні, коли вона не мала часу особисто приготувати поїсти, то йшла купувати готові страви і забалакувалася з кулінаром, чия крамниця знаходилася з

іншого боку її будинку – простора зала з великими запилженими вікнами, а за їхніми брудними шибками виднівся тьмянний закапелок двору. Або ж вона, тримаючи в руках тарілки й миски, зупинялася погомоніти перед якимось вікном на першому поверсі, крізь яке виднілась майстерня шевця, розстелене ліжко, підлога, завалена лахами, дві клишоногі колиски і горщик з-під смоли, наповнений чорною водою. Але з-поміж усіх сусідів вона і досі найдужче шанувала годинникаря навпроти – охайного пана у сурдуті, котрий безперестанку порпався в годинниках крихітними інструментами. Частенько вона переходила вулицю, аби привітати його, радо усміхалася, дивлячись, як у вузькій, мов шафа, крамниці весело вицокують годинники-зозульки, на котрих маятники поспішають і разом відбивають хибний час.

VI

Якось восени, після обіду, Жервеза віднесла білизну до клієнтки з вулиці Білих Воріт і опинилася в присмерках у кінці вулиці Рибалок. Зранку пройшов дощ, було дуже тепло, і з грязюки, що вкривала бруківку, здіймалися випари. Праля, тягнучи великого коша, трохи засапалася і, сповільнивши крок та розслабивши тіло, йшла вгору вулицею з незрозумілим усвідомленням чуттєвого бажання, що зростало посеред втоми. Вона залюбки з'їла б щось смачненьке. Звівши очі, вона побачила вказівник з написом «Вулиця Маркаде» і раптово вирішила провідати Гуже в його кузні. Вже разів двадцять він пропонував їй зазирнути туди в той день, коли вона схоче подивитись, як працюють із залізом. Зрештою, перед іншими робітниками вона спитається Етьєна і вдасть, що вирішила зайти виключно заради хлопчика.

Фабрика, де виготовляли прогоничі та клепки, мала знаходитися десь з цього краю вулиці Маркаде, Жервеза не знала, де саме, тим паче, на халупах, розділених пустирищами, частенько бракувало номерів. На цій вулиці вона не оселилася б за все золото світу: широка брудна вулиця, чорна від вугільного пилу, що вилітав із сусідніх фабрик, з вищербленою бруківкою та вичовганими коліями, у яких застигали калюжі. Обабіч вишикувалися склади, великі засклені майстерні – сірі, буцімто недобудовані споруди, що зяяли цеглою та балками. Це скупчення напіврозвалених будівель розрізали сільські ділянки і підпирали кривобокі заїзди та задріпані генделики. Жервеза могла лишень пригадати, що фабрика знаходиться біля великого складу текстильних та залізних виробів, такого собі погребя, врівень із землею, де, як розповідав Гуже, лежить товару на сотні тисяч франків. Жінка намагалася зорієнтуватись посеред гуркоту заводів. З тонких труб на дахах рвучко вилітали струмені пари. Рівномірно скреготів механічний тартак, буцімто раптово розривали шматки перкалю. Від перекочування і стукотіння машин на фабриці гудзиків здригалася земля. Жінка нерішучо поглядала в бік Монмартра і не знала, чи слід йти далі, як враз подув вітру змів сажу з високого димаря і засипав нею всю вулицю. Задихаючись, Жервеза заплющила очі і тут зачула передзвін молотків: не усвідомлюючи того, вона опинилася якраз навпроти фабрики, котру впізнала за сусідньою дірою, повною ганчір'я.

Однак, вона досі вагалася і не знала, де заходити. Між зламаними парканами відкривався прохід, нібито пробивався посеред тиньку споруди, яку саме зносять. Дорогу перегородила калюжа каламутної води, через яку перекинули дві дошки. Жервеза нарешті наважилася ступити на ту кладку, звернула ліворуч і загубилася серед химерного лісу старих возів, перевернених дишлами догори, та зруйнованих халуп, балки від яких лишилися стояти сторчки. Довкола панувала брудна ніч, яку вдалині

розрізав блиск червоного полум'я. Стукіт молотків припинився. Жервеза обережно просувалася, йшла у напрямку до світла, аж тут поруч із нею проминув робітник з чорним від вугілля обличчям, зі сплутаною цапиною бородою та косим поглядом бляклих очей.

- Пане, - спитала вона, - це ж тут працює хлопчик на ім'я Етьєн, чи не так?..
Це мій син.

- Етьєн, Етьєн, - погойдуючись, повторив робітник хрипким голосом. –
Етьєн, ні, не знаю.

З його розкритого рота ширився алкогольний запах, мов зі старої бочки горілки, з якої витягли затичку. Зустріч з жінкою у цьому затіненому закутку додала йому грайливості, тому Жервеза відсахнулась, прошепотівши:

- Однак, це ж тут працює пан Гуже?

- А, Гуже, так, - сказав робітник. – Знаємо Гуже!.. Якщо ви прийшли для Гуже... Йдіть он туди.

Озирнувшись, він вигукнув голосом, що видзвонював, як мідний дзвін з тріщиною:

- Послухай-но, Золоте Личко, ось для тебе дама!

Але грюкіт заліза заглушив цей вигук. Жервеза пішла вглиб. Вона дійшла до воріт і витягла шию. Перед нею була простора зала, де вона спершу нічого не могла роздивитись. В кутку достоту вимерлої кузні щось сяяло, як зблякла зірка, котра буцімто віддалялася у безмеж темряви. Сновидали великі тіні. Час від часу щось чорне проминало перед вогнем і затуляло цю останню цяточку світла – це були неспівмірно вивищені чоловіки, з нечіткими обрисами рук та ніг. Жервеза, не наважуючись зайти, покликала від воріт стишеним голосом:

- Пане Гуже, пане Гуже...

Враз усе вибухнуло. Під хрипотіння міхів вирвався струмінь збілілого вогню. З'явився ангар, оточений перегородками з дощок, з грубо вимощеними ямами, з кутками, підпертими за допомогою цегляних стін. Пил, що злітав з вугілля, пофарбував цю залу сірою сажею. З бантин звисало павутиння, ніби там, нагорі, сушилося ганчір'я, обважніле від бруду, що накопичувався протягом багатьох років. Довкола стін лежала на полицях, висіла на цвяхах чи валялася по темних кутках мішанина старих підков, зім'ятого посуду, велетенських знарядь з різкими, нечіткими та грубими обрисами. Сліпуче біле полум'я все здіймалося і освітлювало сонячним сяйвом долівку, а полірована сталь насаджених на колоди чотирьох ковадл набувала відблиску вкритого позлітками срібла.

Тепер Жервеза упізнала перед горнилом Гуже – за його гарною жовтою бородою. Етьєн дмухав міхами. Поруч були ще двоє робітників. Проте, вона бачила тільки Гуже, підійшла і стала коло нього.

- Гляньте-но! Пані Жервеза! – вигукнув він, сяючи щастям. – Яка приємна несподіванка!

Але оскільки його товариші зробили дивні лиця, він продовжував, підштовхуючи Етьєна до матері:

- Ви прийшли провідати хлопчика... Він чемний, він починає набивати руку.

- Ах, так! – промовила вона. – Сюди так незручно добиратись... Я думала, що дійду до краю світу...

І вона розповіла про свою подорож. Після цього вона спитала, чому в майстерні не знають імені Етьєна. Гуже усміхнувся і пояснив, що усі називають хлопчика Зузу, бо у нього коротко підстрижене волосся, як у

зуава. Доки вони розмовляли удвох, Етьєн вже не дмухав міхами, і вогонь у горнилі зменшився, а рожеве світло згасало посеред ангара, що знову зчорнів. Розчулений коваль дивився на усміхнену молоду жінку, котра у цьому відблиску виглядала такою свіжою. Вони обидвоє, поринувши у темряву, більш нічого не вимовили, доки він, буцімто пригадавши, не порушив тишу:

- Ви дозволите, пані Жервезо, мені потрібно дещо скінчити. Зоставайтесь тут, як хочете, Ви нікому не заважаєте.

І вона залишилася. Етьєн знову вхопився за високі міхи. Горнило розгорялося, бризкаючи довкола блискавицями, тим більше, що хлопчик, аби показати матері свою руку, створював такий подув, наче сильний вихор. Гуже стояв з обценьками в руках і чекав, доки нагріється залізний прут. Яскраве світло так потужно осявало його, що від нього не падало тіні. З-під сорочки, із закасаними рукавами та розщіпненої на комірі, було видно його голі руки та груди з рожевою дівочою шкірою, на якій кучерявилися біляві волосинки. Злегка схиливши голову між широкими плечима, на яких випирали м'язи, із зосередженим обличчям, втупивши зблідлі очі у полум'я, не зморгнувши жодного разу, він здавався велетнем, котрий відпочиває, спокійний у своїй силі. Коли прут став білим, він схопив його обценьками, поклав на ковадло і розбив молотом на однакові шматки, буцімто легенькими ударами розтрощив шматочки скла. Потім він знову поклав шматки заліза у вогонь, а тоді виймав їх по одному і обробляв. Він виковував шестикутні клепки: клав шматки до форми, щоб сформувати голівку, чавив залізо і розплющував шість кінців, а тоді відкидав готову, ще червону клепку, яка згасала на чорній підлозі яскравою цяткою. Він безперервно кував: розгойдував у правій руці молот, вагою в п'ять фунтів, за кожним ударом завершуючи деталь, перевертаючи і обробляючи залізо з такою вправністю, що міг би водночас балакати і

розглядатися навсебіч. Коваadlo видзвонювало, мов срібне. На ковалеві не було і краплини поту, він почувався невимушено, бив молотом з товариським поглядом, тож здавалося, що йому це коштує не більших зусиль, аніж увечері, вдома, вирізати малюнки.

- О, це маленька клепка – на двадцять міліметрів, - сказав він у відповідь на запитання Жервези. – Таких на день можна наробити з три сотні... Але потрібна звичка, бо рука швидко іржавіє.

Вона спитала, чи не терпне у нього долоня наприкінці дня, а він на це засміявся. Чи ж вона має його за панночку? З п'ятнадцяти років його руки стільки всього натерпілися. Він так довго треться об інструменти, що й сам став залізним. Зрештою, вона має рацію: пан, котрий ніколи не викував жодної клепки чи жодного прогонича, і котрий захотів би побавитися з його п'ятифунтовим молотом, за дві години відчув би, як йому тіло добряче ламає. Воно тільки здається, що нічого особливого, але частенько навіть міцні хлопці за кілька років виснажуються. Тим часом, інші робітники також били молотами, усі разом. З горнила здіймалися червоні блискавки заліза і перерізали чорне тло, з-під молотів вилітали сліпучі бризки, світилися над коваadлами, мов сонце, і в цьому світлі танцювали великі тіні чоловіків. Жервеза відчувала, як її захопило двигтіння кузні, і їй це подобалось, тож вона не йшла звідти. Вона саме робила коло, аби підійти до Етьєна і при тому не попекти собі руки, і тут побачила, що зайшов брудний бородатий робітник, до котрого вона звернулася на подвір'ї.

- То що, пані, Ви знайшли? – спитався він голосом насмішкуватого п'яниці. – Знаєш, Золоте Личко, це я показав пані, де ти...

Він називався Солоний Писок, на прізвисько П'ю-не-нап'юся, орел над орлами, найшикарніший цвяхар, котрий щодня скроплював залізо літром

запридуха. Він вийшов перехилити наперсток, бо відчував, що йому бракує шмаровидла, аби протриматися до шостої. Дізнавшись, що Зузу насправді називається Етьеном, він вирішив, що це добрячий жарт, і засміявся, оголивши чорні зуби. Потім він упізнав Жервезу: лишень напередодні він спорожнив склянку разом з Купо. Спитайте у Купо про Солоного Писка, на прізвисько П'ю-не-нап'юся, і він одразу ж скаже: «Оце зух!» Агов, той тварюка Купо! Він дуже чемний, бо виставляється частіше, аніж виставляють йому.

- Мені приємно дізнатись, що Ви його жінка, - повторював він. – Купо вартий гарної жінки. Послухай, Золоте Личко, пані гарна жінка, еге ж?

Він був галантним, притискався до пралі, котра мусила взяти свого коша і тримати його перед собою, аби забезпечити відстань. Роздратований Гуже, розуміючи, що приятель пащекує через його щиру приязнь до Жервези, вигукнув:

- Послухай-но, ледацюго, коли будуть готові сорокаміліметрові?.. Клятий п'янице, тепер ти достатньо розхрабрувався, залившись під зав'язку?

Коваль мав на увазі замовлення великих прогоничів, для яких потрібно, аби по ковадлу били двоє робітників.

- Як хочеш, то і прямисінько зараз, моє маляточко! – відповів Солоний Писок, на прізвисько П'ю-не-нап'юся. – Він ще пальця смокче, а вдає із себе чоловіка! Ти хоч і здоровенний, але я й не таких перегриз!
- Так, прямисінько зараз. Ходи, ставаймо у парі!
- Я вже тут, розумнику!

Вони змагались один з одним, розпалені присутністю Жервези. Гуже поклав у вогонь розрізані заздалегідь шматки заліза, а тоді зафіксував на ковадлі форму великого калібру. Його товариш узяв під стіною дві двадцятифунтові кувалди – дві сестрички, хазяйки майстерні, котрих робітники охрестили Фіфін і Дедель. Він і далі викаблучувався, розповідав, що викував для маяка у Дюнкерку не менш як сотню клепок – справжнісінькі прикраси, які можна виставляти в музеї, настільки вони бездоганні. До дідька! Він не боїться жодної конкуренції! Перш ніж знайти такого ловкача, як він, треба перевернути догори дном усі шинки столиці. Ото буде сміху – усі побачать те, що побачать.

- Досить балаканини! – вигукнув Гуже. – Зузу, давай жвавіше! Недостатньо жару, мій хлопчику.

Але Солоний Писок, на прізвисько П'ю-не-нап'юся, знову спитався:

- Тож битимемо разом?
- Ой, ні! Кожному свій прогонич, мій соколе!

Ця пропозиція викликала охолодження, і у Солоного Писка, незважаючи на пашекування, пересохло в роті. Щоб один чоловік виготовляв сорокаміліметрові прогоничі – такого ще не бачили, тим паче, у цих прогоничів мали бути круглі голівки, а це значно складніше завдання, що не кажіть, а справжній шедевр. Троє інших робітників з цієї майстерні полишили свою працю, аби подивитися. Цибатий заклався на літру вина, що Гуже програє. Тим часом ковалі із заплющеними очима обрали кувалди, бо Фіфін важила на пів фунта більше, ніж Дедель. Золотому Личку випала Фіфін. Чекаючи, доки розпечеться залізо, Солоний Писок знову почав пашекувати, влаштувався біля ковадла, ніжно закочуючи очі в бік пралі. Він насторожився, виклично вистукував ногою, немов шляхтич перед дуеллю, і вже показував, як він з усієї сили замахнеться своєю

Дедель. До дідька лисого! Він бравий хлоп і розтовче на млинець бронзову колону з площі Вандом!

- Ну ж бо, розпочнімо! – вигукнув Гуже і сам поклав шматок заліза до форми, завбільшки з дівочий кулак.

Солоний Писок, на прізвисько П'ю-не-нап'юся, розвернувся і обіруч розмахнувся своєю Дедель. Невеличкий, висохлий, з цапиною бородою та вовчими очима, що блищали з-під нечесаної кучми, він переламувався навпіл за кожним ударом молота і, захоплений його летом, підстрибував над землею. Він лютував, коли бився із залізом, дратувався, що воно таке тверде. Він задоволено гарчав, коли завдавав йому добрячого удару. Може, комусь іншому горілка і розм'якшує руки, але йому потрібно, щоб у його жилах текла горілка замість крові. Нещодавня чарка гріла йому нутроці, немов пічка, він почувався до біса сильним, немов парова машина. І того вечора залізо його боялося, він розплюскував його і робив м'якішим за жовану табаку. Треба було бачити, як витанцьовувала Дедель! Вона стрибала наввистрибки, задирає ноги, немов шльондра на танцях, котра виставляє на показ своє спідне. В жодному разі не можна лінкувати, бо залізо таке капосне, що негайно холоне, аби лиш позбиткуватися з молота. За тридцять ударів Солоний Писок, на прізвисько П'ю-не-нап'юся, сформував голівку свого прогонича. Проте, він сапав, очі вилазила йому на лоба, і ним запанувала затята лють, коли він відчув, як ламає йому руки. Тож, знеможений, пританцьовуючи та ревучи, він відважив ще два удари, аби лиш помститися за свої прикрощі. Коли він зняв форму, то прогонич був деформований, а його голівка кривилася, мов у горбатого.

- Ну, що? На славу зроблено! – все ж вигукнув він з притаманним йому нахабством, простягаючи свою роботу Жервезі.
- Пане, я на тому не знаюся, - стримано відповіла прая.

Але вона добре бачила на прогоничу два останні удари Дедель і була з цього дуже вдоволена й стискала губи, щоб не всміхнутись, бо тепер у Гуже були всі шанси виграти.

Настала черга Золотого Личка. Перш ніж розпочати, він кинув на пралю погляд, сповнений ніжності та впевненості. Не поспішаючи, від обрав зручну відстань, замахнувся молотом згори, відважуючи широкі рівномірні удари. Його рухи були класично правильними, врівноваженими та м'якими. В його руках Фіфін не видригувалась у вихлясах, мов п'яна дівка на танцях, котра задирає ноги вище за спідницю, а натомість розважливо здійснювалась і падала, як шляхетна дама, котра зі статечним виглядом виводить якийсь старовинний менует. Клюпи Фіфін поважно відбивали ритм, з напрацьованими навичками вгрузали у червоне залізо голівки прогонича, спершу розчавлювали метал посередині, потім кількома ритмічно точними ударами надавали йому потрібної форми. Звісно, у жилах Золотого Личка текла не горілка, а кров – чиста кров, котра пульсувала навіть у його молоті і керувала роботою. Який він чудовий у своїй праці, цей парубок! Потужне полум'я горнила на повну силу дихало йому в обличчя. Його коротке волосся, що липло до низького лоба, і його гарна жовта борода, що спадала кучерями, також палали і освітлювали решту обличчя золотими ниточками – нема де правди діти, справжнє золоте лице. Його шия, біла, як у дитини, нагадувала колону, широкі груди були настільки великими, що на них можна було покласти впоперек жінку, а його точені плечі та руки здавалися копією скульптури велетня, котра стоїть у музеї. Коли він розганявся, то було видно, як надимаються його м'язи – пагорби плоті, що перекочувалися і твердли під шкірою. Його плечі, шия і груди здійснювались, він нібито сіяв світло довкола себе, він ставав всемогутнім красенем, достоту мов Бог. Вже двадцять, не відводячи очей від заліза, він ударяв Фіфін, видихаючи за кожним ударом,

а по його скронях текли тільки дві великі краплини поту. Він рахував: двадцять один, двадцять два, двадцять три. Фіфін продовжувала спокійно схилятися у реверансах придворної дами.

- Який задавака! – реготнувши, пробурмотів Солоний Писок, на прізвисько П'ю-не-нап'юся.

А Жервеза, стоячи навпроти Золотого Личка, дивилася на нього з ніжною усмішкою. Боже мій! Які ж ці чоловіки дурні! Чи ж ці двоє гатять по своїх прогоничах не задля того, аби поувиватися коло неї? О! Вона чудово розуміє: вони сваряться ударами своїх молотів, вони – як ті два великі червоні півні, котрі вдають із себе зухів перед білою курочкою. До чого вони тільки не додумаються?! Яким же дивним чином серце іноді зізнається у тому, що відчуває! Так, це задля неї Дедель та Фіфін гримотять грозою на ковадлі. Це задля неї перетовчене все це залізо. Це задля неї пожежею палає горнило, наповнене загравою живих блискавок. Там вони кують для неї своє кохання і змагаються, хто краще викує його. Що не кажіть, а вглибині душі їй було приємно, бо, зрештою, жінки люблять компліменти. Особливо відлунювали у її серці удари молота Золотого Личка: вони дзвеніли у ньому, як на ковадлі, чистою музикою, яка лунала водночас із потужним пульсуванням її крові. Може, це й дурниця, проте вона відчувала, як щось їй вганяється там, всередині, щось тверде, мов шматочок заліза від прогонича. Прямуючи в сутінках вологими тротуарами, вона була сповнена примарним бажанням і потребою з'їсти щось смачненьке. Тепер вона почувалася задоволеною, буцімто удари Золотого Личка нагодували її. О! Вона не сумнівається у своїй перемозі – вона належить їй. Солоний Писок, на прізвисько П'ю-не-нап'юся, в брудному комбінезоні та куртці, був занадто бридкий, коли вистрибував, як та мавпа, що втекла з клітки. Розчервоніла, однак щаслива від важкої

спеки, тішачися з того, як нею самою розгойдує з ніг до голови від останніх ударів Фіфін, вона чекала.

А Гуже і далі рахував.

- І двадцять вісім! – нарешті вигукнув він і поклав молот долі. – Готово, можете поглянути.

Голівка прогонича була гладесенькою, чистою, без жодної бганочки, і округла, мов кулька, відлита у формі, – справжня ювелірна робота. Робітники розглядали прогонич, погойдували головами: нема що казати – перед таким можна тільки впасти навколішки. Солоний Писок, на прізвисько П'ю-не-нап'юся, спробував було пожартувати, але тільки щось прохарамаркав і, зрештою, присоромлено повернувся до свого ковадла. Жервеза тим часом притискалася до Гуже, наче хотіла ліпше роздивитися. Етьєн полишив міхи, і в кузні знову запанували сутінки, ніби на зміну червоному заходу сонця раптово надійшла глибока ніч. Коваль та праля відчували, як ця ніч навіває на них ніжність, огортає їх посеред цього ангару, почорнілого від сажі та ошурків, з яких здіймався запах старого заліза. Вони не почувались би так усамітнено, навіть якби зійшлись на побачення на дикій галявинці посеред Венсенського лісу. Він узяв її за руку, немовби завоював її.

Вийшовши надвір, вони не обмінялися жодним словом. Він нічого не міг дібрати і лиш промовив, що вона могла б відвести Етьєна додому, якби не потрібно було працювати ще пів години. Вона вже було зібралася йти геть, але він покликав її і намагався затримати бодай ще на кілька хвилин.

- Ходіть-но сюди, Ви ще не все побачили... Дійсно, це дуже цікаво.

Гуже повів Жервезу праворуч, до іншого ангару, де їхній хазяїн обладнав справжню механічну фабрику. На порозі вона повагалася, перейнявшись

інстинктивним страхом. Простора зала тремтіла від руху машин, поміж якими літали великі тіні, поцятковані червоними вогниками. Але він з усмішкою заспокоїв її і присягнувся, що немає чого боятись. Вона повинна лишень уважно стежити за тим, аби її спідниці не волочилися занадто близько до зубчастих коліс. Він пішов першим, а вона слідом за ним, серед оглушливого гуркоту, в якому свистіли й хрипіли найрізноманітніші звуки, посеред диму, населеного примарними істотами – заклопотаними чорними чоловіками та машинами, що розмахували своїми руками, хоча вона не могла роздивитись ані тих, ані інших. Проходи були дуже вузькими, потрібно було переступати через перешкоди, обходити діри, відступати убік, аби не потрапити під вагонетку. Неможливо було розчути голос одне одного. Вона ще нічого не могла роздивитись, перед нею усе танцювало. Відчувши над головою щось на кшталт шелесту великих крил, жінка зупинилась і звела очі, аби роздивитись ремінні передачі – довгі паси, які висіли під стелею наче велетенське павутиння, де кожна нитка закручувалася до безкінечності. В кутку, поза невисокою цегляною стіною, ховався паровий мотор. Паси, здавалося, рухалися цілком самі, наповнювали сутінки рухом, ковзали безперервно та рівномірно, з м'якістю польоту нічного птаха. Жервеза ледве не впала, перечепившись за одну з вентиляційних труб, що розгалужувалися на долівці і розносили гіркий подув вітру до невеликих горнил, біля машин. Гуже показав їй усе по черзі і випустив повітря на доменну піч. З чотирьох боків запалали віялом широкі язики полум'я – мережаний і сліпучий вогняний комірець, злегка вкритий лаком. Світло було таким яскравим, що лампочки на шоломах робітників здавалися цяточками тіні на сонці. Гуже підвищив голос, аби пояснити, і перейшов до машин: механічних ножиць, які крають залізні прuti, відкушують шматки, тільки одного разу стиснувши зуби, і спльовують ті шматки позад себе, один за одним; високих і складних машин для прогоничів та клепок, котрі виковують голівки єдиним

натиском могутніх гвинтів; тримерів з чавунним диском – чавунною кулею, котра розлючено розсікає повітря, загладжуючи нерівності на деталі; відбивних машин, якими керують жінки і які блищать під шаром мастила, рівномірно вицокуючи сталевими коліщатами, пробивають діри у прогоничах та їхніх гайках. Жервеза могла прослідкувати за усією роботою – від залізних прутів, вишикуваних під стіною, до готових прогоничів та клепок, ящики з котрими стояли по кутках. Вона зрозуміла і усміхнено погойдала головою. Однак, їй і досі злегка тисло в грудях, вона непокоїлася від того, що відчувала себе такою крихітною і тендітною поміж цими загрубленими працівниками з металом. Іноді вона озиралася, і їй стигла кров від глухих ударів відбивної машини. Вона звикла до сутінків, уже бачила заглиблення, в яких нерухомі чоловіки керували засапаним танцем дисків, як враз із доменної печі вогняним комірком вдарило світло. Жервеза несвідомо звертала погляд до стелі – до життя і самої крові машин, до м'якого лету пасів, і дивилася, звівши очі, як у примарному присмерку поміж балками несеться велетенська німа сила.

Тим часом, Гуже раптово зупинився перед машиною для виготовлення клепок. Він став перед нею замислений, опустил голову і зосередив погляд. Ця машина кувала сорокаміліметрові клепки так легко і спокійно, ніби велетень. Справді, немає нічого простішого: кочегар бере шматок заліза з печі, молотобоець кладе його у форму, яку постійно зрошує струмінь води, аби сталь не відмокла, і готово – гвинт опускається і на землю стрибає прогонич з кругленькою голівкою, ніби відлитель. Протягом дванадцяти годин ця бісова машина виготовляє їх сотні кілограмів. Він, Гуже не злосливий, проте буває, що йому кортить схопити Фіфін і розтрити нею усе це залізччя, бо його лють бере від того, що у машини міцніші руки, ніж у нього. Його від цього огортав глибокий сум, хоча він і намагався розмірковувати та доводив собі, що людське тіло не може змагатися із

залізом. Звісно, одного дня машина вб'є робітника. Йому вже скоротили платню з дванадцяти до дев'яти франків і подекують, що уріжуть іще. Зрештою, немає нічогісінько веселого в цих здоровенних тварюках, які виготовляють прогоничі й клепки так, буцімто роблять ковбаси. Добрих три хвилини він мовчки стояв перед цією машиною, нахмуривши брови, а його гарна жовта борода загрозливо наїжачилася. Але, врешті-решт, лагідність та приреченість поволі пом'якшили його обличчя. Він озирнувся до Жервези, котра притискалася до нього, і промовив із сумним усміхом:

- Що ж, вони нас заіграшки подужають! Але, можливо, згодом вони прислужаться для загального щастя.

Жервезі було байдужісінько до загального щастя. Вона вважала, що прогоничі, виготовлені машинами, гірші.

- Ви ж мене розумієте? – із запалом гукала вона. – Вони занадто добре зроблені... Мені більш подобаються Ваші – принаймні, в них відчувається рука майстра.

Цими словами вона подарувала йому дуже велике задоволення, бо якусь хвилю він побоювався, чи не почне вона його зневажати після того, як побачить усі ці машини. Мати Божа! Якщо він сильніший за Солоного Писка, на прізвисько П'ю-не-нап'юся, то машини сильніші за нього. Коли вони нарешті прощалися посеред двору, він потис їй долоню, ледь не зламав кістки, такий був невимовно щасливий.

Праля щосуботи ходила до помешкання Гуже – відносила білизну. Вони і досі мешкали у невеликому будинку на Новій вулиці. Перший вік вона регулярно сплачувала їм двадцять франків щомісяця з п'ятисот позичених. Аби не заплутувати рахунки, вони робили загальний підрахунок лише наприкінці місяця, і Жервеза додавала решту – доповнювала двадцять франків, бо прання і прасування для Гуже ніколи не перевищувало семи чи

восьми франків на місяць. Вона тільки-тільки сплатила приблизно половину цієї суми, але того дня, коли потрібно було платити за оренду крамниці, вона не знала, як їй викрутитися, тому що кілька клієнтів не дотрималися свого слова, і вона була змушена бігти до Гуже і просити позичити їй на комірне. Ще двічі, аби заплатити робітницям, вона зверталася також до них, і таким чином борг виріс до чотирьохсот двадцяти п'яти франків. Тепер вона не платила жодного су і розплачувалася виключно пранням та прасуванням. Не те, щоб вона працювала менше чи справи просувалися гірше, навпаки. Але у її господарстві увесь час виникали дірки, гроші ніби танули, і вона раділа, коли могла звести кінці з кінцями. Господи Боже мій! Головне, що ми живі, тож нема на що скаржитися. Вона товстішала, поступалася усім слабкощам повноти, що розквітала, і, міркуючи про майбутнє, вже не мала сили для страху. Що поробиш! Гроші завжди надходитимуть, а якщо їх відкладати, то вони заіржавіють. Попри все, пані Гуже по-материнськи ставилася до Жервези. Іноді вона їй ласкаво вичитувала, але не через свої гроші, а тому, що любила її і боялася, аби вона не оступилася. Вона навіть не говорила про ті гроші. Зрештою, вона завжди була дуже делікатною.

Наступного дня після того, як Жервеза відвідала кузню, саме випадала остання субота місяця. Доки вона дійшла до Гуже, куди воліла завжди ходити особисто, кошик так відтягнув їй руки, що вона мусила відсапуватися добрих пару хвилин. Ніхто не знає, скільки важить білизна, особливо, якщо в ній є постіль.

- Ви ж усе принесли? – запитала пані Гуже.

З цим вона була дуже сувора. Вона вимагала, щоб їй приносили усю її білизну і щоб жодної речі не бракувало – задля порядку, казала вона. Іншою її вимогою було, аби прая приходила саме у призначений день і щоразу в ту саму годину – так ніхто не гаятиме часу.

- Так, звісно, є все, - з усмішкою відповіла Жервеза. – Ви ж знаєте, я нічого не відкладаю на потім.

- Це правда, - визнала пані Гуже. – У вас з'явилися недоліки, але цього Ви поки що не маєте.

Доки праля спорожнювала свій кошик і складала білизну на ліжку, стара жінка виголосила їй похвалу: вона не палить білизну, не рве її, на відміну від багатьох інших, не відриває прасками гудзики. Ось тільки вона кладе забагато синьки і занадто крохмалить маніжки на сорочках.

- Погляньте! Це ж справжній картон! – продовжувала вона, похрупотівши передом сорочки. – Мій син не жаліється, але воно ріже йому шию... Завтра, коли ми повернемося з Венсенського лісу, у нього вся шия буде в крові.

- Ой, не кажіть такого! – вигукнула засмучена Жервеза. – Сорочки для виходу мають бути трохи цупкими, якщо ви не хочете мати на тілі ганчірку. Подивіться на панів... Я особисто готую всю Вашу білизну. Жодна робітниця ніколи не торкається до неї, і я за нею глежу, запевняю Вас, бо ліпше я розпочну наново вдесяте, бо ж це для Вас, розумієте?

Злегка почервонівши, вона пробелькотіла кінець речення. Вона побоювалася, що виявить насолоду, яку відчуває, коли прасує особисто сорочки Гуже. Звичайно ж, у неї немає жодних брудних думок, проте, вона однак цього трохи соромилася.

- О, я не нападаюся на Вашу роботу, Ви працюєте бездоганно, я це знаю, - сказала пані Гуже. – Ось, погляньте, на цьому очіпку ніби намистини. Тільки Ви умієте так напрасувати вишивку. А як закручені мережива – цього треба повчитись! Так, я одразу впізнаю вашу руку. Ви навіть рушники не віддаєте робітницям, це зрозуміло. Проте, наступного разу

давайте трохи менше крохмалю, ось і все. Гаразд? Гуже не намагається вдавати із себе пана.

Вона взяла зошит і перо та викреслила повернені речі – все гаразд. Коли вони розраховалися, вона побачила, що Жервеза порахувала їй очіпок за шість су. Вона вигукнула, проте мусила погодитись, що порівняно зі звичайною ціною, це недорого. Ні: чоловічі сорочки п'ять су, жіночі панталони чотири су, наволочки півтора су, фартух один су – це недорого, тим паче, більшість праль беруть на два ліарди чи навіть на один су більше за всі ці речі. Жервеза перелічила брудні речі, стара жінка записала, пралю склала їх до кошика, але не йшла геть, знічена, і на губах у неї було прохання, котре її дуже гнітило.

- Пані Гуже, - зрештою промовила вона, - якщо Вам то нічого, цього місяця я попросила б Вас заплатити.

Власне, цей місяць видався дорогим, і рахунок, який вони тільки-но підбили разом, становив десять франків сім су. Пані Гуже якусь мить поважно дивилася на неї, а тоді відповіла:

- Дитинко, нехай буде так, як Ви бажаєте. Я не хочу відмовляти Вам у цих грошах, якщо вони Вам так потрібні... Ось тільки у такий спосіб Ви ніколи не розплатитесь. Я кажу це заради Вас, чуєте? Справді, Вам треба бути насторожі.

Жервеза, похнюпивши голову, лиш белькотіла, слухаючи цей урок. Десять франків мали доповнити вексель, який вона підписала з продавцем коксу. Проте, при слові «вексель» стара жінка стала суворішою і навела себе в приклад: вона зменшила свої витрати, відколи Гуже урізали денну платню з дванадцяти до дев'яти франків. Кому замолоду бракує розуму, той на старість подихає з голоду. Однак, вона стрималася і не сказала Жервезі, що віддає їй свою білизну виключно задля того, аби дозволити їй сплатити

борг. Раніше вона прала все сама і повернеться до цього, якщо доведеться витягати з кишені такі кошти. Отримавши десять франків сім су, Жервеза подякувала і швиденько пішла. На сходах вона відчула себе вільніше, їй хотілося танцювати, бо вона вже почала звикати до клопотів та бруду грошей і відчувала щастя від того, що здихалася цих прикрощів, до наступного разу.

Саме тієї суботи, коли Жервеза спускалася сходами від Гуже, їй трапилася дивовижна зустріч. Вона мусила притулитися до поручнів зі своїм кошиком, аби пропустити високу простоволосу жінку, яка йшла вгору, несучи на руці, на клаптеві паперу, дуже свіжу макрель з кривавими зябрами. І тут вона упізнала Віржині – дівчину, якій у пральні задерла спідниці. Обидві уважно поглянули одна одній у вічі. Жервеза заплющилася, бо на мить подумала було, що макрель зараз полетить їй в обличчя. Проте, Віржині злегка усміхнулась. Тож прала, оскільки кошик затуляв прохід, вирішила виявити чемність.

- Перепрошую, - промовила вона.
- Радо пробачаю Вам, - відповіла висока брюнетка.

Вони зупинилися посеред сходів і розбалакалися, враз примирені, не наважуючись на жоден натяк щодо минулого. Віржині, котрій тоді було двадцять дев'ять років, стала невимушеною вродливою жінкою з трохи задовгим обличчям, оточеним темно-чорними косами. Аби пояснити своє становище, вона одразу ж розповіла свою історію: тепер вона одружена – навесні вона пішла за колишнього робітника-мебляра, котрий відбув військову службу і шукав місце поліцейського, бо перебувати на державній службі – це надійніше та пристойніше. Вона саме купила для нього макрель.

- Він обожнює макрель, - розповідала вона. – Цих клятих чоловіків треба добряче балувати, чи не так?.. Але зайдіть-но. Погляньте, як ми влаштувалися... Бо ми тут стоїмо на протязі.

Коли Жервеза, також розповівши про своє одруження, повідомила, що вони тут мешкали, і що саме тут вона народила дочку, Віржині почала ще наполегливіше припрошувати її зайти. Адже завжди приємно побачити те місце, де колись була щасливою. Вона сама протягом п'яти років жила на іншому березі – у кварталі Гро-Каю. Там вона і познайомилася з чоловіком, коли він був на військовій службі. Але їй було нудно, вона мріяла повернутися до кварталу довкола вулиці Золотої Краплини, де усіх знає. Тож два тижні тому вони оселилися навпроти Гуже. Так, всі її речі ще в безладі, вони помалу облаштовуються.

А тоді, ще на сходах, вони нарешті повідомили свої імена.

- Пані Купо.

- Пані Пуасон.

І відтоді вони, аби підсолодити розмову, називали одна одну пані Пуасон і пані Купо виключно задля насолоди почуватися одруженими паніями, адже познайомилися за часів, коли обидві були далеко не в католицькому становищі. Однак, у глибині душі Жервеза зберігала недовіру: можливо, довготелеса чорнявка примирилася лиш задля того, аби ліпше помститися їй за те, що вона відшмагала її у пральні, і ця лицемірна тварюка виношує якийсь план. Жервеза пообіцяла собі залишатися насторожі. Протягом чверті години Віржині поводитися занадто чемно, тож треба було і собі бути чемною.

Всередині, у кімнаті, чоловік років тридцяти п'яти, із землистим обличчям, з рудими вусами та бакенбардами, працював, сидячи коло вікна. Він робив

маленькі коробочки. Його єдиними знаряддями були складаний ніжик, терпуг, завбільшки з пилочку для нігтів, та горщечок клею. Він використовував дерево зі старих ящиків для сигар – тонкі дощечки з необробленого червоного дерева, на які наносив дивовижно тендітні різьблення та прикраси. Протягом усього дня і цілого року він виробляв однакові коробочки – вісім на сім сантиметрів, лишень інкрустував їх, винаходив різні форми для кришечок і додавав відсіки. Він у такий спосіб розважався, вбивав час, очікуючи на призначення до поліції. Зі свого колишнього фаху мебляра він зберіг тільки пристрасть до коробочок. Він не продавав свої вироби, а роздавав знайомим у подарунок.

Пуасон звівся і ввічливо привітав Жервезу, котру дружина представила йому як давню подругу. Проте, він не розбалакався, а одразу ж узяв до рук крихітну пилочку. Він лишень час від часу позирав на макрель, що лежала на краю комода. Жервеза була дуже втішена побачити своє колишнє помешкання, розповідала, де стояли меблі, і показала місце, де вона народила на підлозі. Як все ж складаються зустрічі! Коли вони свого часу втратили одна одну з виду, то ніколи б не подумали, що зустрінуться саме так, мешкаючи по черзі в тій самій кімнаті. Віржині додала нові подробиці про себе і свого чоловіка: він отримав від своєї тітки невелику спадщину, і згодом, безсумнівно, допоможе дружині відкрити власну справу. А поки що вона час від часу шиє або перешиває сукні. Кінець кінцем, більш як за пів години пралю вирішила піти. Пуасон заледве повернув спину. А Віржині провела її і пообіцяла також навідатися. Зрештою, вона пообіцяла віддавати білизну до закладу Жервези – вони про це умовилися напевне. І оскільки Віржині затримала її на сходах, вона вирішила, що та бажає розповісти про Лантьє і свою сестру-полірувальницю Адель. Усе всередині неї перевернулося. Проте, не було вимовлено жодного слова про ці прикрі

речі, і вони розпрощалися, кажучи «до побачення» з вкрай дружнім виразом.

- До побачення, пані Купо.

- До побачення, пані Пуасон.

І це було відправною точкою для щирої дружби. За тиждень Віржині жодного разу не пройшла повз крамницю Жервези, не зазирнувши поговорити. Вони точили лясина протягом двох чи трьох годин, аж Пуасон, гадаючи, що його жінку переїхав віз, йшов шукати її, з німим лицем покійника, що встав із могили. Жервеза, зустрічаючись щодня зі швачкою, невдовзі усвідомила незвичне передчуття: як тільки вона починала слухати, що розповідає брюнетка, їй здавалось, що мова вестиметься про Лантьє. Доки Віржині лишалася поруч, Жервеза безперестанку думала про Лантьє. Це цілковита дурниця, бо, зрештою, її не обходять ані Лантьє, ані Адель, ані те, що з ними обома сталося. Це питання ніколи не поставало перед нею. Вона навіть не відчувала у собі цікавості дізнатися новини про них. Ні, воно заволодило нею поза її волею. Думка про них застрягла у її голові так, як в'язне на зубах набридливий наспів, що не хоче полишати вас у спокої. Щиро кажучи, вона не мала жодної злоби на Віржині, бо, звісно, в тому аж ніяк не було її вини. Їй було приємно з нею, і вона затримувала її вдесьте, перш ніж давала їй піти.

Тим часом надійшла зима – четверта зима, яку Купо зустріли на вулиці Золотої Краплини. Цього року грудень та січень були особливо важкими – навіть камені замерзали. Після Нового року протягом трьох тижнів сніг лежав на вулицях і не танув. Це не перешкоджало роботі, навпаки, для прасувальниць зима – найкраща пора року. У майстерні було так на диво гарно! На шибках ніколи не було і шматочка криги, на відміну від бакалійника та галантерейника навпроти. Грубка, напхана коксом,

підтримувала тепло, як у ванній. Білизна парувала, і здавалося, що зараз середина літа. За зачиненими дверима було гарно, повсюди тепло, настільки тепло, що можна було заснути із заплющеними очима. Жервеза, сміючись, казала, що вона уявляє, буцімто опинилася на селі. Справді, вози, котячись по снігу, вже не торохкотіли, а кроки перехожих було заледве чути. У великій холодній тиші лунали тільки голоси дітей – гамір зграйки малюків, які влаштували велику ковзанку вздовж струмка, що протікав повз кузню. Молода жінка іноді підходила до шибки у дверях, стирала долонею пару і дивилась, що сталося з кварталом на цьому клятому холоді. Із сусідніх крамниць ніхто й не потикав носа, квартал, вкутаний снігом, ніби заснув, згорнувшись калачиком. Вона лиш обмінювалася привітальним киванням голови зі своєю сусідкою-вугляркою, котра гуляла простоволоса і сміялася на всі зуби, відколи запанували сильні морози.

У цей клятий час особливо гарно було випити ополудні гарячої кави. Робітниці не мали на що жалітися: хазяйка робила дуже міцну каву і не додавала до неї і зернятка цикорію, не те, що кава у пані Фоконьє – справжня бовтанка. Ось тільки коли матуся Купо бралася заливати водою кавову гущу, то цьому не було кінця-краю, бо вона засинала перед грілкою. Тож після обіду прасувальниці, соваючи прасками, чекали на каву.

Якраз наступного дня після Богоявлення пробило вже пів на першу, але кава ще не була готова. Того дня вона ніяк не хотіла заварюватися. Матінка Купо постукувала ложечкою по фільтру, було чути, як краплі падають одна за одною, повільно, зовсім не кваплячись.

- Облиште, - сказала довготелеса Клеманс. – Вона від цього помутнішає... Сьогодні, звісно, буде що поїсти та попити.

Довготелеса Клеманс освіжала чоловічу сорочку, на якій кінчиком нігтя розправляла бганку. У неї була нежить, від якої можна подохнути: її очі розпухли, груди розривав спазматичний кашель, від якого вона згиналася навпіл, тримаючись за край столу. Проте, вона навіть не обкрутила шию хусткою, була вдягнена в сукню з тонкої шерсті за вісімнадцять су, в якій тремтіла від холоду. Біля неї пані Пютуа, загорнена у фланель, закутана до самих вух, прасувала нижню спідницю, яку перевертала на прасувальній дошці для суконь, сперши її кінчик на спинку стільця, а на підлозі лежало простираadlo, аби спідниця не забруднилася об кахлі. Жервеза одна займала половину столу вишитими мусліновими шторами, вздовж яких пхала праску по прямій, старанно простягаючи руки, аби не зробити зайву бганку. Враз вона повернула голову – кава почала з шумом текти. Та зизоока Огюстін тільки-но запхала ложечку до фільтра і зробила дірку посеред гущі.

- Тобі не сидиться спокійно?! – вигукнула Жервеза. – Що за дідько в тебе вселився? Тепер нам доведеться пити грязюку.

Матуся Купо на вільному кінці столу розставила п'ять склянок, і робітниці полишили свою працю. Хазяйка завжди власноруч наливала каву і клала до кожної склянки два шматочки цукру. На цю мить чекали протягом цілого дня. І саме сьогодні, коли кожна взяла свою склянку і сіла на ослінчику перед грубкою, двері на вулицю відчинилися і зайшла Віржині, тремтячи від холоду.

- Ой, дівчатка! – промовила вона. – Я думала, що навпіл переламаюсь! Я вже не чую власних вух. Який бісівський холод!

- Погляньте-но! Це пані Пуасон! – вигукнула Жервеза. – Еге! Ви прийшли вчасно... Вип'єте з нами кави?

- Божечки! Хто ж від такого відмовиться?.. Досить лиш перейти вулицю, як мороз пробере до самих кісток.

На щастя, кава залишилася. Матінка Купо пішла по шосту склянку, а Жервеза, з ввічливості, дала Віржині самій накласти цукру. Робітниці розсунулися і звільнили для неї трохи місця біля грубки. З хвилику вона дрижала, ніс її почервонів, і вона стискала закоцюблі руки довкола чашки, аби зігрітися. Вона йшла від бакалійника, де можна замерзнути, доки дочекаєшся на шматок сиру. Вона радісно вигукувала від щедрого тепла, що панувало у прасувальні: справді, можна подумати, що ти опинилася всередині пічки, тут і мертвий прокинеться, настільки приємно воно лоскоче шкіру. Відігрівшись, вона простягла довгі ноги. Тож усі вшістьох поволеньки цідили свою каву, посеред облишеної роботи та м'якої задухи білизни, що парувала. Тільки матуся Купо та Віржині сиділи на стільцях, а інші – на ослінчиках, буцімто долі. Навіть та зизоока Огюстін потягла краєчок простирадла, з-під нижньої спідниці, аби простягтись і собі. Вони зволікали з розмовою і смакували каву, запхавши носа до склянок.

- Як же тут добре! – промовила Клеманс.

Але замало не задихнулася від кашлю. Вона сперла голову об стіну, щоб прокашлятись сильніше.

- Як же ж Вас скрутило, - сказала Віржині. – Де Ви те лихо підчепили?

- Чи ж я знаю? – говорила далі Клеманс, витираючи обличчя рукавом. – Певно, того вечора. На виході з «Гальорки» дві баби вчепилися одна одній у патли. Я захотіла подивитись і стояла там, під снігом. О! То була бійка! Зі сміху можна було померти! У однієї був відірваний ніс і кров юшила на землю. А інша, як побачила кров, така довгенна тичка, як я, схопила свої манатки... А вночі я почала кашляти. Ці чоловіки, скажу вам, такі скотиняки, коли сплять із жінкою: вони усю ніч стягають із тебе ковдру...

- Гарна поведенція, - пробурмотіла пані Пютуа. – Дитинко, Ви ж себе доб'єте.

- А що як мені весело подихати?!.. Так значно веселіше жити. Горбатитися цілісінький день, аби заробити п'ятдесят п'ять су, пекти собі кров з ранку до вечора перед грубкою – ні, знаєте, я маю того ось так от!.. Та до дідька! Ця нежить не зробить мені таку добру послугу, щоб ухайдокати – піде, як і прийшла.

Запала тиша. Ця вар'ятка Клеманс на танцюльках вигоцує з вереском, як паплюга, а у майстерні вганяє всіх у смуток своєю балаканиною про те, що усі подохнемо. Жервеза добре її знала і тому лиш промовила:

- На ранок після гулянки Ви зазвичай невесела!

По правді, Жервеза воліла, аби мова не заходила про жіночу бійку. Через давнішню прочуханку у пральні їй ставало прикро, коли в присутності її та Віржині починали говорити про стусан черевиком під зад чи про ляпаса на всю щоку. Віржині якраз усміхнено поглядала на неї.

- О, - пробурмотіла вона, - вчора я бачила, як волосся летіло навсебіч. Вони одна одну добряче віддухопелили...

- Хто це? – перепитала пані Пютуа.

- Повитуха, з іншого кутка, і її служниця – знаєте? – невеличка білявка... Ну й паршива ж ця дівка! Вона кричала іншій: «Так-так, ти вишкребла дитину у зеленярки, і будь певна, я піду до поліції, якщо ти мені не заплатиш.» Треба було тільки бачити, як вони обмінювалися люб'язностями! А після цього повитуха відважила їй ляпаса – лясь! Прямісінько в пику! А та бісова хльорка як не вчепиться в очі своїй дамі, і як не почне її розмальовувати, як не почне її обскубувати. О, вона порвала її на трибці!.. Ковбасник мав виривати її у неї із пазурів.

Робітниці поблажливо засміялися, а тоді усі ласо випили по ковточку кави.

- І Ви вірите у те, що вона вишкребла дитину? – перепитала Клеманс.

- Матінко Божа! Так подекують у кварталі, - відповіла Віржині. – Ви ж розумієте, мене там не було... Зрештою, таке у неї ремесло. Усі вони вишкрябують.

- Отож-бо! – промовила пані Пютуа. – Якою треба бути дурною, щоб їм довіритись. Красенько дякую – щоб тебе скалічили!.. Бачите, є найнадійніший засіб: щовечора випивати склянку освяченої води і водночас великим пальцем тричі перехрестити живіт. І все минеться, як і не було.

Матуся Купо, про яку всі думали, що вона закуняла, заперечно погойдала головою. Вона знала інший засіб, і цей точно непомильний: що дві години треба з'їдати круте яйце і прикладати на крижі листя шпинату. Четверо інших жінок поважно слухали. Але та зизоока Огюстін, з якої веселощі перли самі собою і бозна-чому, завоктала, мов курка, що було її власним способом сміятися. Про неї забули. Жервеза відгорнула нижню спідницю і побачила, що дівчинка, мов порося, згорнулася на простирадлі і задерла ноги. Вона витягла її звідти і штурханом звела навстоячки. З чого вона сміється, ця індичка? Хіба можна слухати, коли дорослі балакають?! Тож нехай відносить білизну до подруги пані Лера, до кварталу Батіньюоль. Так говорячи, хазяйка вручила їй кошик і виштовхала за двері. Зизоока, кривляючись і ридаючи, пішла, волочачи ноги у снігу.

Тим часом пані Пютуа, матуся Купо та Клеманс обговорювали дієвість крутих яєць і листя шпинату. А Віржині, тримаючи в руках свою каву, замріяно і стиха промовила:

- Господи! Побилися – помирилися, все можна владнати, якщо маєш добре серце...

І, схилившись до Жервези, додала з усмішкою:

- Ні, звісно, я не маю на Вас зла... Та справа у пральні, пригадуєте?

Пралю геть знітилася – саме цього вона боялася. Тепер вона здогадувалася, що зайде мова про Адель та Лантьє. Грубка похрипувала, а її червона труба випромінювала подвоєне тепло. У цьому забутті робітниці навмисне розтягували свою каву, аби якомога пізніше взятися до роботи, і з ласою млявістю споглядали на сніг надворі. Вони перейшли до відвертості, розповідали, що зробили б, якби мали десять тисяч франків ренти: вони нічогосінько не робили б, сиділи б ось так усенький післяполудень і грілися, плюючи з високої гори на роботу. Віржині наблизилася до Жервези, аби їх не почули інші. І Жервеза почувалася так лячно – без сумніву, через занадто сильне тепло. Вона була такою зів'ялою та боязкою, що не знаходила сили перевести розмову на інше, навіть чекала на слова високої брюнетки, а серце її переповнювалося хвилюванням, яке вона, не зізнаючись собі в тому, смакувала.

- Принаймні, я не завдала Вам прикрощів? – продовжувала швачка. – Воно вже двадцять крутиться у мене на язиці. Тож якщо ми до цього дійшли... Ми просто балакаємо, чи не так?.. Так, звісно, я не маю на Вас зла за те, що сталося. Слово честі! Я через це на Вас не злостилася.

Вона побовтала у чашці залишки кави, щоб випити увесь цукор, тоді, злегка посвистуючи губами, випила три краплини. Жервезі перехопило подих, вона все чекала і намагалася зрозуміти, чи дійсно Віржині настільки пробачила їй прочуханку, адже вона бачила, як у її очах загоряються жовті блискавки. Ця довготелеса чортиця напевне сховала злість до кишені, ще й прикрила зверху носовичком.

- У Вас є виправдання, - продовжувала вона. – Щодо Вас саме скоїли найбридкішу бридоту... Так, я справедлива, чуєте? Я б схопилася за ножа.

Вона вицідила ще три краплини, посвистуючи на береги склянки. Вона облишила повільний голос і швидко додала, не зупиняючись:

- Ах, їм воно також не принесло щастя! Господи Боже мій! Так, жодного щастя!.. Вони оселилися десь у чорта на рогах – коло бульвару Гласьєр, на брудній вулиці, де завжди грязюка до колін. За два дні, зранку, я пішла до них пообідати. Треба було довгенно їхати омнібусом, чуєте? І що ж, моя люба? Я побачила, що вони вже чубляться. Справді, коли я зайшла, вони відважували одне одному стусани. Еге! Ото ще закохані!.. Ви ж знаєте, ця Адель не варта мотузки, на якій її повісять. Вона моя сестра, але однак я мушу сказати, що за натурою вона знатна лярва. Вона мені наробила стільки свинства – задовго розповідати, до того ж, ці справи ми маємо владнати між собою... Щодо Лантьє... Матінко Божа! Ви ж його знаєте – немає в ньому нічого доброго. Дрібний чоловічок – правда? – який здирає вам шкіру на дупі ні за що, ні про що. Він ще й стискає кулаки, коли б'є... Тож вони на совість віддухопелили одне одного. Ще коли я була на сходах, то вже чула, як вони дубасяться. Якось навіть прийшла поліція. Лантьє закортіло супу з олією – страховище, яке він їв на півдні. Адель вважала, що це гидота, тож вони й почали кидати одне одному в мармизу пляшку олії, каструлю, супницю – усе ходором ходило. Що не кажіть, а це видовище могло б перекинути догори дном увесь квартал.

Вона розповіла і про інші побоїща, безкінечно наводила подробиці їхнього співмешкання, знала й такі речі, від яких волосся стає дибки. Жервеза слухала всю цю історію, не зронивши жодного слова. Вона зблідла, а в кутиках її вуст з'явилася нервова зморшка, подібна до легкої усмішки. Майже сім років вона нічого не чула про Лантьє. Вона ніколи б не подумала, що від того, як їй прошепочуть на вухо ім'я Лантьє, їй так

пектимо вглибині живота. Ні, вона не знала, що її настільки обходитиме те, що сталося з тим лайдаком, котрий так зле повівся з нею. Зараз вона вже не могла відчувати ревності до Адель, однак вона сміялася, дізнавшись про зворотний бік подружніх бійок, бачила вкрите синцями тіло тієї дівчини і відчувала, що помстилася, і це її веселило. Вона могла б просидіти так до завтрашнього ранку, слухаючи донесення Віржині. Вона не задавала жодного питання, бо не хотіла, аби стало зрозуміло, наскільки її це цікавить. Це було так, ніби всередині у неї закрилася діра. У цей час її минуле переходило прямісінько у її теперішнє.

Віржині тим часом знову встромила носа у склянку і, напівзаплющивши очі, смоктала цукор. І Жервеза, розуміючи, що їй також потрібно щось сказати, з байдужим виглядом спитала:

- Вони і досі живуть на Гласьєр?

- Та ні! – була відповідь. – То я вам не розповіла?.. Ось вже тиждень як вони розійшлися. Одного прекрасного ранку Адель забрала свої лахи, а Лантьє не біг за нею, я Вас у цьому запевняю.

Праля злегка зойкнула і повторила вголос:

- То вони вже не разом!

- Хто? – перепитала Клеманс, увірвавши розмову з матусею Купо і пані Пютуа.

- Ніхто, - відповіла Віржині. – Люди, яких ви не знаєте.

Проте, вона спостерігала за Жервезою і зрозуміла, що та добряче розхвилювалася. Вона наблизилася до співрозмовниці. Виглядало, що оживляючи ці історії, вона відчуває злу радість. Тоді вона раптово спитала, що зробила б Жервеза, якби Лантьє почав тинятися довкола неї, бо, зрештою, чоловіки такі дивні, і Лантьє цілком здатен повернутися до

першого кохання. Жервеза випрямилася: вона виглядала дуже рішучою, дуже гордою. Вона одружена, і прожене Лантьє геть – ось і все. Між ними вже нічого не може бути, навіть потиску руки. Справді, їй би зовсім бракувало серця, якби вона одного дня змогла б подивитися цьому чоловікові в очі.

- Я добре знаю, - говорила вона, - Етьєн його, між ними зв'язок, який я не можу розірвати. Якщо Лантьє забажає поцілувати Етьєна, то я відправлю його до нього, бо неможливо заборонити батькові любити свого сина... Але щодо мене... Бачите, пані Пуасон, радше я дам посікти себе на дрібні трибці, аніж дозволю йому торкнутися себе кінчиком пальця. Все скінчено.

Вимовляючи ці слова, вона накреслила у повітрі хрест, буцімто хотіла назавжди запечатати свою присягу. Бажаючи припинити цю розмову, вона ніби враз прокинулася і гукнула до робітниць:

- Агов, послухайте-но, ви! Ви думаєте, що білизна випрасується сама?.. Ото ще лайдаки!.. Ну ж бо, до праці!

Робітниці не квапилися, обважнілі від лінивого оціпеніння. Вони склали руки на спідницях, досі тримаючи порожні склянки, у яких на дні лишалося трохи гущі, і продовжували балачки.

- Це була мала Селестін, - розповідала Клеманс. – Я її знала. Вона здуріла від того, що всюди бачила котячу шерсть... Знаєте, вона всюди бачила котячу шерсть, вона завжди ось так ворочала язиком, бо їй здавалося, що у неї рот повен котячої шерсті.

- А я, - продовжила пані Пютуа, - я мала за подругу жіночку, у якої був глист... О, це вередливі тварюки!.. Він перевертав їй живота, якщо вона не давала йому курятини. Подумайте лишень: її чоловік заробляв сім франків, і вони йшли на ласощі для глиста...

- Я б її миттю вилікувала, - увірвала їх матуся Купо. – Божечки! Треба проковтнути смажену мишу – вона одразу ж отруїть глиста.

Жервеза й сама знову поринула у щасливе неробство. Але вона стрепенулася і звелась. Хороші справи! Вони маніжаться, наче шльондри, цілісіньке пообіддя. Від цього гаманець не поважчає! І вона першою повернулася до своїх завіс, проте побачила, що на них поставили пляму кави, тож перш ніж знову взятися за праску, потерла пляму мокрою шматинкою. Робітниці потягалися перед грубкою, спроквола розминали руки. Як тільки Клеманс почала рухатися, її негайно скрутив такий напад кашлю, що вона замало язика не виплюнула. Потім вона завершила чоловічу сорочку, якій прищипнула манжети і комір. Пані Пютуа повернулася до нижньої спідниці.

- Що ж, до побачення! – промовила Віржині. – Я вийшла купити чверть фунту сиру. Пуасон ще подумає, що я замерзла в дорозі.

Вона вже ступила три кроки на тротуарі, але знову прочинила двері, аби гукнути, що побачила, як Огюстін у кінці вулиці ковзається на кризі поміж дітлахів. Але ж ця негідниця пішла добрі дві години тому! Вона прибігла червона, засапана, тягнучи кошик, а у її волоссі заплуталася сніжка. З хитрим поглядом вона дозволила насварити себе і розповіла, що через ожеледь неможливо йти. Якись зарізяки мусили задля жарту напхати їй в кишені шматочки криги, бо за чверть години її сукня почала поливати крамницю, немов з лійки.

Тепер пообіддя завжди минали подібним чином. У кварталі заклад Жервези став притулком для усіх замерзлих. Уся вулиця Золотої Краплини знала, що там тепло. Туди безперестанку сходилися балакучі жіночки, котрі грілися коло грубки, підтикавши спідниці до колін та розкарячивши ноги. Жервеза пишалася цим щедрим теплом і приваблювала до себе

відвідувачок – влаштувала великопанський салон, як злісно казали Лорільйо та Боші. Правда ж була в тому, що вона і надалі радо прислужувалася та допомагала, навіть приводила до себе бідарів, коли бачила, як вони тремтять від холоду на вулиці. Особливу приязнь вона відчувала до колишнього маляра – сімдесятилітнього старця, котрий жив на піддашші, де подихав з голоду та холоду. Троє його синів загинули під час Кримської війни, і останні два роки, відколи не міг більше тримати пензля, він жив з того, що Бог подасть. Коли Жервеза бачила, що татусь Брю тупотить по снігу, аби зігрітися, то одразу ж кликала його і відводила йому місце коло грубки. Частенько вона змушувала його з'їсти шматок хліба з сиром. Згорблений татусь Брю з білою бородою та поморщеним обличчям, ніби лежале яблуко, мовчки сидів протягом кількох годин і слухав потріскування коксу. Можливо, він пригадував, як п'ятдесят років пропрацював на драбині – пів століття фарбував двері та білів стелі в усіх кінцях Парижа.

- Ну як, таточку Брю, про що Ви думаєте? – іноді запитувала його Жервеза.
- Ні про що і про будь-що, - отупіло відповідав він.

Робітниці жартували і розповідали, що у нього сердечна хвороба. Але він, не слухаючи їх, з похмурим та замисленим виглядом занурювався у мовчання.

Від цього часу Віржині частенько нагадувала Жервезі про Лантьє. Схоже, їй подобалося звертати думки пралі до колишнього коханця, аби лиш збити її натяками з пантелику. Одного дня вона сказала, що зустрілася з ним, і оскільки Жервеза промовчала, то і вона нічого не додала і вже наступного дня дала зрозуміти, що він довго і зі щирою ніжністю говорив з нею про свою колишню коханку. Жервезу глибоко хвилювали ці розмови, тихцем промовлені їй на вухо у закапелку майстерні. Від імені Лантьє їй і

досі пекло вглибині живота, буцімто цей чоловік залишив там, під її шкірою, дешицю себе. Звісно, вона вважала себе дуже міцною і хотіла жити як порядна жінка, бо порядність – половина щастя. Тож у цій справі вона не згадувала про Купо, бо чоловік не міг би їй нічого закинути, навіть поганой думки. З ваганням і болем у серці вона думала про коваля. Їй здавалось, що повернення спогадів про Лантьє, котрі поволі заволодівали нею, роблять її невірною щодо Гуже, до їхнього невимовленого кохання, ніжного, як дружба. Цілісінькі дні вона почувалася сумною через те, що відчувала провину перед своїм добрим другом. Поза шлюбом вона хотіла мати прихильність лишень до нього. Для неї це було чимось високим, значно вищим за усі брудні думки, відблиск яких Віржині ловила на її обличчі.

Коли надійшла весна, Жервеза почала шукати прихистку біля Гуже. Сидячи на стільці, вона не могла більш ні про що думати, бо її думки одразу ж звертали до її першого коханця. Вона бачила, як він розлучається з Адель, складає свою білизну на дно старої скрині і повертається до неї, а за ним їде бричка зі скринєю. У ті дні, коли вона виходила у місто, її раптово посеред вулиці охоплювали дурні страхи: їй здавалося, що вона чує позад себе кроки Лантьє і, тремтячи, не наважувалася озирнутись та уявляла, що відчуває на своєму стані його руки. Звісно, він має нюшкувати за нею, якось після обіду він постане перед нею, і від цієї думки її проймав холодний піт, бо він, безсумнівно, поцілує її у вушко, як колись робив жартома. Вона достоту відчувала цей поцілунок і наперед глухла від нього, він наповнював її дзижчанням, у якому вона була спроможна розрізнити тільки важкі удари свого серця. Тож коли ці страхи заповнювали її, кузня ставала для неї єдиним прихистком, де вона знову ставала спокійною та усміхненою під захистом Гуже, який гучним дзвоном молота проганяв лихі марення.

Яка щаслива пора! Праля особливо ретельно ставилася до замовлень своєї клієнтки з вулиці Білих Воріт і завжди сама відносила їй білизну, бо щоп'ятниці ця мандрівка була для неї зручним приводом пройти вулицею Маркаде і зазирнути до кузні. Лишень завернувши за ріг вулиці, вона вже почувалася легко і весело, боцімто йшла гуляти на село, а не посеред пустирищ, оточених сірими заводами. І почорніла від вугілля дорога, і шлейфи диму над дахами розважали її незгірш ніж вкрита мохом стежка, що губиться поміж пишною зеленню у лісі на околиці Парижа. Вона любила тьмянний небокрай, посмугований високими димарями фабрик, пагорби Монмартра, які заступали небо крейдяно-білими будинками, рівномірно вкритими дірами вікон. Дійшовши, вона сповільнювала крок, перестрибувала через калюжі і з насолодою проминала пустельні закутки, захаращені напівзнесеними халупами. Попереду, навіть у полудень, сяяла кузня. Серце Жервези вистрибувало в одному танці з молотами. Заходячи досередини, вона була геть червона, а біляві волосинки на її потилиці розліталися навсебіч, мов у жінки, котра прийшла на побачення. Ёуже чекав на неї: закасавши рукави, розхриставши сорочку на грудях, у ці дні він бив сильніше по ковадлу, аби його було чути здалека. Він здогадувався про її появу, вітав її з доброю безмовною усмішкою, що губилася у його жовтій бороді. Але вона не хотіла, щоб він відривався від роботи, і просила його знову взятися за молота, бо любила його ще дужче, коли він розмахував знаряддям, тримаючи його у своїх великих руках, на яких випиналися м'язи. Вона злегка поплескувала по щоці Етьєна, котрий висів на міхах, і залишалася протягом години, дивлячись на прогоничі. Вони не обмінювалися і десятком слів. Вони не могли б ліпше плекати свою любов, навіть якби замкнулися у спальні на два оберти. Ём анітрохи не заважали кепкування Солоного Дзьоба, на прізвисько П'ю-не-нап'юся, - вони їх зовсім не чули. За чверть години їй ставало трохи задушно: спека, міцний запах, дим, що здіймався довкола, приголомшували її, а від глухих ударів

вона здригалася з ніг до голови. І вона вже нічого не говорила, і в цьому була її насолода. Її хвилювання не було б таким сильним, навіть якби Ґуже стис її у своїх обіймах. Вона наближалася до нього, аби відчути на своїй щоці вітер, що здіймався від його молота, і стати частиною його удару. Якщо бризки металу пекли її ніжні руки, то вона їх навіть не струшувала, навпаки, насолоджувалася цим залізним дощем, котрий шмагав її шкіру. Звісно, Ґуже здогадувався про щастя, яке вона відчувала поруч з ним. Він відкладав на п'ятницю складну роботу, аби позалицятися до неї своєю силою і вправністю. Він не розраховував сили і заледве не розбивав ковадло навпіл, важко дихаючи, а його крижі грали від радості, яку він їй дарував. Тож протягом весни їхнє кохання заповнювало кузню гуркотом громів. Це була ідилія посеред титанічної праці, палання мазуту і двигтіння ангару, чий чорний від сажі скелет тріскотів. Усе це розчавлене залізо, зім'яте, немов сургуч, несло на собі сліди їхньої ніжності. Щоп'ятниці, полишаючи Золоте Личко, прая повільно йшла вгору вулицею Рибалок, задоволена і стомлена, а її душа і плоть були спокійні.

Потроху її страх перед Лантьє зменшився, і вона знову стала поміркованою. В той час вона могла б бути дуже щасливою, якби не Купо, котрий вочевидь сходив на зло. Одного дня, саме повертаючись із кузні, їй здалося, що вона побачила чоловіка у «Шинку» татуся Коломб, коли він чаркувався оковитою в компанії з Чобіком, Бібі-Смажениною та Солоним Писком, на прізвисько П'ю-не-нап'юся. Жервеза квапливо пройшла повз шинок, аби вони не подумали, що вона за ними нюшкує. Проте, вона озирнулася: це дійсно Купо звичним жестом перехиляв склянку бормотухи собі в горлянку. Тож він брехав, він уже взявся до горілки! Вона поверталася додому у відчаї, її охопив давнішній жах перед горілкою. Вино – це вона пробачала, бо вино живить робітника, натомість міцні

трунки – це бридота і отрута, що відбирає у робітника смак до хліба. Ох! Уряд мусив би заборонити виробництво цієї нечисті!

Повернувшись на вулицю Золотої Краплини, вона застала увесь дім догори дном. Її робітниці полишили роботу і стояли у дворі, задерши носи. Вона спиталась у Клеманс.

- Татусь Біжар дає прочухана своїй дружині, - відповіла прасувальниця. – Він стояв під дверима, п'яний, мов чіп, і піджидав, доки вона повернеться з пральні... Він кулаками загнав її нагору і тепер там, у кімнаті, добиває її... Чуєте, як вона кричить?

Жервеза швидко збігла сходами нагору. Вона відчувала приязнь до цієї пралі, пані Біжар, дуже працювитої жінки, і сподівалася, що припинить бійку. Нагорі, на сьомому поверсі, двері до кімнати залишилися відчиненими, і кілька мешканців, стоячи у коридорі, верещали, а пані Бош, стоячи на порозі, кричала:

- Чи вже не час припинити?!.. Ми підемо за поліцією, чуєте?!

Ніхто не наважувався зайти до кімнати, бо усі знали Біжара – коли він напивався, то перетворювався на грубу тварюку. Зрештою, він ніколи не протверезувався. У ті рідкісні дні, коли він працював, то ставив біля свого слюсарського верстата літр горілки і щопівгодини перехиляв з горлечка. Інакше він не міг себе підтримувати і загорівся б, мов смолоскип, якби до його рота піднесли сірника.

- Але не можна дозволити йому вбити її! – тремтячи, промовила Жервеза.

І вона зайшла. Дуже чиста мансардова кімната була голою і холодною, спорожненою пияцтвом чоловіка, який знімав з ліжок простирадла, аби їх пропити. Під час бійки стіл посунувся до вікна, два перевернені стільці валялися долі, ніжками догори. Посеред кімнати, на кахляній підлозі,

лежала скривавлена пані Біжар. Її спідниці, ще мокрі від води з пральні, липли їй до стегон, волосся було сплутане, і вона хрипотіла з важким віддихом, довго стогнучи від кожного разу, коли Біжар бив її ногою в живіт. Спочатку він бив її обома кулаками, а тепер топтав.

- От хвойда!.. От хвойда!.. От хвойда!.. – гаркотів він стисненим голосом, супроводжуючи цим словом кожен удар, божевільно повторював і бив тим сильніше, чим більше задихався.

Потім йому забракло голосу, і він продовжував бити німо, божевільно, задерев'янівши у подертому комбінезоні та куртці. Його обличчя під брудною бородою було синім, а на лисуватому лобі виступили червоні плями. Сусіди в коридорі казали, що він б'є її, бо вона зранку відмовилася дати йому двадцять су. Знизу сходів зачувся голос Боша, який кликав пані Бош, вигукуючи:

- Спускайся! Хай вони повбивають одне одного, на одних покидьків буде менше!

Тим часом, татусь Брю слідом за Жервезою зайшов до кімнати. Вони разом намагалися утихомирити слюсаря і відіпхнути його до дверей. Але він озирнувся – німий, з піною на губах, а в його блідих очах палав спирт, світячись вбивчим вогнем. Він скрутив пралі руку, а старого робітника пхнув на стіл. Пані Біжар, лежачи на підлозі, дихала сильніше, з відкритим ротом і заплющеними очима. Тепер Біжар полишив її: повернувшись, він, скажений і засліплений, затято бив поруч з нею і сам давав собі ляпаси, які відважував навмання. Протягом цього побоїська Жервеза дивилася на маленьку Лалі, якій тоді було чотири роки. Дитина сиділа в куточку і дивилася, як батько вбиває її матір. Вона пригортала до себе, немов захищаючи, сестричку Анрієту, котру тільки вчора відлучили від грудей. Її голівка була підв'язана перкалевою хустинкою, і вона стояла дуже бліда й

поважна. У неї був глибокий темний погляд, у якому зосередилася думка, і на очах не було жодної сльозинки.

Біжар нашттовхнувся на стілець, простягнувся і захропів долі, а татусь Брю допоміг Жервезі підняти пані Біжар. Тепер вона голосно ридала, а Лалі, підійшовши, дивилась, як вона плаче – вона вже звикла і змирилася. Спускаючись сходами, посеред спокою, що знову запанував у будинку, прая досі бачила перед собою цей погляд чотирирічної дитини – поважний і мужній, мов погляд жінки.

- Пан Купо на протилежному тротуарі, - вигукнула Клеманс, тільки-но побачила хазяйку. – Він гарненько насмоктався!

Купо саме переходив вулицю. Промахнувшись у дверях, він заледве не висадив шибку плечем. Він був у глибокому запої, зуби його стиснулися, а ніс загострився. І за його шкірою, що зблідла через отруєну кров, Жервеза одразу ж впізнала горілку з «Шинку». Вона хотіла було посміятися і вкласти його, як у ті дні, коли він повертався молодцем, хильнувши винця. Але він, не розтуляючи рота, відшттовхнув її. Він пішов сам до свого ліжка і вклався, лишень звівши до дружини кулак. Він був схожий на іншого пияка, котрий хропів нагорі, перетомлений бійкою. Жервеза похолела і з болем у серці думала про чоловіків – про свого чоловіка, про Ёуже, про Лантьє. Вона втратила надію бути колись щасливою.

VII

Іменини Жервези припадали на 19 червня. На свята в господі Купо дорогі закуски щедро подавали у полумисках. З їхніх гулянок усі виходили вгодованими, мов кабанці, забивши кендюха на цілий тиждень. Для цього з усіх кутків вимітали останні копійки. Як тільки у господарстві з'являлися чотири су, їх одразу ж проїдали. У календарі вишукували усіх можливих святих, аби лиш знайти привід для обжирання. Віржині жваво схвалювала

пристрасть Жервези до смаколиків. Якщо твій чоловік пропиває усе, то сам Бог велів, аби всеньку хату було не пропито, а перш за все проїдено, чи не так? Якщо гроші однак спливають, то ліпше нехай на тому наживеться ковбасник, а не шинкар. І Жервеза, котра стала ласункою, повсякчас послуговувалася цим приводом. Тим гірше! Лише Купо винен у тому, що вони більше не можуть заощадити ламаного гроша. Вона ще потовстішала, сильніше накульгувала, тому що її нога, набрякла жиром, немовби поволі скорочувалася.

Цього року про іменини заговорили вже за місяць і, облизуючи губи, обирали страви. Всі у майстерні хотіли до дідька повеселитись. Це мали бути такі веселощі, від яких можна померти, дещо незвичне і вдале. Господи! Не кожен день випадає розважитись. Великим клопотом для пралі був вибір тих, кого вона запросить: вона хотіла, щоб за столом було дванадцять осіб – ні більше, ні менше. Вона, чоловік, матуся Купо, пані Лера – це вже чотири особи з родини. Ще придуть Гуже і Пуасони. Спершу вона пообіцяла собі, що не запрошуватиме робітниць – пані Пютуа і Клеманс, аби вони не ставали занадто фамільярними. Але оскільки у їхній присутності увесь час говорили про свято, аж їм носи видовжувалися, то, зрештою, вона сказала їм прийти. Чотири та чотири – вісім, і ще двоє – десять. Тому, аби неодмінно отримати дванадцять, вона замирилася з Лорільйо, котрі вже певний час кружляли довкола неї. Принаймні, було умовлено, що Лорільйо спустяться на вечерю, і за склянкою вина вони примиряться. Звісно, родина не може постійно залишатися у сварці. До того ж, думка про свято пом'якшила усі серця. Від такої нагоди гріх відмовитись. Ось тільки коли Боші дізналися, що готується примирення, то і собі наблизилися до Жервези з люб'язностями та прислужливими усміщечками. Отже, довелось і їх припросити до столу. Тобто, їх буде

чотирнадцять, не рахуючи дітей. Вона ніколи не влаштовувала подібної вечері, і від цього її сповнювали розгубленість і гордощі.

Іменини випадали на понеділок, і це була добра нагода: Жервеза розраховувала почати приготування страв у неділю після обіду. В суботу, доки робітниці поспішали завершити роботу, у крамниці відбулося тривале обговорення, аби остаточно визначити, що вони їстимуть. Ще три тижні тому було ухвалено рішення щодо однієї страви – смаженої жирної гуски. Про неї говорили з ласими очима. Навіть гуску вже купили. Матуся Купо пішла за нею, аби Клеманс та пані Пютуа змогли її оцінити. Тушка була така велетенська, з такою товстою шкірою, набряклою жовтим жиром, що її зустріли вигуками.

- Але перед цим юшка, чи не так? – промовила Жервеза. – Юшка з невеликим шматком м'яса – це завжди добре... А ще потрібна якась страва із соусом.

Довготелеса Клеманс запропонувала кролика, але всі вже ним наїлися, той кролик вже нікому не лізе в рота. Жервеза мріяла про щось вишуканіше. Пані Пютуа заговорила про теляче рагу, і жінки презирнулися з усмішками, що розквітали дедалі буйніше. Це слухна пропозиція: ніщо не може справити такого враження, як теляче рагу.

- А після цього, - продовжувала Жервеза, - потрібна буде ще одна страва із соусом.

Матуся Купо запропонувала рибу. Проте, інші скривилися і сильніше загупали прасками. Ніхто не любив рибу, бо вона не тримається у шлунку і у ній повно кісточок. Зизоока Огюстін наважилася сказати, що любить ската, але Клеманс затулила їй рота штурханом. Нарешті хазяйка зупинилася на свинині з картоплею, і від цього обличчя знову розквітло, аж тут залетіла, мов вітер, Віржині з розпроміненим лицем.

- Ви прийшли вчасно! – вигукнула Жервеза. – Матусю Купо, покажіть-но їй звірючку.

І матуся Купо вдруге пішла по жирну гуску, яку Віржині мусила зважити на руці, після чого вигукнула: «Святий Боже! Яка вона важка!» Але одразу ж поклала тушку на край столу, поміж нижньою спідницею і стосом сорочок. Вона прийшла з думками про зовсім інше, тому одразу потягла Жервезу до внутрішньої кімнати.

- Послухайте-но, моя дорогесенька, - швидко зашепотіла вона, - хочу вас попередити... Ви нізащо не здогадаєтесь, кого я перестріла на іншому краю вулиці. Лантьє, моя дорогенька! Він там тиняється, вичікує... Тож я й прибігла. Я злякалася за вас, ви ж розумієте.

Праля цілком зблідла. Чого хоче від неї цей невдаха? І з'явився він якраз посеред приготувань до свята. Їй ніколи не щастило. Їй ніяк не дадуть спокійненько потішити себе. Але Віржині їй відповіла, що вона даремне псує собі кров. До дідька! Якщо Лантьє спробує її переслідувати, вона покличе поліцію, і нехай його замикають. Відколи її чоловік місяць тому вступив на службу до поліції, висока брюнетка поводитися зверхньо і безперестанку розповідала, що усіх треба заарештувати. Вона підвищила голос і прагла, щоб до неї причепилися на вулиці лишень задля того, аби власноруч привести нахабу до поліції і здати його Пуасону. Жервеза порухом долоні попросила її замовкнути, адже робітниці слухали їх. Вона повернулася першою до крамниці і продовжувала, вдаючи, що дуже спокійна:

- Тепер треба обрати овочі.

- А що? Зелений горошок із салом, - промовила Віржині. – Я б тільки це і їла.

- Так-так, зелений горошок із салом! – погодилися решта жінок, а захоплена Огюстін тим часом з усієї сили совала кочергою в грубці.

На завтра, у неділю, починаючи з третьої години, матуся Купо запалила дві власні грубки, ще й глиняну жаровню, яка належала Бошам. О пів на четверту у великому казані, позиченому в сусідній ресторації, кипіла юшка, бо ті казанки, які вони мали, здавалися замалими. Було вирішено приготувати напередодні теляче рагу та свинину, бо ці страви ліпше розігріваються. Ось тільки до рагу додадуть соус безпосередньо перед тим, як його подаватимуть на стіл. На понеділок залишиться ще чималенько роботи: суп, зелений горошок із салом та смажена гуска. У внутрішній кімнаті палало три вогнища: на пательнях підсмажувався темний соус, поширюючи сильний запах припаленого борошна, з великого казанка виривалися стовпи пари, мов з парової машини, а його боки здригалися від поважного й глибокого булькотіння. Матуся Купо та Жервеза, вдягнувши білі фартухи, підв'язані спереду, квапливо сновигали кімнатою, поспішали посікти петрушку, бігали по перець та сіль, перевертали м'ясо дерев'яними лопаточками. Вони виправили Купо геть, аби він не крутився під ногами. Проте, протягом усього післяполудня довкола них терлося чимало люду. В будинку так смачно пахло кухнею, що сусідки під будь-яким приводом зазирали одна за одною, аби лиш дізнатися, що тут готують. Вони ставали на порозі й чекали, доки прая не була змушена зняти кришку з казана. Близько п'ятої з'явилася Віржині: вона знову бачила Лантьє. Справді, вже неможливо ступити на вулицю і не перестрітися з ним. Пані Бош також тільки-но побачила його у закапелку на тротуарі – він хитренько роззирався навсебіч. Жервеза, котра саме збиралася вийти, аби купити для юшки смаженої цибулі на одне су, затремтіла і вже не наважувалася виходити з дому. Тим паче, консьержка та швачка сильно налякали її, розповідаючи жахливі історії про чоловіків, котрі підчікували жінок,

ховаючи під пальтом ножа чи пістолета. Матінко Божа! Про це можна щодня прочитати в газетах. Коли такий зарізяка починає казирися через те, що його колишня тепер щаслива, то стає здатним на все. Віржині люб'язно визвалася збігати по смажену цибулю. Жінки повинні допомагати одна одній, не можна дозволити, аби цю дівчинку уколошкали. Повернувшись, вона повідомила, що Лантьє вже нема: він мав ушитися, коли зрозумів, що його викрили. Тим не менш, довкола пателень розмова про нього точилася до самого вечора. Пані Бош порадила розповісти про все Купо, але Жервезу від цього охопив дикий страх, і вона благала консержку ніколи не вимовляти жодного слова про це. Уявити лишень, чим воно скінчиться! Її чоловік вже має здогадуватися про цю справу, бо протягом кількох останніх днів, вкладаючись спати, лається і б'є кулаками в стіну. У неї починають дрижати руки на думку, що двоє чоловіків уколошкають один одного через неї. Вона знає Купо: він настільки ревливий, що здатен напасти на Лантьє з ризаками. І доки четверо жінок заглиблювалися в цю драму, соуси повільно тушилися на грубках, повних попелу. Коли матуся Купо розкрила рагу та свинину, з горщиків вирвався тихий шум та легке тремтіння. Юшка і далі хропіла, немов півчий, котрий заснув черевом догори. Жінки виловили собі по чашці супу, аби спробувати бульйон.

Нарешті надійшов понеділок. Жервеза, оскільки тепер мала прийняти чотирнадцятьох гостей, побоювалася, чи зможе розмістити їх усіх. Вона вирішила накрити вечерю в крамниці і від самого ранку перемірляла її метром, аби визначити, як саме потрібно розташувати стіл. Після цього потрібно було винести білизну та розібрати робочий стіл. Цей же стіл, спертий на інші підпори, мав слугувати за обідній стіл. І якраз посеред цих переміщень з'явилася котрась клієнтка і влаштувала сцену, бо чекала на свою білизну від п'ятниці. З неї насміхаються! Вона хоче свою білизну негайно! Жервеза мусила вибачитись і нахабно збрехала, що в тому немає

її вини, бо вона прибирає у крамниці, а робітниці придуть лише завтра. Вона спровадила заспокоєну клієнтку і пообіцяла, що займеться її білизною в першу чергу. І коли та пішла, прая вибухнула прокльонами: справді, якщо слухати клієнтів, не залишиться часу навіть на те, аби поїсти, все життя довелось б покласти задля радості бачити їхні гарні очі! Але ж ми не собаки на цепу! Ото ще! Якби сам турецький султан приперся особисто зі своїм комірцем, однак цього понеділка вона й не торкнулася б праски, бо нарешті надійшла її черга трохи попонадікувати.

Цілий ранок був витрачений на те, аби докупити необхідне. Жервеза тричі виходила і поверталася навантажена, як віслук. Але коли вона зібралася піти замовити вина, то зрозуміла, що у її вже немає достатньо грошей. Вона могла би взяти вино в кредит, але ж дім не міг залишатися без жодного су, бо завжди є тисячі дрібних витрат, про які одразу і не згадаєш. Заховавшись у внутрішній кімнаті, вони з матусею Купо у відчаї підраховували, що їм потрібно принаймні двадцять франків. Де знайти ці чотири монети у сто су? Матуся Купо, котра колись прибирала помешкання дрібної актриси із театру Батіньоль, першою заговорила про благодійну позичкову касу, і Жервеза на це полегшено усміхнулася. Яка ж вона дурна! Навіть не подумала про це. Вона швидко закрутила в рушник і зашпилила свою чорну шовкову сукню, а тоді особисто сховала пакунок під фартухом матусі Купо і порадила їй гарно розплескати його на животі – через сусідів, котрим немає потреби знати про таке. Вона вийшла на поріг, аби прослідкувати, чи ніхто не йде за старою жінкою. Проте, старенька ще не дійшла до вугляра, як вона її покликала:

- Матінко! Матінко!

Вона завела її до крамниці і стягла з пальця обручку зі словами:

- Ось, додайте ще це. Так ми більше отримаємо.

Коли ж матуся Купо принесла двадцять п'ять франків, Жервеза на radoщах затанцювала: вона зможе додатково замовити шість пляшок дорогого вина, аби подати його до печені. Лорільйо будуть розчавлені.

Протягом двох тижнів Купо мріяли розчавити Лорільйо. Хіба ж ці хитруни, чоловік та жіночка, справді гарна парочка, не замикаються на ключ, коли їдять ласий шматочок, немовби вони його вкрали? Так-так, вони завішують вікно ковдрою, щоб не було видно світла, буцімто вони вклялися спати. Звісно, після цього до них ніхто не заходить, і вони запихуються наодинці, квапляться затоптати у себе страви, не промовляючи вголос жодного слова. Більш того, наступного дня вони стережуться, аби не викинути кістки у смітник, бо так можна було б зрозуміти, що вони їли. Пані Лорільйо йде на протилежний кінець вулиці і викидає їх до помийної ями – саме там Жервеза застукала її одного ранку, коли та приперлася з кошиком, повним вустричних мушель. Ой, ні! Звісно, ці скнари мають тісні кишені, і усі їхні шахер-махери – то від бажання здаватися бідними. Що ж! Вони отримують урок, вони матимуть докази того, що Купо не скупердяї. Жервеза, якби могла, виставила б стіл впоперек вулиці, щоб запросити кожного перехожого. Гроші придумали не для того, щоб вони пліснявіли, еге ж? Вони гарні тоді, коли, новесенькі, блищать проти сонця. Тепер у неї збиралося так мало грошей, що у ті дні, коли вона мала двадцять су, то облаштовувала усе таким чином, аби інші думали, що у неї є сороківка.

О третій, накриваючи на стіл, Жервеза і матуся Купо завели розмову про Лорільйо. Вони зняли з вітрини великі завіси, а оскільки було спекотно і двері залишили відчиненими, то усенька вулиця проходила повз їхній стіл. Обидві жінки, ставлячи карафки, пляшки, сільнички, не могли стриматися від того, аби щораз додати намір, який виб'є Лорільйо з рівноваги. Вони розставляли начиння у такий спосіб, щоб Лорільйо могли бачити довкола

себе чудові столові прибори, тож для них було відведено гарний посуд, адже порцелянові тарілки вразять їх у самісіньке серце.

- Ні-ні, матінко! – вигукнула Жервеза. – Не давайте їм ці серветки! Ось у мене є дві адамашкові.

- Ну так! – пробурмотіла стара жінка. – Від них вони напевне луснуть.

Переповнені гордощами, вони усміхнулися одна одній, стоячи обабіч великого білого столу, на якому вишикувалися чотирнадцять столових приборів, ніби посеред крамниці влаштували каплицю.

- Чому ж бо вони такі жмикрути? – продовжувала Жервеза. – Знаєте, минулого місяця вони збрехали: жінка розповідала повсюди, буцімто загубила шматок ланцюжка, коли відносила замовлення. Справді! Хіба вона може колись згубити бодай волосину?!.. Це тільки виверт, аби поплакатися на злидні і не віддати вам ваші сто су.

- Та я їх лишень двічі й бачила, мої сто су, - відповіла матуся Купо.

- Хочете, закладемось? Наступного місяця вони вигадують іншу побрехеньку... Тепер зрозуміло, чому вони затикують вікна, коли їдять кролика. Дійсно, тоді ми мали б право сказати їм: «Якщо ви їсте кролика, то можете любенько віддати вашій матері сто су.» О, вони лихі!.. Що б з вами сталося, якби я не забрала вас до себе?

Матуся Купо погойдала головою. Того дня вона була цілковито проти Лорільйо через велику вечерю, яку влаштовували Купо. Вона любила кухню, балачки довкола каструль, біганину, що на свята здійсмається в домі з нагоди застілля. До того ж, вона і Жервеза зазвичай добре розумілися. У інші дні, коли вони гризлися між собою, як то бува в усіх родинях, старенька буркотіла, казала собі, що жахливо нещасна, бо залежить від

примх невістки. В глибині душі вона мала зберігати ніжність до пані Лорільйо – врешті-решт, це її дочка.

- Еге ж? – повторила Жервеза. – У них ви не були б такою гладкою. І ні кави, ні табаки – жодних смаколиків!.. Скажіть-но, чи вони поклали б вам на ліжко два матраци?

- Звісно, ні, - відповіла матуся Купо. – Коли вони зайдуть, я стану на порозі, навпроти, аби побачити їхні пики.

Пики Лорільйо веселили їх наперед. Але не можна було стояти, згорнувши руки, і дивитись на стіл. Купо пообідали пізно, близько першої, шматком ковбаси, бо усі три грубки були вже зайняті, до того ж, вони не хотіли бруднити посуд, вимитий для вечері. О четвертій обидві жінки були знову коло вогню. Гуска смажилася у відкритій грубці, що стояла долі, проти стіни та біля відчиненого вікна. Тушка була така велика, що її потрібно було із зусиллям заштовхувати до жаровні. Зизоока Огюстін, сидячи на низькому ослінчику, пеклась у пожежному відблиску грубки і поважно зрошувала гуску за допомогою ложки з довгою ручкою. Жервеза займалася горошком із салом. Матуся Купо, гублячи голову посеред усіх цих страв, совалася по кімнаті і очікувала на ту мить, коли потрібно буде ставити підігріватись рагу та свинину. Близько п'ятої почали збиратися гості. Першими прийшли дві робітниці – Клеманс і пані Пютуа, обидві причепурені, перша у синій, а інша у чорній сукні. Клеманс несла герань, а пані Пютуа – геліотроп. І Жервеза, у якої долоні саме були білими від борошна, мусила двічі поцілувати обидвох, відкидаючи руки за спину. Слідом за ними зайшла Віржині, вдягнена, мов дама, в муслінову сукню з набивним малюнком, з шарфом та у капелюшку, хоча їй потрібно було усього лиш перейти вулицю. Вона принесла горщик з червоними гвоздиками, першою обхопила пралю своїми довгими руками і міцно обійняла. Зрештою, з'явився Бош з горщиком братків, пані Бош з

горщиком резеди та пані Лера з лимонником у горщику, ґрунт із якого забруднив її фіолетову мериносову сукню. Усі вони цілувалися, товклися в кімнаті, посеред трьох грубок та жаровні, з яких здійснювалася задушлива спека. Тріскотіння смаженини на пательнях заглушувало голоси. Сукня зачепилась за жаровню і здійнявся переполох. Гуска пахла так сильно, аж носи подовшали. Жервеза була дуже люб'язною, дякувала усім за квіти, хоча й не припиняла готувати в глибокій тарілці соус для рагу. Вона розставила горщики у крамниці, на краю столу, не знімаючи з них високих обгорток з білого паперу. Ніжний аромат квітів змішувався із запахом кухні.

- Хочете, ми вам допоможемо? – спитала Віржині. – Подумати лишень: ви працюєте вже протягом трьох днів з усіма цими стравами, а їх проковтнуть за мить.

- Мати Божа! Воно саме не приготується, - відповіла Жервеза. – Ні, не брудніть собі руки. Бачите, все готове. Лишається тільки юшка...

Надалі усі почувалися вільніше. Дами склали на ліжко свої шалі та очіпки, а тоді підтикали собі шпильками спідниці, аби не забруднити їх. Бош відіслав дружину стерегти двірницьку, доки не надійде час вечері, а сам заштовхував Клеманс у куток до залізної грубки і питався, чи вона боїться лоскоту. Вона сапала, звивалася, викручувалася, аж сукня репалася на її грудях, бо від самої думки про лоскіт її проймали дрижаки. Інші дами, аби не заважати кухаркам, також перейшли до крамниці і вишикувалися під стіною, навпроти столу. Але розмова продовжувалася крізь прочинені двері, а що було погано чути одна одну, то вони повсякчас поверталися вглиб помешкання, переповнювали кімнату різкими вибухами голосів, обступали Жервезу, котра, тримаючи в руках ложку, з якої здійснювалася пара, забувала про страви, аби відповісти їм. Жінки сміялися і змагалися міцними дотепами. Віржині сказала, що не їла протягом двох днів, аби

звільнити достатньо місця, а розпусна довготелеса Клеманс розповіла дещо гостріше: вона спустошилася – зранку, за зразком англійців, зробила собі промивання. Тоді Бош розповів про спосіб перетравити все одразу – затискати себе між дверима після кожної страви. Англійці також це практикують, і завдяки цьому можна безперервно їсти протягом дванадцяти годин і не стомлювати шлунок. Якщо тебе запросили на вечерю, то ввічливість вимагає з'їсти усе, еге ж? Телятину, свинину та гусятину подають не для котів. О, хазяйка може бути спокійна: усе так гарненько підчистять, що їй на завтра не потрібно буде мити посуд. Здавалось, товариство поглиблює собі апетит, заходячи понюхати пательні та жаровні. Дами кінець кінцем перетворилися на дівчат: вони жартома штовхалися, бігали з кімнати до кімнати, стукотіли по підлозі, розмішуючи та розносячи кухонні запахи своїми спідницями у оглушливому гаморі, де сміх переплітався зі стукотом сікача матусі Купо, котра краяла сало.

Гуже з'явився саме в ту мить, коли усі задля сміху стрибали й вигукували. Знітившись, він не наважувався зайти і стояв з великим кущем білих троянд у руках – з чудовою рослиною, стовбур якої здіймався йому до обличчя, тож квіти плуталися у його жовтій бороді. Жервеза підбігла до нього, її щоки розпашіли від вогню грубки. Проте, він не знав, як звільнитися від горщика з квітами, і коли вона його у нього забрала, він лиш белькотів і не наважувався її поцілувати. Вона сама мусила звестись навшпиньки і підставити щоку до його губ. Але він був такий схвильований, що поцілував її в око, і так сильно, що замало не осліпив. Вони обоє тремтіли від почуттів.

- О, пане Гуже, це занадто гарно! – промовила вона, ставлячи троянди поміж іншими квітами, які зникли під їхнім листям.

- Та ні, та ні, - повторював він, не знаходячи інших слів.

Глибоко зітхнувши і трохи заспокоївшись, він повідомив, що не потрібно чекати на його матір – у неї розболілися крижі. Жервеза була засмучена і сказала, що відкладе шматок гусятини, бо хотіла, аби пані Гуже неодмінно скуштувала печені. Тим часом, більше не було на кого чекати. Купо має тинятися десь кварталом разом з Пуасоном, за яким він пішов після обіду. Вони незабаром прийдуть, тому що пообіцяли з'явитися рівно о шостій. Оскільки юшка була майже готова, Жервеза покликала пані Лера і повідомила їй, що, на її думку, зараз слухна мить сходити за Лорільйо. Пані Лера одразу ж споважніла: вона вела усі переговори і підготувала обидві родини до того, як усе має відбуватись. Вона вдягла шаль та очіпок і пішла на сходи, гордо і рівно тримаючи поставу поміж своїми спідницями. А прая продовжувала вимішувати юшку – італійські макарони, і цим все сказано. Товариство раптово стало серйозним і урочисто чекало.

Першою з'явилася пані Лера. Вона зробила коло вулицею, аби надати примиренню більшої урочистості. Вона притримувала рукою широко відчинені двері крамниці, а пані Лорільйо, в шовковій сукні, спинилася на порозі. Усі гості звелися, Жервеза, як і було умовлено, підійшла до зовиці і поцілувала її, кажучи:

- То заходьте. Все скінчено, чи не так?.. Ми обидві будемо чемними.

А пані Лорільйо відповіла:

- Я лишень бажаю, аби так було завжди.

Вона зайшла, а Лорільйо також зупинився на порозі і, перш ніж зайти до крамниці, теж чекав на поцілунок. Ні він, ні вона не принесли квітів: вони відмовилися від цього, бо вважали, що виглядатимуть так, буцімто скорилися Кривульці, якщо вперше прийдуть до неї з квітами. Жервеза тим часом гукала Огюстін подавати два літри вина. А тоді, стоячи коло краю

столу, налила вино у склянки і покликкала усіх. Кожен узяв склянку і випив за щирю дружбу в цій родині. Запала тиша, товариство пило, дами здіймали лікоть і пили одним подихом, до останньої краплини.

- Це найкраще, що може бути перед супом, - проголосив Бош, клацаючи язиком. – Це краще, ніж ногою під дупу.

Матуся Купо стояла обличчям до дверей, аби побачити пики Лорільйо. Вона смикнула Жервезу за спідницю і відвела її до внутрішньої кімнати. Вони обидві схилилися над юшкою і жваво розмовляли, стишивши голоси.

- Ну що? Які мордяки! – промовила стара жінка. – Ви ж не могли їх бачити. Але я пасла їх... Коли вона роздивилася стіл – чуєте? – її мармиза перекривилася ось так: кутики рота піднялися до очей. А він – він від того аж задихнувся, він почав кашляти... Тепер погляньте на них, он там: у них у роті пересохло, вони собі губи повідкусювали.

- Мені жалько дивитися на таких заздрих людей, - прошепотіла Жервеза.

Справді, сміх брав від мармиз Лорільйо. Звісно, ніхто не любить, коли його перемагають, особливо у родині, і коли одним таланить, інші від цього казяться – це природно. Ось тільки потрібно стримуватись, не треба робити із себе виставу, чи не так? Що ж, Лорільйо не вміють стримуватись. Це сильніше за них: вони косирують, їм рота перекривило. Дійсно, це настільки добре видно, що інші гості дивилися на них і питалися, чи вони гарно почуваються. Вони ніколи не зможуть перетравити цей стіл з чотирнадцятьма приборами, з білою скатертиною, з нарізаними задалегідь шматками хліба. Можна подумати, що ти опинився у справжньому ресторані на паризькому бульварі. Пані Лорільйо обійшла довкола столу і опустила носа, аби роздивитись квіти. Вона з хитрим поглядом помацала скатертину – її непокоїла думка, що вона нова.

- Ось і ми! – вигукнула Жервеза, з'являючись усміхнена, з голими руками, а на її скронях розлітались біляві пасемця.

Гості тупцяли довкола столу. Усі були голодні, усі знудьговано і стримано позіхали.

- Якби прийшов хазяїн, ми могли б починати, - вела Жервеза.

- Ото! – промовила пані Лорільйо. – Суп саме встигне вичахнути... Купо завжди забуває. Не треба було дозволяти йому виходити.

Було вже пів на сьому. Тепер усе горіло, і гуска пересмажиться. Тому засмучена Жервеза вирішила відправити когось пройтись кварталом і зазирнути до шинків, аби подивитися, чи немає там Купо. Гуже визнався для цього, і вона вирішила піти разом з ним. Віржині, турбуючись про свого чоловіка, приєдналася до них. Усі втрюх, простоволосі, рушили прогулятися тротуарами. Коваль, одягнений в сурдут, вів Жервезу під праву руку, а Віржині – під ліву: зробив кошик з ручками, як сказав сам. Цей вислів здався їм таким смішним, що вони мушили зупинитись, бо їм ноги підгиналися від сміху. Вони поглянули на своє відображення у вітрині ковбасника і засміялися ще гучніше. Поруч з Гуже, суцільно в чорному, обидві жінки здавалися розмальованими горщиками: швачка в мусліновому одязі, всіяному рожевими квіточками, а праля у білій перкалевій сукні в блакитні цяточки, з голими руками та сірою шовковою краваткою на шії. Перехожі озиралися, аби їх роздивитись, а вони, такі свіжі й веселі, святково причепурені в будній день, розтинали натовп, що заповнив вулицю Рибалок цього погожого червневого вечора. Але часу на жарти не було, вони йшли прямісінько до дверей кожного шинку, зазирали досередини і розглядали людей біля шинквасів. Невже цей тварюка Купо пішов перехилити чарку аж до Тріумфальної арки? Вони вже обшукали увесь горішній кінець вулиці, зазирали до відомих закладів: до

«Вивірочки», де знаменита слив'янка, до матусі Баке, яка продає орлеанське вино за вісім су, до «Метелика», де збираються такі вибагливі панове, як візники. Купо не було. Тож коли вони спускалися до бульвару, Жервеза, проходячи повз заклад місцевого цілувальника Франсуа, стиха вигукнула.

- Що таке? – спитався Гуже.

Праля вже не усміхалася. Вона була бліда і така схвильована, що замало не впала. Віржині одразу зрозуміла, побачивши, що Лантьє сидить у корчмі і спокійненько обідає. Обидві жінки потягли коваля.

- Я підвернула ногу, - промовила Жервеза, коли знову могла говорити.

Зрештою, у самому кінці вулиці вони знайшли Купо та Пуасона – в «Шинку» татуся Коломб. Вони стояли посеред купки чоловіків. Купо, вдягнений в сіру блузу, кричав, злісно жестикулював, бив кулаком по шинквасу. Пуасон цього дня не був на службі, тож носив старе коричневе пальто. Він мовчки й знудьговано слухав приятеля і кошлатив свої руді бакенбарди та вуса. Гуже залишив жінок на тротуарі, зайшов до шинку і поклав долоню на плече бляхаря. Той розгнівався, побачивши на вулиці Жервезу та Віржині. Чого ці капосні баби напосілися на нього? То спідниці вже надумали виховувати його?! Що ж! Він не зрушить з місця, вони самі можуть жерти свою смердючу вечерю. Щоб заспокоїти його, Гуже мусив погодитися перехилити чарчину чогось там. А Купо ще й зумисне товкся перед шинквасом добрі п'ять хвилин. Коли ж він нарешті вийшов на вулицю, то сказав дружині:

- Я на таке не згоден... Я лишусь там, де маю справи, чуєш?!

Жервеза не відповіла. Вона уся дрібно тремтіла. Вони з Віржині мали перемовитися про Лантьє, бо швачка підштовхнула свого чоловіка та Гуже

і гукнула їм йти першими. Жінки розташувалися обабіч бляхаря, аби забалакати його і перешкодити роздивитись Лантьє. Купо ще тільки почав хмеліти, він радше запаморочився від крику, а не від трунків. Оскільки жінки, схоже, воліли йти лівим тротуаром, то він задля жарту зіштовхнув їх на тротуар праворуч. Перелякані, вони кинулися бігти і намагалися затулити собою двері до закладу Франсуа. Проте, Купо мав знати, що Лантьє сидить там. Жервеза зацікавилася, почувши, як він пробелькотів:

- Так-так, моя кізочко! Там наш знайомий жевжик. Не треба мати мене за простака... Чекай, я ще злапаю тебе, якщо тинятимешся з такими блудливими очищами!

І він гидко вилаявся. Це ж не його вона шукала, виставивши плечі і набіливши мармизу, а свого колишнього шмаровоза. Тоді він раптово запалав скаженою люттяю супроти Лантьє. Ото ще гольтіпака! Ото ще стерво! Один з них мусить лишитися на тротуарі як кролик – з випущеними кишками. А Лантьє, схоже, нічогосінько не помічав і спокійно їв телятину зі щавлем. На них, зрештою, почали звертати увагу. Віржині силоміць відтягла Купо, котрий раптово заспокоївся, як тільки вони завернули за ріг вулиці. Гай-гай, вони повернулися до крамниці не такими веселими, як виходили.

А гості чекали довкола столу з видовженими лицами. Бляхар потискав руки і вихилявся перед дамами. Трохи пригнічена Жервеза, говорячи упівголоса, розсаджувала гостей. Але враз вона зауважила: через те, що пані Гуже не прийшла, одне місце лишається вільним – місце поруч з пані Лорільйо.

- Нас тринадцять! – промовила вона з глибоким зворушенням, бачачи в тому новий доказ нещастя, яке, вона відчувала, загрожувало їй протягом останнього часу.

Дами, котрі вже сіли, звелися зі стурбованим і невдоволеним виглядом. Пані Пютуа запропонувала, що вона піде, бо, на її думку, з таким не слід жартувати. Безперечно, вона ні до чого не торкнеться, бо ці наїдки не підуть їй на користь. А Бош усе кпив: ліпше, аби було тринадцять, аніж чотирнадцять – порції будуть більшими, ось і все.

- Чекайте! – продовжувала Жервеза. – Я все владнаю.

Вона вийшла на тротуар і покликала татуся Брю, який саме переходив дорогу. Старий робітник, згорблений і загрублий, зайшов мовчки.

- Сідайте тут, добрий чоловіче, - запросила його прая. – Ви ж хочете поїсти разом з нами, чи не так?

Він лиш погойдав головою. Звісно, він хоче, але йому байдуже.

- Так-так! Ліпше він, аніж дехто інший, - продовжила вона, стишивши голос. – Він нечасто їсть вволю. Принаймні, він ще хоч одного разу поласує... Тепер ми можемо наїдатися без докорів.

Гуже це так зворушило, аж йому сльози на очі набігли. Інші розжалістилися, вважали, що це дуже добре, і додавали, що це усім їм принесе щастя. Проте, пані Лорільйо не виглядала задоволеною з того, що опинилася поруч зі старим. Вона відсовувалася і з огидою дивилася на його загрублі руки та на залатану й виляну блузу. Татусь Брю сидів, опустивши голову, найдужче знічений через серветку, що вкривала тарілку перед ним. Кінець кінцем, він зняв її і обережно поклав на край столу, навіть на подумав вкрити нею коліна.

Врешті-решт, Жервеза подала юшку з макаронами, і гості взялися було за ложки, як Віржині помітила, що Купо знову зник. Ймовірно, він повернувся до татуся Коломб. Товариство обурилося. Цього разу нехай буде так! Не бігати ж за ним! Нехай він залишається на вулиці, якщо не голодний.

Ложки вже стукотіли по денцях тарілок, коли з'явився Купо з двома горщиками – під кожною рукою – з левкоюми та бальзаміном. Усі заплескали в долоні. А він, такий галантний, поставив горщики – один праворуч, а інший ліворуч від склянки Жервези, а тоді схилився і поцілував її, примовляючи:

- Я забув про тебе, моя кізочко... Але менш з тим, ми однак любимося, як щодня, так і сьогодні.

- Сьогодні ввечері пан Купо справжній молодець, - прошепотіла Клеманс на вухо Бошу. – Він має все, що треба, і саме стільки, аби бути люб'язним.

Гарні манери хазяїна відновили веселість, що було підупала. Заспокоєна Жервеза знову ясно усміхалася. Гості доїдали юшку. Тоді пішли по колу літрові пляшки вина, було випито першу склянку – чистого вина на чотири пальці, аби макарони швидше проскочили. В сусідній кімнаті було чути суперечку між дітьми. Там були Етьєн, Нана, Поліна і малий Віктор Фоконьє. Для них чотирьох вирішили влаштувати окремий стіл, і їм порадили бути чемними. Зизоока Огюстін стежила за грубками і їла, тримаючи тарілку на колінах.

- Мамо! Мамо! – раптом загукала Нана. – Огюстін кидає свій хліб до жаровні!

Праля прибігла і побачила, як зизоока Огюстін пекла собі рота, щоб пошвидше проковтнути скибку, щедро змочену в киплячому гусячому жиру. Вона дала їй штурхана, бо те дівчисько волало, що це неправда.

Після яловичини принесли рагу, накладене до салатниці, тому що в господарстві не було більшої посудини. Поміж гостями пробіг сміх.

- Це вже стає серйозним, - проголосив Пуасон, котрий рідко говорив.

Було пів на восьму. Двері крамниці зачинили, аби квартал не нюшкував за ними. Особливо годинникар, що навпроти, витріщав очі, мов блюдця, від чого їм шматок до рота не ліз, і дивився так ненажерливо, що заважав їм їсти. Штори, розвішені у вітрині, пропускали яскраве і рівне біле світло без тіней, у якому купався стіл з іще симетрично розміщеними приборами та горщики з квітами, вдягнені у високі паперові комірці. Це бліде світло, ці повільні сутінки надавали товариству вишуканого вигляду. Віржині знайшла влучне слово: вона оглянула замкнену кімнату, обтягнену мусліном, і проголосила, що це мило. Коли вулицею проїздив віз, на скатертині підстрибували склянки, а дами були змушені кричати так само голосно, як і чоловіки. Але говорили мало, усі почувалися добре і усі вимовляли ввічливі репліки. Один Купо був у блузі, тому що, як сам казав, нема чого соромитися перед друзями, до того ж, блуза – це почесний одяг робітника. Дами були затиснені у корсети і рясно намастили волосся помадою, у якій віддзеркалювалося світло. А панове, сидячи подалі від столу, випинали груди та розсували лікті, боячись заплямувати сурдут.

До дідька! Як це рагу миттєво випаровується! Ніхто не говорив, але усі завзято жували. Салатниця спустошувалася, ложка лишилася стирчати самотньо в густому соусі – доброму жовтому соусі, що дрижав, мов холодець. З нього вилловлювали шматки телятини, а її все не меншало. Салатниця переходила з рук до рук, обличчя схилялись до соусу і вишукували там гриби. Великі буханці, вишикувані під стіною, поза гостями, ніби танули. Між двома ковтками було чути, як дзенькають денця склянок об стіл. Соус був трохи засолоний, потрібно було чотири літри, аби підчистити це бісове рагу, яке текло в горлянці, мов крем, і запалювало у животі пожежу. Гостям не дали навіть передихнути, як посеред хмаринок пари у глибокій місці прибула свинина, обкладена великими круглими картоплинами. Усі водночас вигукнули. Боже правий! Оце знахідка! Усі

люблять таке. Безсумнівно, на це буде апетит. Усі провели страву косими поглядами і витирали свої ножі об хліб, аби приготуватись. Коли страву наклали до тарілок, усі почали перештовхуватися ліктями і заговорили з повним ротом. Ну як? Ця свинина – справжнісіньке масло. Вона ніжна й міцна, аж чути, як вона тече по кишках, до самих черевиків. А картопля – то цукор. Ця страва не була солона, проте її треба було зрошувати що три хвилини саме через картоплю. Ще чотирьом пляшкам зламали горлечко. Тарілки так ретельно підлизали, що їх не потрібно було змінювати, аби їсти горошок із салом. І не кажіть, овочі не мають наслідків. Їх можна завиграшки наминати повною ложкою. Власне, справжнісінькі ласощі або, як то кажуть, радість для дам. Найкраще в горошку – це сало, засмажене в самий раз, аби смердіти конячим копитом. Вистачило двох літрів.

- Мамо! Мамо! – враз гукнула Нана. – Огюстін пхає руки в мою тарілку!

- Не лізь до мене! Дай їй ляпаса! – відповіла Жервеза, запихуючись горошком.

В сусідній кімнаті, за дитячим столом, Нана вдавала господиню дому. Вона сіла поруч з Віктором, а брата Етьєна розмістила поруч з маленькою Поліною. Так вони гралися в сім'ю – вони були подружжями, котрі відпочивають разом. Спочатку Нана дуже чемно обслуговувала гостей, з усмішечками, як доросла жінка. Однак вона поступилася своїй пристрасті до сальця і залишила усе для себе. Зизоока Огюстін, котра хитренько сновидала довкола дітей, скористалася з цього, щоб вхопити сало повною жменюю під приводом чесного переділу. Розлючена Нана вкусила її долоню.

- Я донесу твоїй матері, що після рагу ти сказала Віктору поцілувати тебе, чуєш? – прошепотіла Огюстін.

Проте, все владналося, коли Жервеза і матуся Купо зняли гуску з рожна. За великим столом усі відсапувалися, відкинувшись на спинки стільців. Чоловіки розстібнули жилети, а дами витирали обличчя серветками. Вечеря ніби припинилася. Лиш кілька гостей, ремигаючи щелепами, продовжували ковтати великі шматки хліба, навіть не помічаючи цього. Усі чекали, доки їжа вляжеться. Поволі спадала ніч. Брудне світло, сіре, мов попіл, купчилося поза шторами. Огюстін поставила дві запалені лампи, по обидва кінці столу, і в яскравому світлі постало безладдя посуду: жирні тарілки й виделки, вкрита крихтами і поплямована вином скатертина. Усі задихалися від міцного запаху, що дедалі посилювався. Проте, з певними гарячими повіями носи зверталися до кухні.

- Можна вам допомогти? – гукнула Віржині.

Вона зіскочила зі стільця і перейшла до сусідньої кімнати. Усі жінки, одна за одною, пішли за нею. Вони оточили жаровню і з глибоким зацікавленням дивились, як Жервеза і матуся Купо витягають тварючку. Здійнялися вигуки, поміж яких лунали високі голоси й радісні вистрибування дітей. А тоді почалося тріумфальне шестя: Жервеза несла гуску, від якої їй руки терпли, а спітніле обличчя розквітало широким тихим усміхом. Жінки йшли позад неї, усміхнені, як і вона. А Нана, в самому хвості, широко розплющувала очі й спиналася навшпиньки, аби усе побачити. Коли велетенська золотава гуска стояла на столі, стікаючи жиром, на неї накиннулися не одразу. На неї зачудовано дивилися з шанобливим подивом, від якого у товариства перехопило голос. В її бік моргали очима і гойдали головами. Бісова дівка! Оце так пані! Які стегна й живіт!

- Певно, вона так зажиріла не від того, що лизала стіни! – заволав Бош.

І тушку почали обговорювати в подробицях. Жервеза розповідала, як то було: ця тушка була найгарнішою з тих, яку вона могла відшукати у продавця птиці з передмістя Рибалок. На вагах вугляра вона затигла дванадцять з половиною фунтів. Аби засмажити її, потрібно було спалити бушель вугілля, і з неї витекло три миски жиру. Віржині перебила хазяйку, аби похизуватися тим, що бачила тварючку сирою, і сказала, що її можна було б їсти просто так, настільки ніжною й білою була її шкіра – достеменно шкіра блондинки. Усі чоловіки грайливо і ласо засміялися, роздуваючи губи. Однак, Лорільйо і пані Лорільйо ворушили носами, задихаючись від того, що бачать подібну гуску на столі Кривульки.

- Агов, послухайте! Ми ж не їстимемо її цілою, - нарешті сказала прая. – Хто розріже?.. Ні-ні, не я, дякую! Вона завелика, я її боюся.

Визвався Купо. Господи! Це ж так просто: треба схопити її за кінцівки і потягти за них, шматки однак лишаються смачними. Проте, всі обурилися, і у бляхаря силоміць забрали кухонний ніж. Він, коли нарізає, то створює на тарілці справжнісінький цвинтар. Якусь хвилю підшукували добровольця, зрештою, пані Лера закинула люб'язним голосом:

- Послухайте, це для пана Пуасона... Звісно, для пана Пуасона...

І оскільки товариство нібито не зрозуміло, вона додала з іще улесливішим наміром:

- Звичайно, це для пана Пуасона, він володіє зброєю.

І вона передала поліцейському кухонного ножа, якого тримала в руках. Усі за столом невимушено і схвально засміялися. Пуасон рівно, як військовий, схилив голову і поставив гуску перед собою. Його сусідки, Жервеза і пані Бош, відсунулися, аби він міг вільно рухати ліктями. Він розрізав неквапливо, широкими рухами, не відводячи очей від тушки, так ніби хотів

прибити її до дна таці. Пуасон встромив ножа в грудку, затріскотіли кісточки, а Лорільйо охопило патріотичне піднесення, і він вигукнув:

- Ого! Якби ж то це був козак!

- А ви билися з козаками, пане Пуасон? – спитала пані Бош.

- Ні, з бедуїнами, - відповів поліцейський, відрізаючи крильце. – Козаків більше немає.

Після цього запанувала глибока тиша. Обличчя видовжилися, а погляди слідкували за ножем. Пуасон влаштував сюрприз. Враз він завдав останнього удару, задня частина тушки відокремилася і стала сторчки, задерши гузно догори – це була єпископська митра. Тільки колишні військові вміють бути галантними у товаристві. А з гуски через широкий отвір у задку бухнув потік навару. Бош зареготав.

- Я купляю абонемент, щоби мені так надзюрали у рота, - пробелькотів він.

- От паскудник! – вигукнули дами. – Як можна бути таким паскудником?!

- Ні, я не знаю гидкішого чоловіка! – промовила пані Бош, розлючена більше за інших. – Стули писок! Чуєш?! Навіть солдафонам від тебе гидко... Ви ж знаєте, що все це треба з'їсти!

А в ту ж мить, посеред гамору, Клеманс наполегливо повторювала:

- Пане Пуасон! Послухайте, пане Пуасон!.. Лиште мені гузно, добре?!

- Дорогенька моя, гузно по праву ваше, - промовила пані Лера з притаманним їй стримано грайливим виглядом.

Тим часом, гуску було розрізано. Поліцейський дозволив товариству протягом кількох хвилин насолоджуватися єпископською митрою, а тоді покрав тушку на шматки і склав їх по берегах таці. Тепер можна було частуватися. Проте, дами розщипували сукні й скаржилися на спеку. Купо

вигукнув, що вони тут як вдома, і що вони засліплять сусідів. Він широко розчахнув двері на вулицю, і свято продовжувалося посеред туркотіння фіакрів і штовханини перехожих на тротуарах. Щелепи відпочили, в шлунку знову утворилася дірка, і вечеря продовжувалася – усі затято напалися на гуску. Саме очікування і споглядання розподілу тушки, як сказав дотепник Бош, спустило рагу та свинину до гомілок.

Ось тут було роботи виделкам! Тобто, ніхто із товариства не пригадував, аби ще колись свідомо зробив собі такий розлад шлунку. Велетенська Жервеза, спираючись на лікті, їла чималі шматки білого м'яса і не говорила, побоюючись зронити бодай один кавалочок. Їй було лишень трохи соромно перед Гуже: їй було неприємно виявляти себе такою ненажерливою, мов кицька. Зрештою, Гуже й собі добряче запихався, поглядаючи на неї, всю рожеву від їжі. До того ж, хоч і ласунка, вона залишалася такою милою і доброю! Вона не говорила, проте щомиті відволікалася, аби доглянути за татусем Брю і покласти йому на тарілку ніжний шматочок. Було навіть зворушливо дивитися, як ця ласунка витягає зі своєї порції краєчок крильця, аби віддати його старому, котрий зовсім не виглядав поціновувачем смаколиків і, опустивши голову, ковтав усе, отупілий від такого ненажерства – він, чий шлунок забув смак хліба. Лорільйо виміщували свою скаженість на печені: вони нажиралися на три дні, вони проковтнули б тацю, стіл та крамницю, аби водночас зруйнувати Кривульку. Усі дами хотіли кістяк: кістяк – це дамський шматочок. Пані Лера, пані Бош та пані Пютуа підчищали кісточки, а матуся Купо, котра обожнювала шию, виривала з неї м'ясо двома останніми зубами. А Віржині любила шкіру, особливо підсмажену, і усі люб'язно передавали їй свою шкіру, тож Пуасон кидав на дружину суворі погляди і наказував їй зупинитись, бо їй і так вже досить: одного разу, переївши смаженої гуски, вона протягом двох тижнів лишалася ліжку з роздутим животом. Але Купо

образився і передав Віржині вершечок стегенця, вигукуючи, що – до біса! – якщо вона його не обгризе, то вона не жінка. Чи ж гуска колись комусь нашкодила? Навпаки, гуска лікує хвороби селезінки. Її їдять без хліба, мов десерт. Він сам їв би її цілісіньку ніч і нічогісінько не відчув би. І, щоб повикаблчуватись, запхав собі до рота ціле стегенце. А Клеманс доїдала своє гузно, обсмоктувала його, приплямкуючи губами, і водночас ходила ходором на стільці від сміху через Боша, котрий тихенько нашіптував їй непристойності. Гей! До дідька! Дійсно, так і горб може вирости! Як буде, так і буде, чи не так? І якщо ти лиш час від часу потрапляєш на таку славу гультю, то треба бути останнім дурнем, аби не напхатися по самі вуха. Справді, було видно, як кендюхи поволі надимаються. Дами стали товстими, мов бочки. На цих ненажерах аж репалася шкіра! З розкритими ротами, з підборіддями, масними від жиру, їхні лица були подібні до дуп, і такі червоні, достоту мов дупи багатіїв, котрі лускають від розкошів.

А вино! Вино, мої малята, текло довкола столу так, як тече вода у Сені. Справжній струмок після дощу, коли земля спрагла. Купо наливав згори, аби побачити піну під червоним струменем. Коли літрова пляшка спустошувалася, він жартома перевертав її горлечком донизу і стискав його, достоту мов доярка коров'яче вим'я. Ще одній негритянці розтовкли пику! В кутку крамниці вищився стос мертвих негритянок – цвинтар пляшок, на який скидали сміття зі скатертини. Пані П'ютуа попрохала було води, але обурений бляхар власноруч поприбирав карафки. Хіба чесні люди п'ють воду? То вона хоче розвести жаб у животі? Склянки спорожнювалися одним махом, було чути, як перехилена рідина стікає в горлянках, нібито під час грози в ринвах шумить дощівка. Дощ лив, мов з відра, - з відра, що спершу відгонило старою бочкою, але до якого швиденько звикли, і так любенько, що під кінець дощівка почала смакувати горішком. Господи Боже мій! Недарма єзуїти кажуть, що сік

виноградної лози був славетним винаходом! Товариство схвально засміялося. Бо, зрештою, робітник не прожив би без вина, татусь Ной мусив посадити виноградник для бляхарів, кравців та ковалів. Вино змиває бруд і розслабляє після роботи, а ледащам горить у животі. Якщо котрийсь жартун пригостить тебе чарчиною, то хоч король від того і не стане твоїм дядьком, але увесь Париж належатиме тобі. У робітника, котрий горопашиться, у котрого немає і гроша, котрого зневажають буржуї, не так і багато приводів для радощів, а йому ще й дорікають тим, що він коли-неколи нализькується – виключно задля того, аби подивитись на життя крізь рожеві окуляри. А що? Хіба в таку мить йому не начхати на самого імператора? Може, імператор і собі залив очі, але однак на нього начхати, однак ми переможемо його тим, що ще більше нажлуктимосся і ще голосніше кепкуватимемо. До дупи дідькової тих панів! Купо їх усіх відправляє під три чорти! Він вважав, що жінки – справжні кралечки, він ляпав по своїй кишені, де видзвонювало три су, і реготався так, ніби перекидав лопатою монети у сто су. Навіть Гуже, зазвичай такий тверезий, залив собі за комір. Бошеві очиці звузилися, у Лорільйо зблякли, а з Пуасонового бронзового обличчя колишнього солдата злітали дедалі суворіші погляди. Вони вже були п'яні, мов чіп. І жіночки були в самий раз – о, вони ще тільки веселенькі! Чисте вино вдарило їм у щоки і змушувало роздягатися, тож вони помалу скидали своє причандалля. Одна Клеманс почала втрачати пристойність. Але враз Жервеза пригадала про шість пляшок дорогого вина – вона забула подати їх до гуски. Тож вона негайно їх принесла і поналивала склянки. Тоді Пуасон звівся зі склянкою в руці і проголосив:

- Я п'ю за здоров'я хазяйки.

Усе товариство звелось, гуркочучи стільцями. Простяглися руки, і посеред вигуків задзвеніли склянки.

- Зустрінемося тут за п'ятдесят років! – вигукнула Віржині.

- Ні-ні, - усміхаючись, відповіла зворушена Жервеза. – Я буду занадто старою. Годі бо! Настає день, коли ти будеш рада піти.

А тим часом крізь широко відчинені двері увесь квартал дивився на свято і долучався до нього. Перехожі спинялися в широких смугах світла, котрі падали на тротуар, і невимушено сміялися з того, що бачать, як ці люди завзято ласують. Візники, схиляючись на своїх сидіннях, ляскали батогами своїх шкап і, роззираючись, сипали дотепами: «Скажи-но, ти зовсім не платиш?.. Агов! Матінко! Яка ти товстенька! Я привезу тобі повитуху!..» Запах гуски веселив і потішав усю вулицю. Хлопцям з бакалійної крамниці здавалося, що вони самі на протилежному тротуарі їдять цю звірюку. Продавчиня фруктів і ковбасниця повсякчас виходили постояти на порозі своїх крамниць, аби понюхати повітря і облизати губи. Дійсно, уся вулиця потерпала від розладу шлунку. Обидві пані Кюдорж, мати й дочка, продавчині парасольок із сусіднього будинку, яких ніхто ніколи не бачив, тепер переходили вулицю одна за одною, кидаючи косі погляди, і були такі червоні, немов смажили млинці. Годинникар, сидячи за прилавком, більше не міг працювати, бо сп'янів, рахуючи пляшки вина, і виглядав вкрай схвильованим посеред веселих зозульок. Еге, із сусідів вже йде пара! – волав Купо. Навіщо ховатися? Товариство розгулялося і більше не соромилося того, що його бачать за столом. Навпаки, вигляд роззяв, які ласо ремигали, лестив їм і розпалював їх. Вони воліли вибити вітрину, виставити стіл на вулицю і там, перед очима усієї громади та посеред двигтіння бруківки, тішитися десертом. Адже на них не гидко подивитись, еге ж? Тому не потрібно замикатися, наче егоїстам. Купо, побачивши, що годинникар навпроти плюється монетами в десять су, здалека показав йому пляшку. Годинникар висловив згоду порухом голови, і бляхар приніс йому пляшку й склянку. На вулиці запанувало братерство. Товариство

почало чаркуватися з перехожими. Вони кликали приятелів, котрі виглядали добрими зухами. Ненажерство ширилося і котилося від дверей до дверей, тож увесь квартал довкола вулиці Золотої Краплини відгонив їдлом і хапався за живіт посеред бісівської вакханалії.

Вже якийсь час вуглярка, пані Вігуру, сновигала туди-сюди перед дверима пралі.

- Агов, пані Вігуру! Пані Вігуру! – горлало товариство.

Вона зайшла, дурнувато усміхаючись, уся замурзана і така товста, що сукня на ній репалася. Чоловіки любили її щипати, бо її можна ущипнути будь-де, але ніколи не зустрінеться кістка. Бош всадовив її коло себе і одразу ж з хитрим поглядом схопився під столом за її коліно. Проте вона, звична до цього, спокійно спорожнювала склянку вина і розповідала, що сусіди повисувалися з вікон, і що мешканці будинку починають сердитися.

- О! Це наша справа! – гукнув Бош. – Ми тут двірники, еге ж? І що, ми відповідаємо за спокій... Нехай тільки вони прийдуть поскаржитись, ми їх зустрінемо як слід.

У внутрішній кімнаті тільки-но відбулася запекла битва між Нана та Огюстін з приводу жаровні, яку вони обидві хотіли виквецяти хлібом. Протягом чверті години жаровня вистрибувала на кахляній підлозі і стукотіла, мов стара каструля. Тепер Нана лікувала малого Віктора, якому в горлі застрягла кістка: вона запхала свого пальця йому під підборіддя і змушувала його проковтнути великий шматок цукру, немов ліки. Вона щомить просила вина, хліба та м'яса для Етьєна і Поліни.

- На! Лусни! – гукала їй мати. – Дай мені нарешті чистий спокій!

Діти вже не могли ковтати, проте продовжували їсти, вистукуючи виделками ритм пісеньки, аби збадьоритися.

Проте, поміж гамору почалася розмова між татусем Брю і матусею Купо. Старі, зблідлі від їжі й вина, говорили про його синів, котрі загинули в Криму. Ах! Якби дітки були живі, він щодня мав би хліб. Але матуся Купо, у якої язик трохи заплітався, казала йому, схилившись:

- Ну ж бо! З дітьми стільки мороки! Ось я, я схожа на щасливу, правда ж? І що? Я частенько плачу... Ні, не треба хотіти дітей.

Татусь Брю погойдав головою.

- Мене вже ніде не хочуть для роботи, - шепотів він. – Я вже застарий. Коли я заходжу до майстерні, молоді сміються з мене і питаються, чи це я натирав черевики Генріху IV... Минулого року я ще заробляв тридцять су на день, коли фарбував міст. Треба було лежати на спині, а знизу текла річка. Відтоді я кашляю... Тепер все скінчилося, мене всюди виставляють за двері.

Він подивився на свої нещасні загрублі руки і додав:

- Це ясно, бо я ні на що не годен. Вони праві, я зробив би, як і вони... Бачите, лихо в тім, що я не помер. Так, це моя вина. Треба лягти й подохнути, якщо більше не можеш працювати.

- Справді, - сказав Лорільйо, слухаючи їх, - я не розумію, чому уряд не надає допомогу інвалідам праці... Днями я читав про це в газеті...

Але Пуасон вважав своїм обов'язком захистити уряд.

- Робітники – це не солдати, - проголосив він. – Притулок інвалідів – це для солдатів... Не треба вимагати неможливого.

З'явився десерт. Посередині стояв савойський бісквіт у вигляді башти, поруч з якою лежала диня, а в башту була встромлена штучна троянда, біля якої на залізному дротику гойдався метелик зі срібного паперу. Дві

гумові краплини всередині квітки імітували дві краплинки роси. Ліворуч у глибокій мисці плавала голівка творогу, а праворуч в іншій мисці лежали великі прив'ялі полуниці, які стікали соком. А ще лишався салат – залите олією лапате листя латука.

- Ну ж бо, пані Бош, - люб'язно припрошувала Жервеза, - ще трохи салату. Я ж знаю, що це ваша пристрасть.

- Ні-ні, дякую! Я його наїлась по саме нікуди, - відповіла консьєржка.

Праля розвернулася до Віржині, котра тримала палець у роті, буцімто хотіла помацати їжу.

- Справді, я вже повнісінька, - прошепотіла вона. – Вже немає місця. І шматочок не залізе.

- О, якщо ви трошки себе присилуєте, - усміхнувшись, продовжувала Жервеза. – Завжди знайдеться маленька дірочка. Салат можна їсти і без голоду... Ви ж не хочете, щоб він пропав?

- То ви його завтра зваріть, - порадила пані Лера. – Він смачніший вареним.

Дами відсапувалися і з жалем дивилися на салатницю. Клеманс розповіла, як одного дня проковтнула за обідом три пучечки листя настурції. Пані Пютуа була ще завзятіша: вона їсть цілу голівку латука, не розбираючи її. Вона їсть його просто так, тільки солить. Усі жили б самим салатом і купляли б собі його оберемками. Ця розмова виявилася помічною, і дами спорожнили салатницю.

- А я б вийшла на луки і стала б там рачки, - повторювала консьєржка, набивши рота.

З десерту лишень жартували. Десерт не рахується. Він з'явився трохи запізно, але то байдуже, його однак розцілюють. Якщо ти маєш вибухнути, наче бомба, то не можна дозволити, аби з тебе кепкували полуниці й пиріг. Зрештою, нема куди квапитися, часу предостатньо, попереду ціла ніч, як захочете. А поки що тарілки наповнилися полуницями і творогом. Чоловіки запалили люльки, і оскільки дороге вино було спорожнене, вони повернулись до літрових пляшок і водночас пили й курили. Проте, Жервезу попрохали одразу ж розрізати савойський бісквіт. Дуже галантний Пуасон звівся, узяв троянду і під оплески товариства подарував її хазяйці. Вона приколола її шпилькою зліва на груди – коло серця. А метелик пурхав з кожним їхнім рухом.

- Скажіть-но! – вигукнув Лорільйо, котрий тільки зараз зробив відкриття. – Та ми ж їмо на вашому робочому столі!.. Еге ж! За ним ще ніколи стільки не працювали!

Цей злий жарт мав великий успіх. Посипалися дотепні натяки: Клеманс з кожною ложкою полуниць промовляла, що соває праскою, пані Лера казала, що творог пахне крохмалем, а пані Лорільйо крізь зуби повторювала, що слухна думка – пошвидше прожирайте свої гроші на тих дошках, де їх так тяжко заробляли. Здіймався вихор сміху й вигуків.

Враз гучний голос закликав усіх до тиші. Бош, звівшись, по-молодецькому і зухвало заспівав «Вулкан кохання або солдат-спокусник».

Скільки красунечок я спокусив...

Перший куплет зустріли вибухом «браво!». Так-так, вони співатимуть! Кожен своє. Це найвеселіше. Товариство, спершись ліктями на стіл чи відкинувшись на спинки стільців, погойдувало головами у потрібних місцях і на приспівах випивало ковток вина. Ця тварюка Бош знався на жартівливих пісеньках. Він би й карафки розсмішив, так хвацько він

наспівував солдатські куплети, розчепіривши пальці і збивши капелюха на потилицю. Одразу ж після «Вулкану кохання» він розпочав «Баронесу Дурнокіз», котра завжди користувалася успіхом. Коли він дійшов до третього куплету, то озирнувся до Клеманс і прошепотів повільно й хітливо:

До баронеси з'їхалися гості,

Її сестрички там були,

Три чорняві і одна білява,

Очиці гарні у неї були.

І розпалене товариство взялося до приспіву. Чоловіки відміряли ритм постукуванням підборів, а дами взяли ножі і видзвонювали мелодію на склянках. І всі горлали:

До дідька! Заплатить нам хто?!

На чарку па..., па..., па...,

До дідька! Заплатить нам хто?!

На чарку па..., па..., па-а-рубкам!

Шибки крамниці видзвонювали, а від потужного подуву спеки розліталися муслінові завіси. Тим часом, Віржині вже двічі зникала, а, повернувшись, схилялась Жервезі до вуха і щось зовсім тихесенько переповідала. Повернувшись втретє, вона їй повідомила посеред гамору:

- Дорогенька! Він досі у ресторації Франсуа, вдає, що читає газету... Звісно, це викрутаси.

Вона говорила про Лантьє. Саме його вона вислідковувала. З кожним новим повідомленням Жервеза поважнішала.

- Він п'яний? – спитала вона у Віржині.
- Ні, - відповіла висока брюнетка. – Він якийсь підтоптаний. І саме це мене непокоїть. Га? Чому він так довго сидить у шику і не п'є?..
Господи! Господи! Хоч би не трапилось біди!

Глибоко стривожена прая благала її замовкнути. Неочікувано запала суцільна тиша. Пані Пютуа звелась і готувалася заспівати «На абордаж!» Гості мовчки і зосереджено дивилися на неї. Навіть Пуасон поклав люльку на край столу, аби ліпше чути. Невеличка і войовнича, вона трималася прямо, а її обличчя, оточене чорним очіпком, зблідло. З гордою впевненістю вона енергійно простягла вперед лівий кулак і бубоніла на диво низьким голосом:

Безстрашний капітан

Жене нас проти вітру!

Смерть ворогам!

Геть їх з цього світу!

Солдати! До гармат!

Ковтніть-но трохи рому!

Піратів, ворогів

Потопимо у морі!

Це вже серйозно. Клята баба! Вона так співа, що все бачиш перед собою. Пуасон, котрий подорожував морем, погойдував головою, аби підкреслити зміст пісні. Було зрозуміло, що вона відповідає почуттям пані Пютуа. Купо перехилився через стіл, аби розповісти, що якимось увечері, на вулиці Пуле, пані Пютуа надавала ляпасів чотирьом чоловікам, котрі хотіли її збезчестити.

Тим часом Жервеза разом з матусею Купо розносили каву, хоча савойський бісквіт ще не був з'їдений. Їй не дали сісти і гукали, що тепер її черга співати. Бліда на обличчі й знічена, вона спробувала заперечити. У неї навіть спитали, чи, бува, через гуску у неї не розпочалась бігунка. «*Ой, дайте мені поспати!*» - завела вона тихим і лагідним голосом. Коли вона дійшла до приспіву, до цього жадання сну, сповненого прекрасними мареннями, її повіки трохи опустилися, а її розгублений погляд губився в суцільній темряві по той бік вулиці. Одразу після цього Пуасон привітав дам рвучким порухом голови і проревів застільну пісню «Війна Франції». Але він співав, як незмащене колесо, і лиш останній куплет, патріотичний, мав успіх, бо співаючи про національний триколір, він дуже високо здіймав склянку, розгойдував нею і наприкінці вилив її прямисінько до широко розкритого рота. Далі пішли романси. Пані Бош заспівала баркаролу про Венецію і гондоли, пані Лорільйо – про Севілью і андалузок в болеро, а Лорільйо дочвалав до ароматів Аравії і кохання танцівниці Фатіми. Довкола масного столу, в повітрі, обважнілому від запахів із розладнаних кишечників, відкривалися золоті горизонти, проминали шиї із слонової кістки, ебенові коси, поцілунки під місяцем та під дзвін гітари, баядерки розсипали собі під ноги перлини й коштовні камені. Чоловіки отупіло курили люльки, а дами несвідомо усміхалися насолоді, бо усі вірили, що перебувають там, у далеких краях, і вдихають чудові пахощі. Коли Клеманс тремтливим голосом затуркотіла «Звийте гніздечко», це також дуже усіх потішило, бо нагадувало село, легкокрилих пташок, танці під деревами, квіти з медоносними пелюстками – зрештою, те, що всі бачили у Венсенському лісі в ті дні, коли ходили туди завалити тушкованого кролика. Віржині відновила веселощі «Моїм бідним любчиком»: вона імітувала маркітанку, спершись рукою в бік і відставивши ліктя, а іншою рукою, вигинаючи зап'ястя, удавано наливала чарчину. Тож після цього товариство умовило матусю Купо заспівати

«Мишку». Старенька відмовлялася, присягала, що не знає таких непристойних витівок, однак вже ж завела своїм слабким і тремтливим голоском. Її поморщене обличчя з маленькими жвакими очками підкреслювало натяки й переляк панни Ліз, яка, побачивши мишу, підхоплює свої спідниці. Увесь стіл засміявся. Дами вже не могли зберігати поважність і кидали на своїх сусідів блискучі погляди. Зрештою, це не була якась там бридота, не було жодного солоного слівця. Бош, аби розповісти, як воно насправді було, робив мишку вздовж гомілок вуглярки. Це могло би капосно скінчитись, якби Гуже, за поглядом Жервези, не закликав до тиші та поваги з наспівом «Прощавай, Абд-ель-Кадер», який прогукнув басом. От у кого міцна горлянка! З його гарної і широкої жовтої бороди нібито лунала мідна сурма. Коли він вигукнув: «О, моя подруго шляхетна!», маючи на увазі чорну кобилу вояка, серця застукотіли, і йому почали аплодувати ще до закінчення пісні, настільки голосно він волав.

- Ваша черга, таточку Брю! Ваша черга! – промовила матуся Купо. – Заспівайте вашої. Ну ж бо! Старі пісні найгарніші.

Товариство озирнулося до старого, наполягаючи і заохочуючи його. Але він, обважнілий, з нерухомим засмаглим обличчям, дивився довкола і буцімто не розумів. Його спитали, чи він знає «П'ять голосних». Він похнюпився. Він нічого не міг пригадати – усі пісні добрих старих часів перемішалися в його макітрі. І коли вже його вирішили залишити в спокої, він нібито пригадав і промекав, мов із бочки:

Тру-ля-ля! Тру-ля-ля!

Тру-ля-ля! Тру-ля-ля! Тру-ля-ля!

Його обличчя пожвавилось – цей приспів мав пробудити в ньому далекі радощі, якими він ласував наодинці, з дитячою веселістю вслухаючись у свій дедалі глухіший голос.

Тру-ля-ля! Тру-ля-ля!

Тру-ля-ля! Тру-ля-ля! Тру-ля-ля!

- Послухайте, дорогенька, - прошепотіла Віржині на вухо Жервезі, - знаєте, я тільки-но звідти. Воно мені муляло... Так ось, Лантьє ушився із шинку Франсуа!
- Ви його на вулиці не перестріли? – спитала прая.
- Ні, я йшла швидко, я й не думала роззиратись.

Проте Віржині, звівши очі, затнулась і приглушено зойкнула.

- Господи Боже мій!.. Він там, на протилежному тротуарі. Він дивиться сюди.

Жервезі перехопило подих. Однак, вона наважилася позирнути. На вулиці зібралися люди, аби послухати спів товариства. Продавці-бакалійники, ковбасниця та годинникар зібралися докупити, немовби публіка на спектаклі. Були там і військові, і міщани в сурдутах, а три маленькі дівчинки п'яти чи шести років, тримаючись за ручки, дивилися дуже поважно і зачудовано. Справді, Лантьє стовбичив там, у першому ряду, і спокійненько слухав та дивився. Безсумнівно, це викрутас. Жервеза відчула, як їй від ніг до серця підіймається холод, вона більш не наважувалася поворухнутись, а татусь Брю все выводив:

Тру-ля-ля! Тру-ля-ля!

Тру-ля-ля! Тру-ля-ля! Тру-ля-ля!

- Та ні, мій старенький, досить! – сказав йому Купо. – Ви знаєте все?.. Ви нам заспіваєте якось іншим разом, га? Коли ми всі будемо дуже веселі.

Зачувся сміх. Старий вмовк, обвів блідими очима стіл і набрав вигляду замисленої шкапи. Каву допили, і бляхар знову замовив вина. Клеманс повернулася до полуниць. На якусь мить пісні вмовкли, і розмова зайшла про жінку, яку зранку знайшли повішеною в сусідньому будинку. Надійшла черга пані Лера, але вона мусила підготуватись. Вона вмочила кінець своєї хустини у склянці води і витерла собі скроні, бо їй було занадто парко. Потім вона попросила краплинку горілки, перехилила її і довго витирала собі губи.

- «Дитинка Божа», чи не так? – прошепотіла вона. - «Дитинка Божа...»

Висока, мухоподібна, з кістлявим носом і квадратними плечима жандарма, вона завела:

Дитинка загублена, матінкою полишена,

В місці святому завжди притулок знайде.

Бог усе бачить з небес, її захистить, проведе.

Дитинка загублена, дитинка Божа.

На деяких словах її голос тремтів і розтягав вологі ноти. Вона зводила очі до неба, а правою рукою розгойдувала перед грудьми і зворушливим жестом притискала її до серця. І Жервеза, закатована присутністю Лантьє, не змогла стримати плачу. Їй здавалося, що ця пісенька переповідає її горе, що вона і є цією загубленою та залишеною дитиною, яку Бог візьме під свій захист. Дуже п'яна Клеманс враз розридалася. Поклавши голову на край столу, вона глушила схлипування у скатертині. Запанувала моторошна тиша. Дами повитягали носові хустинки і, не ховаючись та

віддаючи повагу свої почуттям, витирали очі. Чоловіки схилили голови і, не відводячи погляду, дивилися перед себе й кліпали очима. Пуасон, задихаючись, так стискав зуби, що двічі зламав кінчик своєї люльки і, не перестаючи курити, спльовував уламки на підлогу. Бош і далі тримав руку на коліні вуглярки, але вже не щипав її, захоплений туманними докорами та повагою, а по його щоках стікали дві великі сльози. Ці гуляки були прямі, мов правосуддя, і ніжні, мов ягнята. І не кажіть, вино витікало їм з очей. Коли повторився приспів, ще повільніший та сльозливіший, ніхто вже не стримувався, усі плакали у свої тарілки, мов телята, а розчулення так розпирало їх, що вони мусили розстібати одяг на животі.

Проте Жервеза та Віржині мимоволі не відводили поглядів від протилежного тротуару. Пані Бош також помітила Лантьє і тихо скрикнула, продовжуючи вмиватись сльозами. На обличчях трьох жінок з'явився неспокій, і вони несамохіть обмінювалися порухами голови. Господи! Якщо Купо озирнеться, якщо Купо його побачить! Ото буде побоїсько! Ото буде різанина! Вони виглядали так, що бляхар кінець кінцем спитався:

- На що ви там так витріщаєтесь?

Він перехилився і упізнав Лантьє.

- До дідька лисого! Це вже занадто! – пробурмотів він. – От бісів лайдак! От бісів лайдак!.. Ні, це вже занадто, з цим треба покінчити...

Він зводився, белькочучи жажливі прокляття, але Жервеза тихо благала його:

- Послухай, благаю тебе... Лиш ножа... Зостанься на місці, не роби лиха.

Віржині мусила забрати у нього ножа, який він схопив зі столу. Проте, вона не змогла перешкодити йому вийти і наблизитись до Лантьє. Товариство,

дедалі більше розчулене, нічого не бачило і плакало ще гіркіше, а пані Лера співала з таким виглядом, аж серце краялось:

*Згубили сирітку, згубили,
Не чули слабкий голосок,
Лиш вітер й дерева почули.*

Остання строфа пронеслася, мов скорботне завивання бурі. Пані Пютуа, котра саме пила, була така зворушена, що перекинула склянку вина на скатертину. А Жервеза скам'яніла від жаху. Вона притискала стиснений кулак до губ, щоб не закричати, і у відчаї кліпала очима, очікуючи з миті на мить, як один з чоловіків упаде посеред вулиці вбитий. Віржині та пані Бош теж спостерігали за цією сценою з безмежною зацікавленістю. Купо, запаморочившись від свіжого повітря, хотів було кинутися на Лантьє, але замало не сів у рівчак. А той, тримаючи руки в кишенях, тільки відсунувся. Тепер двоє чоловіків волали один на одного. Бляхар як слід крив свого суперника, називав його паршивою свинею і казав, що зжере його потрохи. Було чути скажені виляски голосів, миготіли злісні жести, немовби вони хотіли відважити таких ляпасів, від яких їм повикручувало б руки. Жервеза, мліючи, заплющила очі, бо це тривало вже задовго, і їй здавалося, що вони ось-ось повідгризають один одному носи, настільки близько вони стояли, лице до лица. Далі вона вже нічого не чула, тож розплющила очі і аж заніміла, побачивши, що вони спокійненько балакають.

Туркітливий і сльозливий голос пані Лера звучав гучніше, вона розпочала новий куплет:

*А зранку бідненьке дитятко
Знайшли у снігу ледь живе...*

- Є ж такі злокапосні жінки! – промовила пані Лорільйо посеред загального схвалення.

Жервеза перекинулася поглядами з пані Бош та Віржині. То все владналося? Купо й Лантьє і далі балакали на краю тротуару. Вони ще перекидалися образами, але з дружнім виразом. Вони називали один одного «клятою тварюкою» таким тоном, у якому прокльовувалася парость ніжності. Роззяви витріщалися на них, тож вони почали помалу прогулюватися пліч-о-пліч уздовж будинків, розвертаючись що десять кроків. Між ними точилася дуже жвава розмова. Враз Купо нібито знову розгнівався, а інший усе заперечував, змушував умовляти себе. Купо сам підштовхнув Лантьє, змусив його перетнути дорогу і зайти до крамниці.

- Кажу ж, це від щирого серця! – горлав він. – Випийте з нами склянку вина... Чоловіки – то чоловіки, правда? Ми зроблені так, щоб порозумітись...

Пані Лера завершувала останній приспів. Дами повторювали хором, втираючись носовичками:

Дитинка загублена, дитинка Божя.

Співачка сіла, вдаючи, що геть розбита, і її щиро хвалили. Вона попросила щось випити, бо вклала в цю пісню забагато почуттів, хоча завжди боїться порвати собі нерви. Водночас усі за столом впірили погляди у Лантьє, який спокійненько сів біля Купо і з'їв останній шматок савойського бісквіта, вмочуючи його у вино. Ніхто, крім Віржині та пані Бош, не знав його. Лорільйо унюхали щось підозріле, але нічого не зрозуміли і тому вдавали зверхність. Гуже помітив почуття Жервези і косо поглядав на прибульця. Западала незручна мовчанка, тож Купо сказав попросту:

- Це приятель.

І звернувся до дружини:

- Ну ж бо, поворушись!.. Може, ще є гаряча кава.

Жервеза лагідно й отупіло споглядала то на одного, то на іншого. Спершу, коли чоловік заштовхав її колишнього коханця до крамниці, вона обхопила голову руками тим самим інстинктивним жестом, як і під час грози від кожного удару грому. Їй це здавалося неможливим, стіни впадуть і розчавлять усіх присутніх. Але побачивши, що обидвоє сидять за столом, хоча при цьому не поворухнулася навіть муслінова фіранка, вона враз почала вважати це природною річчю. Гуска трохи заважала їй – вочевидь, вона її з'їла забагато, і це перешкоджало їй міркувати. Жінка, обважніла від щасливих лінощів, завалилася на край столу і мала єдине бажання – аби її не дратували. Господи! Нащо псувати собі кров, якщо інших це не обходить і якщо усі історії владналися самі собою так, що усі залишилися задоволені? Вона звелася, аби перевірити, чи лишилася кава.

У внутрішній кімнаті діти вже спали. Зизоока Огюстін тероризувала їх протягом усього десерту: цупила у них полуниці та залякувала їх жахливими погрозами. Тепер, геть хвора й бліда, вона сиділа навпочіпки на низькому ослінчику і нічого не казала. Товстушка Поліна схилила голівку на плече Етьєна, котрий і сам заснув, поклавши голову на стіл. Нана сиділа коло ліжка, біля Віктора, притискала його до себе, обхопивши йому рукою шию. Розіспана, із заплющеними очима, вона без упинку тихенько повторювала:

- Ой, мамусю, у мене вава... Ой, мамусю, у мене вава...

- Ото дідько! – пробурмотіла Огюстін, заледве тримаючи голову. – Та вони нажлуктилися. Вони співали як дорослі.

Побачивши Етьєна, Жервеза спинилась, мов оглушена. Вона відчувала, як задихається на саму думку про те, що батько цього хлопчика зовсім поруч їсть пиріг і навіть не виявив бажання поцілувати дитину. Вона вже було вирішила розбудити Етьєна і принести його на руках до крамниці. Проте, вона знову подумала, що значно ліпше, коли все так спокійно владналося. Безперечно, буде непристойно, якщо зіпсується кінець вечері. Вона повернулася з кавником і подала склянку кави Лантьє, котрий, схоже, зовсім не цікавився нею.

- Тепер моя черга, - пробелькотів Купо, якому язик заплітався. – Еге! Мене залишили на солодке... А що як заспівати «Ото свинський хлопець».

- Так-так, «Ото свинський хлопець»! – вигукнув увесь стіл.

Знову здійнявся галас, і про Лантьє усі забули. Дами наготували ножі та склянки, аби акомпанувати на приспіві. Усі зарані усміхалися, поглядаючи на бляхаря, котрий, стоячи біля столу, хвацько розгойдувався. Він почав хрипким голосом старої жінки:

Як зранку я з ліжка встаю

І серденько в мене стриба,

Я на базар швиденько біжу,

Там рибки на чотири су куплю.

Але не дійшов, у шинок зайшов.

Ото свинський хлопець!

Усі нестримно веселилися. Дами, видзвонюючи склянками, підхопили хором:

Ото свинський хлопець!

Ото свинський хлопець!

Тепер уся вулиця Золотої Краплини долучилась до них. Квартал горлав «Ото свинський хлопець»! А навпроти годинникар, продавці-бакалійники, ковбасниця та зеленярка, які знали пісню, підхопили приспів, лясаючи одне одного по плечу задля сміху. Дійсно, уся вулиця сп'яніла. Лиш від одного святкового перегару, що линув із крамниці Купо, люди на тротуарах починали писати вісімки. Треба сказати, що о цій порі ті, котрі сиділи за столом, були добряче п'яні. Від першої склянки вина, після юшки, сп'яніння помалу зростало. Тепер це був справжнісінький квітник: усі блищали, усі лускали від їжі в рудому тумані, де тліли дві лампи. Виляски цієї велетенської забави перекривали торохкотіння останніх повозів. Прибігли двоє поліцейських, котрі вирішили, що почався заколот. Але, побачивши Пуасона, привітались переморгуванням. Вони поволі пішли геть, пліч-о-пліч, уздовж чорних будинків.

Купо взявся до наступного куплета:

В неділю я на танці пішов

Із дядечком, з тіткою,

Випити чарку зайшов.

Чому, чому я пішов?!

Ото свинський хлопець!

Ото свинський хлопець!

У теплому й тихому нічному повітрі здійнявся такий галас, що будинок затріскотів, а співаки аплодували самі собі, бо хіба ще хтось зможе горлати гучніше, ніж вони?

Ніхто з товариства так і не зміг пригадати, як саме скінчилося свято. Мало бути дуже пізно, ось і все, бо з вулиці навіть кішки зникли. Можливо, вони все ж танцювали довкола столу, тримаючись за руки. Все потонуло в рудому тумані, в якому вистрибували червоні обличчя, регочучи від вуха до вуха. Безперечно, під кінець вони взялися пити вино по-французьки – із миски. Ось тільки ніхто не був певен, чи котрийсь із них не втнув жарту і не насипав солі до склянок. Діти мусили самотійно роздягатись і вкладатись спати. Зранку пані Бош хизувалася тим, що відважила Бошеві пару штурханів у кутку, де він занадто близько балакав з вугляркою. Але Бош нічого не пригадував і вважав, що це дотеп. Усі зійшлися на тому, що поведінка Клеманс була геть непристойною – цю дівчину вочевидь неможливо запрошувати: вона зрештою показала усе, що мала, а після цього так обригалася, що зіпсувала муслінову фіранку. Чоловіки для цього принаймні виходили на вулицю, а Лорільйо та Пуасон, у яких розладналися шлунки, добігли аж до крамниці ковбасника. Гарно виховану людину одразу видно. Наприклад, такі дами, як пані Пютуа, пані Лера та Віржині, почуваячись зле від спеки, простісінько вийшли до внутрішньої кімнати, аби зняти корсет. Віржині навіть хотіла на якусь мить прилягти на ліжку, аби запобігти поганим наслідкам. Потім товариство нібито розтануло, гості поодинці випаровувалися, проводжали один одного, гублячись у чорних нетрях кварталу, доки лунав фінальний галас – затята суперечка між Лорільйо та вперте й моторошне «тра-ля-ля» татуся Брю. Жервеза була певна, що Гуже, прощаючись, розридався. Купо і далі співав. А Лантьє мусив залишатись до самого кінця, вона навіть відчула подих на своєму волоссі в ту мить, коли вже не могла сказати, чи це був подих Лантьє, чи спекотної ночі.

Пані Лера відмовилася в такий час повертатись до кварталу Батіньоль, тож із ліжка зняли матрац і, відсунувши стола, поклали його для неї в

кутку крамниці. І вона спала там, посеред недоїдків вечері. Доки Купо спали важким сном, перетравлюючи свято, сусідська кішка скористалася відчиненим вікном і всю ніч гризла гусячі кістки – завершувала похорон птиці, тихесенько хрупочучи своїми тоненькими зубками.

VIII

Наступної суботи Купо не прийшов вечеряти, але близько десятої привів Лантьє. Вони разом їли баранячу ніжку в кафе-концерті «У Тома», на Монмартрі.

- Не сварися, моя благовірна, - белькотів бляхар. – Бачиш, ми чемненькі... О, від нього жодної небезпеки, він вміє настановити на путь істинний.

І Купо розповів, як вони перестрілися на вулиці Рошшуар. Після вечері Лантьє відмовився перехилити чарку в кафе «Чорна куля» і сказав, що як ти одружений з доброю і чесною жінкою, то не слід тинятися по усіляких танцюльках. Жервеза слухала, злегка усміхаючись. Звісно ж, вона й не думала сваритися, вона для цього була занадто знічена. Після свята вона очікувала, що одного дня знову побачить колишнього коханця. Проте, в такий час, коли вона думала вкладатися до ліжка, раптова поява двох чоловіків здивувала її. Тремтливими руками вона поправляла коси, що розсипалися довкола шиї.

- Ти ще не знаєш, - продовжував Купо. – Він такий делікатний, що відмовився перехилити склянку в місті, тож давай нам чарчину... Еге! Ти нам це винна!

Робітниці вже давно пішли, матуся Купо і Нана тільки-но вклялися спати. Тому Жервеза, котра на момент їхньої появи готувалася затуляти віконниці, залишила крамницю відчиненою і принесла на край робочого

столу склянки та залишки коньяку в пляшці. Лантьє і далі стояв і уникав говорити безпосередньо до неї. Проте, коли вона наливала йому чарку, він вигукнув:

- Прошу, пані, лиш одну сльозиночку.

Купо позирнув на них і висловився руба: нащо вони грають дурника?! Минуле – це минуле, еге ж? Якщо і через дев'ять, і через десять років плекати образу, то врешті-решт ні з ким буде забалакати. Ні-ні! У кого, як не у нього, щире серце?! Перш за все, він знає, з ким має справу: з чесною жінкою і з чесним чоловіком – двома друзями, як-не-як! Він спокійний, бо знає їхню чесність.

- Так, звісно... Звісно... – повторювала Жервеза, опустивши повіки і не розуміючи, що каже.
- Відтепер це сестра, тільки сестра! – в свою чергу пробурмотів Лантьє.
- До дідька! Потисніть одне одному руки! – крикнув Купо. – І до дідька лисого буржуїв! Якщо ти добрий зух, то, що не кажіть, ти вартий більше за мільйонерів. Для мене перш за все – дружба, і нема нічого більшого за дружбу.

Розчулений, він із такою силою бив себе у живіт, що його мусили заспокоювати. Тож вони втрюх мовчки почаркувалися і випили свої краплинки. Після цього Жервеза могла спокійно роздивитися Лантьє, бо під час святкової вечері вона бачила його крізь туман. Він погладшав, став повним та кругленьким, його руки й ноги через низький зріст здавалися важкими, а риси його обличчя хоча й опухли від ледачого життя, проте залишилися гарними. Він і досі ретельно доглядав за своїми тонкими вусиками, тож виглядав саме на свій вік – тридцять п'ять років. Того дня він був, наче пан, у сірих штанах, темно-синьому пальті та круглому

капелюсі. У нього навіть був годинник на срібному ланцюжку, на якому висів перстень – на спомин.

- Я йду, - повідомив він. – Я мешкаю у чорта на рогах.

Він уже вийшов на тротуар, але бляхар покликав його і змусив пообіцяти, що він ніколи не проходитиме повз їхні двері, не сказавши їм добридень. Жервеза тим часом непомітно зникла і повернулася, штовхаючи поперед себе Етьєна, в одній сорочці і з заспанним обличчям. Хлопчик усміхнувся і потер очі. Але помітивши Лантьє, він затремтів, знітився і кидав стривожені погляди на матір та Купо.

- Ти не пізнаєш цього чоловіка? – спитав той.

Хлопчик, не відповідаючи, опустив голову. Потім він зробив легенький порух, аби сказати, що упізнав цього пана.

- Ну то не стій, наче бовдур, підійди, поцілуй його.

Лантьє поважно і спокійно чекав. Коли Етьєн вирішив наблизитись, то він зігнувся, підставив обидві щоки, а тоді сам залишив довгий поцілунок на лобі дитини. Хлопчик наважився подивитись на свого батька, проте враз вибухнув риданнями і втік, мов божевільний, а Купо злісно лаявся вслід йому і називав його дикуном.

- Це через почуття, - промовила бліда Жервеза, тремтячи, як і дитина.

- О, він зазвичай дуже лагідний, дуже чемний, - пояснював Купо. – Я його виховав як слід, ось побачите... Він до вас звикне. Він має познайомитися з людиною... Зрештою, навіть задля цього хлопчика ми не могли б увесь час залишатись у сварці, еге ж? Ми мали б зробити це задля нього ще казнаколи, бо я радше дозволю відрубати собі голову, аніж перешкоджатиму батькові зустрічатися зі своєю дитиною.

У зв'язку з цим він запропонував прикінчити пляшку коньяку. Вони втрьох знову почаркувалися. Лантьє не дивувався і залишався цілковито спокійним. Перш ніж піти, він забажав виявити ввічливість до бляхаря і категорично наполіг, що зачинить крамницю разом з ним. Потім, задля охайності обтрусивши руки, він побажав подружжю доброї ночі.

- Гарних вам снів. Я спробую встигнути на омнібус... Обіцяю, що незабаром повернусь.

Починаючи від цього вечора, Лантьє частенько зазирає на вулицю Золотої Краплини. Він з'являвся, коли бляхар був удома, з порогу питався у нього про новини, вдаючи, що прийшов виключно задля нього. Тоді сідав біля вітрини, завжди у пальті, поголений та доглянений, і чемно розмовляв з манерами чоловіка, котрий отримав освіту. У такий спосіб Купо потроху дізнавалися подробиці його життя. За останні вісім років він якийсь час керував капелюшною фабрикою, а коли його спитали, чому він залишив це місце, то обмежився розповіддю про шахрайство співвласника, його земляка-харцизяки, який прогуляв підприємство з жінками. Проте, колишній титул хазяїна залишився на його особі, достоту мов шляхетність, котрої неможливо позбутися. Він постійно розповідав, що от-от укладе блискучу угоду, про капелюшні майстерні, що мають відкритись, і тоді йому буде довірено велетенський капітал. А тим часом він абсолютно нічогосінько не робив, проходжався проти сонечка, запхавши руки до кишень, мов буржуа. У ті дні, коли він скаржився і йому наважувалися повідомити про фабрику, котра шукає робітників, він відповідав з усміхненим співчуттям: він не збирається горопашити на інших і помирати з голоду. Однак, цей зух, як казав Купо, не міг жититися самим повітрям. О, це хитрюга, він уміє влаштовуватись, він має розважатися якоюсь комерцією, бо у нього завжди сита пика, йому потрібні гроші на тонку білизну та на краватки, як у аристократа. Одного ранку, на бульварі

Монмартр, бляхар бачив, як вуличний чистій глянсував черевики Лантьє. В дійсності ж Лантьє, дуже балакучий щодо інших, замовкав або починав брехати, коли мова заходила про нього. Він навіть не хотів сказати, де мешкає. Ні, він живе у свого приятеля, у чорта на рогах, доки не знайде чудове місце. Він заборонив приходити до нього в гості, бо його ніколи не буває вдома.

- На мене одного завжди буде десять пропозицій, - частенько пояснював він. – Ось тільки не варто зв'язуватися з конторами, де залишатимешся менше двадцяти чотирьох годин... Скажімо, одного понеділка я пішов працювати до Шампйона, на Монруж. Ввечері Шампйон почав допикати мені політикою – у нього не такі переконання, як у мене. І що ж? У вівторок зранку я втік, бо, що не кажіть, а ми живемо не в часи рабства, і я не хочу продаватися за сім франків на день.

Розпочався листопад. Лантьє галантно приносив букети фіалок і роздавав їх Жервезі та робітницям. Його візити потроху частішали, тепер він приходив майже щодня. Він нібито збирався завоювати дім та увесь квартал. Спочатку він спокусив Клеманс і пані Пютуа, котрим, не зважаючи на вік, приділяв підкреслену увагу. За місяць обидві робітниці обожнювали його. Боші, котрим дуже лестило те, що він заходив до них у двірницьку привітатися, були у захваті від його ввічливості. А Лорільйо, дізнавшись, ким є цей пан, який з'явився на іменинах під час десерту, спершу виригали тисячі жахіть супроти Жервези за те, що вона наважилася у такий спосіб завести цього типа до своєї родини. Але одного дня Лантьє зайшов до них і так гарно зарекомендував себе, замовивши ланцюжок для знайомої дами, що вони припросили його сісти і тримали цілу годину, зачаровані його розмовою. Вони навіть питали себе, як настільки вишуканий чоловік міг жити разом з Кривулькою. Тобто, візити Лантьє до Купо більш нікого не обурювали і здавалися природними, настільки він

зумів завоювати добре ставлення усієї вулиці Золотої Краплини. Тільки Гуже залишався похмурим. Якщо він сидів у крамниці, коли приходив Лантьє, то одразу ж йшов до дверей, аби не бути зобов'язаним починати знайомство з цією особою.

Тим не менш, посеред цього захвату і ніжності щодо Лантьє, Жервеза перші тижні залишалася глибоко стурбованою. Їй пекло в животі так само, як і того дня, коли Віржині зробила їй зізнання. Непереборний страх огортав її від того, що вона може виявитись безсилою тоді, коли він одного вечора застане її саму і спробує поцілувати. Вона забагато думала про нього, вона була занадто переповнена ним. Але, бачачи його таким пристойним, вона поволі заспокоювалася, бо він навіть не дивився їй в очі і жодного разу не торкнувся її бодай пальцем, коли інші відверталися. А Віржині, котра буцімто читала її думки, соромила її за такі ниці припущення. Чому вона тремтить? Адже годі зустріти чемнішого чоловіка. Звісно, їй більш нема чого боятися. І одного дня висока брюнетка облаштувала усе таким чином, аби заштовхнути їх обох у куток і завернути розмову на почуття. Лантьє, ретельно добираючи слова, поважно заявив, що його серце померло і він хоче присвятити себе виключно щастю свого сина. Він ніколи не говорив про Клода, котрий досі жив на півдні. Щовечора він цілував Етьєна в лоб і не знав, що сказати, якщо хлопчик залишався перед ним, а тоді забував про нього, аби обсипати Клеманс компліментами. Тому заспокоєна Жервеза відчувала, як у ній помирає минуле. Присутність Лантьє стерла її спогади про Пласан і готель «Бонкьор». Постійно бачачи його, вона вже не мріяла про нього. Її навіть охоплювала огида на думку про їхні давнішні стосунки. О, це скінчилось, остаточно скінчилось. Якщо він одного дня попросить її про це, вона відповідь йому парою ляпасів і розповість про все чоловікові. І вона знову

з неймовірною ніжністю і без жодних докорів міркувала про щирю дружбу Гуже.

З'явившись одного ранку в майстерні, Клеманс розповіла, що напередодні, близько одинадцятої, вона зустріла пана Лантьє під ручку з якоюсь жінкою. Вона повідомила про це дуже непристойними словами і додала злобні пояснення, аби побачити, що станеться з обличчям хазяйки. Так, пан Лантьє чалапав вулицею Нотр-Дам-де-Лорет, а жінка – то була білявка, одна з напівдохлих курв, що волочаться бульварами з голим задом під шовковою сукнею. Тож Клеманс, задля жарту, пішла слідом за ними. Хльорка зайшла до ковбасника і купила креветок та шинки. А тоді на вулиці Рошфуко Лантьє стовбичив на тротуарі, перед будинком, нібито опинився там випадково, а сам чекав, доки краля, котра зайшла досередини одна, подасть йому з вікна знак, що можна заходити. Проте Клеманс даремно додавала бридкі коментарі, Жервеза і далі спокійненько прасувала білу сукню. Коли-не-коли від цієї історії у неї на губах грала легка усмішка. Ці провансальці, казала вона, усі дуріють від жінок: вони їм завжди потрібні, вони б їх лопатою з-під сміття вигрібали. А ввечері, коли прийшов капелюшник, вона розважалася тим, що кпила з Клеманс, котра заінтригувала її блондинкою. Зрештою, йому, схоже, лестило те, що його побачили. Господи! Це його давня подруга, з якою він досі іноді зустрічається, якщо це нікому не заважає. Це шикарна дівчина, у неї палісандрові меблі. І він перелічив її колишніх коханців: віконт, багатий продавець фаянсу, син нотаріуса. Він любить жінок, які гарно пахнуть. Він тицяв Клеманс під носа, хустинку, яку йому напарфумила коханка, але тут зайшов Етьєн. Тож він знову став поважним, поцілував хлопчика і додав, що такі жарти не мають наслідків, а серце його померло. Жервеза, схилившись над роботою, схвально погойдала головою. Проте, Клеманс не припинила злісні напади, бо ж добре відчула, як Лантьє, вдаючи, що нічого

не сталось, двічі чи тричі ущипнув її, і вона згорала від ревнощів через те, що не смердить мускусом, як та бульварна курва.

Коли надійшла весна, Лантьє вже почувався у Купо як вдома і розповідав, що переселиться до їхнього кварталу, аби бути ближче до друзів. Він хотів мебльовану кімнату в пристойному будинку. Пані Бош і сама Жервеза обнишпорили увесь квартал у пошуках такої кімнати. Вони обшукали сусідні вулиці, але капелюшник був вибагливим: він бажав просторий двір, він вимагав перший поверх – зрештою, усі можливі зручності. Тепер щовечора, зайшовши до Купо, він нібито вимірював висоту стелі, вивчав розташування кімнат і мріяв про подібне житло. О, він не просив би іншого, він радо влаштував би собі нірку в цьому спокійному і теплому куточку. І щоразу він завершував огляд такою фразою:

- До дідька! Як ви все ж гарно влаштувалися!

Одного дня, коли Лантьє під час вечері у пралі зронив ці слова за десертом, Купо, котрий вже був з ним на ти, раптом вигукнув до нього:

- То і лишайся тут, моя курочко, якщо серце тобі це каже... Ми влаштуємося...

І він пояснив, що кімната для брудної білизни, якщо її прибрати, буде гарною спальнею. Етьєн спатиме у крамниці, на матраці, який покладуть долі, от і все.

- Ні-ні, - заперечив Лантьє. – Я не можу на це погодитись. Вам це занадто заважатиме. Я знаю, що це від щирого серця, проте ми увесь час наступатимемо одне одному на п'яти... Ви ж знаєте, кожен має почуватися вільним. Мені треба буде проходити через вашу спальню, а це не завжди зручно.

- Ото тварюка! – продовжував бляхар, задихаючись від сміху і ляпаючи по столу, аби прочистити горло. – Він увесь час думає про свинство!.. Ото ще дурне дурило. Але ми ще ті винахідники! Хіба ні? У тій кімнаті два вікна. І що? Ми одне опустимо до підлоги і зробимо двері. Тепер розумієш? Ти заходиш через двір. Ми навіть замуруємо двері між кімнатами, якщо захочемо. Ніхто нічого не побачить: ти у себе, ми у себе.

Запала тиша, і капелюшник пробурмотів:

- А, ну якщо так, то я нічого не кажу... Але ні, однак я занадто обтяжу вас.

Він уникав дивитися на Жервезу, проте, безсумнівно, чекав на її слово, аби погодитись. Але вона цілком розгубилася від пропозиції свого чоловіка: не тому, що думка про те, що Лантьє житиме з ними, глибоко ображала чи хвилювала її, але вона питала себе, де тоді складатиме брудну білизну. А бляхар тим часом нахвалював переваги такого облаштування – комірне у п'ятсот франків на рік завжди було задорогим. І що? Товариш платитиме їм за повністю умебльовану кімнату двадцять франків на місяць. Для нього це не буде задорого, а їм допоможе в ті дні, коли треба буде платити чинш. Він додав, що особисто наварганить під їхнім ліжком велику скриню, куди можна буде запхати брудну білизну з усього кварталу. Жервеза, вагаючись, немовби питалася поглядом у матусі Купо, котру Лантьє кілька місяців тому підкорив тим, що приносив їй пігулки, якими вона лікувала нежить.

- Звісно, ви нам не заважатимете, - нарешті відповіла вона. – Ми знайдемо спосіб влаштуватись...

- Ні-ні, дякую, - повторив капелюшник. – Ви занадто добрі, я не хочу зловживати.

Цього разу Купо вибухнув. Чи довго він клеїтиме дурня?! Йому ж бо кажуть, що це від щирого серця! Він ще зробить їм послугу, чи він це розуміє?! А тоді проревів розлюченим голосом:

- Етьєне! Етьєне!

Хлопчик заснув, спершись на стіл. Він рвучко звів голову.

- Послухай, скажи, що ти хочеш... Так, цьому месьє. Скажи йому голосненько: «Я хочу!»

- Я хочу! – пробелькотів Етьєн, якому язик заплітався зі сну.

Усі засміялася, проте Лантьє швидко набрав звичайного поважного та зосередженого вигляду. Він через стіл потис руку Купо і промовив:

- Я згоден... Це зі щирої дружби з обох сторін, чи не так? Так, я згоден заради дитини.

Назавтра, коли власник, пан Мареско, зайшов на годину до помешкання Бошів, Жервеза заговорила з ним про цю справу. Він спершу стривожився, відмовлявся, гнівався, немовби вона просила його знести ціле крило будинку. Але, уважно оглянувши усе на місці, подивившись вгору, аби оцінити, чи не нашкодить це горішнім поверхам, він зрештою дав дозвіл за умови, що не сплачуватиме жодних витрат. Купо мали підписати йому папір, у якому зобов'язувалися відновити приміщення у первісному стані після завершення їхнього договору оренди. Того ж вечора Купо привів своїх приятелів – муляра, столяра та маляра – добрих зухів, які зляпають цю дурничку після роботи, аби лиш зробити йому добру послугу. Встановлення нових дверей та прибирання кімнати коштували не менше сотні франків, не рахуючи літрів вина, якими обмили роботу. Бляхар сказав приятелям, що заплатить їм згодом – з перших грошей, отриманих від наймача. Потім потрібно було умеблювати кімнату. Жервеза лишила в

ній шафу матусі Купо і додала стіл та два стільці, які забрала з власної спальні. Ще потрібно було докупити туалетний стіл та ліжко з усією постільню – за все сто тридцять франків, які вона мала сплачувати по десять франків на місяць. Хоча двадцять франків від Лантьє були за десять місяців наперед поглинені новими боргами, проте пізніше з того буде непоганий прибуток.

Капелюшник облаштувався у новому помешканні у перші дні червня. Напередодні Купо запропонував йому піти з ним і перевезти його скриню, аби зекономити тридцять су за фіакр. Але той знітився і сказав, що його скриня заважка, так ніби хотів до останньої миті приховати місце, де він жив. Він приїхав обідньої пори, близько третьої. Купо не було вдома, і Жервеза, стоячи на порозі крамниці, цілком зблідла, упізнавши скриню на фіакрі. Це була їхня стара скриня, з якою вона приїхала з Пласана, тільки тепер вона була подерта і поламана, тож її довелось перев'язати мотузками. Ця скриня повернулася саме так, як Жервеза про те частенько мріяла, і тепер вона уявляла, що її привіз саме той фіакр, на котрому та курва-полірувальниця колись позбиткувалася з неї. Бош допоміг Лантьє, а трохи розгублена праля йшла за ними. Коли вони залишили вантаж посеред кімнати, вона промовила, аби щось сказати:

- Ну як? Гарну справу гарно зроблено.

Опанувавши себе і побачивши, що Лантьє захоплено порпається з мотузками і навіть не дивиться на неї, вона додала:

- Пане Бош, зайдіть випити скляночку.

Вона пішла по пляшку вина та склянки. Якраз Пуасон, вдягнений в уніформу, проходив тротуаром. Вона кивнула йому і, усміхаючись, підморгнула. Поліцейський усе зрозумів: коли він був на службі і йому так підморгували, це означало, що йому пропонують склянку вина. Він навіть

протягом кількох годин тинявся довкола закладу пралі, чекаючи, доки вона підморгне йому. Аби сторонні його не побачили, він пройшов через двір і потайки вихилив свою склянку.

- А, то це ви, цісарчику! – вигукнув Лантьє, побачивши поліцейського.

Він жартома називав його «цісарчиком», аби поглузувати з імператора. Пуасон сприймав це незворушно, тож неможливо було зрозуміти, чи він дратується в глибині душі. До того ж, двоє чоловіків хоч і не поділяли політичні переконання, проте стали найщирішими друзями.

- Ви знаєте, імператор служив у Лондоні поліцейським, - у свою чергу сказав Бош. – Слово честі! Він підбирав п'яних жінок.

Жервеза тим часом вишикувала на столі три склянки і наповнила їх. Вона була занадто зворушена і тому не хотіла пити. Але вона залишилася і спостерігала, як Лантьє знімає останні мотузки – їй кортіло дізнатися, що сховано у тій скрині. Вона пригадувала жмут шкарпеток в кутку, дві брудні сорочки й старий капелюх. Чи ці речі досі там? Чи вона віднайде шмаття минулого? Лантьє, перш ніж підняти лядо, взяв свою склянку і почаркувався.

- За ваше здоров'я.

- І за ваше, - відповіли Бош та Пуасон.

Праля знову налила склянки. Чоловіки втерли рукою губи. Нарешті капелюшник розкрив скриню. В ній було пихом напхано газети, книжки, старий одяг та спаковану білизну. Він по черзі витяг звідти каструльку, пару черевиків, бюст Ледрю-Ролана з відбитим носом, вишиту сорочку і робочі штани. Схилившись, Жервеза відчула, як зі скрині здіймається запах тютюну – запах неохайного чоловіка, який лиш зовні доглядає за собою – лиш за тим, що бачать інші. Ні, в лівому кутку вже не було

старого капелюха. Там був незнайомий клубок ниток – подарунок якоїсь жінки. Тож вона, заспокоївшись, відчула незрозумілий смуток і продовжувала стежити за речами, питаючи себе, чи вони походять з її часів, чи з часів інших коханок.

- Скажіть-но, цісарчику, вам це не знайоме? – продовжував Лантьє.

Він пхнув Пуасону під носа видрукувану в Брюсселі невеличку книжечку, ілюстровану гравюрами, - «Коханки Наполеона III». Поміж іншими анекдотами, в ній розповідалось, як імператор спокусив тринадцятирічну дочку кухаря. На картинці було зображено, як Наполеон III, з голими ногами і прикритий лишень урочистою стрічкою ордену Почесного легіону, гнався за дівчинкою, котра тікала від його хіті.

- Це точнісінько так! – вигукнув Бош – його лукаво блудливі інстинкти були потішені. – Воно завжди так буває!

Пуасон був приголомшений та пригнічений і не знаходив жодного слова на захист імператора. Він не міг сказати «ні» - це було в книжці. Лантьє і далі глузливо пхав йому під носа ту картинку, тож він взявся в боки і вигукнув:

- Ну то й що? Хіба це не природно?

Ця відповідь стулила писок Лантьє. Він склав книжки й газети на дні шафи, і оскільки він виглядав засмученим через те, що не має невеличкої книжкової полиці, яку міг би повісити над столом, Жервеза пообіцяла знайти її для нього. Він мав «Історію десятиліття» Луї Блана без першого тому, якого він, до речі, ніколи не мав, «Жиронду» Ламартіна у брошурках за два су, «Паризькі таємниці» та «Вічного жида» Ежена Сю, та ще стос книжечок з філософії й гуманітарних наук, які позабирав у продавців старих цвяхів. Але особливо пестливим і шанобливим поглядом він

позирав на газети. Він збирав свою колекцію протягом багатьох років. Щоразу, коли він читав у кафе газету, в якій була вдала стаття, що відповідала його поглядам, він купував цю газету і зберігав її. У такий спосіб назбирався об'ємний пакунок, від різних чисел та з різними назвами, утворений без жодного порядку. Витягнувши цей пакунок зі споду скрині, він дружньо поплескав по ньому і сказав іншим чоловікам:

- Бачите це? Це татове. Ніхто не може похвалитися тим, що має таку красу... Ви і уявити не можете, що там всередині. Тобто, якщо втілити бодай половину цих ідей, суспільство було би враз підчищене. Так, ваш імператор і всі його лягаві отримали б на повну...

Але поліцейський, у котрого на зблідлому обличчі ворушилися руді вуса і бакенбарди, перервав його:

- Що ж армія? Скажіть-но, що б ви з нею зробили?

Лантьє вибухнув. Він волав і бив кулаком по газетах:

- Я хочу припинення мілітаризму, братерства народів... Я хочу скасування привілеїв, титулів та монополій... Я хочу рівності платні, розподілу прибутку, уславлення пролетаріату... Усі свободи – чуєте? Усі!.. І розлучення!..
- Так-так, розлучення задля моралі! – наголосив Бош.

Пуасон набрав величного вигляду і відповів:

- А я не хочу ваших свобод – я і так достатньо вільний.
- Якщо ви їх не хочете, якщо ви їх не хочете... – белькотів Лантьє, задихаючись від пристрастей. – Ні, ви не вільний!.. Якщо ви їх не хочете, то я запроторю вас на каторгу в Каєнні, так! Так, на каторгу

до Каєнни – разом з вашим імператором та усіма кабанами з його банди!

Вони так чубилися за кожної зустрічі. Жервеза не любила суперечки і зазвичай втручалася. Вона пробудилась із заціпеніння, у яке поринула від вигляду скрині та переповнена зіпсутим запахом колишнього кохання, тож вказала чоловікам на склянки.

- Справді, - раптово заспокоївшись, промовив Лантьє і взяв свою склянку. – За ваше здоров'я!
- За ваше здоров'я! – відповіли Бош та Пуасон і почаркувалися з ним.

Бош, якого гриз неспокій, тим часом топтався на місці і краєчком ока позирив на поліцейського.

- Усе це поміж нами, пане Пуасон, чи не так? – зрештою пробурмотів він. – Вам дещо показують і дещо розповідають...

Але Пуасон не дав йому договорити. Він притис руку до серця, нібито хотів пояснити, що усе залишиться там. Звісно, він не нюшкує за приятелями. Прийшов Купо, і вони спорожнили другий літр. Після цього поліцейський втік через двір і повернувся на тротуар, де прямо й суворо проходжався, відраховуючи кроки.

Спершу в домі пралі усе було шкереберть. Лантьє мав власну кімнату, власний вхід і власний ключ. Проте, оскільки в останню мить було вирішено не замурувати суміжні двері, траплялося, і частенько, що він проходив через крамницю. Брудна білизна також завдавала Жервезі чималого клопоту, бо чоловік так і не взявся до великої скрині, про яку розповідав. Тож вона мусила пхати білизну казна-куди, в усі кутки, але переважно під своє ліжко, що в літні ночі не було особливо приємним. До того ж, їй дуже заважало те, що вона кожен вечір мусила посеред крамниці

ладнати постіль для Етьєна. Якщо робітниці працювали до півночі, хлопчик мав спати на стільці. Тож коли Гуже заговорив з нею про те, що може відправити Етьєна до Лілля, де його колишній хазяїн, механік, потребував учнів, її одразу ж спокусив цей проєкт, тим паче хлопчик, не надто щасливий удома, бажав стати самостійним і благав її погодитися. Вона тільки побоювалася однозначної незгоди з боку Лантьє. Він перейшов жити до них виключно для того, аби наблизитися до свого сина, і не хоче втратити його рівно за два тижні після переїзду. Проте, коли вона, тремтячи, заговорила з ним, він жваво схвалив цю ідею і сказав, що молоді робітники мають побачити світ. Зранку, в день від'їзду Етьєна, Лантьє виголосив перед ним промову про його права, потім поцілував його і продекламував :

- Пам'ятай, що працівник – це не раб, але той, хто не є працівником, той трутень.

Тож дім повернувся до буденного життя, все заспокоїлося і задрімало у нових звичках. Жервеза звикла до рейваху брудної білизни та до сновигань Лантьє. А він усе розповідав про великі справи. Іноді він виходив, гарно зачесаний і у тонкій білизні, зникав, навіть не спав удома, а тоді повертався, вдаючи глибоку втому, казав, що йому голова тріскотить, немовби тільки-но дискутував протягом двадцяти чотирьох годин про важливі питання. Насправді ж він не перепрацьовував. О, немає жодної небезпеки, що він натре собі мозолі на руках! Зазвичай він прокидався близько десятої, по обіді прогулювався, якщо йому подобався колір сонця, а у дощові дні залишався у крамниці і гортав газету. Тут була його рідна стихія, він ніжився поміж спідницями, залазив жінкам у саме серце, обожнював, коли вони гидко лаялися і навіть заохочував їх до цього, хоча сам зберігав вишукану мову. Через це він полюбляв тертися коло праль, бо серед цих дівок немає нечіпах. Коли Клеманс вивертала на нього свою

помийницю, він залишався лагідним та усміхненим і лиш підкручував свої тоненькі вусики. Запах майстерні, спітнілі робітниці, котрі голими руками вергали праски, увесь цей закуток, подібний до алькова, де валялося спідне усіх дам з кварталу, було для нього ніби омріяним закапелком, прихистком для неробства та задоволення, котрого він довго шукав.

Спершу Лантьє їв у ресторації Франсуа, на розі вулиці Рибалок. Проте, із семи днів тижня він три або чотири рази вечеряв разом з родиною Купо. Тож кінець кінцем він запропонував їм взяти себе столувальником: щосуботи він даватиме їм п'ятнадцять франків. Відтоді він зовсім не залишав їхній дім і остаточно в ньому окублився. Зранку до вечора він тинявся у сорочці між своєю кімнатою і крамницею, підвищував голос та віддавав накази. Він навіть відповідав клієнтам – він порядкував у цій хаті. Йому не сподобалося вино від Франсуа, і він переконав Жервезу купувати вино у Вігуру – сусіда-вугляра, де він, приходячи разом з Бошем зробити замовлення, щипав хазяйку. Потім він вирішив, що хліб від Кудлу погано пропечений, і відправляв Огюстін по хліб до пекарні-кондитерської Меєра у передмісті Рибалок. Він змінив також бакалійника Леонгра і залишив тільки різника з вулиці Полонсо, товстого Шарля, через його політичні переконання. За місяць він схотів перевести всю кухню на олію. Як казала Клеманс, кепкуючи з нього, на цьому бісовому провансальці завжди виступить пляма олії. Він особисто готував омлети – омлети, перевернені з обох боків, засмажені сильніше за млинці, і такі тверді, що були подібні до коржів. Він наглядав за матусею Купо, вимагав сильно засмажених біфштексів, схожих на підошви черевиків, до всього додавав часник, дратувався, якщо до салату додавали іншу зелень – як він казав, бур'яни, поміж якими може виявитись отруйна рослина. Але його найбільшими ласощами була особлива юшка – відварена у воді дуже густа локшина, до якої він вливав більш як пів пляшки олії. Тільки він та Жервеза могли це

їсти, бо інші, парижани, коли одного дня ризикнули спробувати, отримали таку бігунку, що ледь не розгубили кишки.

Лантьє помалу почав також займатись родинними справами. Оскільки Лорільйо досі супротивилися виймати з кишені сто су для матусі Купо, він пояснив, що на них можна подати до суду. Чи ж вони насміхаються з усіх?! Вони мали б давати десять франків на місяць! Він сам пішов по ті десять франків з таким відважним і дружнім виглядом, що ювелірка не наважилася йому відмовити. Відтепер пані Лера також давала дві монети у сто су. Матуся Купо була готова цілувати руки Лантьє, який, окрім цього, відігравав роль верховного арбітра у суперечках старої жінки та Жервези. Якщо пралі уривався терпець і вона говорила грубощі своїй свекрусі, котра йшла плакати на своєму ліжку, він підштовхував їх одну до одної, примушував поцілуватись, питав у них, чи вони думають, що розважають інших своїм добрим характером. Те ж було і з Нана: на його думку, її на диво зле виховували. Щодо цього він мав рацію, бо коли батько бив її, мати підтримувала дитину, коли ж мати штурхала її, батько влаштовував сцену. Нана, тішачися з того, як батьки гризуться між собою, вважала, що їй наперед пробачено, і поверталася до пустощів та шкоди. На той час вона надумала ходити бавитись до кузні, що навпроти. Цілісінький день вона гойдалася на дишлах возів, ховалася зі зграєю малих зарізяк вглибині темного двору, освітленого червоним вогнем горнила. Тоді вона раптово з'являлася, бігала й верещала, розтріпана і замурзана, в супроводі свого почту розбишак, так ніби грюкотіння молотів змушувало цих шкідливих дітлахів тікати геть. Один Лантьє міг її насварити, але і йому вона втирала носа. Ця десятирічна паскудниця проходила перед ним, наче дама, розгойдувалася, скоса позирала на нього блудливими очицями. Врешті-решт, він узяв на себе її виховання: навчив її танцювати і говорити на вуличному жаргоні.

Так сплинув рік. У кварталі вважали, що Лантьє отримує ренту, бо тільки так можна було пояснити розкішне життя Купо. Безсумнівно, Жервеза продовжувала заробляти гроші, але оскільки тепер вона мусила годувати двох чоловіків-нероб, то крамниці, звісно, не могло вистачити. Тим паче, її заклад втрачав репутацію, клієнтки залишали її, а робітниці волочилися зранку до вечора. Насправді Лантьє нічого не платив – ні за помешкання, ні за їжу. В перші місяці він сплачував свій чинш, а тоді лишень розповідав про велику суму, яку має отримати і завдяки якій розрахується пізніше і за один раз. Жервеза більше не наважувалася просити у нього бодай один сантим. Вона брала хліб, вино і м'ясо в кредит. Рахунки зростали з усіх боків, щодня збільшувалися на три або чотири франки. Вона не сплатила жодного су ні продавцеві меблів, ні трьом приятелям – муляру, столяру та маляру. Усі вони починали буркотіти, у магазинах її обслуговували вже не так ввічливо. Проте, вона немовби сп'яніла від жахливого боргу. Вона забувалася, обирала найдорожчі речі і, відколи більше не платила, ставала все затятішою ласункою. В глибині душі вона залишалася дуже чесною, мріяла заробляти з ранку до вечора сотні франків, щоправда, не знала, як саме, аби роздати своїм постачальникам жмені монет у сто су. Власне, вона тонула, але чим більше вона занепадала, тим частіше розповідала, що розширить свій заклад. Однак, посеред літа довготелеса Клеманс пішла від неї, бо для двох робітниць не було достатньо роботи, і прасувальниця мусила протягом кількох тижнів чекати на свої гроші. Посеред цього розору Купо і Лантьє нажирали собі пики. Ці лобуряки натоптувалися під зав'язку і прожирали крамницю, жиріли від руйнування закладу. Вони наввипередки накладали собі подвійні порції, а за десертом з реготом ляскали себе по череву, аби швидше перетравити.

У кварталі повсякчас точили ляси про те, чи Лантьє дійсно замирився з Жервезою. Думки щодо цього розходилися. Якщо послухати Лорільйо,

Кривулька робила усе, аби знову підчепити капелюшника, але він вже не хотів її, вважав, що вона занадто підтопталася, а у нього в місті є дівчатка з мармизками, зліпленими з іншого тіста. На думку Бошів, навпаки, праля від першої ночі ходить до колишнього чоловіка, як тільки цей дурноверхий Купо захропе. Хоч так, хоч інак, а становище зовсім не видавалося пристойним. Але в житті стільки гидоти, ще й гидкішої, що сусіди почали вважати цей шлюб утрюх природним, навіть милим, бо ніхто не бився і було збережено зовнішні умовності. Безперечно, якщо запхати носа під інші ковдри у кварталі, сморід був би не меншим. Принаймні Купо лишалися добрими зухами. Вони втрюх поралися на своїй кухні, разом нализькувалися та любесенько вкладалися в люлю, не заважаючи сусідам спати. До того ж, квартал і досі був підкорений гарними манерами Лантьє. Цей спокусник зумів стулити писка усім балакунам. Навіть у випадку сумнівів щодо його стосунків із Жервезою, коли зеленярка перед ковбасницею заперечувала ці стосунки, то при цьому нібито сказала, що справді шкода, бо, як не крути, а від цього Купо стають не такими цікавими.

Водночас, Жервеза спокійненько жила собі і гадки не мала про таку бридоту. Доходило до того, що її називали безсердечною. В родині не розуміли її образу на капелюшника. Пані Лера, котра обожнювала встрявати поміж закоханими, приходила щовечора і називала Лантьє непереможним чоловіком, в обійми якого мають впасти найбундючніші дами. Пані Бош не відповідала б за свою цноту, якби була молодшою на десять років. Німа і постійна змова зростала і повільно підштовхувала Жервезу, так ніби усі жінки довкола неї відчули задоволення, якби дали їй коханця. Проте, Жервеза дивувалася і не вважала Лантьє аж настільки спокусливим. Безсумнівно, він змінився на краще: він завжди носить пальто, він набрався освіти у кафе та на політичних зборах. Ось тільки

вона його занадто добре знає і бачить його крізь очі до самої глибини душі, де знаходить таке, від чого її дрижаки беруть. Зрештою, якщо це так подобається іншим, то чому ці інші власноруч не помацають цього мсьє? Саме це вона одного дня дала зрозуміти Віржині, яка говорила занадто гаряче. Тож пані Лера та Віржині, аби налаштувати її проти Лантьє, розповіли їй про його шури-мури з довготелесою Клеманс. Так, вона нічого не помічала, але як тільки вона виходила на закупи, капелюшник приводив робітницю до своєї кімнати. Тепер їх зустрічали разом, він має відвідувати її у неї вдома.

- І що? – промовила прая злегка тремтливим голосом. – Що мені до того?

І вона зазирнула у жовті очі Віржині, де спалахували золоті блискавки, мов у кішки. Тож ця жінка намагалася викликати у неї ревність тому, що має злобу на неї? Але швачка вдала дурненьку і відповіла:

- Звісно, вам то ні до чого... Ось тільки ви маєте порадити йому облишити цю дівку, яка завдасть йому клопоту.

Найгіршим було те, що Лантьє відчував підтримку і змінив поведження із Жервезою. Тепер, потискаючи їй руку, від на мить затримував її пальці у своїй долоні. Він виснажував її своїм поглядом, не відводив від неї сміливих очей, у яких вона безпомильно читала те, що він просив у неї. Коли він проходив позад неї, то заглиблювався колінами у її спідниці, дмухав їй на шию, буцімто хотів приспати її. Однак, він усе ще вичікував, перш ніж стати брутальним та освідчитись. Проте, одного вечора, zostавшись з нею на самоті, він, не кажучи жодного слова, штовхнув її поперед себе і притис її, тремтливу, до стіни, вглибині крамниці, і спробував поцілувати. Але волею випадку саме в цю мить зайшов Гуже. Тож вона відштовхнула капелюшника і втекла. Усі троє обмінялися

кількома словами, так ніби нічогосінько не сталося. Гуже цілком зблід на лиці і похнюпився, уявивши, що став їм на заваді, і що вона відбивалася тільки тому, що не хотіла, аби її цілували в присутності інших.

Наступного дня Жервеза совалася по крамниці, глибоко нещасна і неспроможна відпрасувати навіть носовичок. Вона потребувала зустрітися з Гуже, пояснити йому, як Лантьє притис її до стіни. Але відколи Етьєн переїхав до Лілля, вона більш не наважувалася заходити до кузні, де Солоний Писок, на прізвисько П'ю-не-нап'юся, зустрічав її лукавим усміхом. Все ж якось по обіді вона поступилася своєму бажанню, взяла порожній кошик і пішла під тим приводом, що зайде до клієнтки з вулиці Білих Воріт забрати нижні спідниці. Коли вона опинилася на вулиці Маркаде, перед фабрикою, то поволі проходила, очікуючи на раптову зустріч. Звісно, Гуже також мав на неї чекати, бо не минуло і п'яти хвилин, як він вийшов, нібито випадково.

- Погляньте! Ви йдете у справах? – спитався він з кволим усміхом. – Ви повертаєтесь додому?..

Він сказав це, аби лиш заговорити. Жервеза саме крокувала у напрямку від вулиці Рибалок. Вони піднялися у бік Монмартра, пліч-о-пліч, але не попід руку. Певно, у них була спільна думка – віддалитись від фабрики, аби не виглядало так, що вони призначили зустріч коло брами. Похнюпившись, вони ступали пощербленою бруківкою посеред гуркоту заводів. За двісті кроків вони цілком природно, бо ж знали місцевість, звернули ліворуч і, все ще мовчки, вийшли на пустирище. Поміж механічним тартаком і фабрикою гудзиків вціліла смужка зеленої луки, всяяна жовтими цятками сухої трави. Прив'язана до кілочка коза тупцяла по колу й мекала. А трохи далі під спекотним сонцем розсипалося на порох мертве дерево.

- Справді, - пробурмотіла Жервеза, - можна уявити, що ми на селі.

Вони дійшли до сухого дерева і сіли під ним. Праля поставила кошик біля ніг. Перед ними на пагорбі Монмартр вишикувалися шерехи високих жовтих та сірих будинків, оточених купками кволої рослинності. Здійнявши голову вище, вони побачили над містом широке сліпучо чисте небо, яке на півночі перетинала зграйка білих хмаринок. Але яскраве світло засліплювало їх, тож вони дивилися на плаский крейдяний обрій далеких передмість і уважно вслухалися у подих тонкої труби над механічним тартаком, з якої вилітали струмені пари. Здавалося, що це глибоке зітхання полегшувало їм стиснені груди.

- Так, - заговорила знічена мовчанням Жервеза, - я вийшла у справах, я вийшла...

Вона так прагла усе пояснити, але несподівано для себе не наважувалася заговорити. Її пік тяжкий сором. Однак, вона добре розуміла, що вони обидвоє прийшли сюди, аби поговорити про це. Власне, вони розмовляли, не потребуючи вимовляти бодай слово. Вчорашній випадок стояв поміж ними немов вантаж, що пригнічував їх.

Тож заповнена нестерпним смутком, зі сльозами на очах, вона розповіла про агонію пані Біжар – пралі, котра померла того ранку в жахливих муках.

- Це трапилось через те, що Біжар вдарив її ногою, - розповідала вона лагідним монотонним голосом. – Її живіт роздувся. Безсумнівно, він зламав їй щось всередині. Господи! Три дні вона корчилася в судомах... На каторзі є зарізяки, котрі не скоїли такого. Але у судів забагато роботи, щоб займатися жінками, яких уколошкали їхні чоловіки. Раз чи двічі ударив ногою – це не рахується, якщо це трапляється щодня, чи не так? Тим паче, бідна жіночка хотіла врятувати свого чоловіка від страти і пояснила, що

пошкодила собі живіт, коли впала на відро... Перш ніж відійти, вона волила цілісіньку ніч.

Коваль мовчки зривав жменьки трави.

- Вона відлучила від грудей своє наймолодше, малятко Жюля, менш як два тижні тому, - продовжувала Жервеза. – Це навіть на краще, бо дитина не буде мучитись... Але менш з тим, на ту дівчинку Лалі впала турбота за двох малят. Їй ще немає восьми років, але вона поважна й мудра, як справжня мати. Попри це, батько товче її... Дійсно, зустрічаються створіння, котрі народжені для того, аби страждати.

Гуже поглянув на неї і раптово промовив тремтливими губами:

- Вчора ви мені зробили боляче. Так, дуже боляче...

Зблідла Жервеза заломила руки, а він продовжував:

- Я знаю, це мало статись... Ось тільки ви мали б довіритися мені, зізнатися мені в тому, аби не полишати мене з думкою...

Він не зміг скінчити. Вона звелася, зрозумівши, що Гуже переконався у тому, про що говорить увесь квартал – у її примиренні з Лантьє. Вона скрикнула, простягаючи руки:

- Ні-ні, присягаюся вам... Він мене підштовхнув, він мене замало не поцілував, це правда. Але його обличчя навіть не торкнулося до мого, і це вперше він спробував... Послухайте! Присягаюся своїм життям та життям моїх дітей, усім, що для мене найсвятіше!

Коваль тільки погойдав головою. Він не вірив, бо жінки завжди кажуть «ні». Тому Жервеза споважніла і поволі продовжувала:

- Ви ж знаєте мене, пане Гуже, я зовсім не брехуха... Але цього не було, слово честі!.. І ніколи цього не буде. Чуєте? Ніколи! Того дня, коли це

станеться, я стану останньою з останніх, я не заслуговуватиму на дружбу такого чесного чоловіка, як ви.

Коли вона промовляла це, її обличчя, сповнене щирості, набуло такої вроди, що він взяв її за руку і посадовив коло себе. Тепер він дихав спокійно і усміхався. Це вперше він так узяв її за руку і стискав її долоню у своїй. Вони обидвоє мовчали. У небі повільно, мов лебеді, пропливали білі хмаринки. Коза, що паслася в кутку поля, дивилася на них і через рівномірні тривалі проміжки часу зовсім тихенько помекувала. Не роз'єднуючи пальців, вони губили погляди сповнених ніжністю очей у далечині – на тьмяному схилі Монмартра та посеред високого пралісу заводських димарів, що посмугували небо над цим смутним вапняковим передмістям, і зелені купини у дворах підсліпуватих корчем розчулювали їх до сліз.

- Ваша матінка, я знаю, гнівається на мене, - тихо продовжувала Жервеза. – Не кажіть, що ні... Ми вам винні стільки грошей!

Але він зробився брутальним, аби змусити її замовкнути. Він струснув її руку, заледве не злавав. Він не хоче, щоб вона говорила про гроші. Потім повагався і, зрештою, пробелькотів:

- Послухайте, я вже давно збираюся запропонувати вам одну річ... Ви не щаслива. Моя мати запевняє, що життя стає поганим для вас...

Він зупинився, злегка задихаючись.

- Так ось. Нам треба поїхати звідси разом.

Вона поглянула на нього, спершу не розуміючи достоту, здивована цим грубим освідченням в коханні, про яке він ніколи не зронив жодного слова.

- Як то? – спитала вона.

- Так, - продовжував він, схиливши голову, - ми поїдемо геть, ми житимемо десь, у Бельгії, якщо ви схочете... Це майже мій рідний край... Ми працюватимемо разом і швидко будемо в достатку.

Вона глибоко почервоніла. Їй було б менш соромно, якби він притис її до себе, щоб поцілувати. Який все ж дивний хлопець – пропонує їй втечу, як це відбувається у романах чи у вищому товаристві. Боже мій! Вона бачить довкола робітників, котрі залицяються до одружених жінок, але вони не відведуть їх навіть на передмістя Сен-Дені, все відбувається на місці і безпосередньо.

- Ах! Пане Гуже! Пане Гуже!.. – прошепотіла вона, не знаходячи інших слів.
- Зрештою, ось так, ми будемо тільки вдвох, - продовжував він, - інші мені заважають, ви ж розумієте?.. Якщо я відчуваю до когось приязнь, то не можу бачити цю людину з іншими.

Але вона вже опанувала себе і відмовлялася з поміркованим виглядом.

- Це неможливо, пане Гуже. Це було б дуже погано... Я одружена, чи не так? У мене діти... Я добре знаю, що ви маєте до мене приязнь і що я роблю вам боляче. Ось тільки ми відчуватимемо докори, ми не скуштуємо радощів.. Я також маю до вас приязнь, навіть занадто, аби дозволити вам накоїти дурниць. Звісно, це були б дурниці... Ні, послухайте, нехай усе залишиться, як є. Ми поважаємо одне одного, ми маємо згоду в почуттях. Це дуже багато, і мене це частенько підтримувало. Якщо у нашому становищі залишатися чесними, то за це буде гарна винагорода.

Слухаючи її, він гойдав головою. Він згоден з нею і не має чим заперечити. Враз, посеред білого дня, він схопив її в обійми, стиснув так, що замало не розчавив, і скажено поцілував її в шию, так ніби хотів з'їсти її шкіру. А

тоді він відпустив її, не просячи про більше. Він уже не говорив про своє кохання. Вона струснулася і не гнівалася на нього, розуміючи, що вони обидвоє заслужили на цю малесеньку насолоду.

А коваль, тремтячи з ніг до голови, мов у лихоманці, відсунувся від неї, аби не поступитися бажанню знову схопити її в обійми. Він лазив навколішки, не знав, чим зайняти руки, тож зривав квіти кульбаби і кидав їх здалека в її кошик. Посеред цієї латки спаленої сонцем трави росли розкішні кульбаби. Помалу ця гра заспокоїла його і почала розважати. Загрубленими від молота пальцями він делікатно зривав квітки і вкидав їх по одній, а його очі доброго пса сміялися, якщо йому вдавалося поцілити в кошик. Весела й заспокоєна прая сперлася спиною на сухе дерево і підвищувала голос, аби її було чути поміж гучним хрипінням механічного тартака. Вони вийшли з пустирища, розмовляючи про Етьєна, котрому дуже подобалося у Ліллі, і вона несла кошик, повен кульбабок.

По правді, Жервеза не почувалася перед Лантьє такою мужньою, як про те розповідала. Звісно, вона твердо вирішила не дозволити йому торкнутися себе бодай пальцем. Але вона боялась, що як він її колись зачепить, то до неї повернеться колишнє боягузтво, та слабкість і та покірливість, яким вона дозволяла заповонити себе, аби догодити усім. Однак, Лантьє не повторював спроб. Неодноразово він опинявся з нею сам-на-сам, але тримався спокійно. Тепер він, схоже, зайнявся ковбасницею, жінкою років сорока п'яти, яка дуже гарно зберіглася. Коли пані Лера та Віржині розсипалися у похвалах капелюшнику, Жервеза відповідала їм, що він обійдеться без їхнього захоплення, бо усі сусідки упадають за ним.

Купо у кварталі верещав, що Лантьє – його друг, справжній. Нехай на них бризкають слиною, але він знає те, що знає, і начхати йому на пересуди, бо чесність на його боці. Коли вони в неділю виходили втрьох, він змушував дружину і капелюшника йти перед ним попід ручку, аби лиш поглузувати

із сусідів. Він дивився на стрічних і був готовий надавати їм ляпасів, якби вони дозволили собі бодай потайки реготнути. Безперечно, він вважав, що Лантьє трохи гоноровитий, звинувачував його в тому, що він верне пику від сивухи, кпив з нього, бо він вміє читати і говорить, мов адвокат. Але попри це він називав його хлопцем хоч куди. В усьому кварталі довкола бульвару Шапель не знайдеш іншого такого молодця. Зрештою, вони чудово порозумілися, вони були створені один для одного. Дружба з чоловіком – це міцніше, ніж кохання до жінки.

Треба сказати важливу річ: Купо та Лантьє платили один за одного під час таких гулянок, коли стіни дрижали. Тепер Лантьє позичав гроші у Жервези – десять франків, двадцять франків – коли відчував, що в домі є гроші. Він завжди робив це для своїх великих справ. Потім в такі дні він підмовляв Купо, розповідав про дальню путь і забирав його із собою. Вони сідали ніс до носа вглибині сусідньої ресторації і запихалися наїдками, які не можна спробувати вдома, і поливали їх дорогим вином. Бляхар, як шикарний хлоп'яра, віддавав перевагу генделикам, проте він був вражений панськими смаками капелюшника, який віднаходив у меню назви надзвичайних соусів. Він і гадки не мав, що є такі маніжені й вибагливі чоловіки. Схоже, вони на півдні усі такі. Він не хотів нічого палючого, він обговорював кожне їдло з точки зору здоров'я, наказував забирати м'ясо, якщо воно здавалося йому засолоним чи переперченим. Це було ще гірше, ніж протяги, яких він боявся до запаморочення – він волав на увесь заклад, якщо двері залишались прочинені. Менш з тим, він залишався до біса шикарним, хоч і давав офіціантові на чай два су за вечерю у сім чи вісім франків. Байдуже – перед ним тремтіли, їх добре знали на зовнішніх бульварах між кварталами Батіньоль та Бельвіль. Вони йшли на Велику вулицю у кварталі Батіньоль, аби поїсти потрохів за нормандським рецептом, які їм подавали на невеличких жаровнях. Біля Монмартра, у

«Місті Бар-ле-Дюк», вони знайшли найліпші у кварталі вустриці. Коли вони наважувалися додобивати до самої вершини пагорба, до кафе біля колишнього вітряка «Мулен де ля Галет», то для них підсмажували кролика. «Бузок» на вулиці Мартир спеціалізувався на телячих головах, а на шосе Кліньянкур у ресторанах «Золотий лев» і «Два каштани» їм подавали такі смажені нирки, що пальчики оближеш. Але найчастіше вони звертали ліворуч, у напрямку кварталу Бельвіль, де у надійних закладах «Бургундські винороби», «Синій годинник» та «Капуцин» для них завжди тримали столик – там можна замовляти усе із заплющеними очима. Це були їхні секретні вечірки, про які вона наступного дня, дзьобаючи Жервезину картоплю, говорили прихованими словами. Навіть одного дня Лантьє привів жінку до садка ресторації «Мулен де ля Галет», і під час десерту Купо залишив їх наодинці.

Ясна річ, неможливо гуляти і працювати. Тож відколи капелюшник з'явився у їхній родині, бляхар, котрий і доти непогано лінькував, дійшов до того, що зовсім не брався за інструменти. Бувало, він йшов найматися, коли йому набридало волочитись у пантофлях, і Лантьє відправляв його на будівництво, а тоді до незмоги кепкував з нього, бачачи, як він висить на мотузці, мов копчена шинка, і невдовзі гукав йому спускатись і перехилити чарчину. Все було вирішено, бляхар полишав роботу, і знову протягом днів і тижнів тривали їхні мандри. О, то були славетні мандри, досконале дослідження усіх шинків у кварталі, пияцтво, виплекане з ранку до обіду і поновлене на вечір, під час якого чарки лепетули кружляли за чарками і губилася серед ночі, немов святкові ліхтарики, аж доки остання свічка не згасала з останньою склянкою! Той свинський капелюшник ніколи не йшов до кінця. Він розпалював товариша, а тоді полишав його і зі своїм люб'язним виглядом повертався додому. Лантьє заливав за комір пристойно, так що того і не було видно. Ті, хто його добре знали, розуміли

це за тим, як звужувалися його очі, та ще з дамами його манери ставали запопадливішими. Бляхар, навпаки, ставав огидним і вже не міг напиватися так, аби не доводити себе до нищого стану.

Отож у перші дні листопада Купо пустився у чергові мандри, котрі скінчились у спосіб, цілком бридкий для нього та для інших. Напередодні він знайшов роботу. Цього разу Лантьє був переповнений прекрасними почуттями: він проповідував працю, адже праця ошляхетнює чоловіка. Навіть зранку, при світлі лампи, він звівся з ліжка, щоб поважно провести приятеля на будівництво, і уславлював у ньому робітника, дійсно гідного цього імені. Але дійшовши до «Вивірочки», котра саме відчинялася, вони зайшли хильнути слив'янки, лиш стопочку, з єдиною метою – замочити разом непохитне рішення повернутися до правильної поведінки. На лавці навпроти шинквасу Бібі-Смаженина похмуро курив, спершись на стіну.

- Погляньте-но! Бібі знову б'є байдики, - сказав Купо. – Ти, моя старенька, понеділкуєш?

- Та ні, - відповів приятель, потягаючись. – Мене вже воротить від тих хазяїв... Я вчора кинув свого... Усі вони лиходії та злодюги...

Бібі-Смаженина погодився на слив'янку. Безсумнівно, він всівся на цій лаві, чекаючи, доки його почастують. Тим не менш, Лантьє став на захист хазяїв: їм буває до біса нелегко, він про це знає дещо, бо ж мав власну справу. Ці робітники – ще та наволоч! Увесь час празникують, мають в носі свою роботу, ще й кидають вас посеред замовлення і з'являються тоді, коли процвиндрять останній гріш. Наприклад, у нього був хлопчина-пікардієць, котрий мав пристрасть до катання на фіакрах: так, варто було йому отримати платню за тиждень, як він починав цілісінькі дні роз'їздити фіакром. Чи ж такими мають бути смаки робітника? Потім Лантьє несподівано напався на хазяїв. О! Він бачить усе вглиб, він про усіх

розповість правду. Врешті-решт, це свинський рід, безсоромні експлуататори, пожирачі людей. Він – слава Богові! – може спати зі спокійною совістю, бо з усіма і завжди поводився як друг і волів, на противагу іншим, не заробляти мільйонів.

- Вшиваймось, мій хлопчику, - сказав він до Купо. – Треба бути чемним, інакше ми спізнимося.

Бібі-Смаженина, розгойдуючи руками, вийшов разом з ними. Надворі ще заледве розвиднювалося, і слабке світло розчинялось у відблисках вуличної грязюки. Напередодні пройшов дощ, було дуже тепло. Газові ліхтарі тільки-но загасили. Вулиця Рибалок, де ще висіли затиснені будинками уламки ночі, заповнювалася глухим тупотінням робітників, котрі спускалися до Парижа. Купо, з торбою бляхарських знарядь на плечі, цього разу крокував на дивовижу рішуче, вдаючи із себе роботящого громадянина. Він озирнувся і спитав:

- Бібі, хочеш, щоб тебе взяли на роботу? Хазяїн сказав мені, що я можу привести із собою приятеля.

- Дякую, - відповів Бібі-Смаженина, - але я зараз говію... Тре запропонувати це Чобіткові, він вчора саме шукав якусь контору... Чекай-но, Чобіток напевне тут.

Вони дійшли до кінця вулиці і справді побачили Чобітка у татуса Коломб. Незважаючи на вранішній час, «Шинок» сяяв: віконниці були відчинені, а газові ріжки запалені. Лантьє лишився на порозі, радячи Купо поквапитися, бо у них залишилось не більше десяти хвилин.

- То ти йдеш до цього лягавого бургундця?! – вигукнув Чобіток, коли бляхар заговорив до нього. – Мене у цій конторі ніколи більше не

побачать! Ні, ліпше я просиджу на самій воді до наступного року... Але ж, мій старенький, ти там і трьох днів не залишишся, кажу це тобі!

- Справді, брудна контора? – спитався стривожений Купо.

- О, найбрудніша з брудних... Не можна і поворухнутись. Той скотиняка глитай увесь час сидить тобі на спині. А ще які манери! Його благовірна називає усіх п'яницями. Контора, де і плюнути не можна... Я ще першого вечора відіслав їх куди подалі, розумієш?

- Добре! Ти мене попередив. Я не з'їм з ними пуд солі... Я піду спробувати цього ранку. Але якщо хазяїн мене дратуватиме, я згребу його в оберемок і всаджу його на ту благовірну, ти ж мене знаєш. Я їх вкладну одне на одного як млинці!

Бляхар потис товаришеві руку, аби подякувати йому за важливе пояснення. Він уже зібрався йти, але Чобіток обурився. До дідька лисого! Хіба той бургундець завадить їм випити краплину? Тож чоловіки вже не чоловіки? Той глитай може зачекати хвилин з п'ять. Лантьє погодився на частування і зайшов досередини, і четверо робітників влаштувалися навстоячки біля шинквасу. Чобіток, у стоптаних черевиках, у чорній від бруду блузі, у розплющеному картузі на потилиці, голосно волав і зиркав очицями, достоту як господар «Шинку». Його тільки-тільки проголосили імператором п'янюг і королем скотиняк за те, що він зжер салат з живих хрущів і вгриз дохлого кота.

- Послухайте-но, ви, задрипаний Борджія! – кричав він татусеві Коломб. – Дайте-но нам вашої жовтенької, ваші віслучі сцяки номер один.

І коли блідий та спокійний татусь Коломб, вдягнений у синій светр, налив чотири склянки, ті месьє їх спорожнили одним ковтком, виключно задля того, щоб рідина не випаровувалася.

- А все ж не кепсько, що ми тут опинилися, - пробурмотів Бібі-Смаженина.

Але ця тварюка Чобіток розповідав дещо смішненьке. У п'ятницю він був настільки п'яним, що товариші замурували йому люльку в роті жменею тиньку. Хтось інший від того подох би, а його розпирало від гордощів.

- Панове не хочуть повторити? – спитався татусь Коломб масним голосочком.
- Ще й як! Те ж саме вдруге, - відповів Лантьє. – Тепер моя черга.

Вони заговорили про жінок. Бібі-Смаженина минулої неділі відвів свою кобітку до своєї тітоньки на Монруж. Купо спитав новини про «Індійський експрес» - пралю з кварталу Шайо, котру добре знали у цьому закладі. Вони вже збиралися перехилити чарку, але Чобіток почав затято кликати Гуже та Лорільйо, які проходили поруч. Ці двоє підійшли до дверей, проте відмовлялися зайти. Коваль не відчував потреби випити чогось. А блідий ювелір, тремтячи, стискав у кишені золотий ланцюжок, який відносив замовнику. Він кашляв та вибачався, кажучи, що краплина горілки валить його з ніг.

- Ото ще святоші! – пророкхав Чобіток. – А самі тишком-нишком обжираються по кутках.

Він встромив було носа до склянки і напався на татуся Коломб:

- Старий отруйнику! Ти змінив пляшку!.. Знаєш, зі мною у тебе не вийде підмарафечувати сивуху!

Надворі повиднішало, і кволе світло зазірало до «Шинку», тож хазяїн вимкнув газові ріжки. Купо все ж виправдовував свого швагра, котрий не може пити, а це, що не кажіть, не є злочином. Він навіть схвалював Гуже, хоча, звісно, то ціле щастя, якщо тебе ніколи не сушить спрага. Він уже заговорив про те, що піде на роботу, проте Лантьє, з урочистим виглядом порядного чоловіка, дав йому урок: перш ніж накивати п'ятами, треба виставити друзям чарку. Не можна, мов той страхопуд, полишати приятелів, навіть якщо треба йти на роботу.

- Він ще довго заговорюватиме нам зуби своєю роботою?! – вигукнув Чобіток.
- Тож тепер мсьє пригосає? – спитав Купо татусь Коломб.

І він заплатив за частування. Проте, коли надійшла черга Бібі-Смаженини, він схилювався до вуха господаря, але той заперечно гойднув головою. Чобіток зрозумів і почав сипати образи на того дурилюда, татуся Коломба. Як! Це смердюче рам'я дозволяє собі такі нечемні манери щодо його приятеля! Усі продавці лепетуки дають йому в довг! От і ходи після цього по цих зачуханих шинках, щоб тебе ще й ображали! Хазяїн зберігав спокій і, спершись могутніми кулаками на шинквас, погойдувався і чемненько відповідав:

- Позичте грошей у мсьє, так простіше.
- Чортове сім'я! Так-так, я у нього позичу! – горлав Чобіток. – Послухайно, Бібі, кинь йому гроші в пику, цьому запродавцю!

Розпалений та роздратований торбою, котру Купо залишив на плечі, він продовжував, звертаючись до бляхаря:

- Ти як та мамка. Лиш своє немовля! Бо горб виросте.

Купо мить повагався і спокійненько, буцімто вирішив це після тривалих роздумів, поставив торбу долі і промовив:

- Тепер вже запізно. Я піду до бургундця після обіду. Скажу, що мою благовірну вхопили кольки... Послухайте, татусю Коломб, я лишу свої струменти під цією лавою, я їх заберу опівдні.

Лантьє гойданням голови схвалив таке рішення. Працювати треба, в тому нема жодного сумніву. Ось тільки якщо опиняєшся з друзями, то ввічливість перш за все. Усіх чотирьох чим далі дужче лоскотало і обтяжувало бажання розгулятися. Руки їм обважніли, і вони позирали один на одного. І як тільки вони зрозуміли, що перед ними п'ять годин неробства, їх враз охопила гучна радість, вони поплескували один одного, обмінювалися ніжними прізвиськами, особливо Купо, помолодшавши на виду, з полегшенням називав інших «моя старенька лялечка». Вони ще раз обмили чарки і пішли до «Злої блохи» - республіканського генделика, де був більярд. Капелюшник на мить скривив носа, бо це був не дуже пристойним заклад: запридух коштував там десять франків за квартиру, десять су за пляшчину в дві склянки, до того ж, місцеве товариство так запаскудило більярд, що кулі липли до столу. Але вони розіграли партію, і Лантьє, котрий умів на диво розпустити хвоста, віднайшов звичну вишуканість та добрий гумор, тож гордо розпрямляв плечі і супроводжував майстерним погойдуванням стегон кожен карамболь.

Коли надійшов обідній час, у Купо народилася ідея. Він тупав ногами і волав:

- Треба знайти Солоного Писка. Я знаю, де він працює... Ми поведемо його до ресторації матусі Луї їсти телячі ніжки під яечним соусом.

Цю ідею зустріли оплесками. Так, Солоний Писок, на прізвисько П'ю-не-нап'юся, потребує скуштувати телячих ніжок під яечним соусом. Вони

рушили в путь. Падав слабкий дощик, від якого вулиці видавалися жовтими. Проте, вони занадто перегрілися в корчмі, аби відчувати ці легенькі бризки на свої мармизах. Купо відвів їх на вулицю Маркаде, до фабрики прогоничів. Оскільки вони прийшли за добрі півгодини до обідньої перерви, бляхар дав два су хлопчаків, котрий пішов сказати Солоному Писку, що його благовірна почувасться зле і негайно кличе його додому. Коваль притьмом з'явився, погойдуючись, цілком спокійний, а його ніс вочевидь унюхав їдло.

- Ото ще випивохи! – промовив він, тільки-но побачив товариство, що сховалося під ворітьми. – Я це відчував... Ну що? Що їстимемо?

У матусі Луї, обсмоктуючи кісточки на телячих ніжках, вони знову напалися на хазяїв. Солоний Писок, на прізвисько П'ю-не-нап'юся, розповів, що у їхній конторі термінове замовлення. О, їхній глитай не напосідатиметься через якусь там чверть години, навіть якщо пропустити гудок, він однак лишиться чемним, і хай ще вважає себе щасливцем, якщо робітники повернуться. Перш за все, немає жодної небезпеки, що якийсь хазяїн колись вигнав би Солоного Писка, на прізвисько П'ю-не-нап'юся, бо таких парубків, як він, з такими талантами, більш не знайдеш. Після ніжок вони з'їли омлет. Кожен випив свою літру. Матуся Луї замовляла вино в Оверні – вино кольору крові, яке можна різати ножем. Мандри ставали веселішими та захоплюючими.

- Чого він так до мене присікується, той пришелепкуватий глитай? – верещав за десертом Солоний Писок, на прізвисько П'ю-не-нап'юся.
- Якого дідька він надумався повісити дзвона у своїй конторі? Дзвін – то для рабів... І що, нехай він сьогодні видзвонює! До дідька, якщо він мене приб'є до ковадла! Ось уже п'ять днів я його маю в носі, те бамкало, я сам його розтовчу... Якщо він на мене напосідатиметься, то я відправлю його під три чорти.

- А я, - поважно відповів Купо, - я мушу вас залишити, я йду працювати. Так, я заприсягся своїй жінці... Розважайтесь, я лишаюся серцем з моїми друзями, ви ж то знаєте.

Інші на те лиш кепкували. Але він виглядав так рішуче, що усі визвалися його провести, коли він сказав, що піде за своїми інструментами до татуся Коломб. Він узяв свою торбу під лавою і поклав її перед собою, доки інші спорожнювали свої чарки. О першій товариство ще частувалося. Тож знудьгований Купо знову поклав інструменти під лаву: вони заважали йому – він товкся об них, коли хотів наблизитись до шинквасу. Щоб не виглядати дурнем, він піде до бургундця вже завтра. Четверо інших, сперечаючись з приводу проблеми оплати праці, не здивувалися, коли бляхар без жодних пояснень запропонував їм прогулятися бульваром, аби розім'яти ноги. Дощ припинився. Прогулянка завершилася тим, що вони, розгойдуючи руками, пройшли вервечкою двісті кроків. Здивовані свіжому повітрю і знуджені тим, що опинилися надворі, вони не могли вимовити жодного слова. Повільно, навіть не потребуючи підштовхування ліктем на знак згоди, вони інстинктивно звернули на вулицю Рибалок, де зайшли до закладу Франсуа розпити пляшчину. Дійсно, вони потребували цього, аби оговтатись. Вулиця занадто наганяє смуток, ще й грязюка така, що навіть поліціанта за двері не випхати. Лантьє заштовхнув приятелів до приватного кабінету – вузького закутку, повністю зайнятого столом і відокремленого від загальної зали перегородкою з тьмяними шибками. Він сам зазвичай замикається у кабінетах, бо так пристойніше. Хіба ж його товаришам тут не добре? Так і уявляєш, що ти вдома, бо тут навіть можна, не соромлячись, дати хропака. Він попросив газету, широко розгорнув її і, хмурячи брови, пробіг усі сторінки. Купо і Чобіток почали різатися в пікет. На столі куняли дві літрові пляшки і п'ять склянок.

- Ну як, що там співають, у цій газеті? – спитав у капелюшника Бібі-Смаженина.

Той відповів не одразу, а тоді промовив, не підводячи очей:

- Тут про Палату. Оці ще мені республіканці за чотири су, ці клятї ледацюги-ліваки! Хіба народ їх обрав задля того, аби вони слинили солоденькою водичкою?!.. А цей вірить в Бога, а сам чоломкається з тими злодюгами-міністрами! Якби мене обрали, я зійшов би на трибуну і сказав: До дупи! Так, і не більше, такі мої переконання!
- Ви знаєте, що цісар і його благовірна якось увечері надавали одне одному ляпасів перед усім двором, - розповідав Солоний Писок, на прізвисько П'ю-не нап'юся. – Слово честі! І ні за що, просто з п'яних очей. Той цісар саме нажлуктився.
- Та відчепіться від нас з вашою політикою! – крикнув бляхар. – Читайте про вбивства, це веселіше.

І, повертаючись до гри, повідомив, що у нього три дев'ятки і три дами:

- У мене трійня помийок і три голубоньки... Спідниці мене не полишають.

Спорожнили склянки. Лантьє почав читати на повен голос:

«Моторошний злочин сповнив страхом комуноу Гайон (Сена-і-Марна). Син убив батька мотикою, щоб вкрати у нього тридцять су...»

Усі з жахом скрикнули. Вони з радістю пішли б подивитись, як того одного вкоротять на голову! Ні! Гільйотини не достатньо! Треба було б посікти його на дрібні трибці. Історія дітовбивства їх також збурила. Але капелюшник, великий мораліст, виправдовував жінку і покладав усю провину на її спокусника, бо, зрештою, якби той покидьок не зробив тій нещасній малюка, вона не змогла б викинути його до вигрібної ями. Проте, найбільше захоплення у них викликали пригоди маркіза Т., котрий,

виходячи з балу о другій годині ночі, захищався від трьох гольтіпак на бульварі Інвалідів. Навіть не знімаючи рукавичок, він здихався двох перших злодюг, вдаривши їх головою в живіт, а третього привів за вухо до відділку поліції. Ну як?! Оце здоровило! Кепсько тільки, що він шляхтич.

- Тепер послушайте ось це, - продовжував Лантьє. – Переходжу до новин еліти. «Графиня Бретіньї одружує старшу дочку з молодим бароном Валансі, ад'ютантом Його Величності. У шлюбному кошику було мережив більш ніж на триста тисяч франків...»

- Якого дідька нам це треба?! – перебив його Бібі-Смаженина. – Ми ж не питатимемо у них про колір їхньої сорочки... Хоч у дівчинки і повно мережив, однак вона побачить місяць через ту ж дірку, що й інші.

Оскільки Лантьє вдавав, що збирається дочитати до кінця, Солоний Писок, на прізвисько П'ю-не-нап'юся, забрав у нього газету і сів на неї, приказуючи:

- Е ні, досить!.. Їй тут буде тепліше... Папір тільки на те і годиться.

Тим часом Чобіток, зосереджений на грі, переможно вдарив кулаком по столу – у нього було дев'яносто три.

- У мене Революція! – волав він. – П'ятеро ненажер, які за очками назбирали мені жиру більше, ніж на свині... Двадцять, еге ж?.. Тоді троєчко бубнових морд – двадцять три, троє королів – двадцять шість, троє хлопанів – двадцять дев'ять, троє тузів – дев'яносто два... І я виграв перший рік Республіки - дев'яносто третій.

- Ти розорився, мій старенький! – вигукнули інші до Купо.

Замовили два нові літри. Склянки вже не стояли порожніми, а сп'яніння посилювалося. Близько п'ятої розпочалась бридота, тож Лантьє умовк і міркував, як йому вшитися. Коли починають верещати і розливати вино на

підлогу – це вже не про нього. Саме тоді Купо звівся, аби перехреститись по-пияцьки: на голові він промовив «Мавпазнас», на правому плечі – «Мавпариж», на лівому плечі – «Пропийгріш», посеред живота – «Недоїж», а в животі – смажений кролик. Капелюшник скористався галасом, що здійснювався після цієї вистави, і спокійненько пішов до дверей. Приятелі навіть не помітили його зникнення. Він уже достатньо смикнув. Проте, на вулиці він струснувся і знову почувався впевнено. Він спокійно повернувся додому і розповів Жервезі, що Купо гуляє з друзями.

Сплинуло два дні. Бляхар не з'являвся. Він волочився кварталом, достоту не знати де. Хтось казав, що бачив його у матусі Баке, у «Метелику» та у «Застуженому дядечку». Ось тільки одні запевняли, що він був самий, а інші зустрічали його в компанії семи чи восьми пияків, таких як він сам. Жервеза приречено стинала плечима. Господи! До цього треба звикнути. Вона не бігає за чоловіком. Навіть коли вона бачить його у винарні, то розвертається, аби не дратувати його. Вона чекала на його повернення і слухала вночі, чи він не хропе під дверима. Він спав на купках сміття, на лавах, на пустирищах, у рівчаках. Наступного дня, не вийшовши із вчорашнього запою, він знову рушав у путь, грюкав у віконниці шинків, знову пускався у скажені перегони посеред чарок та пляшок, губив і віднаходив приятелів, відчалював у мандри, з яких повертався геть отупілим, і дивився, як перед ним танцюють вулиці, спадає ніч та народжується день, а в голові у нього засіла одна думка – напиться так, щоб заснути на місці від перепою. Коли у нього починався запій, то це був кінець. Однак, на другий день Жервеза пішла до «Шинку» татуса Коломб, аби пересвідчитися самій. Там його бачили п'ять разів, проте не могли нічого більше повідомити. Вона мусила задовольнитися тим, що забрала інструменти, які залишилися під лавою.

Увечері Лантьє, бачачи, що прая нудиться, запропонував їй сходити до кафе-концерту, аби лиш провести приємно мить. Вона спершу відмовилася, бо їй аж ніяк не хотілося сміятись. Якби не це, то вона не сказала б «ні», адже капелюшник робив цю пропозицію із занадто чесним виглядом, аби вона могла запідозрити з його боку підступ. Він, схоже, співпереживав її нещастю і поводився справді по-батьківськи. Купо ніколи ще не був відсутній вдома протягом двох ночей. Тож вона, не полишаючи праски, кожні десять хвилин мимоволі виходила на поріг і позирала на обидва боки вулиці, чи не повертається її чоловік. Вона казала, буцімто відчуває в ногах таку сверблячку, що не може лишатися на місці. Звісно, Купо міг пошкодити руку чи ногу, впасти під фіакр і залишитись там, і вона лиш почуватиметься звільненою – вона забороняла собі зберігати у серці найменшу приязнь до такої огидної тварюки. Однак, зрештою стає нестерпним увесь час запитувати себе, чи він повернеться, чи ні. Запалали газові ліхтарі, а Лантьє і досі розповідав їй про кафе-концерт, тож вона погодилася. Врешті-решт, потрібно бути останньою дурепою, аби відмовляти собі у розвагах, тоді як твій чоловік протягом трьох днів веде блазнівське життя. Якщо він не повертається, то і вона піде собі. Згоріла хата – нехай згорить і комора. Вона сама б підпалила увесь цей мотлох, настільки їй починали допікати життєві прикрощі.

Вони швидко повечеряли. Жервеза вийшла під руку з капелюшником о восьмій і попросила матусю Купо і Нана негайно вклатись до ліжка. Крамниця була зачинена, тож вона вийшла через двір і віддала ключ матусі Бош, сказавши їй, що як раптом повернеться її свинюка, то нехай вона вклате його спати. Гарно вбраний капелюшник чекав її біля дверей, насвистуючи. Вона ж вдягла шовкову сукню. Вони повільно пройшлись тротуаром, притискаючись одне до одного і освітлені вітринами крамниць,

звідки визирали цікаві, з усміхом поглядаючи на них і стиха обговорюючи їх.

Кафе-концерт на бульварі Рошшуар було маленьким старовинним кафе, до якого пригородили двір і звели над ним барак із дощок. Над дверима яскраво блищала низка скляних кульок. На землі, поруч з рівчаком, стояли дерев'яні щити, на які були наклеєні довгі афіші.

- Ось ми і прийшли, - сказав Лантьє. – Цього вечора дебют естрадної співачки мадмуазель Аманди.

Тут він помітив Бібі-Смаженину, котрий також читав афішу. У Бібі після вчорашньої бійки під оком сяяв ліхтар.

- А де ж Купо? – спитався капелюшник, роззираючись довкола. – Ви загубили Купо?

- О, вже давненько, ще від учора, - відповів Бібі. – Ми припечатали одне одного, коли виходили від матусі Баке. Я не люблю, коли розпускають руки... Ви знаєте, ми розбиралися із сином матусі Баке стосовно пляшки, за яку він хотів двічі взяти з нас гроші... Тож я дав драла і пішов собі на боковеньку.

Він досі позіхав, бо проспав вісімнадцять годин. До речі, він цілковито витверезився, хоч і виглядав пришелепкуватим, а його стара куртка була вся в пуху, бо він, вочевидь, вклався у ліжко повністю вдягненим.

- То, мсьє, ви не знаєте, де мій чоловік? – допитувалася прая.

- Та ні, нічогісінько не знаю... Ми пішли від матусі Баке о п'ятій. Ось так!.. Може, він пішов далі вулицею. Так, здається, я навіть бачив, як він зайшов до «Метелика» з якимось візником... Який же він бовдур! Справді, такого не жалько уколошкати!

Лантьє і Жервеза дуже приємно провели вечір у кафе-концерті. Об одинадцятій, коли заклад зачинявся, вони поверталися, прогулюючись і не поспішаючи. Холод трохи дошкуляв, і люди розходилися великими гуртками. Під деревами, у затінку, дівчата лускали від сміху, бо чоловіки жартували занадто близько від них. Лантьє наспівував між зубами пісеньку мадмуазель Аманди «Мені від нього лоскоче в носі». Обважніла Жервеза, буцімто уві сні, повторювала приспів. Їй було дуже парко, а від двох склянок, які вона випила, від люлькового диму та від запаху людської тісняви її млоїло. Проте, у неї залишилося яскраве враження від мадмуазель Аманди. Вона сама ніколи б не наважилася з'явитися настільки оголеною перед публікою. Треба віддати їй належне – у цієї дами таке тіло, якому можна позаздрити. З чуттєвою цікавістю вона слухала пояснення Лантьє щодо тієї особи, які він наводив з виглядом чоловіка, котрий сам-на-сам обмацав її всюди.

- Усі сплять, - промовила Жервеза: вона подзвонила тричі, а Боші все не відчиняли.

Нарешті ворота відчинились, але підворіття лишалося темним. А коли вона постукала у шибку двірницької, щоб попросити ключ, заспана консьєржка прокричала їй цілу історію, з якої вона спершу нічого не почула. Кінець кінцем, вона зрозуміла, що поліцейський Пуасон притяг Купо в неабиякому стані, і що ключ має бути у замку.

- Нічого собі! – пробурмотів Лантьє, коли вони зайшли. – Що він тут наробив? Це справжня холера.

Дійсно, сморід був нестерпний. Жервеза, шукаючи сірники, ступила в щось мокре. Коли вона змогла запалити свічку, перед ними постало чудесне видовище. Купо виригав усі свої кишки і прикрасив цим усю кімнату. Ліжко було загиджене, килим також, навіть комод був

забризканий. До того ж, Купо впав з ліжка, куди його вклав Пуасон, і хропів у баюрі, яку сам і зробив. Він розтягнувся у ній, вивалив живота, немов кабан, з обляпанним обличчям, видихаючи через відкритий рот смердючі випари, а його сиве волосся мокло у калюжі, що розтікалась довкола голови.

- Ото свинюка! Свинюка! – у відчаї повторювала обурена Жервеза. – Він усе обгидив... Ні, навіть собака не наробила б такого, дохла собака і та чистіша.

Обидвоє не наважувалися поворухнутись, не знали, куди поставити ногу. Ще ніколи бляхар не повертався у такому стані і не виробляв такої гидоти у спальні. Це видовище завдало тяжкого удару почуттям, які дружина ще могла відчувати до нього. Раніше, коли він, хильнувши, повертався веселеньким, вона відчувала поблажливість, а не огиду. Але тепер це було занадто, тепер її серце здригалося від обурення. Вона не торкнулася б до нього і лещатами. Сама думка про те, що шкіра цього паскудника торкнеться її шкіри, сповнювала її огидою, так ніби її попрохали лягти поруч із мерцем, котрий сконав від сороміцької хвороби.

- Але ж мені треба спати, - прошепотіла вона. – Я не можу спати на вулиці... Ліпше начхати на нього.

Вона спробувала переступити через п'яницю, але мусила схопитися за край комода, щоб не послизнутись на брудній калюжі. Купо повністю перегородив ліжко. Лантьє злегка усміхнувся, зрозумівши, що цієї ночі вона не вкладеться спатоньки на своїй подушці, взяв її за руку і промовив стиха, але із запалом:

- Жервезо... Послухай, Жервезо...

Вона зрозуміла і, розгублена, висмикнула свою долоню. Вона, як і колись, знову зверталась до нього на «ти»:

- Ні, облиш мене... Благаю, Огюсте, повертайся до своєї кімнати... Я якось влаштуюсь, я залізу на ліжко з іншого кінця...

- Жервезо, послухай, не будь дурненькою, - повторював він. – Тут занадто смердить, ти не зможеш залишатись... Ходімо. Чого ти боїшся? Він нас не почує. Ходи!

Вона затято опиралася, казала «ні» порухом голови. Спантеличена, вона роздягалася, буцімто хотіла показати, що залишиться тут, кидала шовкову сукню на стілець, зблідла і з голими руками, розлючено роздяглась до сорочки та нижньої спідниці. Це ж її ліжко, правда? Вона хоче спати у своєму ліжку. Вона ще двічі спробувала знайти чистий шматок підлоги і підійти до ліжка. Проте, Лантьє не полишав її у спокої, обіймав її за стан, казав їй слова, якими хотів запалити вогонь у її жилах. Ой, вона добряче вклепалася: попереду чоловік-волоцюга, котрий не дає їй чесно вкластися під власну ковдру, а позаду чоловік-покидьок, котрий думає тільки про те, щоб скористатися з її горя, аби знову заволодіти нею! Капелюшник заговорив голосніше, і вона прохала його замовкнути. Вона дослухалася, напружуючи вухо, що робиться у кімнатці, де спали матуся Купо і Нана. Дівчинка і старенька мали спати, було чути їхнє гучне дихання.

- Огюсте, лиш мене, ти їх розбудиш, - повторювала вона, заламуючи руки. – Будь розумним. Іншим разом і не тут... Не тут, не біля моєї дочки...

Він уже нічого не говорив, а тільки усміхався. Він поволі поцілував її вушко, як робив це колись, щоб подразнити і приголомшити її. Вона вже не мала сили і відчувала гучне зумкотіння у вухах та дрібне тремтіння, що проймало всю її плоть. Попри це, вона зробила ще один крок, але мусила відступити. Це неможливо, огида була настільки сильною, а сморід ставав

таким, що вона сама не лягла б на ліжку. Купо, оглушений сп'янінням, відсипався з перпою, немов на перині, його руки й ноги були нерухомі, а обличчя перекривилося. Уся вулиця могла б зайти до спальні та поцілувати його дружину, а на ньому і волосинка не поворухнулась би.

- Нехай буде так, - пробелькотіла вона. – Це з його вини. Я більш не можу... Господи Боже мій! Господи Боже мій! Він вигнав мене з мого ліжка, у мене вже немає ліжка... Ні, я не можу, це з його вини.

Вона тремтіла і втрачала голову. І коли Лантьє заштовхував її до своєї спальні, у зашкелених дверях туалетної кімнатки, за шибкою, з'явилося личко Нана. Дівчинка тільки-тільки прокинулася і тихесенько встала, в самій сорочці, бліда зі сну. Вона подивилась на батька, котрий валявся у власному блювотинні, а тоді стояла, притуливши обличчя до шибки, і чекала, доки нижня спідниця її матері майнула до сусідньої кімнати – до іншого чоловіка. Вона була дуже поважна, проте її великі очі грішної дитини палали чуттєвою цікавістю.

ІХ

Цієї зими матуся Купо замало не померла від нападу задухи. Щороку в грудні вона була певна, що астма вкладе її до ліжка на два чи три тижні. Їй вже не п'ятнадцять років – на святого Антонія їй виповниться сімдесят три. Окрім цього, вона була дуже виснаженою, верещала ні за що, ні про що, хоча й була круглою і повною. Лікар повідомив, що вона помре від кашлю, заледве встигнеш вигукнути: «Добривечір, красунечко! Твоя свічка згасла!»

Коли матуся Купо була змушена лишатися в ліжку, то ставала капосною, мов короста. Слід зазначити, що туалетна кімнатка, де вона спала разом з

Нана, зовсім не була веселим покоєм. Між її ліжком і ліжечком дівчинки було рівно стільки місця, аби поставити два стільці. Шпалери – старий і вицвілий сірий папір – звисали зі стін клаптями. Кругле віконце під стелею пропускало слабеньке бліде світло, мов у підвалі. Тут дійсно почувашся дуже старим, особливо людина, котра не може дихати. Вночі, коли її змучувало безсоння, вона принаймні слухала сонне дихання дівчинки, і це була її єдина розвага. Але вдень, оскільки з ранку до вечора біля неї ніхто не сидів, вона буркотіла, плакала і, цілком самотня, повторювала протягом нескінченних годин, ворочаючи головою на подушці:

- Господи! Яка я нещасна!.. Господи! Яка я нещасна!.. В тюрмі, так, вони змушують мене помирати в тюрмі!

Як тільки до неї заходили відвідувачки, Віржині чи пані Бош, аби спитати, як її здоров'я, вона не відповідала, а одразу ж починала перелічувати свої скарги:

- О, я дорого плачу за хліб, який тут їм! Ні, у чужих людей я б так не страждала!.. Послухайте, я хотіла чашку чаю, і що? – мені принесли повен глечик, аби докорити мені тим, що я забагато п'ю... І Нана так само. Я виростила цю дитину, а вона щоранку тіка босоніж, і я її вже не бачу. Можна подумати, що я погано пахну. Однак, уночі вона спить на диво міцно, вона жодного разу не прокидається, аби запитати, чи мені зле... Так, я їм заважаю, вони чекають, коли я здохну. О, довго не доведеться чекати. У мене вже нема сина, ця хитрозада прая у мене його вкрала. Вона б мене била і добила, якби не боялася суду.

Дійсно, Жервеза час від часу ставала грубуватою. В хаті було негаразд, усі в ній ходили квасні й відсилали одне одного куди подалі за першої-ліпшої нагоди. Якось зранку Купо, коли його голова розколювалася з перепою,

вигукнув: «Стара увесь час торочить, що помре, але не помирає!» І ці слова вразили матусю Купо в саме серце. Їй дорікають тим, скільки вона їм коштує, вони спокійненько кажуть, що якби її більш не було, вони б чималенько заощадили. Насправді вона не поводитися так, як мала б. Наприклад, коли вона бачила старшу дочку, пані Лера, то плакалася на своє лихо, звинувачувала сина і невістку в тому, що вони морять її голодом, і все тому, що вони забрали у неї монету в двадцять су, яку вона витратила на ласощі. Вона також зводила жахливі наклепи, розповідала Лорільйо, куди поділися їхні десять франків: на вибрики пралі, на нові очіпки, на тістечка, які вона потайки їсть, та ще на більшу гидоту, про яку й сказати страшно. Двічі або тричі вона замало не спричинила родинну бійку. Вона ставала то на бік одних, то інших. Врешті-решт, вона створила довкола себе справжню колотнечу.

Цієї зими, посеред тяжкого нападу хвороби, коли пані Лера і пані Лорільйо якимось після обіду зійшлися довкола її ліжка, матуся Купо кліпнула до них очима, щоб вони схилилися до неї. Вона вже заледве могла говорити, тож тихенько прохрипіла:

- Яка гидота!.. Я чула їх цієї ночі. Так-так, Кривульку і капелюшника... Вони любенько влаштувалися! А Купо ще той телепень. Яка гидота!

Кашляючи і задихаючись, вона розповіла уривками фраз, що вчора її син напевне повернувся додому, упитий на смерть. А вона саме не спала, тож добре чула усі звуки: як босі ноги Кривульки ляпали по кахлях підлоги, голос капелюшника з присвистом, коли він кликав її, як тихенько скрипнули суміжні двері та все інше. Це мало тривати до світанку, вона не знає достеменно години, тому що, незважаючи на зусилля, кінець кінцем задрімала.

- Але найгідкіше те, що Нана могла це почути, - продовжувала стара.
– Власне, вона кидалася цілісіньку ніч, хоча зазвичай спить так, що і рукою не поворухне. Вона підстрибувала, крутилася, ніби їй у ліжко жару насипали.

Обидві жінки не виглядали здивованими.

- До дідька! – пробурмотіла пані Лера. – Це мало розпочатись першого ж дня... Якщо Купо це влаштовує, то нам нема чого у те встрягати. Менш з тим! Як би там не було, але це не додає честі нашій родині.
- А якби я була там, - пояснювала пані Лорільйо, стискаючи губи, - я б їх налякала, я б крикнула щось, байдуже, що: «Я тебе бачу!» або «Поліція!»... Лікарева служниця мені сказала, що її хазяїн їй сказав, що у певну мить цим можна вбити жінку на місці. А якби вона залишилася на місці, то так їй і треба, вона була б покарана тим, на чому согрішила, чи не так?

Невдовзі увесь квартал знав, що Жервеза щоночі приходиться до Лантьє. Пані Лорільйо висловила перед сусідками кипуче обурення. Вона жаліла брата, цього розтелепу, якому жінка примантачила такі роги, що у двері не пролазять. Якщо її послухати, то вона приходила у цей шарварок виключно заради своєї бідної матері, котра вимушена жити посеред цього сороміття. Тож увесь квартал напався на Жервезу: це вона мала розбестити капелюшника – це видно з її очей. Так, незважаючи на лихі пересуди, цей бісів хитрун Лантьє знову був у вииграші, тому що зберігав з усіма вигляд пристойного чоловіка, йшов тротуаром, читаючи газету на ходу, з дамами був запопадливим і галантним, постійно роздавав їм цукерки й квіти. Господи! Він усього лиш грав свою роль павича. Чоловік – це чоловік, і не можна вимагати від нього, аби він опирався жінкам, які самі вішаються йому на шию. Натомість, для неї не може бути виправдання, вона зганьбила всю вулицю Золотої Краплини. І Лорільйо, як хрещений та

хрещена, заманювали Нана до себе, щоб дізнатися від неї подробиці. Коли вони розпитували її у відсторонений спосіб, дівчинка, як і зазвичай, вдавала дурненьку і відповідала, гасячи полум'я очей під довгими млявими повіками.

Посеред цього громадського обурення Жервеза жила спокійно, хоча почувалася змороною і трохи приспаною. Спочатку вона вважала себе тяжко винною, дуже брудною і відчувала огиду до самої себе. Виходячи зі спальні Лантьє, вона мила руки, змочувала рушника і терла ним плечі, замало не здирала шкіру, буцімто хотіла очиститись від бруду. Якщо Купо намагався в таку мить пожартувати, вона дратувалася, тікала, тремтячи, вглиб крамниці і вже там одягалася. Вона також не дозволяла капелюшникові торкатися себе після того, як чоловік поцілував її. Змінюючи чоловіків, вона воліла б змінювати й шкіру. Проте, поволі вона звикала. Митися щоразу було занадто обтяжливо. Лінощі розм'якшували її, а потреба бути щасливою змушувала висмоктувати всю можливу насолоду з прикросців, що обсіли її. Вона була поблажливою щодо себе та щодо інших і намагалася лишень облаштувати усе таким чином, аби це ні для кого не було занадто прикритим. Якщо її чоловік і коханець задоволені, якщо дім живе собі як зазвичай, потихеньку, якщо у ньому всі регочуть зранку до вечора, вгодовані й задоволені життям, котре сплива собі помаленьку, то насправді нема на що скаржитися, правда? До того ж, що не кажіть, вона і не повинна робити аж так багато зла, бо усе настільки добре влаштувалося і усі були з того задоволені. Той, хто коїть зло, зазвичай отримує покарання. Тож її занедбаність перетворилася на звичку. Відтепер усе відбувалося розмірено, ніби споживання їжі й пиття. Коли Купо напивався, вона приходила до Лантьє, тобто, це траплялося щотижня принаймні у понеділок, вівторок і середу. Її ночі були розподілені. Зрештою, навіть якщо бляхар просто заголосно хропів, вона посеред ночі

залишала його і спокійненько йшла досипати в сусідському ліжку. Не те, щоб вона відчувала сильнішу приязнь до капелюшника. Ні, вона усього лиш вважала його охайнішим і ліпше відпочивала у його спальні, де нібито приймала ванну. Зрештою, вона була подібна до кішок, які любляють згортатись калачиком на білій постелі.

Матуся Купо ніколи не наважувалася відверто говорити про це. Але після однієї сварки, коли прая злегка штовхнула її, старенька вже не приховувала натяків. Вона казала, що знає дуже дурних чоловіків і дуже підлих жінок. З розв'язністю колишньої жилетниці, вона вивергала й інші, дошкульніші слова. Спершу Жервеза пильно дивилася на неї і нічого не відповідала. Пізніше, також уникаючи уточнень, вона захищалася загально прийнятими аргументами: якщо у жінки чоловік п'яниця, покидьок, який живе, немов останній халамидник, то ця жінка має усі підстави шукати декого пристойнішого на стороні. Вона заходила й далі і давала зрозуміти, що Лантьє їй так само чоловік, як і Купо, може, і більш. Хіба ж вона не зазнайомилася з ним у чотирнадцять років? Хіба вона не має від нього двох дітей? І що? За таких обставин, їй усе пробачається, ніхто не зможе кинути в неї камінь. Вона казала, що слідує законам природи. Тож не потрібно її дратувати, бо вона сама може відважити, що кому належить. Вулиця Золотої Краплини не така вже й пристойна! Он, та опецькувата пані Вігуру з ранку до вечора беркицяє на своєму вугіллі. Пані Леонгр, жінка бакалійника, спить зі своїм довготелесим слинявим швагром, якого і лопатою підібрати гидко. Годинникар, що навпроти, цей вищипаний панок, замало не постав перед судом присяжних через огидний вчинок: він злягається з власною дочкою, соромітницею, котра волочиться бульварами. Широким жестом вона обводила цілісінький квартал, вона могла би протягом години лишень розкласти брудну білизну усіх цих городян, цих сусідів, котрі сплять гуртом, немов худоба: батьки, матері,

діти – всі вони качаються у власних нечистотах. Так, вона знає про лайно, що валиться звідусіль, воно отруює усі довколишні будинки! Так-так, вони ще які пристойні, жінки й чоловіки у цьому кутку Парижа, де через злидні людина сидить на людині! Якби обидві статі перетовкти у ступі, то усього навару заледве вистачило б на те, щоб угноїти вишні на рівнині довкола Сен-Дені.

- Ліпше б вони не плювали вгору, бо воно впаде їм же на носа, - волала вона, коли її доводили до краю. – Кожному свій куток, чи не так? Нехай вони не заважають чесним людям жити на власний копил, якщо самі хочуть жити по-своєму... Я вважаю, що все добре, але за умови, що тебе не тягатимуть рівчаком ті людська, які і так там прогулюються головою донизу.

А коли одного дня матуся Купо висловилася прозоріше, Жервеза відповіла їй крізь стиснені зуби:

- Ви лежите у власному ліжку, тож користуйтеся з цього... Послухайте, ви помиляєтесь, ви ж гарно бачите, що я добра, бо ж я ніколи не дорікала вам вашим життям. О! Так, я знаю, ловеньке то було життя, з двома чи трьома чоловіками ще за життя татуса Купо... Ні, не кашляйте, я скінчила свою балачку. Це тільки щоб попросити вас залишити мене у спокої, ось і все!

Стара жінка заледве не задихнулася. Наступного дня, коли Гуже прийшов за відсутності Жервези забрати білизну своєї матері, матуся Купо покликала його і довгий час тримала на стільці біля свого ліжка. Вона добре знала про приязнь коваля, вже деякий час вона бачила його похмурым і нещасним, бо він підозрював огидні речі, які кояться в цьому домі. І, щоб вибалакатися та помститися за вчорашню сварку, вона грубо розповіла йому всю правду, плакала й жалілася, буцімто погана поведінка

Жервези завдавала найбільшої шкоди саме їй. Гуже вийшов з кімнатки, тримаючись за стіни і задихаючись від скорботи. Коли ж праля повернулася, матуся Купо гукнула їй, що її негайно кличуть до Гуже, з випрасуваною чи невипрасуваною білизною. Вона була така пожвавлена, що Жервеза унюхала її викрутаси і здогадалася про сумну сцену та лихо, які нависли над нею.

Дуже бліда, заледве тримаючись на ногах, вона склала білизну в кошик і пішла. Вже протягом багатьох років вона не сплачувала Гуже жодного су. Борг і досі становив чотириста двадцять п'ять франків. Щоразу вона розповідала про скрутне становище і брала гроші за прання і прасування. Їй від цього було пекуче соромно, адже вона немовби користувалася з ковалевої приязні, аби ошукати його. Купо, тепер не такий делікатний, лише реготався, що коваль напевне щипав її по кутках, тож з ним розплатилися. Проте Жервеза, незважаючи на те, що опустилася до стосунків з Лантьє, обурювалася і питала чоловіка, чи він хотів би скуштувати того ж хліба. Не слід при ній говорити погано про Гуже: ніжність до коваля лишалася для неї останнім клаптиком її честі. Тому щоразу, коли вона відносила білизну цим порядним людям, у неї стискалося серце, тільки-но вона ступала на першу сходинку в їхньому будинку.

- А, це нарешті ви! – сухо промовила пані Гуже, відчиняючи двері. –
Вас хіба що за смертю відправляти.

Знічена Жервеза зайшла і навіть не наважилася пробелькотіти вибачення. Вона більше не була пунктуальною, ніколи не приходила вчасно і змушувала чекати на замовлення понад тиждень. Вона помалу скочувалася у повний безлад.

- Ось уже тиждень, як я розраховую на вас, - продовжувала стара майстриня. – До того ж, ви брешете, ви присилаєте до мене свою ученицю, аби вона розповідала мені небилиці: моєю білизнаю займаються, мені її принесуть цього ж вечора, або ж трапилася прикрість – пакунок білизни впав у відро. А я тим часом втрачаю цілий день, я не бачу замовлення і починаю хвилюватися. Ні, ви поводитесь нерозумно... Погляньмо, що там у вашому кошику! Там хоч принаймні усе?! Ви принесли мені пару простирадл, які тримаєте вже протягом місяця, та ще й сорочку, яку не повернули з минулого прання?
- Так-так, - прошепотіла Жервеза. – Сорочка тут. Ось вона.

Але пані Гуже обурено вигукнула: це не її сорочка, вона її не хоче. Це вже занадто – їй підмінюють білизну! До того ж, ще минулого тижня їй принесли пару носовичків, на яких не було її мітки. Їй це не додає гумору – отримувати білизну, що з'явилася невідь звідки. Врешті-решт, вона дбайливо поводитьсь зі своїми речами.

- А простирадла? – продовжувала вона. – Їх загубили, чи не так?.. Що ж, моя дівчинко, влаштуйтеся, як хочете, але я хочу їх на завтрашній ранок, чуєте?

Запала тиша. Жервезу найдужче хвилювало те, що вона відчула, як позад неї прочинилися двері до кімнати Гуже. Вона здогадувалася, що коваль мав бути там. Як прикро, що він вислуховує ці заслужені докори, на які вона нічого не може відповісти! Вона ставала дуже покірною, дуже лагідною, низько опускала голову і якомога швидше викладала білизну на ліжко. Але далі було ще гірше – пані Гуже почала розглядати речі по одній. Вона їх брала в руки і відкидала, примовляючи:

- Ах, як ви жахливо втрачаєте руку. Я вже не можу щоразу хвалити вас... Так, зараз ви поганите і пересвинячуєте роботу... Погляньте лишень на маніжку цієї сорочки – вона перепалена, на бганках лишилися сліди праски. А гудзики – всі чисто відірвані. Не знаю, як ви то робите, але гудзиків ніколи не залишається... О, гляньте-но, за цю блузку я вам не заплачу. Погляньте сюди! Увесь бруд лишився, ви його тільки розквецяли. Дякую! Якщо білизна вже навіть не випрана...

Вона замовкла і перерахувала речі, а тоді вигукнула:

- Як?! Це усе, що ви принесли?!.. Бракує двох пар панчіх, шести серветок, скатертини, рушників... Та ви з мене просто насміхаєтесь! Я сказала повернути мені усе, випрасуване чи ні. Якщо ваша учениця за годину не принесе решту, то ми розсваримося, пані Купо, попереджаю вас про це.

В ту мить Гуже закашляв у своїй кімнаті. Жервеза злегка здригнулася. Господи! Як з нею поводяться перед ним! І вона стояла, знічена й розгублена, посеред кімнати, чекаючи на брудну білизну. Проте, підбивши рахунок, пані Гуже спокійненько повернулася на своє місце біля вікна і взялася до праці – лагодити мережану шаль.

- А білизна? – сором'язливо перепитала прая.

- Ні, дякую, - відповіла стара жінка. – Цього тижня немає нічого.

Жервеза зблідла – від неї пішла ще одна клієнтка. Тож вона остаточно втратила голову і мусила сісти на стілець, бо ноги вже не тримали її. Вона не намагалася захищатись і знайшла тільки одне речення:

- То пан Гуже захворів?

Так, йому зле, він не зміг піти до кузні і мусив повернутися додому, він тільки-но вклався до ліжка відпочити. Пані Гуже розповідала поважно, вдягнена, як завжди, в чорну сукню, а її бліде обличчя було обрамоване

чернечою наміткою. Ковалям знову знизили платню: з дев'яти франків вона впала до семи через машини, які тепер виконують усю роботу. Вона пояснила, що вони заощаджують на всьому, і вона хоче прати їхню білизну сама. Звісно, було б дуже доречно, якби Купо повернули гроші, котрі їм позичив її син. Але вона не відправлятиме до них судового виконавця через те, що вони не можуть платити. Відколи майстриня заговорила про цей борг, Жервеза, похнюпившись, нібито слідувала за вправним танком голки, яка підчеплювала ниточки одна за одною.

- Все ж, - продовжувала майстриня, - якби ви трохи затягли пояс, то змогли б розплатитися. Бо, як-не-як, ви дуже смачно їсте, ви багато витрачаєте, я в тому певна... Якби ж то ви сплачували нам бодай десять франків на місяць...

Її зупинив голос Купо, котрий кликав її:

- Мамо! Мамо!

Вона майже одразу повернулася на своє місце і змінила тему розмови. Безсумнівно, коваль благав її не просити грошей у Жервези. Проте, вона не змогла стриматися і за п'ять хвилин знову заговорила про борг. О, вона передбачала те, що трапилося: бляхар пропиває крамницю, він далеченько заведе свою дружину. Якби син слухав її, то ніколи б не позичив ті п'ятсот франків. Він був би зараз одружений і не конав би від смутку, маючи перед собою перспективу залишатися нещасливим усе життя. Вона пожвавилася, ставала все суворішою і однозначно звинувачувала Жервезу в змові з Купо, аби зловживати дурістю її дитини. Так, є жінки котрі протягом багатьох років лицемірять, а тоді одного дня їхня ганебна поведінка виходить на день Божий.

- Мамо! Мамо! – вдруге, вже наполегливіше, покликав голос Гуже.

Вона звелась, а коли повернулася, то промовила, сідаючи коло мережива:

- Заходьте, він хоче вас бачити.

Жервеза, тремтячи, залишила двері відчиненими. Ця сцена глибоко зворушувала її, адже була своєрідним зізнанням у їхній ніжності перед пані Гуже. Вона побачила спокійну кімнатку, прикрашену малюнками, подібну до кімнати п'ятнадцятирічного хлопчика. На ліжку простяглося велике тіло Гуже: його руки й ноги були немов перебиті зізнаннями матусі Купо, його очі почервоніли, а гарна жовта борода була досі мокра. Напевно, у перші миті сказу він молотив подушку жахливими ударами кулаків, бо з роздертої тканини вивалювалося пір'я.

- Послухайте, мама неправа, - ледь чутно сказав він пралі. – Ви мені нічого не винні, я не хочу, щоб про це говорили.

Він здійнявся на лікті і дивився на Жервезу. У нього на очах негайно з'явилися гіркі сльози.

- Вам погано, пане Гуже? – прошепотіла вона. – Прошу, скажіть, що з вами?!

- Нічого, дякую. Я вчора трохи перетомився. Я трошки посплю.

Але його серце розколалося, і він не зміг стримати вигуку:

- О! Господи! Господи! Цього ніколи не мало статися, ніколи! Ви присяглися. Але це сталось, тепер це сталось!.. О! Господи! Мені занадто болить! Йдіть геть!

Дивлячись на неї з лагідним благанням, він помахом руки відіслав її. Вона не наблизилася до ліжка і, отупіла, пішла геть, як він і просив, бо не мала, що йому сказати, аби полегшити його страждання. В сусідній кімнаті вона

забрала свій кошик, але все ж не виходила, підшукуючи слова. Пані Гуже, не зводячи голови, продовжувала роботу. І саме вона зрештою промовила:

- Що ж, до побачення. Відішліть мені мою білизну, ми розрахуємося згодом.

- Так-так, до побачення, - пробелькотіла Жервеза.

Вона повільно зачинила двері, востаннє обводячи поглядом цю чисту і охайну господиню, де, їй здавалось, вона залишає часточку своєї чесноти. Вона повернулася до свого дому з отупілим виглядом корови, котра повертається у стійло, не турбуючись про дорогу. Матуся Купо вперше звелася з ліжка і сиділа на стільці коло чавунної грубки. Але прая навіть не докоряла їй, вона була занадто стомлена, її кістки боліли так, буцімто її відлупцювали. Вона міркувала, що життя, зрештою, дуже тяжке, що ліпше було б одразу сконати, і як то прикро, що неможливо вирвати собі серце.

Тепер Жервезі було на все начхати. Вона лиш злегка погойдувала рукою, аби відправити усіх куди подалі. З кожною новою прикрістю вона занурювалася у єдину насолоду – поїсти тричі на день. Нехай та хата завалиться, і якщо її не приб'є уламками, вона залюбки піде геть без сорочки. І хата валилася, хоча не водночас, а потроху щоранку і щовечора. Клієнтки одна за одною сварилися і відносили свою білизну до інших праль. Пан Мадін'є, панна Реманжу, навіть Боші повернулися до пані Фокон'є, котра була пунктуальнішою. Клієнтки стомилися вимагати протягом трьох тижнів пару панчіх і повертати сорочки з жирними плямами, що лишилися від минулої неділі. Жервеза, наточивши язика, гукала їм в добру путь і обкладала їх як слід, кажучи, що має чисту радість від того, що більше не порпатиметься у їхній бридоті. Так-так! Увесь квартал може її полишити, її це звільнить від чималої купи бруду, до того ж, і роботи буде менше. А поки ще їй лишалися погані платники,

шльондри та жінки, на кшталт пані Годрон, чия білизна була настільки смердючою, що їй не хотіла брати жодна праля з Нової вулиці. Заклад був приречений, Жервеза мусила звільнити останню робітницю, пані Пютуа, і лишилася сама з ученицею, зизоокою Огюстін, котра, зростаючи, тільки дурнішала. Навіть на них двох не завжди була робота, бувало, цілий післяполудень вони не піднімали зад зі стільця. Дійсно, цілковитий запевпад, який відгонив руїною.

Природно, з появою лінощів та злиднів з'явилась і неохайність. Гарну небесно-блакитну крамницю, якою Жервеза колись пишалася, неможливо було впізнати. Дерево та скло на вітрині, яку забували вимити, були від гори до низу обляпані багном, що летіло з-під коліс. На полицях і на мосяжних дротах бовталися кілька сірих лахів, що лишилися від клієнток, які померли у лікарні. Всередині було ще огидніше: від вологої білизни, що сохла під стелею, повідклеювалися шпалери, і глазет «помпадур» звисав зі стін клаптями, ніби обважніле від пилу павутиння; поламана грубка, пробита ударами кочерги, стояла в кутку, наче купа старого залізничця на ятці лахмітника; на робочому столі немовби пообідав цілий гарнізон, настільки він був поплямований кавою та вином, заквечаний варенням та масний від понеділкового ласування. До того ж, пахло скислим крохмалем, смерділо пліснявою, підгорілим жиром та брудом. Проте, Жервезі тут було дуже добре. Вона не бачила, як забруднюється крамниця. Вона забувалася у ній і звикала до подертих шпалер і масних одвірків так само, як призвичаювалася носити подерті спідниці та більше не мити вуха. Бруд навіть став затишним гніздечком, де вона з насолодою згорталася клубочком. Залишати речі у безладі, чекати, доки пил позатуляє дірки і вкриє усе оксамитом, відчувати, як дім довкола неї тяжчає, обважнілий від неробства – це була справжня втіха, якою вона упивалася. Перш за все – спокій, а на решту вона заплющувала очі. Її борги дедалі

зростали, але більше не турбували її. Вона втрачала чесність: заплатять чи не заплатять – це залишалося незрозумілим, і вона воліла не знати того. Якщо в котрій крамниці їй закривали кредит, вона відкривала новий в сусідньому закладі. Вона палила мости з усім кварталом – що десять кроків був несплачений борг. На самій тільки вулиці Золотої Краплини вона не наважувалася пройти ні перед вуглярем, ні перед бакалійником, ні перед зеленяркою. Коли вона йшла до пральні, то мусила обходити вулицею Рибалок, що подовжувало шлях на добрих десять хвилин. Постачальники почали називати її шахрайкою. Одного вечора чоловік, який продав меблі для Лантьє, збував сусідів: він волав, що задерє її спідниці і відбере борг натурою, якщо вона не дасть йому грошей. Звісно, Жервеза тремтіла від подібних сцен, проте, вона обтрушувалася, мов побита собака, і на тому все закінчувалося – вона від того не втрачала апетиту. Як її дратують ці нахаби! У неї зовсім немає грошей, і не може ж вона їх намалювати! Крамарі й так непогано крадуть, тому й зроблені для того, щоб чекати. І вона засинала у своїй норі, воліла не розмірковувати про те, що одного дня неодмінно станеться. До дідька! Усе полетить під три чорти, але доти вона бажає, щоб від неї відчепилися.

Матуся Купо тим часом одужала. Протягом ще одного року заклад помалу животів. Звісно, влітку завжди було трохи більше роботи – білі нижні спідниці та перкалеві сукні хвойд із зовнішніх бульварів. Це було повільне падіння, щотижня її ніс ставав усе бруднішим, хоча окрім поганих, бували й вдалі дні: одного вечора вони чухали животи перед порожнім буфетом, а іншого напихувалися телятиною так, що мало не лускали. За ворота виходила тільки матуся Купо, котра, йдучи до благодійної позичкової каси на вулиці Полонсо, немовби на прогулянку, ховала під фартухом пакунки. Вона горбилася і мала солоденьке та ласе обличчя богомолки, яка простує на службу Божу, адже для неї це не було огидним, навпаки, її розважало

розтринькування грошей, а відносячи дрібнички до тандитниці, вона тішила свою пристрасть старої пліткарки. Службовці позичкової каси її добре знали і називали «матусею Чотири Франки», тому що вона завжди просила чотири франки, якщо їй пропонували три франки за пакунок завтовшки, як шматок масла за два су. Жервеза помалу спродувала свій дім та із запалом відправляла до позичкової каси усе, що можна заставити. Вона б і голову собі поголила, якби під волосся позичали гроші. Нагода була занадто зручна, тож вона не стримувалася і йшла по гроші, якщо у господі потребували чотирифунтової хлібини. Усі лахи йшли туди: білизна, одяг, навіть знаряддя праці та меблі. Спочатку вона користалася вдалим тижнями, аби викупити заставлене, хоча наступного тижня повертала усе назад. Потім їй стало байдуже до своїх речей, вона їх втрачала, навіть спродавала квитанції. Лиш одного разу її серце краялося – коли вона мусила віддати під заставу свій маятниковий годинник, аби сплатити рахунок у двадцять франків, виставлений судовим виконавцем, який прийшов описати її майно. Доти вона присягалася, що радше помре з голоду, аніж дозволить торкнутися свого годинника. Коли матуся Купо винесла його з хати у невеличкій коробці з-під капелюха, Жервеза впала на стілець. Її руки були безсилі, а очі вологі, так ніби у неї відібрали її щастя. Проте, коли матуся Купо принесла двадцять п'ять франків, то ця неочікувана позичка, ці п'ять франків виторгу втішили її. Вона негайно відправила стару жінку по горілку – по склянку за чотири су, аби лиш відсвяткувати монету в сто су. Відтепер жінки частенько, якщо їм випадало порозумітися, прилаштовувались на краєчку робочого столу і висмоктували по краплинці, змішуючи наполовину горілку з вишнівкою. Матуся Купо вміла неперевершено приносити повну склянку в кишені свого фартуха, не розливши і сльозинки. Сусідам нема чого про те знати, чи не так? Насправді ж сусіди про все чудово знали. Зеленька, ковбасниця і продавці-бакалійники казали: «Погляньте, старенька пішла по гроші» або

ж «Погляньте, старенька принесла у кишені спотикача.» Саме це додатково збурювало квартал супроти Жервези: вона усе прожирає, вона скоро доконає свою халупу. Так-так, ще два чи три шматки, і місце буде підчищене, ще й вимите.

Посеред цієї загальної руїни Купо розквітав. Цей бісів пропивоха почувався як сир в маслі. Він безперечно жирів від дешевого, як помії, вина та від сивухи. Він багато їв і мав у носі того сухореброго Лорільйо, котрий звинувачував випивку в тому, що вона вбиває людей. Бляхар відповідав, ляпаючи себе по череву, на якому шкіра натяглася від жиру, мов на барабані. Він міг награвати на ньому музику, відтарабанити вечірню пияків, буцімто совалася і гуркотіла здоровенна скриня – справжній талант, на якому можна заробити такі статки, як у зубодера. Проте Лорільйо, дратуючись через те, що не має живота, казав, що це жовтий жир – поганий жир. Байдуже, Купо напивався ще дужче – задля здоров'я. Його розколошкане шпакувате волосся сяяло, мов паленка. Його обличчя п'яниці, з мавпячою щелепою, зчорніло і набуло відтінку «чорнил» із зачуханого генделика. Проте, він залишався хлопцем-жартуном. Він відштовхував дружину, коли вона намислювала торочити йому про свої клопоти. Хіба чоловіки створені задля того, аби опускатися до такої мороки? Нехай у халупі не буде хліба, але його це не обходить. Він потребував їдла зранку та ввечері і ніколи не переймався тим, звідки воно береться. Якщо він не працював протягом кількох тижнів, то ставав ще вибагливішим. Водночас, він і досі товариський плескав Лантьє по плечу. Звісно, він не знав про те, що його жінка загуляла. Принаймні, такі особи, як Боші та Пуасони, присягалися усіма святими, що він ні про що не здогадується і що станеться велике лихо, якщо колись про це дізнається. Але його сестра, пані Лера, погойдувала головою і розповідала, що знає чоловіків, котрим таке подобається. Однієї ночі сама Жервеза,

повертаючись зі спальні Лантьє, похолола від того, що отримала у темряві ляпанця по сідницях. Зрештою, вона заспокоїлася і вирішила, що вдарилася об ліжко. Справді, становище було занадто жахливим: чоловік не міг би розважатися такими жартами.

Лантьє також не занепадав. Він ретельно доглядав за собою, вимірював свій живіт ременем від штанів і постійно боявся того, що муситиме пересувати пряжку в той чи інший бік. Він вважав себе таким, як слід, і з кокетства не хотів ані гладшати, ані худнути. Через це він ставав вибагливим до їжі – він прораховував усі страви так, щоб вони не змінювали його талію. Навіть коли в домі не було жодного су, йому були потрібні яйця та битки – легка й поживна їжа. Відколи він ділив хазяйку з її чоловіком, то цілковито вважав себе половиною подружжя. Він підбирав монети у двадцять су, які потрапляли йому на очі, в усьому орудував Жервезою, сварився, покрикував, взагалі, почувався більше вдома, ніж бляхар. Тож у цій хаті було двоє газдів. І тимчасовий, хитріший газда перетягав на себе ковдру, першим відбирав найкращі шматки в усьому – з жінкою, за столом та й щодо решти. Що не кажіть, він знімав вершки з Купо. Він уже не соромлячись влаштувався господарем. Нана залишалася його улюбленицею, бо він любив гарненьких дівчаток. Він усе менше й менше цікавився Етьєном: хлопчики, на його думку, повинні навчитись давати собі раду. Якщо хтось приходив і питався Купо, то Лантьє завжди був тут як тут: він виходив з внутрішніх кімнат у пантофлях та в сорочці зі знудьгованим виглядом чоловіка, якого даремно потурбували. Він відповідав замість Купо і казав, що це те ж саме.

Поміж цими двома підпанками Жервезі не щодня бувало весело. Слава Богові, вона не могла поскаржитися на здоров'я. Вона також добряче розтовстіла. Проте, тягти на своєму горбу двох чоловіків, гледіти за ними і задовольняти їх – це частенько було понад її сили. Господи Боже мій! І

один чоловік вже доволі псує тобі гумор. Найгіршим було те, що ці покидьки любенько порозумілися. Вони ніколи не сварились. Увечері, наївшись, вони спиралися ліктями на стіл і починали кепкувати один з одного. Вони терлись один коло одного цілісінький день, немов коти, які шукають насолоду і смакують її. У ті дні, коли вони поверталися розлученими, то нападалися на Жервезу. Ну ж бо! Лупцюйте цю худобину! Вона має міцну спину. Вони ставали щирішими приятелями від того, що разом дерли горлянку. А їй ліпше було й не думати про те, щоб затулити їм писки. Спочатку, коли один починав волати, вона несміливим поглядом благала іншого подарувати їй дружнє слівце. Проте, цього ніколи не ставалося. Тепер вона була мов тихе літо і сутулила свої широкі плечі, зрозумівши: вони мають потіху від того, що штурхають її, настільки вона стала кругленькою – справжнісінька кулька. Купо, котрий мав злу вдачу, обзивав її огидними словами. Лантьє, навпаки, добирав дошкульні дотепи, вишукував слова, яких ніхто не вживає, і які ранили її ще болючіше. На щастя, до всього звикаєш. Лихі слова, несправедливість обох чоловіків почали врешті-решт ковзати її гладенькою шкірою, мов на цераті. Вона навіть почала воліти, щоб вони лютували, бо у ті дні, коли вони вдавали добрих, то дошкуляли їй ще дужче: вони увесь час крутилися коло неї і не давали їй спокійно випрасувати бодай єдиний очіпок. Отож вони просили у неї смаколики, вона мала то солити, то не солити, казати то чорне, то біле, няньчити їх, вкладати їх по черзі на перину. За тиждень її голова розколювалася, а руки й ноги відпадали, вона тупішала, а її очі ставали божевільними. Така робота виснажує жінок.

Саме так – Лантьє і Купо виснажували її: вони підпалювали її з обох кінців, як то кажуть про свічку. Звісно, бляхареві бракувало освіти, але у капелюшника її було забагато, або ж принаймні його освіта була немов біла сорочка на неохайній людині – з-під неї завжди визирає бруд. Яюсьь

уночі їй наснилося, що вона стоїть на цямрині колодязя і Купо штовхає її кулаками, а Лантьє лоскоче їй поперека, щоб вона швидше стрибнула. Дійсно! Так достоту виглядає її життя. О! Вона пройшла добру дресуру, тож не диво, що почала занепадати. Мешканці кварталу виявляли велику несправедливість, коли закидали їй, що вона скочується на зле, бо ж її нещастя походило не від неї. Іноді, розмірковуючи, вона здригалася від холоду, що пробігав їй по шкірі. Потім вона вирішувала, що все могло би бути й гірше. Скажімо, ліпше мати двох чоловіків, аніж втратити обидві руки. Вона вважала своє становище природним, і подібне становище трапляється ой як частенько. Тому вона намагалася облаштувати своє малесеньке щастя. Вона стала незлобливою клопотухою, і найкращим доказом було те, що вона ненавиділа Купо не більше, аніж Лантьє. В одній виставі театру «Веселощі» вона побачила шльондру, котра зненавиділа свого чоловіка і отруїла його через коханця. І Жервеза обурилася, бо у своєму серці вона не відчувала нічого подібного. Хіба не розумніше жити усім трьом у добрій згоді? Ні-ні, тільки не такі дурниці, бо вони збурюють життя, в якому і так мало радощів. Зрештою, незважаючи на борги, незважаючи на злидні, що їй загрожували, вона могла б назвати себе дуже спокійною, дуже задоволеною, якби бляхар і капелюшник менше дошкуляли їй і менше горлали на неї.

На жаль, восени в господі стало ще гірше. Лантьє стверджував, нібито худне, і буркотів щодня гучніше. Він на все крутив носом, пирхав на тушковану картоплю – «мішанку», котру він, як сам казав, не міг їсти через те, що від неї починаються кольки. Тепер найменші суперечки завершувалися взаємними звинуваченнями у розоренні дому, якими вони кидались одне в одного. Із самим чортом було б легше помиритися, перш ніж завалитися хропти кожен в свою люлю. Коли закінчується січка, віслюки починають битися, еге ж? Лантьє унюхав злигодні. Він був у

відчаї, зрозумівши, що цей дім уже з'їдений і так гарно підчищений, що він передбачав той день, коли треба буде забирати свого капелюха і йти шукати деінде ліжко та харч. А він добряче звик до цієї діри, де усі з ним няньчилися, і завів тут приємні звички. Справжній казковий край, більш ніде він не знайде таких вигод. Мати Божа! Неможливо напхатися під саму зав'язку ще й залишити шматки на тарілці. Він лютував на свій живіт, бо, як-не-як, зараз увесь дім опинився в його животі. Проте, він зовсім не міркував так, він покладав на інших гірку образу за те, що вони дозволили зжертви себе менш як за два роки. Дійсно, Купо виявилися геть не живучими. Тож він волав, що Жервезі бракує ощадливості. До дідька! Що з ними станеться?! Друзі полишили його саме тоді, коли він от-от мав укласти чудову угоду – шість тисяч платні на фабриці, було б з чого забезпечити розкоші усій сім'ї.

Якось в грудні вони вечеряли спогадами. Не залишилося жодної картоплини. Дуже похмурий Лантьє вийшов ранньої години і тинявся тротуарами, аби знайти іншу хатину, в якій кухонні аромати стерли б зморшки з його обличчя. Протягом кількох годин він розмірковував, сидячи коло чавунної грубки, а тоді враз виявив щиру приязнь до Пуасонів. Він більше не кпив з поліцейського, не називав його «цісарем», навіть поступився йому в тому, що імператор – непоганий хлопець, можливо. Було помітно, що особливу повагу він виявляв до Віржині – як сам казав, жінки з розумом у голові, котра могла би бути вправним стерновим. Вочевидь, він промацував подружжя. Можна було подумати, що він вирішив оселитися і столуватися у них. Проте, у нього була неабияка макітра на плечах, він намислив дещо значно складніше. Віржині розповіла йому про своє бажання відкрити власну крамницю будь-чого, тож він увивався довкола неї і проголошував, що цей проєкт блискучий. Так, вона безсумнівно створена для комерції – висока, приваблива, дієва.

О, вона зможе заробити, скільки забажає. Оскільки гроші – тітчина спадщина – були віддавна готові, то вона цілковито мала рацію, що полишала ті дві-три сукні, які перешивала за рік, і взялася до комерції. Він перераховував осіб, котрі на той час здобували значні статки: зеленярка, що на розі вулиці, дрібна крамарка, яка продавала фаянс на зовнішньому бульварі. І час зараз найліпший, бо усі вони розпродують навіть крихти з прилавків. Однак, Віржині вагалася. Вона шукала крамницю, що здається в найм, і бажала не залишати квартал. Отож Лантьє відвів її в куточок і протягом десяти хвилин тихесенько розмовляв з нею. Здавалося, він намагається щось всучити їй силоміць, проте вона вже не казала «ні» і, схоже, дозволила йому діяти. Це була ніби їхня таємниця з переморгуваннями, квапливими словами та прихованими маневрами, котра виявлялася навіть у потисках їхніх рук. Відтоді капелюшник, жуючи сухий хліб, назирив за Купо зісподу. Він знову став дуже балакучим і постійно оглушував їх своїми єреміадами. Цілісінький день Жервеза ступала по злигоднях, які він запопадливо розкладав перед нею. Бог свідок! Він говорив не заради себе. Він подихатиме з голоду разом зі своїми друзями скільки буде потрібно. Ось тільки обачність вимагає підбити точні рахунки нашого становища. У кварталі вони винні принаймні п'ятсот франків: пекарю, вугляреві, бакалійнику та іншим. До того ж, вони винні комірному за пів року, тобто, ще двісті п'ятдесят франків. Власник, пан Мареско, навіть казав, що вижене їх, якщо вони не заплатять до першого січня. Зрештою, позичкова каса поглинула усе, не знайдеться бодай дрібнички на три франки, щоб віднести туди, настільки ретельно було підчищено господу. Залишилися тільки цвяхи у стінах, і не більш, а їх десь два фунти по три су. Жервеза, паралізована і заплутана цими додаваннями, обурювалася і лупила кулаком об стіл, або ж починала плакати, мов теля. Одного вечора вона вигукнула:

- Я завтра втечу собі!.. Ліпше я лишу ключа під дверима і спатиму на вулиці, аніж далі житиму з такою рахубою.

- Було б розумніше, - хитренько радив Лантьє, - відступити оренду, якщо знайдеться бажаючий... Якщо ви обидвоє вирішили полишити крамницю...

Вона увірвала його зі ще більшим запалом:

- Та негайно, негайно!.. Ах, як би я хотіла усього спекатися!

Тож капелюшник виявився напрочуд практичним. Відступивши оренду, вони, безсумнівно, отримають від нового наймача несплачене комірне. Він наважився заговорити про Пуасонів, нагадав, що Віржині шукає приміщення під власний заклад. Ця крамниця їй, можливо, сподобається. Тепер він пригадує, що чув від неї, буцімто вона бажала саме таку. Але прая, зачувши ім'я Віржині, раптово віднайшла спокій. Побачимо. У гніві завжди хочеться відправити усіх куди подалі, проте, якщо поміркувати, не все виглядає так просто.

У наступні дні Лантьє марно розпочинав свої голосіння – Жервеза відповідала йому, що бувало й гірше, а однак вона з того видряпалася. Добре ж усе починається, якщо вона вже не матиме власного закладу! Це їй не подарує хліба. Навпаки, вона знову найме робітниць і знайде нових клієнтів. Вона казала це, аби спекатись добрих порад капелюшника, який доводив їй, що вона вже впала на саме дно, що її розчавили борги, і що немає найменшої надії знову бути на коні. Але він мав необачність повторити ім'я Віржині, і тоді Жервеза розлючено затялася. Ні-ні, ніколи! Вона завжди сумнівалася у щирості Віржині. Якщо Віржині намислила отримати крамницю, то виключно щоб принизити її. Вона могла б відступити її першій-ліпшій жінці з вулиці, але не цій довготелесій лицемірці, яка, безперечно, чекала протягом років, доки не виб'є її із сідла. О, тепер усе зрозуміло! Тепер вона розуміє, чому в котячих очицях цієї

сороки спалахували жовті блискавки. Так, Віржині зберегла спогад про прочуханку, яку отримала у пральні, вона сховала свою образу під попелом і старанно плекала її. Що ж! Нехай вона і надалі поводить ся обачно і сховає ту прочуханку в скриню, якщо не хоче отримати її вдруге. І довго чекати не доведеться, вона може готувати свою гепу. Лантьє, на якого вихлюпнулися усі ці лихі слова, перш за все обробив саму Жервезу – обізвав її твердолобою пащекухою та пані Пустопердь. Він так розходився, що самого Купо назвав смердючим селюком і звинувачував його в тому, що він не здатен навчити свою жінку поважати друзів. Потім, зрозумівши, що лють може усе зіпсувати, він заприсягся, що ніколи більше не встромлятиме носа в чужі справи, бо віддяка з того неабияка. Справді, виглядало на те, що він уже не підштовхував до розірвання оренди, натомість чекав на нагоду, аби знову заговорити про це і переконати пралю.

Надійшов січень – огидна волога і холодна пора. Матуся Купо кашляла і задихалася цілісінький грудень, а після Богоявлення мусила злягти в ліжко. Це була її пенсія, котру вона отримувала щозими. Проте, цієї зими довкола неї торочили, що вона вийде зі своєї кімнати лише ногами вперед. Справді, хоч вона і залишалася товстою та дебелою, але у неї було капосне хрипотіння, що видзвонювало похороном, погляд її помертвів, а половина обличчя перекривилася. Звісно, діти не уколошкали б її, ось тільки вона вже так довго конала і стала такою незручною, що в глибині душі вони бажали її смерті, яка принесе порятунок для усіх. Вона сама буде значно щасливішою, бо вже віджила своє, чи не так? А коли відживеш своє, то нема за чим жалкувати. Лікар, якого викликали одного разу, навіть не повернувся. Їй давали відвари, аби тільки остаточно не полишити її. Щогодини до неї зазирали – чи вона ще жива. Вона так задихалася, що більше не могла говорити, але здоровим оком, яке лишалося жвавим та

ясним, вона пильно вдивлялася в людей. Чого тільки не було в цьому оці: стареча скорбота, смуток від того, що вона бачить, як рідня квапиться спекатись її, лють на ту паскудницю Нана, котра вночі, вже не соромлячись, стовбичила в самій сорочці коло шибки зашкленних дверей.

Якось у понеділок ввечері Купо приперся накубрячений. Відколи його мати дихала на ладан, він перебував у постійному розчуленні. Він вклався спати і захріп, немов дитя, а Жервеза ще якусь мить ворочалася. Вона гляділа матусю Купо протягом частини ночі. До речі, Нана виявилася дуже сміливою і досі спала біля старої, ще й казала, що коли почує, як бабуся помиратиме, то попередить усіх. Цієї ночі дівчинка вже заснула, та й старенька, здавалося, спокійно дрімала, тож праля врешті-решт поступилася Лантьє, котрий кликав її зі своєї кімнати, куди він радив їй зайти трохи відпочити. Вони залишили тільки одну запалену свічку і поставили її долі, за шафою. Проте, близько третьої Жервеза, дрижачи, враз зіскочила з ліжка, охоплена неспокоєм. Їй здалося, що її тілом промайнув крижаний подих. Недопалок свічки догорів, і вона мусила зав'язувати нижню спідницю в темряві. Руки їй тремтіли, а в голові паморочилося. Лиш у маленькій кімнатці, перечепившись кілька разів об меблі, вона змогла запалити лампу. Посеред тиші, розчавленої темрявою, чулися тільки дві низькі ноти бляхаревого хропіння. Нана лежала горілиць і тихесенько посопувала між пухкими губками. Жервеза опустила лампу, затанцювали довгі тіні, а на обличчя матусі Купо впало світло: воно було цілковито бліде, голова схилилася на плечі, а очі були розплющені. Матуся Купо померла.

Тихесенько, без жодного крику, скрижаніла, проте обачна праля повернулася до спальні Лантьє. Він знову заснув. Вона схилилась до нього і прошепотіла:

- Послухай-но, все скінчилось, вона померла.

Обважнілий зі сну, заледве пробудившись, він спершу пробубонів:

- Дай мені спокій і лягай... Ми їй нічим не зарадимо, якщо вона померла.

Потім він звівся на лікті і спитав:

- Котра година?

- Третя.

- Лишень третя! Тож лягай. Ти застудишся... Коли розвидніється, побачимо.

Але вона його не слухала і повністю вдягалася. Тож він знову закопався у ковдру, носом до стіни, і буркотів про дурнуваті жіночі голови. Хіба так спішно повідомити усім, що у помешканні мрець? Посеред ночі це аж ніяк не весело. Він був у відчаї від того, що його сон зіпсуто через похмурі думки. А Жервеза, перенісши до подружньої спальні усі свої речі, включно зі шпильками для волосся, впала на стілець і виплакалася в волю, вже не боячись того, що її застукують з капелюшником. В душі вона дуже любила матусю Купо і тому краялася щирою скорботою після того, як у першу мить не відчула нічого, крім страху та прикрості через те, що старенька так погано обрала час, щоб відійти. У цій тиші вона плакала на самоті, дуже голосно, однак бляхар не припиняв хропіти. Він нічого не чув, хоча вона його кликала й торсала. Потім вона вирішила залишити його в спокої, бо зрозуміла, що як він прокинеться, то спричинить нові клопоти. Вона повернулася до покійниці і побачила, що Нана сидить на ліжку і тре очі. Дівчинка все зрозуміла і витягала шию з цікавістю розбещеного підлітка, щоб ліпше роздивитись бабусю. Вона нічого не казала і злегка тремтіла, здивована і водночас задоволена, що бачить перед собою цю смерть, на яку чигала протягом двох днів, як на бридку річ, котру забороняють дітям і ховають від них. Дівчинка дивилась на біле обличчя, видовжене у

останньому подиху пристрасстю до життя, і її жовті котячі зіниці розширювалися, а по хребту їй бігли мурашки, як і тоді, коли вона припадала до шибки у дверях, аби понюшкувати за тим, що пуцьвірінки не повинні знати.

- Ну ж бо, вставай, - тихо сказала їй мати. – Я не хочу, щоб ти тут залишалася.

Дівчинка знехотя дозволила витягти себе з ліжка і все озиралася, не відводячи погляду від покійниці. Жервезі добряче заважала ця дитина, вона не знала, куди її подіти до світанку. Вона вирішила вдягнути її, але до них приєднався Лантьє, у штанах та пантофлях. Він більш не міг спати, і йому було трохи соромно за свою поведінку. Тож усе владналося.

- Нехай вона вкладається в моє ліжко, - прошепотів він. – Там є місце.

Нана звела на матір та на Лантьє великі ясні очі і звично вдала дурненьку, як на Новий рік, коли їй дарують шоколадні цукерки. Звісно, не потрібно було її підштовхувати: вона побігла в самій сорочці, а її босі ніжки заледве торкалися кахлів. Мов зміючка, вона заслизнула у ще зовсім тепле ліжко і простяглась на ньому, аж вгрузла у перину, тож ковдра ледь-ледь здіймалася над її струнким тілом. Мати заходила кілька разів і бачила, що дівчинка не спить: вона сильно розчервонілася і мовчки лежала з блискучими очима, буцімто розмірковувала про власні справи.

Лантьє тим часом допоміг Жервезі вдягнути матусю Купо. Це була нелегка справа, бо покійниця важила стільки ж, як за життя. Нізащо не подумав би, що старенька була така біла й повна. Вони вдягли на неї панчохи, білу нижню спідницю, блузку та очіпок – її найліпшу білизну. Купо і досі хропів на дві ноти – одна низька спускалася, інша суха підіймалася, ніби музика у церкві, яка супроводжує богослужіння у Страсну п'ятницю. Коли покійницю вдягли і пристойно вклали на ліжку, Лантьє налив собі

краплину вина, аби оговтатись, бо йому всередині усе переверталось. Жервеза порпалася у комоді і шукала маленьке мідне розп'яття, котре привезла із Пласана, проте згадала, що сама матуся Купо мусила його продати. Вони затопили грубку і решту ночі куняли на стільцях, допиваючи літру вина, дратуючись та буркочучи, немовби у цьому була їхня провина.

Близько сьомої, ще до світанку, Купо нарешті прокинувся. Дізнавшись про горе, він спершу белькотів із сухими очима і несміливо сподівався, що з нього пожартували. Потім він упав навколішки біля покійниці, цілував її, плакав, немов теля, такими рясними сльозами, що, витираючи собі обличчя, намочив простирadlo. Жервеза, глибоко зворушена скорботою свого чоловіка, знову почала ридати і замирилася з ним. Так, у нього нутро ліпше, аніж вона гадала собі. Відчай Купо змішувався з нестерпним головним болем від похмілля. Він смикав себе пальцями за чуприну, йому злипався рот, як зазвичай після перепою, і він досі був трохи під мухою, незважаючи на десять годин сну. Він стискав кулаки і волав. Господи Боже мій! Його матінка, яку він так любив, і ось вона його залишила! Ой! Як йому ламає череп! Його це доконає! Йому на голову немовби вдягли вогняну перуку, а тут ще й серце з грудей виривають! Ні, доля несправедлива, що так напосідається на людину!

- Ну ж бо, тримайся мужньо, мій старенький, - промовив Лантьє, підводячи приятеля. – Треба опанувати себе.

Він налив йому склянку вина, але Купо відмовився пити.

- Що зі мною таке? У мене на голові мідяний казан... Це матуся – коли я її побачив, то мені почало смакувати міддю... Матусю! Боже ж мій! Матусю! Матусю!

І він знову розридався, немов дитина. Він усе ж випив склянку вина, аби загасити полум'я, що палило йому груди. Лантьє невдовзі ушився під тим приводом, що піде попередити родичів і зайде до мерії повідомити про смерть. Він потребував свіжого повітря, тож не поспішав, палив цигарки й смакував дошкульний вранішній холод. Виходячи від пані Лера, він навіть зазирнув до молочарні у кварталі Батіньоль, випити дуже гарячої кави. Він сидів там добру годину і міркував.

Починаючи з дев'ятої години, уся рідня зібралась у крамниці, віконниці котрої лишили зачинені. Лорільйо не плакав. До речі, він мав термінове замовлення, тому майже одразу повернувся до своєї майстерні, простовбичивши якусь мить з обличчям, відповідним до обставин. Пані Лера та пані Лорільйо розцілували подружжя Купо і втирали собі очі, з яких котилися дрібні сльози. Ювелірка, обвівши хутким поглядом довкола покійниці, раптово підвищила голос, аби заявити, що в тому нема жодного глузду: біля мерця ніколи не залишають запалену лампу – потрібна воскова свічка. Тож Нана відправили купити пакунок свічок, неодмінно великих. Ще б пак! У Кривульки можна померти, і вона вас добряче спорядить! Що за дурепа – навіть не вміє поводитися з мерцями! То вона нікого за своє життя не поховала? Пані Лера мусила піти до сусідів позичити розп'яття. Те, котре вона принесла, було завелике: хрест із чорного дерева, до якого був прицвяхований Христос із розмальованого картону, повністю перегородив груди матусі Купо і нібито розчавив її своєї вагою. Потім пішли по свячену воду, але її ні у кого не було, і Нана мала знову бігти, тепер до церкви, щоб принести звідти пляшку води. Після цих облаштувань кімнатка набрала інакшого вигляду: на столику горіла свічка, поруч стояла склянка свяченої води, у якій стирчала гілочка самшиту. Тепер, якщо прийдуть люди, усе принаймні виглядатиме

пристойно. Окрім того, у крамниці стільці розставили колом, аби приймати відвідувачів.

Лантьє повернувся тільки об одинадцятій. Він розпитав у поховальній конторі про усе, що треба.

- Труна коштує дванадцять франків, - повідомив він. – Якщо ви хочете відспівування, треба ще десять франків. Нарешті, є ще катафалк, який коштує залежно від оснащення...

- О, це цілком зайве, - прошепотіла пані Лорільйо, здивовано та схвильовано зводючи голову. – Матусю не повернеш, чи не так? Потрібно робити те, що вміститься у гаманці.

- Безсумнівно, я теж так вважаю, - продовжував капелюшник. – Я тільки розпитав про ціни, щоб зорієнтувати вас... Скажіть, що ви бажаєте, і я після обіду сходжу замовити.

Вони розмовляли упівголоса, посеред тьмяного світла, що просочувалося до крамниці крізь шпарини у віконницях. Двері до кімнатки, де лежала матуся Купо, були широко відчинені. І через цей широкий отвір випливала велична тиша смерті. Знадвору долунав дитячий сміх – діти під блідим зимовим сонцем водили танок. Враз зачувся голос Нана, котра втекла від Бошів, до яких її відіслали. Вона вела перед своїм дзвінким голосочком, підбори гупотіли по бруківці, а слова пісеньки розліталися з галасом верескливих пташок:

Наш віслючок, наш віслючок

Ніжку собі забив.

Мама ніжку йому, ніжку йому

Хусткою, хусткою зав'яже,

І червоні черевички, черевички...

Жервеза почекала і промовила в свою чергу:

- Звісно, ми не багаті, але ми все ж хочемо поводитися пристойно... Хоча матуся Купо нам нічого не залишила, це не причина зарити її в землю, немов собаку... Ні, потрібне відспівування і пристойний повіз.

- А хто заплатить? – злісно спитала пані Лорільйо. – Не ми, бо ми втратили гроші минулого тижня, і не ви, бо ви усе процвиндрили... О, ви повинні були бачити, куди це вас заведе – намагатися усіх здивувати!

Купо, коли у нього спитали, щось пробелькотів із жестом глибокої байдужості і заснув на стільці. Пані Лера сказала, що заплатить свою частку. Вона була тієї ж думки, що й Жервеза: потрібно поводитися пристойно. Тож вони почали підраховувати разом на клаптику паперу: усе разом коштуватиме приблизно дев'яносто франків, бо після тривалих розмірковувань вони вирішили взяти катафалк з вузьким балдахіном.

- Нас троє, - підбила підсумок прая. – Кожен дасть тридцять франків. Нас це не розорить.

Але розлючена пані Лорільйо вибухнула:

- Якщо так, то я відмовляюся, так, відмовляюся!.. І не через тридцять франків. Я дала б сто тисяч, якби їх мала, і якби за них можна було воскресити матусю... Ось тільки я не люблю пихатих. У вас є крамниця, ви мрієте сипати пил в очі усьому кварталу. Але ми – ми до того не долучимося. Ми не вдаємо із себе казна-що... О! Ви облаштуєтесь. Прикрашайте труну пір'ям, якщо вас це розважає.

- У вас нічого не просять, - врешті-решт відповіла Жервеза. – Ліпше я сама продамся, аніж матиму докори на своєму сумлінні. Я годувала матусю

Купо без вас, отже, зможу і поховати її... Одного разу я вже вам сказала: я підбираю бездомних котів, тож не залишу вашу матір у лайні.

Пані Лорільйо на це розплакалася, і Лантьє мусив перешкодити їй піти геть. Сварка ставала такою гучною, що пані Лера енергійно вигукувала «Цить!» і вирішила тихесенько піти до кімнатки, де кинула на покійницю роздратованим і стривоженим поглядом, буцімто побоювалася побачити, що та прокинеться і підслуховуватиме, про що говорять поруч з нею. В ту ж мить дівчатка у дворі відновили танок, і над іншими верховодив пронизливий голосок Нана:

Наш віслючок, наш віслючок,

У нього животик заболів.

Мама животик йому, животик йому

Хусткою, хусткою зав'яже,

І червоні черевички, черевички...

- Господи! Як ці діти дратують своїми пісеньками! – промовив Лантьє до Жервези, котра дрібно тремтіла і була от-от готова розридатися від нетерплячості та смутку. – Скажіть тій Нана замовкнути і відведіть до консьєржки штурханами під зад!

Пані Лера та пані Лорільйо пішли пообідати і обіцяли повернутись. Купо сіли за стіл перекусити ковбасою, але без апетиту, навіть не наважувалися стукотіти виделками. Вони дратувалися і почувались глибоко пригніченими через цю матусю Купо, котра висіла у них на плечах і, здавалося їм, наповнювала собою усе помешкання. Їхнє життя збилося з колії. Спершу вони тупцяли на місці і не могли нічого знайти, їм ламало поперека, немов на ранок після застілля. Лантьє одразу ж пішов з дому, аби повернутися до поховальної контори, і прихопив із собою тридцять

франків пані Лера та шістдесят франків, які Жервеза позичила у Гуже – простоволоса, вона побігла до нього, немов божевільна. Після обіду з'явилися кілька відвідувачів: сусідки, яких гризла цікавість, прийшли, зітхаючи та закочуючи заплакані очі. Вони заходили до кімнатки, розглядали покійницю і хрестили її гілочкою самшиту, змоченою у склянці зі свяченою водою. Потім вони сідали у крамниці і безкінечно балакали про добру жінку, не стомлюючись переповідати ту ж фразу протягом кількох годин. Панна Реманжу помітила, що її праве око залишилось розплющеним, пані Годрон вперто повторювала, що у старенької, як на її вік, гарний колір шкіри, а пані Фоконьє була вражена тим, що ще три дні тому бачила, як вона попивала каву. Справді, помираєш на диво швидко – будь-якої миті можеш простягнути ноги. Під вечір Купо мали досить того. Так довго тримати вдома труп – це занадто тяжкий смуток для родини. Уряд мав би ухвалити інший закон щодо цього. Ще цілісінський вечір, цілісінська ніч і цілісінський ранок – ні! Цьому кінця-краю нема! Якщо більше не плачеться, то скорбота перетворюється на роздратування і, зрештою, усе погано закінчується, чи не так? Матуся Купо лежала німа й скам'яніла вглибині своєї комірчини і водночас усе ширилася у помешканні, ставала тягарем, що придушував усіх. Тож родина мимоволі поверталася до буденності і втрачала повагу до смерті.

- Ви перекусите з нами, - звернулась Жервеза до пані Лера і пані Лорільйо, коли ті повернулися. – Нам занадто сумно, лишаймося разом.

На робочий стіл поставили посуд, і кожен, зобачивши тарілки, пригадував обжирання, що відбувалися тут. Повернувся Лантьє. Прийшов Лорільйо. Кондитер приніс пиріг, тому що пралі було не до куховарства. Вже коли сіли до столу, зайшла пані Бош і повідомила, що пан Мареско хотів би зайти. Власник зайшов, дуже поважний, з широкою орденською стрічкою на сурдуті. Він мовчки привітався і одразу ж подався до комірки, де став

навколішки. Він був дуже побожним, тож молився із зосередженим виглядом священника, тоді накреслив у повітрі хреста і побризкав на тіло гілочкою самшиту. Уся родина встала з-за столу і стояла, глибоко вражена. Завершивши побожні справи, пан Мареско повернувся до крамниці і сказав родині Купо:

- Я прийшов за комірним, яке ви мені винні. Ви маєте можливість?

- Ні, пане, не зовсім, - пробелькотіла Жервеза, роздратована тим, що мова про це зайшла в присутності подружжя Лорільйо. – Ви ж розумієте, через лихо, що нас спіткало...

- Звісно, але кожному свій клопіт, - продовжував хазяїн, розчепіривши велетенські пальці колишнього робітника. – Я дуже розгніваний, я не можу довше чекати... Якщо мені не заплатять післязавтра зранку, я буду змушений вдатись до виселення.

Жервеза заламала руки і, зі сльозами на очах, дивилася з німим благанням. Енергійно гойднувши великою кістлявою головою, хазяїн дав зрозуміти, що прохати марно. Зрештою, повага до померлих забороняла будь-які суперечки. І він, задкуючи, стримано вийшов.

- Тисяча вибачень за те, що потурбував вас, - пробурмотів він. – Післязавтра зранку, не забудьте.

І оскільки, виходячи, він знову пройшов повз комірку, то востаннє привітав покійницю побожним вкляканням біля широко відчинених дверей.

Спершу їли швиденько, аби не здавалось, що вони від того отримують насолоду, проте за десертом уже не квапилися, заповнені потребою добробуту. Час від часу Жервеза або одна із сестер зводилися з повним ротом і йшли зазирнути до комірчини, навіть не полишаючи серветок.

Коли жінка поверталась, дожовуючи, інші з хвильку дивилися на неї, аби зрозуміти, чи усе гаразд по той бік. Потім дами турбували себе дедалі рідше, матусю Купо забули. Було наготовано відерце кави, дуже міцної, аби протриматися без сну цілу ніч. О восьмій прийшли Пуасони. Їх запросили випити склянку кави. І Лантьє, котрий уважно стежив за обличчям Жервези, тепер, схоже, захопився за нагоду, на яку чекав від самого ранку. Він раптово промовив з приводу огидності власників, які заходять у дім вимагати грошей, коли там лежить покійник:

- Цей покидьок, який вдає, що править службу Божу, – справжнісінький єзуїт!.. Але я, на вашому місці, кинув би йому в морду його крамницю.

Жервеза, виснажена втомою, слабка та знервована, відповіла, забуваючись:

- Так, звісно, я не чекатиму на законників... О, я вже маю того по саму зав'язку, по саму зав'язку!

Подружжя Лорільйо, розквітнувши від думки, що у Кривульки вже не буде власного закладу, гаряче схвалили ці слова. Ніхто не підозрює, скільки коштує крамниця. Хоча у інших вона зароблятиме лишень три франки, але принаймні не матиме витрат і не ризикуватиме втратити значні суми. Вони повторили той же аргумент Купо, підштовхуючи його. Він багато пив, тому постійно перебував у розчуленості і плакав на самоті над своєю тарілкою. Праля, як виглядало, дала себе переконати, і Лантьє, позирнувши на Пуасонів, підморгнув їм. До розмови долучилася довготелеса Віржині. Вона була налаштована дуже дружньо:

- Знаєте, ми могли б порозумітися. Я переберу на себе ваш договір оренди, я владнаю ваші справи з власником... Ви нарешті матимете спокій.

- Ні, дякую, - здригнувшись, наче від холоду, промовила Жервеза. – Я знаю, де знайти гроші на комірне, якщо схочу. Я працюватиму. Слава Богові, я маю дві руки і зможу виборсатися з труднощів.

- Ми поговоримо про це згодом, - поквапився сказати капелюшник. – Сьогодні ввечері це непристойно... Згодом, наприклад, завтра.

В цю мить пані Лера, котра вийшла до комірки, злегка скрикнула: вона злякалась, тому що свічка згасла – вигоріла до кінця. Усі кинулися запалювати іншу і погойдували головами, повторюючи, що коли світло біля мерця згасне – це поганий знак.

Почалося чування. Купо вклався у ліжко – не спати, а, як сам сказав, поміркувати, проте за п'ять хвилин захропів. Нана, коли її відправили спати до Бошів, розплакалася: вона від самого ранку тішилася сподіванням знову грітися у великому ліжку свого доброго приятеля Лантьє. Пуасони залишалися до півночі. Зрештою, було вирішено наготувати вино по-французьки – у салатниці, бо кава занадто була дамам по нервах. Розмова завершилася на розчулені зізнання. Віржині заговорила про село: вона хотіла б бути похованою на узліссі, щоб на могилі росли польові квіти. Пані Лера вже наготувала у своїй шафі саван, у який її заповинуть, і ретельно напахчує його букетиком лаванди – вона бажає, щоб їй у носі гарно пахло, коли вона їстиме кульбабки від корінця. А поліцейський, без жодних передмов, розповів, що сьогодні зранку затримав вродливу високу дівчину, яка вкрала у крамниці ковбасу. Коли її роздягли у відділку, то на ній знайшли десять ковбас – вони висіли уздовж тіла, ззаду і спереду. Пані Лорільйо з огидою зазначила, що ті ковбаси нізащо не їла б, і товариство стиха засміялося. Чування ставало веселішим, хоча й залишалося пристойним.

Утім, коли закінчувалося вино по-французьки, з комірки зачувся незвичний шум – глухе дзюркотіння. Усі підвели голови і перезирнулися.

- Це нічого, - спокійно сказав Лантьє, стишивши голос. – Вона спорожнюється.

Після такого пояснення товариство заспокоєно загойдало головами і поставило склянки на стіл.

Врешті-решт, Пуасони пішли собі. Лантьє пішов з ними: сказав, що йде до друга, аби віддати своє ліжко дамам, які зможуть у ньому по черзі годинку спочити. Лорільйо пішов спати самий, повторюючи, що відколи він одружився, з ним ще такого не траплялося. Жервеза і обидві сестри залишились біля Купо, який хропів. Вони влаштувалися довкола грубки, на якій стояла гаряча кава. Жінки сиділи, загорнувшись у шалі, згорбивши спину, склавши руки на фартухах, і, тягнучись до вогню, тихесенько розмовляли посеред величної тиші кварталу. Пані Лорільйо скиглила: у неї не було чорної сукні, і все ж вона хотіла б не купляти жалобний одяг, бо вони у такій скруті, такій скруті. Вона розпитувала Жервезу, чи від матусі Купо, бува, не залишила чорної спідниці – тої спідниці, що їй подарували на іменини. Жервеза мусила піти по ту спідницю. Якщо її підколоти на поясі, то вона підійде. Проте, пані Лорільйо хотіла також стару білизну, говорила про ліжко, шафу, пару стільців, шукала очима дрібнички, які потрібно було розділити. Вони ледь не посварилися. Пані Лера їх примирила – вона була справедливішою: Купо опікувалися матір'ю, тож чесно заробили її лахи. І усі втрьох знову напівкуняли довкола грубки, занурені у монотонну гутірку. Ніч видавалася їм нестерпно довгою. Час від часу вони струшувалися, пили каву, витягали шию, аби зазирнути до комірки, де свічка, яку не можна загасити, горіла червоним смутним вогником, збільшеним накипами сажі на гноті. Під ранок, незважаючи на потужне тепло від грубки, жінки почали тремтіти. Вони задихалися від

неспокою та від втоми, спричиненої надмірною балаканиною, язика їм пересохли, а очі запалилися. Пані Лера впала на ліжко Лантьє і захропла, немов чоловік, а двоє інших, опустивши голови майже до колін, куняли перед полум'ям. На світанку їх розбудили дрижаки. Свічка коло матусі Купо вкотре згасла. У темряві знову зачулося глухе дзюрчання, і пані Лорільйо вголос пояснила, щоб заспокоїти себе саму:

- Вона спорожнюється, - повторила вона, запалюючи іншу свічку.

Похорон мав розпочатись о пів на одинадцять. Добрячий ранок, після ночі й дня чування! Не диво, що Жервеза, яка не мала жодного су, була готова віддати сто франків тому, хто прийшов би на три години раніш і забрав матусю Купо. Ні, як не любиш людей, але вони стають занадто обтяжливими, коли помирають. Навпаки, чим більше їх любиш, тим швидше бажаєш спекатись їх.

На щастя, ранок похоронів повен різноманітних клопотів. Потрібно стільки всього підготувати. Спершу вони поснідали. Тоді, не барячись, з'явився татусь Базуг, гробар із сьомого поверху. Він приніс труну і торбину висівок. Цей добрий чоловік ніколи не протверджувався. І того дня, о восьмій годині, він ще був геть веселенький від паленки, яку вжив напередодні.

- Ну ось, це сюди, еге ж? – спитався він і поставив труну, що хруснула, мов нова коробка.

Кинувши поруч торбину висівок, він побачив перед собою Жервезу і застиг із широко розкритим ротом та з очима на лобі.

- Перепрошую, мої вибачення, я помилився, - пробелькотів він. – Мені сказали, що це для вас.

Він уже підхопив було торбу, і прая мусила йому гукати:

- Залиште, це тут.
- А! До дідька! Тре було пояснити! – продовжував він, ляскаючи себе по стегну. – Розумію, це старенька...

Жервеза геть зблідла: татусь Базуг приніс домовину для неї. А він вів далі і, такий галантний, шукав вибачення:

- Вчора балакали, що одна пані з першого поверху спочила, еге ж? Тож я подумав собі... Знаєте, у нашій роботі такі речі залітають в одне вухо, а вилітають у інше... Все ж моє вам шануваннячко. А що? Чим пізніше, тим ліпше, хоча життя і не завжди веселе. О, ні! Таки ні!

Слухаючи його, Жервеза відступила крок назад: вона боялася, що він схопить її здоровенними брудними ручищами, аби віднести до своєї контори. Вже одного разу, ввечері після весілля, він сказав їй, що знає жінок, котрі подякували б йому, якби він прийшов їх забрати. О, ні! Вона ще до того не дійшла. Їй від того мороз біжить по спині. Її існування зіпсувалося, але вона не хоче відходити так рано. Так, вона воліє подихати від голоду протягом багатьох років, аніж за якусь мить подохнути на смерть.

- Він очамрілий, - пробурмотіла вона з виглядом, у якому змішалися огида й жах. – Адміністрація мала би бодай не відправляти пияків. Ми їм платимо доволі дорого.

А гробар став насмішкуватим і нахабним.

- Послухайте-но, матусенько, це на наступний раз. Завжди до ваших послуг! Чуєте? Ви тільки моргніть мені. Це я – потішальник панянок... Не плюй на татуся Базуга, бо він тримав у своїх обіймах

куди шикарніших за тебе, і вони давали обробити себе без жодних нарікань, ще й були раденькі вкластися в люлю у затишку.

- Замовкніть, татусю Базуг! – суворо промовив Лорільйо, котрий прибіг на звук голосів. – Це непристойні жарти. Якщо ми поскаржимося, вас звільнять... Тож забирайтесь геть, бо ви не шануєте принципів.

Гробар пішов собі, але ще довго було чути, як він харамаркав на тротуарі:

- І що? Принципи!.. Нема ніяких принципів... Нема ніяких принципів...
Є тільки чесність!

Нарешті пробило десяту. Катафалк запізнювався. Перед крамницею вже зібрався люд – сусіди й друзі: пан Мадінье, Чобіток, пані Годрон, панна Реманжу. Щохвилини крізь зачинені віконниці та крізь широко розчинені двері визирала жіноча або чоловіча голова – подивитись, чи не прибув ледачий повіз. Родичі зібрались у внутрішній кімнаті і потискали одне одному руки. На мить западала тиша, яку порушували швидкі перешіптування. Посеред гарячкового й роздратованого очікування раптово мелькали сукні: пані Лорільйо забула носовичок, або ж пані Лера шукала, у кого позичити молитовник. Кожен, заходячи, споглядав на відкриту домовину, що стояла посеред кімнатки, коло ліжка. Кожен мимоволі застигав, прикидаючи на око, що товста матуся Купо нізащо в неї не вміститься. Усі презиралися і поглядом, без слів, передавали одне одному цю думку. Враз біля дверей на вулицю зачалася штовханина. Пан Мадінье зайшов і промовив поважним та стриманим голосом, взявшись у боки:

- Ось і вони!

Але це був ще не катафалк. Четверо гробарів квапливо зайшли вервечкою. У них були червоні обличчя і зашкарублі руки перевізників меблів, а їхній

брудно-чорний одяг вичовгався і збілів від тертя об домовини. Татусь Базуг крокував першим, дуже п'яний і дуже пристойний. Коли він брався до роботи, то одразу віднаходив свій шик. Гробарі, не вимовивши жодного слова, опустили голови і поглядами зважили матусю Купо. І вони часу не гаяли – бідна старенька була так швидко запакована, що й чихнути не встигнеш. Найменший з них, зизоокий юнак, висипав висівки до труни і розтовк їх, нібито замішував тісто на хліб. Інший, худий і довготелесий, на вигляд жартун, напнув поверх простираadlo. Потім – раз-два! – вони схопилися за тіло, підняли його – двоє за ноги, двоє в головах. Млинець і той довше перевертають. Цікаві, котрі витягали шиї, могли б подумати, що матуся Купо сама застрибнула до своєї коробки. Вона ковзнула туди, ніби у власну люлю – о! дуже точно, так точно, що було чути, як вона терлась об нове дерево. Вона торкалася з усіх боків – справжня картина в рамцях. Але, зрештою, вона вмістилася, що здивувало присутніх: звісно, від учора вона мала зменшитися. Гробарі тим часом звелися і чекали. Зизоокий парубок узяв віко, аби запросити родину до останнього прощання, а татусь Базуг встромив цвяхи до рота і наготував молоток. Тож Купо, обидві його сестри, Жервеза та інші впали навколішки, з гіркими сльозами на очах цілували матусю Купо, гарячі краплини падали на застигле обличчя, холодне, мов крига, і скочувалися ним. Довго тривали ридання. Труну закрили, і татусь Базуг забив цвяхи із шиком пакувальника – два удари на кожен гвіздок. Ніхто не зрозумів, що плач став ще голоснішим під цей гуркіт ремонту меблів. Все скінчилося. Час рушати.

- Хіба можна так викаблучуватися в подібну мить?! – помітивши перед дверима катафалк, промовила пані Лорільйо до свого чоловіка.

Катафалк збурило увесь квартал: ковбасниця покликкала продавців-бакалійників, годинникар вийшов на тротуар, сусіди вистромилися з вікон – усі обговорювали балдахін з білими бавовняними пацьорками. Ліпше б ці

Купо сплатили свої борги! Але, як оголосили Лорільйо, якщо маєш пиху, то вона вилазить звідусіль і попри все.

- Це ганьба! – в ту ж мить повторювала Жервеза щодо ювеліра та його дружини. – Подумати лишень – ці скупердяї не принесли для своєї матері навіть букетика фіалок!

Дійсно, подружжя Лорільйо заявилося з порожніми руками. Пані Лера принесла вінок зі штучних квітів. На віко труни поклали ще й вінок з безсмертників і букет, придбаний подружжям Купо. Гробарі мусили добряче попріти, аби здійняти тіло і вкласти його на повіз. Зібрався поховальний кортеж. Купо та Лорільйо, в сурдутах і з капелюхами в руках, очолили жалобну ходу. Бляхар, розчулений завдяки двом склянкам білого вина, випитим зранку, мусив триматися за лікоть зятя, так йому підгиналися ноги і тріскотіло у голові. За ними йшли чоловіки: дуже поважний пан Мадіньє, весь у чорному, Чобіток у пальті поверх блузи, Бош у жовтих штанах, що відвисали на огузку, Лантьє, Годрон, Бібі-Смаженина, Пуасон та інші. За ними йшли дами: у першому ряду пані Лорільйо волочила по землі прищіпнену спідницю небіжчиці, пані Лера ховала під шаллю імпрізовану жалобу – блузочку в лілеях, а далі вервечкою – Віржіні, пані Годрон, пані Фоконьє, панна Реманжу та решта натовпу. Коли катафалк заторохкотів і повільно покотився вулицею Золотої Краплини, посеред хресних знамень і скинених капелюхів, четверо гробарів стали на чолі – двоє праворуч і двоє ліворуч. Жервеза затрималася, щоб зачинити крамницю. Вона залишила Нана з пані Бош і бігцем наздогнала кортеж, а дівчинка, яку консьєржка тримала у підворітті, з глибокою цікавістю дивилася, як її бабуся зникає в кінці вулиці на гарному повозі.

Саме в ту мить, коли засапана Жервеза наздогнала хвіст ходи, з іншого боку надійшов Гуже. Він став поміж чоловіками, але озирнувся і привітав

її порухом голови, так ніжно, що вона враз відчула себе дуже нещасною і знову залилася сльозами. Тепер вона плакала не лише за матусею Купо – вона плакала через щось огидне, що вона не змогла б висловити, але що душило її. Впродовж усієї дороги вона притискала носовичок до очей. Пані Лорільйо, у якої сухі щоки палали вогнем, скоса позирала на невістку, буцімто звинувачувала її в тому, що вона грає комедію.

У церкві ритуал відтарабанили напрочуд швидко, хоча відспівування трохи затяглося, бо священник був дуже старий. Чобіток та Бібі-Смаженина воліли залишитись надворі через збір пожертв. Пан Мадіньє увесь час розглядав священників і повідомляв Лантьє свої спостереження: ці блазні плюються латиною і навіть не знають, що белькочуть; вони відспівують людину так само, як хрестять та вінчають – без жодних почуттів у серці. Потім пан Мадіньє засудив усю цю купу церемоній, ці свічки, ці сумні голоси, цю виставу, щоб пустити родичам пил в очі. Дійсно, ближнього втрачаєш двічі – вдома і у церкві. Усі чоловіки визнавали, що він має рацію, бо на них чекала ще одна тяжка мить, коли після відспівування почалося бурмотіння молитов і паства мала пройти біля труни і побризкати на неї свяченою водою. На щастя, цвинтар був недалеко – маленький цвинтар біля бульвару Шапель – шматок садка, що виходив на вулицю Маркаде. Кортєж дійшов туди без порядку, усі тупотіли і балакали про власні справи. Тверда земля видзвонювала так, що по ній хотілося вистукувати підборами. Розверзта яма, біля якої поставили домовину, вже повністю замерзла – бліда і кам'яниста, вона нагадувала вапняковий кар'єр. Присутнім, які розташувались поміж могильних горбиків, було зовсім не весело чекати на такому холоді, і вони роздратовано дивилися на діру. Нарешті з хатинки вийшов священник у стихарі. Він дрижав, і з кожним «de profundis» у нього з рота виривалася густа пара. Востаннє сотворивши хресне знамення, він втік і вочевидь не мав бажання

розпочинати все знову. Гробокопачі взяли за лопати, але через заморозок могли відколоти лише великі грудки, котрі відбивали добру музику там, вглибині – справжнє бомбардування домовини, така черга гарматних пострілів, що, здавалося, ось-ось тріснуть дерев'яні дошки. Яким би ти не був егоїстом, однак ця музика розладнає тобі шлунок. Знову полилися сльози. Люди вже розходилися, але й назовні було чути ті вибухи. Чобіток, хукаючи на пальці, вголос зауважив: О! До дідька! Ні! Бідній матусі Купо не буде гаряче!

- Шановні дами і товариство, - промовив бляхар до кількох друзів, які залишилися на вулиці разом з родиною, - чи дозволите ви нам запропонувати вам дещо?..

І перший зайшов до винарні на вулиці Маркаде, до «Стежки на цвинтар». Жервеза зосталася на тротуарі і покликала Гуже, котрий, знову привітавши її порухом голови, йшов геть. Чому він не хоче почастуватися склянкою вина? Але він поспішав повернутись до майстерні. Тож якусь мить вони мовчки дивились одне на одного.

- Прошу вибачити мені за шістьдесят франків, - нарешті пробурмотіла прая. – Я ніби збожеволіла, я подумала про вас...
- О, нема за що вибачатися, вас пробачено, - увірвав її коваль. – Ви ж знаєте, я завжди до ваших послуг, якщо у вас трапиться лихо... Але нічого не кажіть мамі, бо у неї свої переконання, а я не хочу робити їй прикрощів.

Вона і далі дивилася на нього. І, бачачи його таким добрим, таким сумним, з гарною жовтою бородою, вона була от-от готова прийняти його давнішню пропозицію – втекти разом з ним, аби бути разом щасливими деінде. Але у неї виникла інша огидна думка: будь-що позичити у нього на комірне. Тремтячи, вона продовжувала пестливим голосом:

- Ми ж з вами не посварилися, чи не так?

Він погойдав головою і відповів:

- Ні, звісно, ми ніколи не посваримося... Але, ви ж розумієте, усе скінчилося.

Він пішов геть широкими кроками і залишив Жервезу, котра запаморочено слухала, як останнє слово гуде у її вухах, мов дзвін. Зайшовши до винарні, вона і далі чула, як у неї всередині глухо вистукує: «Усе скінчилося! Так, усе скінчилося! Я більш нічого не можу зробити – усе скінчилося!» Вона сіла, проковтнула шматок хліба з сиром і спорожнила повну склянку, що стояла перед нею.

Вони були у довгій залі з низькою стелею, на першому поверсі. На двох великих столах рядком вишикувалися літрові пляшки, четвертушки хліба і три тарілки з великими трикутниками сиру брі. Товариство закусувало руками, без скатертин та столових приборів. Осторонь, коло грубки, що хрипотіла, четверо гробарів завершували обід.

- Господи! – пояснював пан Мадіньє. – Кожному своя черга. Старі звільняють місце молодим... Вам здаватиметься так порожньо, у вашому помешканні, коли ви повернетесь.
- О, мій брат виїздить звідти, - жваво промовила пані Лорільйо. – Ця крамниця – справжнє розорення.

Купо продовжували обробляти. Усі підштовхували його до того, щоб передати договір оренди. Навіть пані Лера, котра віднедавна була в дуже добрих стосунках з Віржині та Лантьє і лоскотала себе думкою про те, що вони мають слабкість одне до одного, тепер, вдаючи переляк, заговорила про банкрутство та тюрму. Бляхар враз обурився, його розчуленість змінилася на лють, вже добряче зрошену випивкою.

- Послухай! – горлав він в обличчя дружині. – Я хочу, щоб ти мене послухала! Твоя клята голова завжди вирішує по-своєму. Але цього разу я зроблю, як забажаю, попереджаю тебе!
- Ще б пак! – зронив Лантьє. – Хіба її можна урезонити гарними словами?! Щоб достукатись до її мозку, потрібна кувалда.

І вони обоє якийсь час нападалися на неї. Це не заважало щелепам працювати – сир зникав, а вино текло, мов струмок. А Жервеза тим часом обм'якала під цими ударами. Вона нічого не відповідала, та й рот у неї був повен, і вона квапилася, немов була дуже голодна. Коли вони полишили її, вона лагідно підвела голову і мовила:

- Вже досить, чи не так? Та начхати мені на крамницю! Я її більш не хочу... Зрозумійте, мені начхати! Усе скінчилося!

Тож знову замовили хліба та сиру і почалася серйозна розмова. Пуасони перебирали оренду і пропонували взяти на себе відповідальність за несплачене комірне. До речі, Бош з поважним виглядом від імені власника схвалив таку угоду. Не закриваючи засідання, він винайняв родині Купо вільне помешкання на сьомому поверсі – у тому ж коридорі, де живуть Лорільйо. Щодо Лантьє – Господи! – він може залишатись у своїй кімнаті, якщо це не заважає Пуасонам. Поліцейський вклонився: це йому зовсім не заважатиме. Попри політичні переконання, друзі завжди порозуміються. І Лантьє, більш не втручаючись у переговори, як чоловік, котрий нарешті уклав свою дрібну угоду, зробив собі велетенську скибку з сиром брі. Він розвалився на стільці і побожно їв її, а на щоках йому грала кров: він палав хитрою радістю і кліпав очима, поглядаючи по черзі то на Жервезу, то на Віржині.

- А, татусю Базуг! – покликав Купо. – Ходіть, випийте з нами. Ми не горді, ми усі трудівники.

Четверо гробарів, які збиралися йти геть, повернулись, аби почаркуватися з товариством. Ясна річ, вони не нарікають, але недавнішня дама чималенько важила і вартувала-таки склянки вина. Татусь Базуг пильно дивився на пралю, але не вимовляв недоречних слів. Почуваючись незручно, вона звелася і полишила чоловіків, котрі закінчували наклюкуватися. Купо, п'яний, мов павук, знов розридався, як теля, і розповідав, що це через скорботу.

Ввечері, повернувшись додому, Жервеза отупіло впала на стілець. Кімнати здавалися їй велетенськими і порожніми. Справді, вона вдало спекалася. Вочевидь, у тій ямі, у садку на вулиці Маркаде, вона залишила не тільки матусю Купо. Їй бракувало багато чого – це мав бути шматок її власного життя: того дня вона поховала і свою крамницю, і гордість хазяйки, та й інші почуття. Так, стіни були голі, і її серце також. Це було повне виселення – падіння в могилу. Вона почувалася занадто вимученою, вона збереться із силами пізніше, якщо зможе.

О десятій, роздягаючись, Нана плакала і тупала ногами: вона хотіла спати в ліжку матусі Купо. Мати спробувала налякати її, але дівчинка була занадто розвиненою, і мерці викликали у неї лишень глибоку цікавість. Тож, аби мати спокій, їй врешті-решт дозволили лягти на місці матусі Купо. Дівчинка любила широкі ліжка, вона простягалася і качалася на них. Цієї ночі вона спала на диво міцно у приємному теплі та пестошах пухової перини.

X

Нове помешкання Купо знаходилося на сьомому поверсі, під'їзд В. Проминувши панну Реманжу, треба було звернути коридором ліворуч. Тоді знову треба було повернути. Першими були двері Біжарів. Майже

навпроти, у задушній дірі, під сходами, що вели на горище, спав татусь Брю. Через два помешкання потрапиш до Базуга. А поруч з Базугом влаштувались Купо – у кімнаті та комірчині, вікнами у двір. Ще далі коридором жили тільки дві родини, а за ними, у самому кінці, - Лорільйо.

Кімната і комірчина – і все. Відтепер Купо гніздувалися тут. Та й кімната була завбільшки з рукавичку. І в ній потрібно було робити усе: спати, їсти та решту. У комірці заледве вміщалося ліжко Нана, вона мала роздягатися разом з батьком і матір'ю, а вночі двері залишали відчиненими, щоб вона не задихнулася. Було так тісно, що, полишаючи крамницю, Жервеза передала речі Пуасонам, бо не могла усе розмістити. Ліжко, стіл, чотири стільці – і помешкання було заповнене вщент. Навіть, з боєм у серці, не маючи сили розлучитися з комодом, вона встановила цю бісову меблю біля вінка і перегородила його половину. Одна шибка була цілком затулена, що зменшувало освітлення та радість. Коли Жервеза, яка стала дуже товстою, хотіла визирнути у двір, то не могла розмістити лікті і мусила перехилитися боком, викрутивши собі шию, аби щось побачити.

Перші дні праля усе сиділа і плакала. Їй здавалося нестерпним, що відтепер вона не може поворухнутися у власному домі, хоча доти завжди жила на просторі. Вона задихалася і протягом кількох годин стояла біля вікна, так затиснена між стіною і комодом, що їй починало ламати шию. Тільки там вона могла дихати. Хоча двір також навіював на неї лишень сумні думки. Навпроти, на сонячному боці, вона бачила свою колишню мрію – вікно на шостому поверсі, де щовесни красольки обкручували тонкими стебельцями нитяну сіточку. Її ж кімната знаходилася на затіненому боці, тут горщики з резедою гинули за тиждень. О, ні, життя не було до неї добрим, вона сподівалася геть не на таке існування. Замість того, аби на старість жити посеред квітів, вона вовтузиться у речах, які далеко не приємні. Одного дня, перехилившись з вікна, вона мала дивне

відчуття: їй здалося, що вона бачить себе саму ген там, у підворітті, біля двірницької, і вона, звівши обличчя догори, вперше розглядає будинок. Від цього стрибка на тринадцять років назад у неї застугоніло серце. Двір не змінився: голі стіни стали заледве чорнішими та облупленішими, із поржавілої каналізації здіймався сморід, за вікнами на мотузках сушилися білизна та заляпані екскрементами дитячі пелюшки, внизу пощерблена бруківка була так само забруднена вугільним шлаком зі слюсарні і тирсою зі столярної майстерні, так само у мокрому кутку, біля крана з питною водою, від фарбувальні розтікалася калюжа гарного блакитного кольору – така ж ніжно-блакитна, якою була колись. Однак Жервеза відчувала, що вона сама о цій порі разюче змінилася та підтопталася. Перш за все, вона вже не стояла там, унизу, і не здіймала обличчя догори, задоволена й відважна, з мрією про гарне житло. Вона була під дахом, у зачуханому закутку, в найбруднішій дірі, у комірчині, до якої ніколи не завітає жоден сонячний промінчик. І це було причиною її сліз – вона не могла бути задоволена своєю долею.

Водночас, коли Жервеза трохи пообвиклася, початок господарювання у новому помешканні був не таким вже й кепським. Зима вважай завершилась, а дріб'язок, отриманий за меблі, що забрала Віржині, полегшив облаштування. З настанням гарної погоди їм пощастило: Купо знайшов роботу в провінції – у містечку Етамп. Він залишався там майже три місяці, протягом яких не напивався, бо тимчасово вилікувався завдяки сільському повітрю. Ніхто й гадки не має, наскільки змінює пияків можливість втекти від паризького повітря, де на вулицях висить справжній туман горілчаних та винних випарів. Бляхар повернувся свіжим, як троянда, привіз із собою чотириста франків, і ними заплатили прострочене комірне, яке перебрали на себе Пуасони, а також іншим, найгаласливішим дрібним кредиторам з їхнього кварталу. Жервеза знову змогла ходити

двома чи трьома вулицями, на яких доти не з'являлася. Звісно, вона найнялася працювати прасувальницею. Пані Фоконьє, дуже добра жіночка, особливо якщо її улестити, залюбки взяла її, навіть призначила їй платню у три франки – як першій робітниці та з огляду на її колишнє становище хазяйки. Отож подружжя, схоже, устаткувалося. Жервеза навіть передбачала, що завдяки праці та ощадливості вони одного дня зможуть усе сплатити і влаштувати незлий побут. Ось тільки вона загадувала це у запалі, спричиненому чималою сумою, що заробив її чоловік. Охоловши, вона знову приймала життя таким, яким воно саме йшло до рук, і казала, що удача швидко відлітає.

У той час найбільшою гризотою Купо було бачити, як Пуасони облаштовуються у їхній крамниці. На вдачу вони не були такими вже й заздрісними, але їх постійно підколювали, перед ними навмисне розхвалювали поліпшення, зроблені їхніми наступниками. Боші, а найдужче – подружжя Лорільйо, не стомлювалися про це говорити. Як їх послухати, то ще ніде й ніколи не було гарнішої крамниці. А ще вони обговорювали той бруд, який Пуасони застали у цьому приміщенні, і переповідали, що самè прання коштувало тридцять франків. Віржині, повагавшись, вирішила продавати дорогу бакалію, цукерки, шоколад, каву та чай. Лантьє наполегливо рекомендував їй саме таку комерцію, бо, як він казав, на ласощах можна заробити величезні статки. Крамницю перефарбували у чорне із жовтими прожилками – два шляхетні кольори. Троє столярів протягом тижня працювали над облаштуванням шафок, вітрини, прилавка з полицками для слоїків – як у кондитерській. Дрібна спадщина, яку Пуасон тримав про запас, мала бути добряче надкушена. Але Віржині тріумфувала, а подружжя Лорільйо, за допомогою двірників, торочили Жервезі про вітрину, про кожну скриньку та кожен слоїк і зловтішалися, бачачи, як вона змінюється на виду. Хоч якою б ти не була

незаздрою, однак оскаженієш, коли інші починають лізти у твої пантофлі ще й топчуть тебе ними.

До усього додавалася ще й історія з коханцем. Подейкували, що Лантьє кинув Жервезу. У кварталі постановили, що це дуже добре. Зрештою, на вулиці стало трохи пристойніше. І уся честь від розлучення падала на того пронозу капелюшника, якого дами і досі шанували. Наводили й подробиці: він мусив надавати штурханів тій пралі, аби змусити її усамобожитись, бо ж вона так упадала за ним. Звісно, ніхто не розповідав чистісіньку правду: ті, хто міг її знати, вважали її занадто простою і недостатньо цікавою. Якщо хочете, Лантьє дійсно залишив Жервезу, бо вже не тримав її у своєму розпорядженні день і ніч. Але, безсумнівно, він зазирає до неї на сьомий поверх, якщо на нього находило таке бажання, бо панна Реманжу бачила, як він виходив від Купо у неприродний час. Тобто, їхні стосунки тривали від здибанки до здибанки, як покотьюло з гори котиться, і ні він, ні вона не мали від того великої втіхи – залишки звички, взаємна поблажливість і не більш того. Становище ускладнювало тільки те, що тепер увесь квартал вкладав Лантьє та Віржині під одну ковдру. І в цьому кварталі вкотре поспішив. Безсумнівно, капелюшник розпалював довготелесу брюнетку, і для нього це був проторований шлях, бо ж у господі вона замінила Жервезу в усьому і всюди. Про це ходив жарт, що буцімто однієї ночі Лантьє у темряві пішов по Жервезу до сусідського ліжка і привів та вклав поруч із собою Віржині, а упізнав її лише на світанку. Над цією оповідкою реготали, але насправді капелюшник ще не просунувся так далеко, він заледве дозволяв собі ущипнути нову хазяйку за сідницю. Подружжя Лорільйо затято і розчулено торочило пралі про коханнечко Лантьє та пані Пуасон, сподіваючись пробудити у ній ревність. Боші також давали зрозуміти, що ніколи ще не бачили такої гарної пари. Найдивнішим було те, що вулиця Золотої Краплини аж ніяк не крутила

носом перед новим подружжям на трьох, навпаки, громадська мораль, така сувора щодо Жервези, виявилася лагідною до Віржині. Можливо, усміхнена поблажливість вулиці була спричинена тим, що зраджений чоловік був поліцейським.

На щастя, ревності зовсім не гризли Жервезу. Зрада Лантьє не порушила її спокою, бо її серце віддавна не долучалося до їхніх стосунків. Вона мимохіть дізнавалася про брудні історії – про здибанки капелюшника із найрізноманітнішими дівульками, з першою-ліпшою сукою в капелюшку, яка проходила вулицею. На неї це справляло настільки слабке враження, що вона залишалася поблажливою і навіть не знаходила в собі достатньо люті, аби розірвати стосунки з Лантьє. Тим не менш, нову любовку свого коханця вона прийняла не так легко. Віржині – то інша річ: вони намислили це лишень задля того, аби разом подразнити її. Хоч їй і було начхати на такі дурниці, проте вона взяла їх на карб. Тож коли пані Лорільйо чи інша поганська тварюка розводилися у її присутності, що Пуасон вже не може зайти за ріг, Жервеза ставала цілком білою, груди їй розривались, а у животі пекло. Вона кусала губи і намагалася не лютувати, бо не хотіла дарувати насолоду своїм ворогам. Проте, вона мала сваритися з Лантьє, бо панна Реманжу була переконана, що якимось після обіду почула звук ляпаса. Вони напевне розсварилися, бо Лантьє протягом двох тижнів не розмовляв з Жервезою, а тоді повернувся першим, і знову все покотилося звичною колією, так ніби нічого й не відбулося. Праля воліла захистити перед усім власний інтерес і намагалася уникнути смикання за коси, аби не зіпсувати своє життя ще більше. О, їй вже не двадцять років, вона вже любить чоловіків не настільки, щоб задля їхніх гарних очей завдавати прочуханку і ризикувати своїм становищем. Однак, вона додавала усе до загального рахунку.

А Купо лиш кепкував. Цей зручний чоловік, який не хотів бачити оздобу на власній голові, реготав до смерті над буйними рогами Пуасона. Те, що у його подружжі – не рахується, а в чужій господі таке саме видавалося йому добрячим жартом, тож він докладав до біса зусиль, аби відстежувати подібні пригоди, коли сусідські дами стрибали через пліт. Який же йолоп цей Пуасон! А ще носить шаблю, а ще дозволяє собі штовхати на тротуарах добрих людей! Купо розходився настільки, що починав кепкувати з Жервези. Ну як? Непоганенько любчик полишив її?! Їй не таланить: спершу у неї не вдалося з ковалем, а вдруге капелюшник дав від неї драла. А це тому, що вона обирає чоловіків із несерйозним становищем. Чому б їй не взяти муляра – статечного чоловіка, який завзято розмішує розчин? Звісно, він усе це розповідав задля сміху, але Жервеза однак зеленішала від люті, бо він при цьому так обмацував її своїми сірими очицями, буцімто хотів ті слова увіпхати їй свердлом у серце. Коли він починав торочити про непристойності, вона ніколи не могла зрозуміти, чи він говорить задля сміху, чи всерйоз. Чоловік, який пиячить від початку до кінця року, вже не має голови на плечах, бо ж є чоловіки, які у двадцять років були ревливими, але у тридцять через випивку стали цілком поблажливими до подружньої невірності.

Треба було бачити, як Купо викаблучувався на вулиці Золотої Краплини! Він називав Пуасона рогоносцем. Це заткне рота балакунам! Вже не він рогоносець. О! Він знає те, що знає. Якщо свого часу він вдавав, що нічогісінько не чує, то виключно через те, що не любить плітки. Нехай кожен знає свій куток і чухається там, де йому свербить. А йому ніде не свербить, то не може ж він чухатися лиш на потіху сусідам. І що? Хіба той поліцай щось чує? Але ж цього разу то таки так! Це вже не пустопорожні теревені, бо тих закоханих бачили. Він лютувався і не розумів, як чоловік, державний службовець, може терпіти подібний шкандаль у своєму домі.

Той поліцейський любить обсмоктувати інших, ось і все. Ввечері, коли Купо, сидючи у своїй дірі під дахом наодинці з дружиною, починав нудьгувати, то, попри все, спускався за Лантьє і силоміць притягав його нагору. Він вважав, що відколи у них немає приятеля, у їхній халупі стало смутно. Він мирив його з Жервезою, якщо вона зустрічала їх холодно. До дідька! Хіба їм не начхати на всіх? Хіба вже заборонено розважатися так, як бажаєш? Він реготався, а у його тремтливих очицях п'яниці загорялися широкі ідеї і потреба розділити усе з капелюшником, аби покращити життя. Саме в такі вечори Жервеза не могла зрозуміти, чи він говорить задля сміху, чи всерйоз.

Лантьє сприймав усі ці історії найжачено. Він поводився по-батьківськи і з гідністю. Вже тричі він запобігав сваркам між Купо та Пуасонами. Добра злагода між двома подружжями була запорукою його задоволення. Завдяки ніжним і рішучим поглядам, якими він назирив за Віржині та Жервезою, вони досі вдавали одна до одної щирю дружбу. А він царював над блондинкою та брюнеткою зі спокоем султана і жирів завдяки своїй хитрості. Цей псюка ще перетравлював Купо, а вже пожирав Пуасонів. О! Він собі ні в чому не відмовляв! Він проковтнув одну крамницю і взявся за другу. Що не кажіть, а щастить лишень чоловікам такого штибу.

Цього року, в червні, Нана прийняла перше причастя. Їй виповнилося тринадцять років, вона витяглась швидко, як верба, і знахабніла. Минулого року її вигнали з катехізації через погану поведінку. Але цього разу священник допустив її виключно зі страху, що вона вже не повернеться, і що на тротуарі буде на одну язичницю більше. Нана танцювала від радощів, думаючи про білу сукню. Лорільйо, як хрещений та хрещена, пообіцяли їй сукню і розповіли про цей подарунок усьому будинку. Пані Лера мала подарувати вельон та очіпок, Віржині – торбинку, Лантьє – молитовник, тож Купо очікували на цей ритуал без великого хвилювання.

Навіть Пуасони, які хотіли відсвяткувати новосілля, обрали саме цю нагоду, безсумнівно, за порадою капелюшника. Вони запросили Купо та Бошів, чия дочка теж приймала перше причастя. Ввечері вони мали почастувати печенею та ще чимось до неї.

Якраз напередодні, коли Нана заворожено розглядала подарунки, розкладені на комоді, Купо повернувся в огидному стані. Його знову розібрало паризьке повітря. Він напосівся на дружину і дочку міркуваннями пияка та бридкими словами, які не слід вимовляти у таких випадках. До речі, Нана поміж цих непристойних розмов, які чула безперестанку, сама починала злословити. Під час сварки вона любесенько обзивала свою матір сукою та гадюкою.

- А хліб?! – горлав бляхар. – Курви кляті, я хочу супу!.. Ото ще бабиська зі своїми ганчірками! Я зараз всядуся на ці цяцьки, якщо мені не дадуть супу! Чуєте?!
- Як з нього пре, коли він нажлуктиться! – нетерпляче пробурмотіла Жервеза і обернулась до нього: - Гріється вже твій суп, дай нам спокій.

Нана цього дня вдавала скромницю, бо вважала це милим. Вона продовжувала розглядати подарунки на комоді і вдавано опускала очі, буцімто не розуміла непристойних батькових слів. Але ввечері після пиятики бляхар ставав добряче задерикуватим, тому дихав дівчинці у шию:

- Я тобі в дупу запхаю твої білі сукенки! Га?! Знову собі в корсажі будеш цицьки підмощувати із зіжмаканого паперу, як минулої неділі?.. Так-так, зачекай-но! Я вже бачу, як ти гепою вертиш. Тебе воно лоскоче, ці гарні лахи. Ти від того починаєш кирпу дерти...

Кивай геть звідси, ти, хробача ледаче! Прибери свої граблі! І запхай то негайно до комода, або я тебе ними віддеру!

Нана, похнюпившись, і далі нічого не відповідала. Вона взяла очіпочок з тюлю і запитувала у матері, скільки він коштує. Купо простягнув руку, щоб вирвати у неї очіпок, але Жервеза відштовхнула його, волаючи:

- Лиш дитину в спокої! Вона хороша, вона не робить нічого поганого.

І тоді бляхар вивалив усе, що мав:

- Ото ще шльондри! Мати і донечка – парочка. Пристойненько ж буде – йти поїсти тіла Божого і водночас моргати на чоловіків. Спробуйно сказати, що не так, мала хвойдо!.. Я тобі на голову натягну твою торбу, і побачимо, чи ти від того зачухмаришся. Так, натягну торбу тобі на голову, щоб ви проблювалися – ти і твої попи. Хіба мені треба, щоб тобі дали гріха?.. До біса! Слухайте сюди, ви, обидві!

Розлючена Нана рвучко розвернулася, а Жервеза простягла руки, аби захистити речі, котрі Купо грозився подерти. Дитина пильно подивилась на батька, а тоді забула про скромність, рекомендовану сповідником:

- Свинюка! – промовила вона крізь зуби.

Бляхар наївся супу і одразу ж захропів. Наступного дня він прокинувся в дуже доброму гуморі. Йому дещо лишилося від учора – рівно стільки, щоб бути люб'язним. Він слідкував, як наряджали дівчинку, зворушений її білою сукнею, і вважав, що досить якоїсь дурнички, аби це дівча перетворилося на панянку. Окрім того, він казав, що в такий день батько природно пишається своєю донькою. Треба було лиш поглянути, якою шикарною стала Нана зі зніченими усмішечками нареченої у своїй закороткій сукенці. Коли вони спустилися сходами, і вона побачила на порозі двірницької Поліну, вдягнену так само, то спинилася, огорнула

подружку прискіпливим поглядом, а тоді стала дуже доброю, бо вирішила, що суперниця вдягнена не так гарно – закручена, мов пакунок. Обидві родини пішли разом до церкви. Нана й Поліна крокували першими, з молитовниками в руках, і підтримували свої вельони, які напинались від вітру. Дівчатка не розмовляли і лускали від насолоди, бачачи, як з крамниць виходять цікаві. Вони робили побожні личка, щоб почути, як довкола них кажуть, що вони дуже чемні. Пані Бош і пані Лорільйо відставали, обмінюючись міркуваннями щодо Кривульки – цієї зажерки, чия дочка ніколи б не причастилася, якби родичі не дали їй усього – так, усього, навіть нову сорочку, з поваги до вівтаря Божого. Пані Лорільйо найбільше переймалася сукнею – своїм подарунком, і гнівно нападалася на дівчинку, називала її «цибаткою бруднулою» щоразу, коли дитина занадто наближалася до крамниць та підбирала спідницею куряву.

У церкві Купо увесь час плакав. Він виглядав дурнем, але не міг стриматися. Його брало за душу, коли він бачив, як священник розкидає руки, а дівчатка, схожі на янголяток, йшли вервечкою, склавши долоньки. Від органної музики йому булькало у животі, і він принохувався до гарного аромату кадильниць, так ніби йому під носа тицьнули букет квітів. Він нічогісінько не тямив, але серце йому стискалося. Зокрема, один піснеспів, щось дуже солоденьке, коли дівчатка ковтали причастя, здалося, потік йому уздовж шиї і відгукнувся тремтінням по всій спині. До речі, довкола нього чутливі особи також викручували носовички. Справді, це прекрасний день – найкращий день у житті. Ось тільки на виході з церкви, коли він збирався перехилити чарку із Лорільйо, у котрого очі залишилися сухими і котрий ще й кепкував, бляхар розгнівався і звинуватив чорноризників у тому, що вони курять у себе диявольське зілля, аби розквасити чоловіків. Хоча, зрештою, він з тим не крився: його очі

потекли, і це доводить лиш те, що в його грудях не бруківка. І він замовив ще по чарці.

Ввечері новосілля у Пуасонів було дуже веселим. Від початку і до кінця вечері панувала беззастережна приязнь. Коли надходять тяжкі дні, поміж ними трапляються й хороші вечори – ті години, коли люди, які ненавидять одне одного, починають чоломкатися. Жервеза сиділа ліворуч, а Віржині – праворуч від Лантьє, і він був люб'язним із обома, наділяв їх ніжністю, мов півень, який бажає спокою в курнику. Навпроти Пуасон зберігав спокійну та поважну замріяність поліцейського – завдяки звичці не думати ні про що і дивитись, не бачачи, протягом тривалого тупцяння на тротуарах. Але королевами свята були дівчатка – Нана і Поліна, яким дозволили не скидати убори. Вони сиділи прямо, боячись обляпати білі сукні, і за кожною ложкою їм гукали піднімати підборіддя та обережно ковтати. Затуркана Нана врешті-решт відригнула вино і облила увесь корсаж. Здійнявся переполох, дівчинку роздягли, а корсаж негайно обмили у склянці води.

За десертом почалася серйозна розмова про майбутнє дітей. Пані Бош уже зробила вибір: Поліна піде до ювелірної майстерні, де робітниці на золоті та сріблі заробляють п'ять чи шість франків. Жервеза ще не вирішила, бо Нана не виявляла жодних нахилів. О, її єдиний інтерес – гайсати цілісінький день, а до решти їй руки не стоять.

- На вашому місці, - сказала пані Лера, - я зробила б її флористкою. Це чистий та пристойний фах.
- Еге, флористики, - пробурмотів Лорільйо. – Усі вони «лягай, Марисю».
- Он як! І я також? – підхопила висока вдова, стиснувши губи. – Який ви галантний. Знаєте, я не сука і не задираю лапки, коли хто присвисне!

Але усе товариство змусило її умовкнути.

- Пані Лера! О, пані Лера!

Їй вказали поглядом на двох першопричасниць, які встромили носи у склянки, щоб не розсміятися. Досі навіть чоловіки задля пристойності обирали вишукані слова. Але пані Лера не погодилася з цим уроком. Вона тільки-но сказала те, що їй доводилося чути у найвищому товаристві. До речі, вона тішилася тим, що володіє мовою: їй частенько роблять компліменти щодо способу, у який вона говорить про все, навіть у присутності дітей, і ніколи не порушує доброчесності.

- Знайте, поміж флористками є дуже чесні жінки! – волила вона. – Вони влаштовані як й інші жінки і, звісно, зроблені не з дерева. Але вони тримають себе на висоті, вони добирають зі смаком, якщо мають согрішити... Так, вони мають це від квітів. Мене саму зберегло саме це...
- Господи! – увірвала її Жервеза. – Я не маю відрази до квітів. Треба лишень, аби це подобалося Нана. Не потрібно йти наперекір дітям і обирати за них ремесло... Послухай, Нана, не вдавай дурненьку, відповідай. Тобі подобаються квіти?

Дівчинка, схилившись над тарілкою, визбирувала крихти пирога облиненим пальчиком і обсмоктувала його. Вона не квапилася і усміхалась, як грішниця.

- Так, матусю, мені це подобається, - нарешті промовила вона.

Справу владнали негайно. Купо гаряче забажав, аби пані Лера наступного ж дня відвела дівчинку до своєї майстерні на вулиці Каїру. І товариство поважно заговорило про життєві обов'язки. Бош казав, що відтепер, прийнявши причастя, Нана і Поліна стали жінками. Пуасон додав, що вони

вже повинні вміти готувати, лагодити шкарпетки, керувати домом. З ними заговорили навіть про їхній шлюб та дітей, які у них вилупляться одного дня. Дівчиська, розчервонілі й затиснені у білі сукенки, слухали й реготалися з того, притискалися одна до одної, а їхні сердечка стукотіли через те, що вони вже жінки. Але найдужче їх полоскотав жарт Лантьє, котрий спитався, чи в них, часом, ще немає коханих чоловіків. І Нана силоміць змусили зізнатися, що вона закохана у Віктора Фоконьє, сина хазяйки її матері.

- Гай-гай! – вигукнула пані Лорільйо перед Бошами, коли товариство розходилося. – Це наша хресниця, але якщо вони зроблять з неї флористку, то ми не хочемо й чути про неї. Ще одна шльондра на бульварах... За пів року вона залле їм за шкуру сала.

Повертаючись додому, Купо зійшлися на тому, що усе добре минулось, і що Пуасони – не злі люди. Жервеза навіть вважала, що крамниця гарно устаткована. Вона наготувалася страждати через те, що залишатиметься цілий вечір у своєму колишньому помешканні, де зараз хазяйнують інші, але сама дивувалася з того, що жодної миті не казилася. Нана, роздягаючись, спитала у матері, чи сукня панянки з третього поверху, яка одружилася минулого місяця, була з мусліну, як і її сукенка.

Проте, у їхній сім'ї це був останній гарний день. Сплинуло два роки, протягом яких вони дедалі занепадали. Особливо їх виснажували зими. Якщо в хорошу погоду їм випадало їсти хліб, то з дощем і холодом надходила голоднеча, і в їхній холодній, мов Сибір, халупі танцювали перед буфетом та вечеряли споминами. Цей чортів грудень залазив до них попід двері і приносив із собою всі лиха: безробіття у майстернях, обважнілі від морозу лінощі, непроглядні злигодні під час сльоти. Першої зими вони ще інколи запалювали вогонь і кублилися довкола грубки, бо воліли бути в теплі, аніж їсти. На другу зиму грубка вкрилась іржею і

холодила кімнату похмурим виглядом чавунного стовпа. Але що їх найдужче підтинали, що їх винищувало, так це ще понад усе платити комірне. О! Січневий чинш, коли у хаті немає і картоплини, а татусь Бош приносить рахунок! Від цього ставало ще холодніше – справжній північний буревій. Наступної суботи приходив пан Мареско, вдягнений у тепле пальто і з вовняними рукавицями на грубесних руках, і на його вустах було єдине слово – виселення, а надворі падав сніг, буцімто слав їм постіль на тротуарі – такі білісінькі простирадла. Вони б власну шкіру продали, аби сплатити те комірне. І комірне спорожнювало тарілки та грубку. До речі, в цілому будинку здіймався лемент. На всіх поверхах лунав плач – музика нещастя котилася сходами та коридорами. Навіть якби у кожному помешканні лежав мрець, то й тоді б не лунало таке жахливе органне виття. Справжній Судний день, кінець кінців, край життю і винищення бідноти. Жіночка з четвертого поверху провела тиждень у божевільні на вулиці Бельом. Муляр з шостого поверху обікрав свого хазяїна.

Безсумнівно, Купо могли нарікати тільки на себе самих. Існування може бути тяжким, однак завжди можна видряпатися, якщо є порядок та ощадливість, про що свідчать Лорільйо, котрі справно викладають комірне, загорнене у брудні папірці. Але ж вони, що не кажіть, живуть, мов худі павуки, через них відчуваєш огиду до праці. Нана зі своїми квітами ще нічого не заробляла, навпаки, її утримання коштувало чималенько. У пані Фоконьє на Жервезу врешті-решт почали косо позирати: вона дедалі втрачала руку, псувала роботу, тож хазяйка мала перевести її на сорок су – платню для партачок. Попри це, вона була гордовитою, вкрай дражливою і кидала всім у очі своє колишнє становище хазяйки закладу. Вона днями прогулювала роботу, могла під настрій піти з майстерні. Скажімо, одного разу, побачивши, що пані Фоконьє найняла

пані Пютуа, і що їй доведеться працювати пліч-о-пліч зі своєю колишньою робітницею, вона так роздратовалася, що не приходила два тижні. Після таких вибриків її приймали виключно з милосердя, від чого вона ще кислішала. Звісно, платня наприкінці тижня була не жирною. Жервеза ущипливо примовляла, що однієї суботи вона ще лишиться винна хазяйці. Щодо Купо, то він, може, і працював, але, певна річ, дарував свою працю державі, бо після роботи у Етампі Жервеза його грошей в очі не бачила. Коли він повертався додому в дні святої платні, вона зазірала до його долонь. Він приходив з порожніми руками та пустими кишенями, часто навіть без носовичка. Господи! Так, він загубив свого сопливчика, або ж котрийсь капосний друзяка потяг його. Попервах він підбивав рахунки, вигадував побрехеньки: десять франків на передоплату, двадцять франків вислизли з кишені через діру – ось вона, п'ятдесят франків, щоб викрутитися з уявних боргів. Але згодом він уже не соромився. Гроші випарувалися – ось так! Їх уже немає в кишені, вони вже у череві – ще один спосіб, хоч і невеселий, принести їх своїй благовірній. За порадою пані Бош, праля іноді вистежувала свого чоловіка на виході з майстерні, аби злапати свіженький улов. Але цим вона нічого не досягла: товариші попереджали Купо, і гроші перетікали до черевиків або ж до ще бруднішого гаманця. У цій науці пані Бош була добре навчена, тому що Бош забувався віддати їй десятифранкові монети, і з цих заначок пригощав кроликом знайомих люб'язних дам. Консьєржка обшукувала найпотаємніші куточки його одежі і зазвичай знаходила гулящу монету в козирку картуза – зашиту між шкірою і тканиною. Еге! Бляхар не напихував своє манаття золотом! Він одразу ж заливав його собі в утробу. Як-не-як, а Жервеза не могла взяти ножиці і розпороти йому шкіру на животі.

Так, це була вина самої родини, що з місяця в місяць вони падали дедалі нижче. Проте, у цьому собі ніхто ніколи не зізнається, особливо ті, хто впав у лайно. Вони винуватили лиху долю, стверджували, що Бог затявся на них. На той час їхня господа перетворилася на справжнє пекло. Цілісінький день вони чіплялись одне до одного, проте, ще не билися, заледве кілька ляпасів злетіли самі собою під час затятої суперечки. Найсумнішим було те, що вони відчинила клітку, в якій тримали приязнь, і почуття відлітали, немов канарки. Добре тепло батьків, матерів та дітей, коли цей малесенький світ тулиться одне до одного, тримається купи, тікало від них, і вони зоставалися на самоті, тремтячи по своїх кутках. Усі троє – Купо, Жервеза, Нана – були постійно найжачені, з повними ненависті очима гризлися через єдине слово. Їм здавалося, ніби щось зламалось – велика ресора, що тримає родину, чи той механізм, завдяки якому серця щасливих людей стукотять разом. О! Звісно, Жервеза вже не була така зворушена, як давніш, коли бачила Купо на краю ринви, за дванадцять чи п'ятнадцять метрів над тротуаром. Вона б його не штовхала, але якби він упав сам – Боже мій! – то на землі стало б однією наволоччю менше. У ті дні, коли вони чубилися, вона волала, що невже ніколи їй не принесуть його на марах?! Вона чекала на це, і якби це сталося, то їй принесли б її щастя. На що він годен, цей п'яниця? Аби лиш примушувати її плакати, аби лиш він усе прожирав і штовхав її на зло. Отож-то! Таких непотрібних чоловіків треба якнайшвидше кинути до ями і станцювати на них польку, щоб відсвяткувати порятунок. І коли мати казала «Вбий!», дочка відповідала «Добий!» Нана читала в газеті розділ про нещасні випадки і поринала у міркування збоченої дитини. Її батько був настільки везучим, що його збив омнібус, а він навіть не протверезився. Коли ж подохне та стара шкапа?

Посеред такого оскаженілого від злигоднів животіння, Жервеза страждала ще й від голоду, що блукав довкола неї. Цей закуток будинку був найзачуханішим, тут, здавалося, три чи чотири родини змовилися ніколи не мати хліба. Коли не відчиниш двері, з них лиш вряди-годи випливали запахи їжі. Уздовж коридора панувала тиша голодної смерті, а стіни видзвонювали порожнечою, немов пусті животи. Час від часу починалися танці: жіночий плач, скиглення зголоднілої малечі, гризня родичів, які жерли одне одного, аби надурити свій шлунок. Тут усім судомило горлянку, усі роти зголодніло позіхали. Груди западали самі собою, лиш вдихнувши це повітря, в якому навіть мухи не змогли б вижити через брак їжі. Але найбільшу жалість викликав у Жервези татусь Брю, який конав у нірці під сходами. Він залазив туди, немов миша, і згортався клубочком, аби не так мерзнути. Цілісінькі дні він сидів, не рухаючись, на купі соломи. Він уже навіть не виходив звідти, коли відчував голод, бо немає жодної користі в тому, щоб виходити надвір – тільки апетит нагуляєш, а в усьому місті не було нікого, хто прихистив би його. Якщо він не з'являвся протягом трьох-чотирьох днів, сусіди прочиняли двері його кімнатки і дивилися, чи він, бува, не сконав. Ні, він, попри все, жив, не дуже, лиш трошки, тільки одним оком, і так до самої смерті, котра забула про нього. Жервеза, коли мала хліб, завжди віддавала йому шкоринки. Хоча вона ставала лихою і через власного чоловіка почала ненавидіти чоловіків, проте досі щиро жаліла тварин. А татусь Брю, цей злидений старець, якого залишили подихати, бо він більше не міг тримати знаряддя праці, для неї був немовби псом, твариною, котра більш не може служити, з котрого навіть шкуродери не хотіли вже купити ні шкуру, ні кістки. Їй на серці лежав тягар, бо вона знала, що він постійно там, на іншому кінці коридора, залишений Богом і людьми, живиться своєю плоттю і стає завбільшки з дитину, поморщений і висхлий, немов помаранч, що влежується на грубці.

Жервеза мала не меншу гризоту через іншого сусіда – гробаря Базуга. Їхні кімнати розділяла тонесенька переділлка. Йому досить було пальця покласти до рота, як вона усе чула. Коли він повертався увечері додому, вона мимоволі мала слідкувати за його убогим господарюванням: чорний шкіряний капелюх глухо гупав на комод, немов земля, що падає з лопати, чорне пальто, коли його вішали на стіну, терлось об неї, наче змахував крилами нічний птах, а решта чорних лахів падали посеред кімнати і наповнювали її жалобним безладом. Вона слухала, як він тупцяє, переймалася його найменшим рухом, здригалася, якщо він чіплявся об меблі чи грюкотів посудом. Цей чортів п'яниця викликав у неї занепокоєння та прихований страх, змішаний з бажанням пізнання. А він, такий веселун, щодня наклюкувався, не відрізняв неділю від понеділка, кашляв, плював, виводив пісеньку про лайно матусі Годішон, розкидався непристойнощами, тицяв носом в усі стіни, перш ніж знаходив своє ліжко. Жервеза блідла і намагалася зрозуміти, які гешефти він там крутить, і їй уявлялися жахливі картини: вона взяла собі до голови, що він приніс із собою мерця і споряджає його під своїм ліжком. Господи! В газетах ще й не про таке пишуть, скажімо, про працівника поховального бюро, який збирав у себе вдома домовинки з маленькими дітьми виключно для того, аби не заморочуватись і занести усіх на цвинтар за одним разом. Безперечно, коли приходив татусь Базуг, то крізь перебивку починало пахнути смертю, так ніби ти живеш навпроти цвинтаря Пер-Лашез, посеред царства кротів. Яким він був жахливим, цей тварюка гробар: він безперестанку сміявся наодинці, буцімто це ремесло розважало його. Навіть коли він припиняв шабашувати і падав горілиць, то починав хропіти у надзвичайний спосіб, від якого пралі відбирало подих. Вона протягом кількох годин напружувала вухо, переконана, що в кімнаті сусіда безперервно проходять похорони.

Так, найгіршим було те, що, попри жах, Жервеза не могла стриматись і притулялася вухом до стіни, аби ліпше про все довідатись. Базуг справляв на неї таке враження, яке справляють на цнотливих жінок вродливі чоловіки: вони хотіли б помацати їх, але не наважуються, бо їх стримує гране виховання. Що ж! Якби Жервезу не стримував страх, вона хотіла б помацати смерть, побачити, як вона влаштована. Час від часу вона ставала такою дивною: зосереджено затримувала подих і очікувала, що в звуках рухів Базуга почує таємне слово, аж Купо жартома питався, чи вона, бува, не вляпалася в сусіда-гробаря. Вона ображалася, казала, що переселиться деінде, настільки їй було огидним це сусідство. Але мимоволі, тільки-но приходив старий і приносив запах цвинтаря, вона поринала у подібні розмірковування, виглядала немов знервована і боязка дружина, котра мріє подерти на дрібні трибці шлюбний контракт. Хіба ж він не пропонував їй двічі запакувати її, забрати її кудись із собою – до люлі, де поринаєш у такий солодкий та міцний сон, що враз забуваєш про всі злигодні? Можливо, це буде справді добре. Потроху її заповнювала дедалі пекучіша спокуса скуштувати цього. Вона хотіла б спробувати принаймні на два тижні. О! Проспати протягом місяця, особливо взимку, замість того, щоб платити комірне і подихати від життєвих прикрощів! Але це неможливо, адже потрібно буде спати безкінечно, якщо заснеш бодай на годину. Вона холола від цієї думки і її вклепаність у смерть зникла перед довічною і суворою приязню, якої вимагає земля.

Проте, одного січневого вечора вона почала гатити обома кулаками об перегородку. Вона пережила жахливий тиждень, усі відпихали її, вона не мала жодного гроша, і їй забракло духу. Того вечора їй було недобре: вона тремтіла від лихоманки, а перед очима їй танцювали вогники. І замість того, аби вистрибнути з вікна, як їй на мить закортіло, вона почала стукотіти і кликати:

- Татусю Базуг! Татусю Базуг!

Гробар скидав черевики і наспівував: «Були собі три красунечки...» Того дня у його конторі справи мали йти добре, бо він виглядав ще зворушенішим, ніж зазвичай.

- Татусю Базуг! Татусю Базуг! – гучніше завокала Жервеза.

Чи ж він її не чує? Вона віддається йому негайно, він може закинути її собі на спину і віднести туди ж, куди відносить й інших жінок, яких утішає, – і бідних, і багатих. Її мучила його пісенька «Були собі три красунечки...», бо вона вбачала у ній зневагу чоловіка, у якого забагато коханок.

- Що таке? Що таке? – пробурмотів татусь Базуг. – Кому там недобре?.. Я йду до тебе, люба тітонько!

Але, зачувши цей іржавий голос, Жервеза пробудилася, ніби від кошмару. Що вона наробила? Звісно, вона грюкала у перебірку. Вона почувалася так, ніби її по-справжньому вдарили палицею по попереку, від переляку їй стисло сідниці, і вона позадкувала, переконана, що бачить, як грубі руки гробаря пролізли крізь стіну, аби схопити її за патли. Ні-ні! Вона не хоче! Вона ще не готова! Якщо вона і вдарила об стіну, то тільки ліктем, коли поверталася і ні про що таке й гадки не мала. Жах здіймався їй від колін до плечей над думку, що вона бовтатиметься в руках старого – нерухома, з обличчям білим, ніби тарілка.

- Що там? Нікого? – посеред тиші перепитав татусь Базуг. – Зачекайте, ми люб'язні з дамами.

- Нічого, ні, нічого, - нарешті відповіла прая стисненим голосом. – Мені нічого не треба. Дякую.

Доки гробар засинав, буркочучи, вона сиділа схвильована і прислухалася, не наважувалася поворухнутись, боячись, що старий вирішить, ніби вона

знову постукала до нього. Вона присяглася собі, що відтепер буде пильною. Навіть якщо вона знову нарікатиме на життя, однак більше не проситиме сусіда про допомогу. Вона казала це собі, щоб заспокоїтися, бо у певні години, незважаючи на жахіття, вона і надалі зберігала свою наполохану слабкість.

У своєму злиденному закутку, посеред власних та чужих гризот, Жервеза все ж бачила чудовий приклад мужності – у родині Біжарів. Маленька Лалі, це восьмирічне дівчатко завбільшки з грудочку масла, утримувало свою господу в чистоті, немов доросла жінка. А її праця була тяжкою: вона опікувалася двома писклятами – братиком Жюлем і сестричкою Анріетою, малюками трьох і п'яти років, за якими мусила гледіти цілісінький день, навіть коли замітала чи мила посуд. Відколи татусь Біжар уколошкав свою благовірну ударом в живіт, Лалі стала для них матусею. Тобто, вона сама зайняла місце небіжчиці аж настільки, що та груба тварюка, її батько, безсумнівно, аби довершити подібність, тепер добивав дочку так само, як колись добивав її матір. Коли він напивався, йому потрібно було уколошкувати жінок. Він навіть не помічав, що Лалі була зовсім дитям – він бив її з такою ж силою, як і по старій шкурі. Одним ляпасом він вкривав їй усе обличчя, а її плоть була ще такою ніжною, що відбитки п'яти пальців зберігалися протягом двох днів. Це були ниці прочуханки, штурхани ні за що, ні про що, коли скажений вовк нападав на нещасне кошеня, таке боязке, лагідне та худесеньке, аж сльози на очі навертаються, і котре приймало жорстокощі з янгольськими покірливими очима і без жодних скарг. Ні, Лалі ніколи не чинила спротиву. Вона трохи згинала шию, аби захистити обличчя, і намагалася не кричати, щоб не спричинити колотнечу в будинку. А коли батько стомлювався перекидати її стусанами з кутка в куток кімнати, вона вичікувала, доки у неї з'являться сили звестись, і поверталась до праці: вмивала дітей, готувала суп, не залишала

на меблях жодної цяточки пилу. Отримувати побої – це було одне з її щоденних завдань.

Жервеза відчувала щиру приязнь до маленької сусідки. Вона ставилася до неї як до рівні – до жінки, котра досягла віку, в якому знають усе про життя. Слід сказати, що у Лалі було бліде і поважне личко, мов у старої панни. А якщо послухати її, то можна було подумати, що їй тридцять років. Вона вправно робила покупки, церувала одяг, утримувала господарство, говорила про дітей так, буцімто вже двічі або тричі народжувала. Усі всміхались, коли чули, як говорить ця восьмирічна дитина, а тоді усім перехоплювало подих, і усі тікали, аби не розплакатися. Жервеза, як могла, приваблювала дівчинку до себе, віддавала їй усе, що могла, з їжі та старого одягу. Одного дня, приміряючи на неї блузку, з якої Нана вже виросла, вона відчула, як їй стисло груди, коли побачила синю спинку та обдертий ще скривавлений лікоть – невинну плоть мучениці, що липла до кісток. Гай-гай! Татусь Базуг може попередити свою контору – якщо так і надалі триватиме, то ця дитина довго не протягне. Але дівчинка благала пралю нікому нічого не казати. Вона не хотіла, щоб її батько мав прикрощі через неї. Він божевільний, він нічого не тямить. О! Вона йому пробачає, тому що божевільним треба усе пробачати.

Відтоді Жервеза була насторожі, намагалася втручатись, як тільки чула, що татусь Біжар гукає на сходах. Але найчастіше вона сама перехоплювала кілька стусанів. А вдень, повертаючись додому, вона частенько бачила, що Лалі прив'язана до ніжки залізного ліжка: татусь Біжар невідь чому надумав перед тим, як йти геть, прив'язувати її грубезною мотузкою за ноги та живіт. Це були вибрики мозку, ураженого випивкою, виключно задля того, аби тиранити дівчинку, навіть коли його не було вдома. Лалі, застигла, мов дошка, із затерплими ногами, цілісні дні залишалася прив'язаною до стовпця, навіть zostавалася так на ніч, коли Біжар забував

повернутись додому. Обурена Жервеза зібралась було її відв'язати, але дівчинка благала її не чіпати мотузки, адже батько розлютується, побачивши, що якийсь вузлик зав'язано не так. Справді, їй і не дуже зле, вона може спочити. Дитини промовляла це з усмішкою, а її коротенькі ноженята херувимчика набрякали і мертвіли. Засмучувало її лиш те, що коли вона прикута до ліжка, то робота простоює, а довкола у хаті такий безлад. Батько мав би вигадати щось інше. Вона все ж назирала за малятами, змушувала їх слухатися її, кликала до себе Жюля та Анрієту, аби висякати їм носи. І оскільки вона мала вільні руки, то в'язала, очікуючи на звільнення, аби остаточно не гаяти часу. Особливо тяжко їй бувало тоді, коли Біжар відв'язував її, бо вона мусила добру чверть години валятися долі і не могла звестись через те, що кров припиняла текти.

Слюсар вигадав й іншу забаву: він пхав до грубки монети і чекав, доки вони почервоніють, а тоді клав їх на край каміна і кликав Лалі, аби відправити її за двома фунтами хліба. Дівчинка довірливо брала гроші, скрикувала, кидала монети і трусила попеченою долонькою, а він починав казиритися: звідки на нього впало це бабисько?! Вона вже губить гроші! І грозився, що роздере їй гепу, якщо вона негайно не підбере гроші. Дівчинка вагалася і отримувала перше попередження – їй на щоці розплескувався такий млинець, що в очах стрибали сонячні зайчики. Мовчки, з двома великими сльозинами в кутиках очей, вона підбирала гроші і йшла геть, підкидаючи монети на долоньці, аби охолодити їх.

Ні, нізащо не вгадаєш ті злокапосні думки, які можуть вирости вглибині заспиртованого мозку. Скажімо, якось по обіді Лалі все упорядкувала і бавилася з дітьми. Крізь прочинене вікно залітав протяг, і вітер, поглинений коридором, легенько підштовхував двері.

- Це пан Зухвалець, - казала дівчинка. – Заходьте, пане Зухвальцю. Ну ж бо, завітайте до нас.

Вона робила реверанси перед дверима, вітаючи вітер. Позад неї Анріета і Жюль також вітались, розвеселені цією грою, і хапалися за боки від сміху, немовби їх лоскотали. А дівчинка порожевіла на личку, бачачи, що малята так радо бавляться, і сама тішилася з того, а це з нею траплялося щомісяця тридцять шостого числа.

- Добридень, пане Зухвальцю. Як ви почуваетесь, пане Зухвальцю?

Але брутальна рука штовхнула двері і до кімнати зайшов татусь Біжар. Сцена змінилася: Анріета і Жюль попадали під стіною на задки, а нажахана Лалі застигла у реверансі посеред кімнати. Слюсар тримав новісінького великого візницького батога з довгим білим дерев'яним руків'ям і шкіряним паском, на кінці якого висів тонкий мотузок. Він поклав батога коло ліжка і, всупереч звичці, не привітав штурханом під зад дівчинку, яка відступила, підставивши поперека. Його чорні зуби сяяли від реготу, він був дуже веселим, дуже п'яним, а на його мармизі палала думка про те, як він покепкує.

- Що? – промовив він. – Граєшся у шльондру, чортове сім'я? Я ще знизу почув, як ти витанцьовуєш... Ну ж бо, підійди! Ближче, чортова душе, дивись на мене! Чого я буду нюхати твою дупу? Чого тремтиш, мов сатана? Чи ж я тебе пальцем торкнув?.. Зніми з мене черевики.

Лалі, наполохана тим, що не отримала належного їй стусана, знову зблідла і зняла з батька черевики. Він усівся на краю ліжка, тоді вклався, повністю вдягнений, і лежав з розплющеними очима, слідкуючи за тим, як дівчинка рухається по кімнаті. Вона крутилася, затуркана його поглядом, а її тілом ширився такий страх, що вона врешті-решт розбила чашку. Тож він, не підводячись, взяв батога і показав їй.

- Гей ти, теля, поглянь сюди – це подарунок для тебе. Так що ти коштуєш мені ще п'ятдесят су... З цією цяцею я вже не муситиму ганяти, а ти вже не

сховаєшся по кутках. Хочеш спробувати?.. А, ти б'єш чашки!.. Ну ж бо, гей! Станцюй мені! Зроби-но реверанса панові Зухвальцю!

Валяючись горілиць, навіть не зводячись, головою посеред подушки, він виляскував здоровенним батогом по кімнаті з вигуками візника, який підганяє коней, а тоді, опускаючи руку, виводив пасмуги на тілі Лалі, закручував і розкручував її, мов дзигу. Вона падала, намагалася втекти навкарачки, але він знову шмагав її і змушував звестись на ноги.

- Цоб! Цабе! – верещав він. – У нас віслучі перегони!.. А що, правда, ловенько так, взимку зранку. Я собі в люлі, не застуджуся, і здалека заганяю собі теляток, і ноги не відморожу... В цей куток – спіймав, пташечко! А в інший куток – також спіймав! А он в цей – також злапав! Агов! Якщо полізеш під ліжку, до я вріжу тобі держаком... Цоб! Цабе! Вйо! Вйо!

На губах у нього з'явилося трохи піни, а жовті очі вивалювалися з чорних дірок. Збожеволіла Лалі з воанням стрибала кімнатою з кутка в куток, притискала до підлоги, прилипала до стін. Але тонкий кінчик велетенського батого наздоганяв її повсюди, виляскував у її вухах, наче вибухи петард, вкривав її тіло довгими опіками. Справжній танець тварини, яку вчать ходити на задніх лапках. Треба було побачити, як витанцьовувало це кошеня! Її п'яточки навіть не торкалися підлоги, мов у дівчаток, які, стрибаючи через мотузку, вигукують «Сонечко!» Вона вже не могла дихати і підстрибувала мимоволі, наче гумовий м'ячик, дозволяла бити себе, осліпла й зморена в пошуках нірки. А її батько-вовк тріумфував, називав її хльоркою, питався, чи їй вже досить, і чи вона зрозуміла як слід, що відтепер повинна облишити надію втекти від нього.

Але несподівано зайшла Жервеза, котра почула воання дівчинки. Від такого видовища її охопили лютя та обурення.

- Ти! Покидьку! – гукала вона. – Залиш її, ти, зарізяко! Я про все повідомлю до поліції!

Біжар проревів, ніби звір, якого потривожили, і пробеклькотів:

- Послухайте-но, ви, жирна корово! Не пхайте носа до чужого проса! Мені що, рукавички вдягати, аби її полоскотати?.. Це тільки щоб її попередити – розумієте? Просто щоб показати їй, які у мене довгі руки.

Він востаннє хльоснув батогом, влучивши Лалі у обличчя. Її верхня губа була розсічена, потекла кров. Жервеза схопила стільця і хотіла навалитися на слюсаря. Але дівчинка з благанням простягла до неї ручки, казала, що нічого страшного, що все скінчилося. Вона витерла кров ріжком свого фартушка і заспокоювала малят, котрі гірко ридали, буцімто самі отримали град ударів батогом.

Думаючи про Лалі, Жервеза вже не наважувалася нарікати. Вона хотіла б мати таку мужність, як у цього восьмирічного пуцьвірінька, котра єдина перетерплювала стільки ж, як усі жінки їхнього під'їзду разом узяті. Вона бачила, що дитина протягом трьох місяців сидить на самому хлібі, навіть шкоринками не наїдається, від чого так вихудла і ослабла, аж мусить, пересуваючись, триматися за стіни. І коли прая потайки приносила їй залишки м'яса, то серце її тануло від того, як дитина, з німими і рясними сльозами на очах, ковтала дрібнесенькі шматочки, бо її горлянка настільки звузилася, що через неї вже не проходила їжа. Попри це, дівчинка залишалася ніжною та самовідданою, розмірковувала як доросла людина, виконувала свої материнські обов'язки, достоту помираючи від такого материнства, що занадто рано пробудилося у цьому невинному і тендітному дитяті. Тому Жервеза брала за взірець цю милу стражденну істоту, сповнену пробачення, і намагалася навчитись від неї, як потрібно приховувати мучеництво. Лалі видавав лише німий погляд велетенських

смирених чорних очей, вглибині яких зяяли тільки злигодні та конання. І ніколи жодного слова – тільки широко розплющені велетенські чорні очі.

Річ у тім, що у родині Купо сивуха із «Шинку» також почала сіяти спустошення. Праля вже передбачала ту годину, коли її чоловік, як Біжар, візьметься за батога, щоб змусити її танцювати. І лихо, що загрожувало їй, природним чином робило її ще чутливішою до лиха дівчинки. Так, Купо сходяв на пси. Минувся той час, коли від лепетухи у нього починали сяяти очі. Він уже не міг ляпати себе в груди і хизуватися, що чортів трунок додає йому тіла, бо поганий жовтий жир, накопичений у перші роки, розтанув: бляхар став тонкий, мов тичка, мав свинцеве обличчя із зеленавими відблисками падлини, що гниє в болоті. Апетит також полишив його. Він помалу втрачав смак до хліба, навіть починав плюватися на їдло. Хоч подавайте йому найвишуканіше рагу, однак його шлунок не прийме того, а ледачі зуби відмовляться жувати. Аби підтримувати себе, він щоденно потребував фляшку горілки – це був його раціон, його харч та пиття, єдина їжа, яку він перетравлював. Зранку, звівшись з ліжка, він добру чверть години сидів, зігнувшись удвоє, кашляв, торохкотів кістками, хапався за голову і ригав жовцю – чимось гірезним, ніби гриб-гірчак, що здіймалось йому до горла. Це його ніколи не оминало, можна було заздальгідь готувати «генерала». Він починав твердо стояти на ногах тільки після першої чарки-потішальниці – справжнісінькі ліки, які полум'ям пропікали йому кишки. Але протягом дня сили повертались до нього. Спершу він відчував лоскіт і поколювання на шкірі рук та ніг. Він реготався і розповідав, що до нього лащиться кошеня, що благовірна мала підкласти йому в ліжко дряпучу шерсть. Потім ноги йому важчали, лоскіт кінець кінцем перетворювався на жахливі судоми, які стискали йому м'ясо, немов лещатами. Ось це, скажімо, було не так весело. Він уже не реготав, а раптово зупинявся на тротуарі, оглушений дзвоном у вухах і засліплений

спалахами блискавок перед очима. Усе здавалося йому жовтим, будинки танцювали, він секунди три писав вісімки і боявся, що простягнеться долі. Іншого разу, коли йому в спину пекло сонце, він починав дрижати, ніби йому від плечей до сідниць стікала крижана вода. Найдужче ж його непокоїло тремтіння в обох руках, і найбільше мусила перегуляти права рука, бо ж їй снилися найгірші кошмари. Господи! То він уже не чоловік?! Він перетворюється на стару бабу?! Він розлючено напружував м'язи, хапав склянку і закладався, що протримає її нерухомо, так ніби його рука зроблена з мармуру. Але, попри його зусилля, склянка витанцьовувала, мов гуляща дівка, стрибала праворуч, гоцала ліворуч, заходилася квапливим та рівномірним тремтінням. Тож він розлючено виливав її собі в горлянку і волав, що йому треба дюжина таких, і тоді він зможе, не рухаючи пальцем, пронести повну бочку. Жервеза, навпаки, казала йому більше не пити, якщо він хоче припинити це тремтіння. Але він мав її в носі і задля експерименту випивав кілька літрів, казився, звинувачував омнібуси, буцімто вони своїм торохкотінням перекидають йому пійло.

Одного березневого вечора Купо прийшов мокрим до кісток. Він повертався з Чобітком з містечка Монруж, де вони залили собі черево юшкою з в'юнів, і їх заскочила злива між рогатками на вулицях Фурно та Рибалок – ото був кавалок дороги! Вночі на нього напав триклятий кашель, він розчервонівся, ним трусила така лихоманка, немов коней поганяли, а боки йому тіпалися, мов подерті міхи. Коли зранку його оглянув лікар, котрий навідувався до Бошів, і прослухав йому спину, то лиш погойдав головою і, відвівши Жервезу убік, порадив їй негайно відправити чоловіка до лікарні. У Купо було запалення легенів.

Звісно, Жервеза не заперечувала. Колись вона радше дозволила б порубати себе на шматки, аніж довірити свого чоловіка якимось студентам. Після нещасного випадку, який стався з ним на вулиці Нації, вона проїла увесь

їхній скорб, аби виходити його. Але ці гарні почуття залишилися в минулому, їм не було місця в теперішньому, коли її чоловік перетворився на покидька. Ні-ні, вона вже не завдаватиме собі такої мороки. Нехай її у нього забирають і ніколи не повертають, вона ще й красенько подякує. Але коли принесли мари і вклали на них Купо, ніби меблю, вона зблідла і стисла губи. Хоч вона буркотіла і досі вважала, що так йому й треба, проте на серці у неї було неспокійно і вона воліла б мати в комоді бодай десять франків, аби лиш його не забирали. Вона провела його до шпиталю Ларібуазьєр, подивилась, як санітари вкладають його вглибині великої зали, де рядочком лежали хворі з обличчями мерців. Вони здіймались на лікті і проводили поглядом нового товариша. Гарно ж тут конати, поміж задушливих запахів лихоманки і такої музики сухотного кашлю, що й собі хотілося виблювати легені. До того ж, та зала, заставлена білісінькими ліжками, була немов зменшений цвинтар Пер-Лашез – справжня алея поміж могилами. Бляхаря вклали на подушку, і Жервеза втекла, не знаходячи ані жодного слова, ані мідяка в кишені, аби йому зарадити. Надворі вона спинилась навпроти лікарні і обвела поглядом цю споруду. Вона думала про минулі дні, коли Купо, звисившись на краю ринви, прилаштовував у височині цинкові листи, наспівуючи до сонця. Тоді він не пив, у нього була дівоча шкіра. А вона, визируючи з вікна готелю «Бонкьор», шукала його і віднаходила посеред неба, і вони обидвоє гойдали хустинками і обмінювалися повітряними поцілунками. Так, Купо працював там, нагорі, і не здогадувався, що працює задля себе. Тепер він був не на даху, схожий на жартівливого горобчика, що насвистує вслід курвам. Він уже був знизу, він звив своє гніздечко в лікарні і, вкритий жорсткою щетиною, прийшов туди подихати. Господи! Яким далеким здається сьогодні той час кохання!

Через день Жервеза прийшла за новинами і побачила, що його ліжко пусте. Сестра-жалібниця пояснила, що її чоловіка перевели до божевільні Святої Анни, бо напередодні він несподівано хибнувся розумом. О, йому остаточно поїхав дах, він городив таке, хоч лобом об стіну бийся, і верещав так, що не давав іншим хворим заснути. Схоже, у нього це від випивки. Випивка, що залягла в його тілі, скориставшись нагодою, напала на нього і перетяла йому нерви у той час, коли запалення легенів вклало його, знесиленого, горілиць. Зворушена прая повернулася додому. Отже, її чоловік здурів! Гарненьким буде життя, якщо його випустять! Нана кричала, що треба залишити його в лікарні, бо він, врешті-решт, уколошкає їх обидвох.

Жервеза змогла піти до лікарні Святої Анни тільки в неділю. Це була справжня подорож. На щастя, омнібус, що курсував між бульварами Рошшуар і Гласьєр, проїздив неподалік від божевільні. Жервеза зійшла на вулиці Здоров'я і купила два помаранчі, аби не заходити з порожніми руками. Ще одна споруда з сірими дворами, безкінечними коридорами та гірким запахом старих ліків, який не надто налаштував на веселощі. Але коли її завели до камери, вона глибоко здивувалася, побачивши, що Купо знову майже молодець. Він саме сидів на троні – на дуже чистому дерев'яному ящику, з якого не долинали жодного запаху. Вона засміялася від того, що застала його за такою важливою справою – з голою діркою в дупі. Хворий – то хворий, це усім відомо, чи не так? Він розсівся собі, немов папа, знову з повним ротом приповідок. Так, йому ліпше, бо все йде своїм ходом.

- А запалення? – спиталася прая.

- Прикінчили! – відповів він. – Його з мене витягли руками. Я ще трохи покашлюю, але це вже кінець прибирання.

Сходячи зі свого трону, щоб вкlastись до ліжка, він знову почав кепкувати:

- У тебе міцний ніс, ти не боїшся, що тебе занудить!

І вони ще дужче розвеселилися. В душі вони раділи. Вони жартували таким чином з найделікатніших тем, аби засвідчити своє вдоволення, не вдаючись до пишних фраз. Треба мати досвід з хворими, щоб зрозуміти ту радість, яку відчуваєш тоді, коли бачиш, що у них усе працює справно.

Купо вклався до ліжка, Жервеза віддала йому помаранчі, і він від цього розчулився. Він знову став милим, відколи почав пити чай і вже не міг залишати своє серце на шинквасах брудних генделіків. Врешті-решт, вона наважилася розпитати, від чого йому поїхав дах, і була здивована, почувши, що він розмірковує, як за добрих старих часів.

- Ах, так! – розповідав він, кепкуючи із себе самого. – Я добряче задовбався!.. Уяви собі, я бачив пацюків, і я бігав навкарачки, аби запхати їм під хвоста дрібку солі. А ти – ти мене кликала, а чоловіки хотіли тобі встромити щось. Зрештою, повна маячня, привиди посеред білого дня... О, я все добре пам'ятаю, у мене ще міцна макітра... Тепер з цим покінчено, засинаючи, я щось таке бачу, мені сняться кошмари, але ж усім сняться кошмари.

Жервеза зоставалась коло нього до вечора. О шостій прийшов з візитом інтерн і наказав бляхареві простягнути руки: вони майже не тремтіли, тільки кінчики пальців легесенько здригалися. Але з наближенням ночі Купо дедалі заповнював неспокій. Двічі він сідав на ліжку, дивився долі, у темні кутки кімнати. Враз він простяг руку і буцімто роздав об стіну якусь тваринку.

- Що таке? – спитала перелякана Жервеза.

- Пацюки, пацюки, - пробурмотів він.

Запала тиша. Бляхар, засинаючи, продовжував соватись і кидався уривками речень:

- Господи! Вони мені шкуру прогризуть!.. О, капосні, тварюки!.. Стережись! Підтїкай спідницю! Стережись, онде позад тебе ще одне стерво!.. До дїдька лисого! Вона гепнулась долі, а ті поганці регочуться!.. Покидьки! Бісове стерво! Зарізяки!

Він роздавав ляпasi у порожнечу, натягав на себе ковдру, скручував її і притискав до грудей, так ніби хотів захиститися від жорстокощів бородатих чоловіків, котрих бачив довкола. Прибіг санітар, а Жервеза пошвидше забралася геть, нажахана цією сценою. Але, повернувшись за кілька днів, вона побачила, що Купо цілком одужав. Навіть кошмари зникли, і він спав, як дитина, протягом десяти годин, не поворухнувши і пальцем. Тому дружині дозволили забрати його додому. Ось тільки на виході інтерн сказав їм звичайні добрі слова і порадив помізкувати над ними. Якщо він знову почне пити, то занепаде ще гірше і цього разу задерє ноги. Так, усе залежить виключно від нього. Він побачив, як одразу веселішаєш та добрішаєш, тільки-но кинеш пити. Тож він повинен вдома вести таке ж життя, як і в лікарні, уявляти, що його замкнено, а шинків більш не існує.

- Цей добродій має рацію, - сказала Жервеза у омнібусі, що відвозив їх на вулицю Золотої Краплини.

- Звісно, він має рацію, - відповів Купо.

Поміркувавши з хвилину, він продовжував:

- О, ти ж знаєш! Чарочка час від часу – це не може вбити чоловіка, навпаки, допомагає травленню.

Того ж вечора він перекинув чарчину запридуха, задля травлення. В душі, він був страхополохом і не хотів скінчити свої дні у божевільні. Але пристрасть захопила його, і за першою чарчиною мимоволі прийшла друга, третя, четверта. Наприкінці другого тижня він повернувся до своєї звичайної порції – пляшка спотикача на день. Жервеза у відчаї була готова його побити. Подумати лишень, вона була такою дурепою, що почала мріяти про нове чесне життя, коли побачила його у божевільні при здоровому глузді. Безслідно сплинула ще одна щаслива година – безсумнівно, остання. О, відтепер, коли вже ніщо не могло його виправити, навіть думка про близький кінець, вона заприсяглася більше не заважати йому. Господи може йти під три чорти, їй це до дупи. І вона казала, що також братиме втіху там, де її знайде. Знову розпочалося пекло – життя, що дедалі заглиблювалося у лайно, без найменшої надії сподіватися на кращі часи. Нана, коли батько відважував їй ляпаса, питала, чому ця шкапа не залишилася в лікарні. Вона казала, що незабаром почне заробляти гроші, щоб купити йому горілки – аби він швидше подох. А Жервеза одного дня, коли Купо пожалкував про їхнє одруження, вибухнула. А! То вона принесла йому чужі недоїдки! А! То він підібрав її на тротуарі, бо вона задурила йому голову своїм виглядом троянди-недотики! До чортового батька! Йому не бракує нахабства! Що не слово – то брехня! Вона його не хотіла – ось де правда. Він валявся біля її ніг, аби переконати її, а вона ж йому радила добряче поміркувати. Якби ж усе можна було змінити, то як радо вона сказала б йому «Ні!» Ліпше б їй руку відрізали! Так, вона до нього дивилася на місяченько, однак жінка, котра втратила віночок, але є працювитою, вартує більше, ніж чоловік-ледацюга, який бруднить і власну честь, і честь родини по усіх шинках. Того дня подружжя Купо вперше як слід надавало одне одному лящів. Вони так затято кулачкували, що зламали стару парасольку та мітлу.

І Жервеза дотрималася свого слова. Вона дедалі пускалася берега, дедалі частіше прогулювала роботу, ціліснітькі дні точила ляси, ставала лінькуватою, немов старе клоччя. Коли якась річ випадала у неї з рук, то могла так і залишатися долі – не їй же за нею нахилитися. Ребра їй ставали впоперек, і вона хотіла врятувати своє сало. Вона почала вбачати у тому приємність і вже бралася за мітлу тільки тоді, коли замало не падала, перечепившись через сміття. Тепер Лорільйо, проходячи повз їхню кімнату, вдавали, що затуляють носа: справжнісіньке гнойовисько, казали вони. Вони жили собі тишком-нишком у кінці коридора, відгородившись від усіх злигоднів, які пискотіли у цьому закутку, і замикалися на ключ, аби у них не попросили в борг двадцять су. О, які добрі серця! Які люб'язні сусіди! Ні-ні, звісно, це сумний жарт! Лиш постукайте до них і попросіть вогню, або дрібку солі, або ж карафку води – і побачите, як вони негайно зачиняють двері вам перед носом. До того ж, вони такі лихі на язик, аж отрута капає: якщо потрібно допомогти ближньому, то верещать повсюди, що не пхаються в чужі справи, але якщо треба запустити комусь пазурі в печінки, то з ранку до вечора тільки про те й торочать. Вони замикають двері, завішують ковдрами вікно і навіть замкову шпарину, а самі обжираються плітками, і при цьому ні на мить не полишають свої золоті дротини. Найдужче їх потішав занепад Кривульки – вони про те ціліснітькі дні муркочуть, немов коти, яким чешуть за вушком. Друзі мої, яка це мізерія, яке скурвлення! Вони вистежували, як вона йде на закупи, і реготалися з кожного кусника хліба, що вона приносила під фартухом. Вони підраховували дні, коли вона танцюватиме перед порожнім буфетом. Вони знали, яким завтовшки шаром лежить пил в її помешканні, знали, скільки брудних тарілок громадиться від учора, знали про кожну занедбаність, що виростає зі злигоднів та лінощів. А її убори! Огидне лахміття, якого не підбере і ганчірниця! Господи правий! Тепер її рам'я – суцільне решето, у цієї красуні-білявки, у цієї паплюги, яка колись-то

вертіла дупою у своїй гарній блакитній крамниці. Ось куди заводять любов до обжерства, ласунство та ненаїдство. Жервеза, здогадуючись, чим вони її криють, скидала черевики і припадала вухом до їхніх дверей, але нічого не могла почути через ковдру. Лиш одного дня вона застукала, як вони називали її «цицькатою», бо, звичайно, у неї сукня спереду завелика, незважаючи на погане харчування, від якого їй всихалася шкіра. До речі, вона має їх десь там. Вона продовжувала розмовляти з ними, аби уникнути додаткових коментарів, і не очікувала від цієї наволочі нічого, крім глузування. Проте, вона вже не мала сили бодай відповісти і вказати їм їхнє місце – цим дурноголовим телепням. Зверх того – ба! – вона дбала виключно про власну втіху: сидіти сиднем, плювати у стелю, рухатись лиш тоді, коли випадає добра нагода – і не більш.

Якось у суботу Купо пообіцяв, що відведе її до цирку. Подивитись на дам, які гарцюють на конях і стрибають крізь паперове коло – заради цього, принаймні, варто поворушитись. Купо саме мав отримати платню за пів місяця, тож міг розкошелитись на сорок су. Вони навіть збиралися поїсти удвох в якійсь ресторації, бо Нана того вечора мусила допізна залишатись у майстерні через термінове замовлення. Але о сьомій Купо не з'явився. О восьмій – теж нікого. Жервеза розлютилася. Звісно, її п'яниця у найближчому шинку прожирає свою платню з приятелями. Вона випрала очіпок, від самого ранку церувала дірки на старій сукні, бо хотіла виглядати пристойно. Нарешті о восьмій, з порожнім шлунком, синя від люті, вона вирішила вийти з дому, аби пошукати Купо в сусідніх пивницях.

- Ви шукаєте свого чоловіка? – вигукнула їй услід пані Бош, помітивши її перекривлене обличчя. – Він у татуся Коломб. Бош тільки-но випив разом з ним вишнівки.

Жервеза подякувала і попростувала тротуаром, плекаючи намір видряпати очі тому Купо. Падав дрібнесенький дощик, і через це прогулянка ще більше втрачала веселості. Але коли вона дійшла до «Шинку», то враз заспокоїлася і стала обережною, злякавшись, що як почне чіплятися до чоловіка, він віддухопелить її саму. Шинок палав: усі газові ріжки були увімкнені, дзеркала біліли, мов сонця, слоїки та пляшки сяяли уздовж стін різнобарвним склом. Жервеза постояла мить на тротуарі, витягнувши шию і прикипівши поглядом до вітрини, між двома пляшками, відшукуючи Купо вглибині зали. Він сидів з приятелями за цинковим столиком – усі розпливчасті й блакитнуваті через люльковий дим. І оскільки назовні не вилітали їхні горлання, було дивно бачити, як вони рухають щелепами, випирають підборіддя вперед, а очі їм вилазять на лоба. Господи! Хіба можливо, щоб чоловіки полишали своїх дружин та свою хату, аби запроторитись у цю діру, де далєбі задихнешся! Дощ крапав Жервезі на шию, тож вона зрушила з місця і попрямувала на зовнішній бульвар, міркуючи і не наважуючись зайти. Звісно! Купо гаряче зустрів би її: він-бо не хоче, щоб за ним ходили назирці! До того ж, справді, їй здавалося, що там не місце чесній жінці. Тим часом, під мокрими деревами вона знову відчула легке тремтіння, тож хоч і далі вагалася, але розмірковувала, що напевне зараз підчепить добрячу болячку. Двічі вона поверталася до вітрини і припадала до неї оком, обурювалася, бачачи, як ті пияки там, у затишку, і досі галайкають та упиваються. Яскраве світло «Шинку» віддзеркалювалося у калюжах на тротуарі, які від дощових крапель, здавалось, кипіли, немов бульйон. Як тільки двері відчинялися і зачинялися, ляпаючи, ніби мідні щити, вона тікала геть і тупцяла по калюжах. Кінець кінцем, вона обізвала себе останньою дурепою, відчинила двері і попрямувала до столика, за яким сидів Купо. Врешті-решт, вона прийшла по свого чоловіка, чи не так? Їй це дозволено, бо ж він обіцявся

цього вечора відвести її до цирку. Тим гірше! Вона не збирається стояти під дощем на тротуарі і танути, мов шматок мила.

- Погляньте-но! Це ти, моя старенька! – вигукнув бляхар, задихаючись від реготу. – Так-так, вона знана жартівниця!.. Що, хіба не так? Ще та жартунка!

Усі зареготались – Чобіток, Бібі-Смаженина, Солоний Писок, на прізвисько П'ю-не-нап'юся. Так, їм це здалося добрячим жартом, хоч вони й не пояснювали, чому. Трохи ошелешена Жервеза продовжувала стояти біля них. Купо здавався їй дуже люб'язним, тому вона наважилася сказати:

- Знаєш, ходімо туди. Треба мчати. Ми ще прийдемо вчасно і зможемо дещо побачити.

- Я не можу звестись, я прилип! Так-так, без жартів! – відповів Купо, і далі регочучи. – Спробуй-но, перевір! Тягни мене за руки з усіх сил! К бісовій матері! Ще сильніше! Ну ж бо! Взяли!.. Бачиш, цей мугир, цей татусь Коломб, прицвяхував мене до лави.

Жервеза піддалася на цю гру, і коли вона пустила його руки, приятелі вирішили, що жарт надзвичайно вдалий, тож кинулися один на одного, ревіли і терлись плечима, немов віслюки, яким дають хльосту. Бляхар від реготу так роззявлював рота, аж було видно усю горлянку.

- Клята скотиняка! – нарешті промовив він. – Сядь-но на хвильку. Тут ліпше, аніж булькати по калюжах... Так-так, я не прийшов додому, у мене були справи. Якщо ти і далі дутимешся, то нічим не зарадиш... Розступіться-но, ви там!

- Якщо пані погодиться на мої коліна, то там м'якше, - галантно запропонував Чобіток.

Жервеза, аби не привертати до себе уваги, взяла стільця і сіла за три кроки від столу. Вона поглянула, що п'ють чоловіки – запридуха, який блищав у їхніх склянках, мов золото. А на столі розлилась невеличка калюжка, і Солоний Писок, на прізвисько П'ю-не-нап'юся, балакаючи, вмочував у неї свого пальця і виводив великими літерами жіноче ім'я «Елалі». Вона розгледіла, що Бібі-Смаженина добряче підтоптався і вихуд, як чверть цвяха. Натомість ніс Чобітка розквіт – справжня синя жоржина бургундського сорту. Усі четверо були дуже брудні, їхні задублі від грязюки бороди смерділи сечею, мов віхті, якими чистять нічні горщики, їхні блузи звисали клоччям, а простягнені на столі чорні руки були обрамовані жалобними нігтями. Попри це, у їхньому товаристві ще можна було з'являтися на люди, бо вони хоч і чаркувалися від шостої години, але все ж залишались у кондиції – в самий раз, аби зачарувати на собі вошей. Коло шинквасу Жервеза побачила ще двох, котрі прополіскували рота – вже настільки налиганих, аж перехиляли чарки собі під підборіддя і заливали свої сорочки, хоча були певні, що промивають нутро. Товстий татусь Коломб, простягаючи ручиська – справжнісіньку гордість свого закладу, спокійненько наливав склянки. Було дуже парко, в сліпучому світлі газових ріжків здіймався люльковий дим і здавався завісою пилу, що оповивала пияків туманом, який поволі щільнішав. З цієї хмарини плинув оглушливий і нерозбірливий галас: надтріснуті голоси, дзенькіт склянок, лайка та подібні до вибухів удари кулаків. Жервеза відвернулася до вітрини і дивилася на краєчок вулиці, бо для жінки подібне видовище не має приємності, особливо якщо вона до того не звична. Вона задихалася, очі їй пекло, а голова швидко обважніла від алкогольного запаху, що здіймався звідусюди. Враз їй здалось, ніби їй за спиною щось нестерпно муляє. Озирнувшись, вона помітила перегінний пристрій – машину для споювання, котра працювала під скляним дахом вузького двору і глибоко двигтіла, мов пекельна кухня. Ввечері її мідь здавалася тьмянішою, бо

поблискували тільки її округлі боки – наче велика червона зірка. Тінь від пристрою, що падала на внутрішню стіну, промальовувала якісь жахіття: хвостатих істот, чудовиськ, що роззявляють пащеку, буцімто хочуть проковтнути всенький світ.

- Послухай-но, ти, цнотлива панянку, не роби із себе казна-що! – вигукнув Купо. – Можеш забиратись під три чорти з такою кислою мордою!.. Що ти питимеш?
- Звісно, нічого, - відповіла праля. – Я ще не вечеряла.
- Що ж, тим паче, прийми сльозинку – тебе це підтримає.

Але оскільки вона продовжувала хмуритись, Чобіток знову виявив галантність.

- Пані має полюбляти лагомини, - пробурмотів він.
- Я люблю чоловіків, які не напиваються, - обурено відповіла вона. – Так, я люблю, коли додому приносять платню і дотримуються слова, якщо дають обіцянку.
- Ага, ось що тобі свербить! – промовив бляхар, не перестаючи реготати. – Ти хочеш свою частку. Ну ж бо, товста макітро, чому ти відмовляєшся від частування?.. Прийми-но, це піде тобі на користь.

Вона пильно і поважно поглянула на нього, а на лобі їй чорним променем лягла зморшка.

- Знаєш, ти правий, це слушна думка, - поволі відповіла вона. – Так ми проп'ємо гроші разом.

Бібі-Смаженина звівся, аби принести їй склянку ганусівки. Жервеза підсунула свій стілець до столу. Доки вона цмулила ганусівку, їй враз пригадалось, як ось тут, біля дверей, дуже давно, коли Купо залицявся до неї, вона їла з ним заспиртований чорнослив. Тоді вона залишила горілку,

в якій плавали сливки, а тепер і вона взялася до трунків. О, вона себе знає, у неї немає сили волі і на ламаний гріш. Досить лиш дати їй стусана в поперек, як вона полетить сторчголов і ляпнеться у сивуху. Але та ганусівка здавалася їй дуже доброю, може, засолодкою, аж трохи млоїть. І вона цідила свою склянку, слухаючи, як Солоний Писок, на прізвисько П'ю-не-нап'юся, розповідав про свої шури-мури з товстою Елалі, котра продає рибу на їхній вулиці: до біса хитрозада баба та панунця, вона винюхує його по шинках і водночас пхає тротуаром свого візка. Даремно товариші попереджають і ховають його – вона частенько лапає його, а напередодні навіть дала в мордюку карасем, аби навчити його, як то прогулювати роботу. Ось це, скажімо, справді весело. Бібі-Смаженина та Чобіток, рвучи боки від сміху, ляпали Жервезу по плечах, і вона зрештою також розвеселилася, мимоволі, немовби її полоскотали. Вони радили їй вчинити за прикладом товстої Елалі – взяти праски і відпрасувати Купо вуха на шинквасі у генделику.

- Е, ні, дякую! – верещав Купо, перекинувши спорожнену дружиною склянку з-під ганусівки. – Дивись, ти любенько все висмоктала! Ану, дихни! Ні, від тебе ще нема перегару.

- Пані хоче повторити? – спитався Солоний Писок, на прізвисько П'ю-не-неп'юся.

Ні, їй вже досить. Все ж вона вагалася. Її ще млоїло від ганусівки, вона радше взяла б щось міцніше, аби залікувати шлунок. І вона скоса позирала на машину для спювання, що стояла позад неї. Цей триклятий казан, круглий, мов черево гладкої мідярки, з носом, що видовжувався і закручувався, дихав їй на плечі холодним страхом, змішаним із жаданням. Так-так, можна було подумати, що це – металеве серце і тельбухи велетенської мандрьохи, якоїсь відьми, котра випускає зі своєї утроби вогонь – краплинку за краплинкою. Гарнісіньке джерело отрути! Ці

махінерії слід сховати глибоко під землю, до погребів, настільки вони соромітні та мерзенні! Але, попри це, Жервеза хотіла б встромити туди носа, вдихати той запах, смакувати ту гидоту, навіть якби з її попеченого язика миттєво облупилася шкіра, немов з помаранча.

- А що ви таке п'єте? – хитренько спитала вона у чоловіків, а в її очах палав привабливий золотавий колір їхніх склянок.

- Це, моя старенька, - відповів Купо, - це камфора татуся Коломба... Не будь дурепою, гаразд? Ось, спробуй-но.

Він приніс їй склянку оковитої. За першим ковтком їй звело щелепи, а бляхар вів, ляскаючи себе по стегнах:

- Що? Вистругало тобі свищика?!.. Ковтай одним махом. Кожна чарка краде шестифранковий золотник з лікарєвої кишені.

За другою склянкою Жервеза вже не відчувала голоду, який доти непокоїв її. Вона замирилася з Купо і не гнівалася на нього через те, що він не дотримався свого слова. Вони підуть до цирку іншим разом. Та це не так і цікаво – ті штукарі, що галопують на конях. У татуся Коломба дощ не йде. І хоч платня танула у склянках паленки, так принаймні її приймали на груди, її пили кришталево прозору і блискучу, немов дивовижне рідке золото. Та нехай усі забираються в дупу! Вона має від життя не так вже й багато радощів. До того ж, вона вбачала втіху в тому, що долучається до розтринькування грошей. Якщо їй тут добре, то чому б і не залишитись? Нехай хоч стріляють з гармати, однак вона не поворухнеться після того, як добряче заправиться. Вона ніжилася в приємному теплі, сукня липла їй до спини, і її заповнювало блаженство, від якого важніли руки й ноги. Спершись ліктями на стіл, з відсутнім поглядом, вона реготала до себе самої: її неабияк розважали двоє клієнтів за сусіднім столиком – товсте вайло і коротун, котрі були настільки п'янезні, що цілувалися, немовби їли

хліб. Так, вона реготала з «Шинку», з товстого, наче повний місяць, татуся Коломба – достоту налитий смальцем сечовий міхур, з пияків, які куріли варенухою, горлали і плювалися, з ясного полум'я газових ріжків, яке запалювало дзеркала та пляшки з наливками. Запахи більш не заважали їй, навпаки, лоскотали їй носа, і вона вважала, що тут приємно пахне. Її повіки помалу стулялися, а подих став коротким. Вона не задихалась, а насолоджувалась повільним сном, що спускався на неї. Випивши третю чарку, вона сперлася підборіддям на руки і бачила тільки Купо та його друзяк. Вона сиділа зовсім близенько до них – ніс до носа, аж їй щоки палали від їхнього віддиху, і дивилася на їхні брудні бороди, буцімто рахувала на них волосинки. На той час вони були дуже п'яні. Чобіток тримав зубами люльку, з рота йому крапала слина, він був безмовний і поважний, наче віл уві сні. Бібі-Смаженина переповідав бувальщину про те, як одним духом випиває літру – так смачно чоломкає пляшку, що їй зад видно. А Солоний Писок, на прізвисько П'ю-не-нап'юся, взяв із шинквасу невеличку рулетку і грав з Купо на чарки.

- Двісті!.. Ти, багатію, ти щоразу береш великі номери.

Стрілка рулетки скрипотіла – справжнє втілення Фортуни, високої червоної пані під склом, котра, обертаючись, здається одною-єдиною круглою плямою в центрі, подібною до винної плями.

- Триста п'ятдесят!.. Ти що, вступив туди, клятий розбійнику?! Дулі! Я більш не граю!

Жервеза зацікавилася рулеткою. Від спраги їй розпухав язик, і вона кликала Чобітка «синулькою». Позад неї і далі працювала машина для споювання, жебоніла, мов підземний струмок. Жінка втратила надію спинити її, виснажити її, охоплена такою похмурою люттю, що була ладна стрибнути на велетенський казан, мов на звіра, і бити його підборами,

проламати йому черево. Їй в голові почало макітритись, вона бачила, як машина рухається, відчувала, як її хапають мідні лаписька, а струмок починає текти крізь її тіло.

Потім зала почала вальсувати, а газові ріжки оберталися, мов зорі. Жервеза наклюкалася. Вона чула затяту суперечку між Солоним Писком, на прізвисько П'ю-не-нап'юся, і тим пришелепкуватим татусем Коломб. Ось іще один хазяїн-злодюга, котрий вимагає, щоб йому платили дзвінкою монетою! Але ж ми не на міському сміттєзвалищі! Враз почалася штовханина, зачулися верески і гармидер перевернених столів: татусь Коломб, не соромлячись, голими руками виправляв товариство провітритися. На порозі вони і далі волали та називали його падлюкою. Досі йшов дощ, дув зимний вітерець. Жервеза загубила Купо, знайшла його і знову загубила. Вона хотіла повернутися додому, тож мусила намацувати крамниці, щоб віднайти дорогу. Ця раптова ніч її неймовірно дивувала. На розі вулиці Рибалок вона сіла в струмок і вирішила, що прийшла до пральні. Від води, що текла, у неї паморочилось у голові, і вона почувалася вкрай хворою. Врешті-решт, вона знайшла свій будинок, браво пройшла повз двері двірницької і роздивилася за накритим столом Лорільйо та Пуасонів, котрі, побачивши її в такому добрячому стані, з огидою скривилися.

Вона так і не зрозуміла, як доп'ялася на сьомий поверх. Нагорі, коли вона зайшла до коридора, до неї, зачувши її кроки, підбігла крихітка Лалі і, пестливо розкривши ручки, промовила, сміючись:

- Пані Жервезо, тато ще не повернувся, зайдіть-но, погляньте, як сплять мої дітки... О, які вони чемненькі!

Але, побачивши одуріле обличчя пралі, вона затремтіла і позадкувала. Вона упізнала цей горілчаний віддих, ці бліді очі, цей перекривлений рот.

Жервеза пройшла, погойдуючись, не промовивши жодного слова, а дівчинка, стоячи на порозі своєї кімнати, стежила за нею німим поважним поглядом чорних оченят.

XI

Нана зростала і перетворювалася на неабияку хвойду. У п'ятнадцять років вона була здорова, як телиця: дуже білотіла, дуже повна – така кругленька, достоту мов починок. Так-так, ось такі вони, п'ятнадцять років: усі зуби на місці, але нема корсета. Справжня мармизка гріховодниці: кров з молоком, оксамитова шкіра персика, задерикуватий носик, рожевенький писок, блискучі очиці, від яких чоловікам хотілося прикурити люльку. Копиця білявого волосся, кольору тільки-но скошеного вівса, вкривала її сонячною короною і перетворювала на золотий порох ластовиння на скронях. О, гарненька дівулька, торочили Лорільйо, шмаркачка, якій ще носа треба висякати, проте її повні плечі були завершено округлими і ширили дозрілий запах сформованої жінки.

Тепер Нана вже не запихувала паперові кульки до корсажа. Вона мала повну пазуху – пару новесеньких атласно-білих груденят. І вони їй жодним чином не заважали, навпаки, вона хотіла б мати повний оберемок, мріяла про цицьки як у годувальниці, настільки ласою та необачною є молодість. Особливо ласого вигляду надавала їй нещодавно набута кепська звичка висовувати між зубками кінчик язика. Безсумнівно, дивлячись на себе у дзеркало, вона вважала, що завдяки цьому здається милою. Тож цілісінький день вона висолоплювала язика, аби зробитись красунею.

- Сховай своє брехло! – гукала їй мати.

Частенько Купо мусив втручатись і, гупаючи кулаком, волав з грубою лайкою:

- Ану ж бо, запхай своє червоне ганчір'я!

Нана виявилася дуже кокетливою. Вона не завжди мила ноги, але взувала такі вузькі черевички, що страждала, як той великомученик Кріспін. Якщо хтось помічав, що її обличчя стає фіолетовим, вона відповідала, буцімто у неї кольки, аби не зізнаватись, що страждає через кокетство. Нелегко причепуритись, коли вдома бракує хліба. Тож вона творила справжні дива: приносила з майстерні стрічки, вигадувала собі убори, вкривала брудні сукні хитромудрими вузликами і розетками. Літо було порою її тріумфу. Щонеділі вона виходила в перкалевій сукні за шість франків і заповнювала квартал довкола вулиці Золотої Краплини своєю білявою вродою. Так, її знали від зовнішніх бульварів до міських мурів, від шосе Кліньянкур до Великої вулиці передмістя Шапель. Її називали «курочкою», бо ж вона дійсно мала ніжну плоть і свіжий вигляд молодесенької курочки.

А сукня личила їй бездоганно. Це була дуже проста біленька сукенка в рожеву крапочку, без жодних прикрас. З-під трохи закороткої спідничини визирали ніжки, широкі рукави без манжетів відкривали руки до ліктя, вершечок корсажа, якому вона за допомогою шпильок надавала форму сердечка, сховавшись у темному закапелку під сходами, аби не напроситись на потиличники від татуса Купо, оголював білосніжну шию та золотаву тіль грудей. І більше нічого окрім рожевої стрічки у білявому волоссі, кінці якої розлітались на потилиці. Вона виглядала свіжою, мов букет. Від неї ширився аромат молодості – оголеність дитини та жінки.

О тій порі неділі були днями, коли вона зустрічалася з натовпом, з усіма чоловіками, котрі, проходячи поруч, витріщалися на неї. Вона чекала на них протягом цілого тижня, її лоскотали дрібні бажання, вона задихалася,

потребуючи простору, прогулянки під сонцем посеред штовханини причепуреного передмістя. Від самого ранку вона починала вдягатися, протягом кількох годин стовбичила в сорочці біля причепленого над комодом уламку дзеркала. І оскільки увесь будинок міг бачити її крізь вікно, мати сердилася і питала, коли вона нарешті припинить шпацірувати з голим задом. Але дівчина з голими ногами, у сорочці, що спадала з плечей, зі скуйовдженим нечесаним волоссям, за допомогою солодкої води спокійненько викладала собі на лобі кучеряві пасемця, пришивала на черевички відірвані гудзики чи припасовувала мереживо на сукню. Ну й кралечка вона зараз! – регочучи, кпив татусь Купо. Справжня невтїшна Марія Магдалина! Вона могла би грати дику жінку і виставлятися на ярмарках за два су. Він гукав: «Сховай своє м'ясо, щоб я міг спокійно хліб прожувати!» І вона, чарівна, біленька й ніжна під зливою золотої гриви, казилася, аж ставала рожевою, проте не наважувалася відповідати батьку і розлючено перекушувала зубами нитку з такою силою, що тремтіло усе її голе і гарне дівоче тіло.

Тільки-но пообідавши, вона тікала з хати і вибігала на подвір'я. Спекотний недільний спокій присипляв будинок. Майстерні на першому поверсі були зачинені. Квартири позіхали крізь широко відчинені вікна, виставляючи на огляд вже наготовані для вечері столи, котрі чекали на господарів, доки ті нагулювали апетит уздовж міських мурів. На четвертому поверсі якась жінка цілісінський день прибирала свою кімнату: відсувала ліжко, пересувала меблі, протягом кількох годин наспівувала одну й ту ж сльозливо солоденьку пісеньку. Посеред робітничого відпочинку, на цьому порожньому і ледачому подвір'ї починалася гра у волан між Нана, Поліною та іншими дорослими дівчатами. Їх збиралося п'ять чи шість. Вони зростали разом, стали королевами будинку і переморгувалися з чоловіками. Коли якийсь чоловік проходив через двір, то здіймався

мелодійний сміх, а шелестіння їхніх накрохмалених спідниць здіймало легкий вітерець. Над ними палало святкове небо, розпечене і важке, буцімто розморене лінню і збіліле від куряви, яка здіймалася від прогулянок.

Але гра у волан була лишень викрутасом, щоб втекти. Будинок раптово провалювався у глибоку тишу – дівчата вислизали на вулицю і мчали до зовнішніх бульварів. Усі вшістьох, тримаючись за руки, перегороджуючи проїжджу вулицю, вони віддалялися, вдягнені у світлі сукенки і з непокритим волоссям, перехопленим стрічками. Швидкими поглядами, що злітали з примружених жвавих оченят, вони вхоплювали усе і, сміючись, вигинали шиї та високо задирали підборіддя. Гучно вибухаючи веселим сміхом, коли проходив горбань або ж старенька бабця чекала на свого песика біля вуличного стовпа, їхня шереха розпадалася – одні залишалися позаду, а інші рвучко смикали уперед. Вони розгойдували стегнами, збивалися до купи, рушали підстрибом, аби лиш зібрати довкола себе цікавих і напнути сукні на своїх юних грудях. Вулиця належала їм. Тут вони зростали, бігали повз крамниці, задерши спіднички, а тепер уже підтикувалися вище колін, аби поправити підв'язки. Посеред повільного та збляклого натовпу, поміж кволими бульварними деревами, їхня зграйка перебігала від рогатки Рошшуар до рогатки Сен-Дені. Вони штовхалися, блискавкою перетинали інші компанії, озиралися і кидали слова між пострілами сміху. А їхні сукні, летячи позад них, залишали по собі молоде зухвальство. Вони підставляли груди свіжому повітрю та яскравому світлу. Вони були огидно вульгарними, наче волоцюги, жаданими й ніжними, мов незайманиці, котрі виходять з купелі, викручуючи мокре волосся.

Нана, в рожевій сукні, що сяяла проти сонця, йшла посередині. Вона тримала за руку Поліну, чия біла сукня в жовті квіточки також палала, всіяна дрібними вогниками. Вони обидві були найповнішими,

найбільшими жінками та нахабами, тож вели всю зграю, лускали від пихи під поглядами та компліментами. Інші, ще дівчатка, бовталися праворуч та ліворуч і намагалися випинати груди, аби їх також сприймали всерйоз. Нана і Поліна потайки виношували дуже складні проєкти кокетливих витівок. Якщо вони бігли, доки їм не перехоплювало подих, то задля того, аби показати білі панчохи, і щоб стрічки у їхньому волоссі розліталися за ними. Зупинившись, вони вдавали, що задихаються, випинали тремтливі груди, і в ту мить можна було напевно знайти поруч когось з їхніх знайомих парубків, місцевих красенів. Тож надалі вони простували поволеньки, перешіптувалися та пересміювалися і пильно стежили, опустивши очі. Вони галопували саме задля таких випадкових здібанок поміж бульварної шттовханіни. Причепурені дорослі парубки, в куртках і круглих капелюхах, на мить затримували їх коло рівчака, жартували і намагалися ущипнути їх за стан. Недбалі двадцятирічні робітники в сірих блузах повільно гомоніли з ними, схрестивши руки і видихаючи їм в обличчя дим своїх носогрійок. Це не призводило до жодних наслідків, адже парубчаки зростали водночас з ними на бруківці. Але більшість з них вже почали обирати. Поліна і надалі зустрічалася з одним із синів пані Годрон – сімнадцятирічним столяром, який купляв їй яблука. Нана винюхувала уздовж вулиці Віктора Фоконьє, сина пралі, з яким цілувалася по темних закутках. Це не заходило далі – вони були занадто розбещеними, щоб накоїти дурниць через необізнаність. Вони лише обмінювалися солоними слівцями.

Коли сонце хилилося до заходу, з'являлася нова радість цих цуценят – вони зупинялися подивитись на штукарів. Приходили фокусники та богатирі і розкладали на вуличній бруківці свої побиті часом килимки. Збиралися натовпи цікавих, а посеред них вигравав м'язами акробат у вицвілому трико. Поліна і Нана простоювали кілька годин, затиснені між брудними

пальтами та грубими блузами. З голими руками та шиями, простоволосі, вони зігрівалися від смердючих віддихів, запаху вина й поту. Вони сміялися та розважались, не відчуваючи огиди, навіть рожевішали, буцімто потрапляли на своє природне гнойовище. Довкола них лунали непристойнощі, солоні лайки та розмірковування п'яних чоловіків. Це була їхня мова, вони знали все, озиралися з усмішками, і, спокійні у своїй безсоромності, зберігали витончену блідість атласної шкіри.

Єдине, що їх дратувало – це зустріч зі своїми татусями, особливо коли ті напивалися. Вони назирали за тим і попереджали одна одну.

- Нана! Поглянь-но! – враз вигукнула Поліна. – Татусь Купо!

- Ну й ну! Якщо він не п'янезний, то я стара баба! – роздратовано промовила Нана. – Знаєте, ліпше-но я змажу п'яти салом! Я не маю бажання, щоб він мені дав перцю... Погляньте-но! Він заорав носом! Боже правий! Якби ж то він розтовк собі мармизу!

Іншим разом, якщо Купо йшов прямісінько на неї і вона не мала часу втекти, то присідала навпочіпки та шепотіла:

- Гей, ви! Сховайте мене!.. Він шукає мене, бо пообіцявся дати мені прасу, якщо ще хоч одного разу побачить, як я волочусь.

Коли п'яниця проходив повз них, вона зводилася і всі проводжали його, вибухаючи сміхом. Знайде! Не знайде! Справжня гра в схованки. Проте, одного дня прийшов Бош і потяг Поліну додому за обидва вуха, а Купо провів Нана носачами під зад.

Сутеніло, дівчата йшли на останнє коло прогулянки і заходили в тьмяну темряву, що вкривала стомлений натовп. Курява в повітрі стала густішою, і від неї блід важкий небокрай. Вулиця Золотої Краплини виглядала достоту мов провінція з кумасями на ганках, які вибухами голосів

розтинали теплу тишу кварталу, звідки зникли повози та фіакри. Дівчата на мить зупинялись у дворі, забирали ракетки, намагаючись переконати усіх, що звідси не виходили. І вони поверталися додому, вигадуючи якусь історію, але частенько нею не користалися, бо заставляли батьків занадто зайнятих тим, що відвішували одне одному ляпаси через недосолений чи недоварений суп.

Тепер Нана була робітницею і заробляла сорок су в майстерні пані Тітревіль, на вулиці Каїру, де й проходила навчання. Купо не хотіли, щоб вона змінювала місце, і воліли залишати її під наглядом пані Лера, котра протягом останніх десяти років була в тій майстерні головною працівницею. Вранці мати перевіряла час за годинником-зозулькою і дівчинка чемненько йшла з дому, затиснена у завузьку та закоротку стареньку чорну сукенку. Пані Лера була уповноважена перевіряти, о котрій вона приходила, і потім переказувала це Жервезі. Їй відводили двадцять хвилин на те, щоб дійти від вулиці Золотої Краплини до вулиці Каїру – цілком достатньо, бо у цих дівчат-шелихвісток оленячі ноги. Бувало, вона приходила якраз вчасно, але така червона й засапана, що, звісна річ, домчалася від рогатки за десять хвилин після того, як дорогою точила теревені. Найчастіше вона запізнювалася на сім чи вісім хвилин і до вечора була дуже лагідною зі своєю тіткою, дивилася на неї благальними очима, намагаючись у такий спосіб розчулити її і перешкодити їй переказати усе батькам. Пані Лера, котра розуміла молодь, брехала Купо, але у безкінечних балачках підбивала Нана сповідатись, або ж розповідала їй про відповідальність та про небезпеки, що чигають на дівчат на паризьких вулицях. Ах! Боже ж ти мій! Її саму скільки разів переслідували! Вона пестила племінницю поглядом, у якому горіла грайлива занепокоєність, і палала на думку про те, що оберігає та плекає невинність цього нещасного кошенятка.

- Розумієш? Треба мені все розповідати, - повторювала вона дівчині. – Я занадто добра до тебе, тож якщо з тобою трапиться лихо, мені застається тільки стрибнути в Сену... Чуєш, моє кошенятко? Якщо чоловіки заговорять до тебе, треба усе мені переказати, все, не забути жодного слова... Що? Тобі ще нічого не казали? Ти мені в цьому присягаєшся?

Нана сміялася, і сміх якось дивно кривив їй губи. Ні-ні, чоловіки не говорили до неї. Вона зашвидко ходить. До того ж, що б таке вони їй сказали? Певна річ, вона не має про що з ними торочити! І вона, вдаючи дурненьку, пояснювала свої запізнення: вона зупинилася, щоб порозглядати малюнки, або ж вона проводила Поліну, яка знає стільки історій. Якщо їй не вірять, то нехай прослідкують за нею. Вона навіть ніколи не сходить з тротуару, що ліворуч. І вона добряче чвалає – переганяє інших панянок, мов карета. Насправді ж одного дня пані Лера застукала її на вулиці Петі-Каро, коли вона, роззираючись довкола, реготалася в компанії трьох інших флористок-мандрьох, бо за вікном якийсь чоловік голив собі бороду. Але дівчинка обурилася і клялася, що вона саме йшла до сусідньої пекарні, аби купити буханець за одне су.

- О, я стежу! Не хвилюйтесь, - казала висока вдова Купо. – Я відповідаю перед вами за неї як за саму себе. Якщо котрийсь покидьок спробує бодай ущипнути її, я не дозволю йому цього зробити.

Майстерня пані Тітрівіль була просторою залою на антресолях, посеред якої стояв широкий робочий стіл на підпорах. Уздовж чотирьох голих стін з брудно-сірими шпалерами, на яких крізь давні діри виступав тиньк, вишикувалися полиці, захаращені старими коробками, пакунками, непотрібними зразками, вкритими товстим шаром пилу. На стелі від газових ріжків утворилися пасмуги кіптяви. Два вікна розчинялись так широко, що робітниці, не встаючи з-за столу, бачили, як протилежним тротуаром крокують перехожі.

Пані Лера приходила першою, щоб показати приклад. Потім двері грюкотіли протягом чверті години: кваплячись, заходили поодинці спітнілі та простоволосі рядові флористочки. Якось липневого ранку Нана прийшла останньою, що, до речі, було цілком в її звичках.

- Егей! – промовила вона. – Буде некепсько, якщо я матиму карету!

Навіть не знімаючи капелюшка, старенького чорного картузика, який називала каскеткою і який їй було ліньки переробляти, вона підійшла до вікна і перехилилася спочатку праворуч, а тоді ліворуч, роздивляючись вулицю.

- Що ти там визираєш? – насторожено спитала пані Лера. – Тебе проводив батько?

- Звісно, ні, - спокійненько відповіла Нана. – Я ні на що не дивлюсь... Я дивлюсь, що буде чимала спека. Справді, вам теж було би кепсько, якби ви пробігли так, як я.

Від самого ранку панувала задушлива спека. Робітниці опустили жалюзі, крізь які нюшкували за вуличним рухом. Вони нарешті взялися до праці, влаштувавшись обабіч столу, а пані Лера сиділа сама на чільному місці. Їх було восьмеро, перед кожною стояв слоїк з клеєм, пінцет, інші знаряддя та кулька для гофрування. На столі валялися в безладі залізні дротики, котушки, вата, зелений та коричневий папір, листочки й пелюстки, вирізані з шовку, атласу та оксамиту. Посередині котрась флористка встромила у горлечко великої карафки букетик за два су, який від учора в'янув на її корсажі.

- О! Послухайте тільки! – промовила вродлива брюнетка Леоні, схиляючись до своєї кульки, на якій гофрувала трояндові пелюстки. –

Чуєте! Це біднятко Каролін така нещаслива з тим хлопцем, який приходив і чекав її щовечора.

Нана, відрізаючи тонесенькі смужки зеленого паперу, вигукнула:

- Ще б пак! Чоловік, який волочить хвоста за всіма курвами!

Робітниці хитренько захихотіли, тож пані Лера мусила виявити суворість. Вона прошепотіла, зморщивши носа:

- Ти негречна, моя дівчинко, - гарненькі ж слова ти вживаєш! Я перекажу це твоєму батькові, і подивимось, чи йому воно сподобається.

Дівчина надула щоки, буцімто заледве стримуючи сміх. Еге ж! Її татусь! Він ще й не таке скаже! Проте Леоні враз тихесенько і хутко прошепотіла:

- Стережіться! Хазяйка!

Дійсно, зайшла пані Тітревіль, довготелеса сухоребра жінка. Зазвичай вона сиділа знизу, в крамниці. Робітниці дуже боялися її, бо вона ніколи не жартувала. Хазяйка повільно обійшла довкола столу, над яким тепер мовчки і працюючі схилювали усі голови. Вона обізвала одну з робітниць шкарбаном і змусила її переробити маргаритку, а тоді пішла, така ж незворушна, як і прийшла.

- Гей гоп! – повторила Нана посеред загального бурмотіння.

- Панянки! Справді-бо, панянки! – промовила пані Лера, намагаючись виглядати суворою. – Ви примусите мене вжити заходів...

Але її зовсім не боялися і тому не слухали. Вона була занадто терпимою. Ці дівчиська з грайливими очима лоскотали їй нерви, і вона відводила їх убік, аби витягти з них, мов кузьки з носа, оповідки про їхніх любчиків, навіть ворожила їм на картах, якщо знаходився вільний краєчок столу. Її загубла шкіра і тіло добрячого гренадера тремтіли від нестримної радості

пліткарки, як тільки розмова заходила про шури-мури. Ранили її тільки солоні слова, але якщо не вживати непристойнощів, то можна все розповідати.

Справді! У цій майстерні Нана вдало завершила своє виховання! О! Звісно, у неї такі нахили... Але спілкування з тузином дівчат, вже підстріляних злигоднями та гріхом, остаточно сформувало її. Вони сиділи тут пліч-о-пліч і разом псувалися, достоту мов яблука в кошику, якщо поміж них потрапить одне гниле. Безсумнівно, у товаристві вони стримувалися, намагалися не справляти враження лихих на вдачу та нестримних на слова. Врешті-решт, вони вдавали пристойних панянок. Ось тільки на вушко, в закуточку, бридота не сходила у них з язика. Варто було зустрітися двом з них, як вони одразу ж починали хапатися за боки від сміху і переповідати свинства. А коли вони ввечері проводили одна одну, то починалися довірливі розмови, оповідки, від яких волосся ставало дибки, і пара дівчиськ завмирала на тротуарі, поміж штовханини натовпу. А на дівчат, котрі, як Нана, залишалися чемними, впивало зіпсоте повітря майстерні, запах танцюльок та далеко не католицьких ночей, принесений робітницями-шльохами у погано заплетеному волоссі і настільки зім'ятих спідницях, буцімто вони в них спали. Розімлілі лінощі на ранок після гульні, припухлі очі, оточені чорними колами, які пані Лера відверто називала фінгалами кохання. Розперезаність, хрипкі голоси, розбещені подихи, що ширилися над столом поміж блиском тендітних штучних квітів. Нана принюхувалася і п'яніла, відчувши поруч із собою дівчину, котра вже побувала у вовка в зубах. Тривалий час вона терлася коло довготелесої Лізи, про яку казали, що вона черевата. Дівчина кидала блискучі погляди на сусідку, ніби очікувала, що вона от-от надметься і лусне. Навряд чи вона могла б дізнатися щось нове: дівчисько знало все і вивчило все на тротуарах вулиці Золотої Краплини. У майстерні вона

попросту бачила, як це робиться, і помалу її заповонювало бажання та відвага вчинити й собі так само.

- Тут задихнутись можна, - пробурмотіла вона і наблизилася до вікна, немовби хотіла опустити жалюзі ще нижче.

Але вона перехилилася і знову позирнула праворуч та ліворуч. В ту ж мить Леоні, пасучи очима чоловіка, який спинився на протилежному тротуарі, вигукнула:

- Що він там робить, той стариган? Він уже чверть години тут шпигує.

- Якийсь старий котяра, - промовила пані Лера. – Нана, сідай-но! Я ж заборонила тобі стовбичити коло вікна.

Нана знову взялася крутити стебельця фіалок, а вся майстерня накинулася на того чоловіка. Це був гарно вдягнений пан, у літньому пальті. Йому мало бути років п'ятдесят, у нього було дуже поважне і шляхетне бліде обличчя, оточене комірцем гарно підстриженої сивої бороди. Вже протягом години він стояв перед квітковою крамницею і не відводив очей од вікон їхньої майстерні. Флористки пересміювалися, і їхній сміх губився у вуличному шумі. Вони схиляли голови, буцімто поглинені працею, але насправді прикипіли поглядом до того пана.

- Погляньте-но! – відзначила Леоні. – У нього лорнет. О! Це шикарний чолов'яга... Звичайно, він жде Огюстін.

Але Огюстін, висока негарна білявка, кисло відповіла, що не любить старих, на що пані Лера погойдала головою і пробурмотіла зі стриманою усмішечкою, повною прихованих натяків:

- Ви помиляєтесь, моя дорогенька: старі найніжніші.

У цю мить сусідка Леоні, невеличка товстушка, щось прошепотіла їй на вухо. І Леоні раптово відкинулася на спинку стільця, корчилась у нападі божевільного сміху і, позирнувши на пана, засміялася ще гучніше.

- Ах, то так! То так!.. – пробелькотіла вона. – О, ця ще Софі! Паскудниця!

- Що вона сказала?! Що вона сказала?! – питалися робітниці, палаючи цікавістю.

Леоні, не відповідаючи, втрела з очей сльози. Трохи заспокоївшись, вона повернулася до гофрування і проголосила:

- Це неможливо повторити.

Дівчата наполягали, але вона заперечно крутила головою, знову заповнена вибухами веселощів. Тоді Огюстін, її сусідка ліворуч, ублагала її сказати їй це зовсім тихесенько. Леоні зрештою погодилася і припала губами до її вуха. Огюстін також вхопили корчі, а тоді вона сама повторила фразу, котра перебігла таким чином від вуха до вуха, посеред вигуків та приглушеного сміху. Коли усі знали гидоту, вигадану Софі, дівчата презирнулися і водночас вибухнули сміхом, хоча й трохи почервоніли та знітилися. Нічого не знала тільки пані Лера, і це її обурювало.

- Панянки, це дуже нечемно, те, що ви робите, - промовила вона. – В товаристві не можна перешіптуватись... Це якісь непристойності, чи не так? Ну й чесні ж ви!

Однак вона не наважувалася попросити, щоб їй повторили гидоту Софі, хоча її розпирало нестримне бажання довідатись. Якусь хвилюк вона, опустивши носа і вдаючи саму гідність, смакувала балачку робітниць. Жодна з них не могла зронити й слова – найневиннішого слова, наприклад, стосовно роботи, бо інші негайно віднаходили прихований зміст. Вони

перекручували значення слів, надавали їм бридкого звучання, у найпростіші слова вкладали неймовірні натяки, скажімо: «Мій пінцет тріснув» або ж «Хто порпався в моєму горщику?» І вони все пов'язували з паном, який стирчав навпроти, мов журавель. Той пан був ціллю усіх натяків. О! Певно, у нього зараз добряче свербить ніс! Вони настільки прагли бути дотепними, що почали верзти дурниці. Але попри це вони вважали гру веселою і розпалювалися все дужче, а їхні очі стали божевільними. Проте, пані Лера не мала підстав гніватись, бо вони не промовили жодних непристойнощів. Вона сама переплюнула всіх, спитавшись:

- Панно Лізо, міг вогонь згас, передайте-но мені ваш.
- А! Вогонь пані Лера згас! – вигукнули робітниці.
- Панянки, коли ви сягнете мого віку... – спробувала пояснити вона.

Але її не слухали і казали, що покличуть того пана, щоб він запалив вогонь пані Лера.

Треба було бачити, як реготалась Нана серед цієї пошесті сміху! Вона не пропускала жодного слова з подвійним змістом. Зручненько розвалившись на стільці, вона погойдувала підборіддям і сама відпускала дошкульні слівця. Вона почувалася посеред розбещеності мов риба у воді. Корчачись від реготу, вона все ж продовжувала вправно крутити стебельця фіалок. О! Яка шикарна майстриня! Їй це швидше, аніж скрутити цигарку. Лишень взяти тонесеньку смужку зеленого паперу і – погляньте-но! – папір сам обкручує мосяжний дротик. А тоді краплинка гуми, щоб склеїти – і готово! Перед вами свіже й тендітне зелене стебельце, хоч зараз встромляй на чарівних дам. Весь шик – у вправності пальців, тоненьких пальчиків безпутниці, таких гнучких і пестливих, немов без кісток. З усього ремесла вона змогла вивчити тільки це. Уся майстерня давала їй робити стебельця, настільки гарно вона з цим вправлялась.

Тим часом, пан з протилежного тротуару пішов собі. Майстерня заспокоїлась і працювала, прибита важкою спекою. Коли пробило полудень, обідній час, усі струснулися. Нана підбігла до вікна і вигукнула, що може принести, що кому треба. Леоні замовила їй креветок на два су, Огюстін – ріжок смаженої картоплі, Ліза – пучечок редиски, Софі – ковбасу. Коли вона вийшла, пані Лера, здивована тим, що сьогодні дівчина закохалася у вікно, промовила, зводячись на свої цибаті ноги:

- Зачекай-но! Я піду з тобою, мені дещо треба.

І вона одразу ж убачила, як пан, що стримів, немов свіча, тепер під деревами переморгується з Нана! Дівчинка глибоко почервоніла. Тітка смикнула її за руку і потягла через дорогу, а добродій ушився. О! То цей котяра приходив задля Нана! Еге! Гарненькі справи! У п'ятнадцять з половиною років волочитися з чоловіками на подолі! І пані Лера почала жваво розпитувати її. Господи! Нана нічого не допетрала: він переслідує її усього лиш протягом п'яти днів, вона не може і носа вистромити надвір, як він уже наступає їй на п'яти. Вона гадає, що він займається комерцією, так, фабрикант кістяних гудзиків. Пані Лера була прикро вражена. Вона озирнулась і змірила пана косим поглядом.

- Одразу видно, що у нього торба грошей, - пробуркотіла вона. – Послухай-но, моє кошенятко, треба усе мені розповісти. Тепер тобі нема чого боятися.

Розмовляючи, вони переходили від крамниці до крамниці: до ковбасника, зеленярки, продавця смаженини. Вони несли в руках чимало пакунків із засмальцьованого паперу, йшли вихилясом, проте лишались люб'язними і кидали позад себе легенький смішок та блискучі позирки. Сама пані Лера намагалася бути граційною і вдавала із себе дівчину, бо фабрикант гудзиків усе йшов назирці за ними.

- Він дуже вишуканий, - проголосила вона, ступивши під дерева. – Якби ж то він мав чесні наміри...

Коли вже вони здіймалися сходами, вона нібито раптово пригадала:

- До речі, скажи мені врешті-решт, про що ці панни перешіптувалися на вушко, ти ж розумієш, бридота від Софі?

Нана не викаблучувалася, просто обійняла пані Лера за шию і змусила її спуститись на дві сходинки, адже, дійсно, таке неможливо повторити вголос, навіть на сходах. І вона прошепотіла те слово. Воно було таким непристойним, що тітка лишень погойдала головою, вибалушила очі та скривила рота. Нарешті вона дізналась, і воно більш її не муляло.

Флористки обідали на колінах, аби не бруднити робочий стіл. Вони квапливо ковтали, бо їм прикро було марнувати час на їжу – вони воліли витратити обідню годину на те, щоб роззиратись на перехожих або ж довірчо розмовляти по кутках. Того дня вони намагалися дізнатись, куди подівся вранішній добродій. Але він зник безслідно. Пані Лера і Нана Perezирались, не розтуляючи рота. Була вже перша десять, але робітниці не поспішали братися за пінцети, як враз Леоні зробила губами «пр-р-р-ут!», так як перегукуються малярі, що означало наближення хазяйки. Усі негайно всілися на стільцях і встромили носа в роботу. Зайшла пані Тітрівіль і суворо обійшла по колу майстерню.

Відтоді пані Лера ласувала першою пригодою своєї племінниці. Покликаючись на свою відповідальність, вона вже не відпускала її від себе і супроводжувала зранку та ввечері. Це хоч трохи й докучало Нана, проте вона пишалася, що її стережуть, немов скарб. А розмови, які вони вели вдвох на вулиці, доки фабрикант гудзиків йшов за ними, розпалювали її і радше навіювали їй бажання скочити через пліт. О! Її тітонька розуміється на почуттях! Навіть фабрикант гудзиків, цей підстаркуватий, але такий

пристойний пан, розчулював її, бо, що не кажіть, у зрілих осіб почуття завжди мають глибше коріння. Але вона однак була на сторожі. Він муситиме переступити через її труп, перш ніж торкнеться дівчинки. Яюсь увечері вона підійшла до того добродія і мовила йому, ніби вистрілила межі очі: те що він робить – недобре. Він чемно привітався до неї, але не відповів, як старий мартопляс, звичний до батьківських відмов. Проте, вона аж ніяк не могла розгніватись, адже манери його були бездоганні. З цих практичних порад щодо кохання, натяків на негідників-чоловіків, з усіх цих оповідок про діптянок, які гаряче розкаювалися в тому, що накоїли, Нана виходила розімлілою, зі злодійкуватими очицями на біленькому личку.

Але одного дня, на вулиці Передмістя Рибалок, фабрикант гудзиків наважився встромити носа між тітонькою та племінницею і прошепотів речі, які неможливо вимовити. І перелякана пані Лера, повторюючи, що вже не може бути спокійна за себе саму, вивалила перед своїм братом усе, що мала. То вже була інша пісня. В родині Купо зчинилася добряча колотнеча. Перш за все, бляхар задав чосу Нана. Чого її навчили? Ця хльорка взялася за стариганів? Ну що ж! Нехай тільки він застукає, як вона лизатиметься з кимось на вулиці, то може бути певною – він любесенько переріже їй горлянку! Чи ж бачено таке?! Шмарклячка, котра заповзялася зганьбити їхню родину! Він трусив нею, примовляючи, що – к бісовій матері! – відтепер вона має ходити «струнко», бо на майбутнє він сам за нею назиратиме. Як тільки вона поверталася, він обшукував її, роздивлявся їй обличчя, намагаючись вгадати, чи не цілував, бува, хтось її в очі одним з тих безшумних поцілунків, які частенько лишають в тому місці. Він обнюхував її і крутив нею. Яюсь увечері вона знову отримала макогона, бо він убачив на її шиї чорну плямку. І ця сучка наважується розповідати, що це не був поцілунок з присмоктом! Так, вона каже, що це синець,

звичайнісінький синець, який, бавлячись, їй зробила Леоні. Він їй дасть синців! Він не дозволить їй буркотіти, навіть якщо доведеться їй ноги переламати! Іншим разом, коли він був у доброму гуморі, то починав кпити і жартувати з неї. Дійсно! Ласий шматочок для чоловіків! Пласка, немов камбала, а під ключицями такі дірки, що кулака туди можна увіпхнути! Нана, побита за злі справи, яких не вчинила, принижена огидними та непристойними батьковими звинуваченнями, удавано підкорялася з люттю загнаного звіра.

- Та залиш вже її в спокої! – повторювала розумніша Жервеза. – Ти врешті-решт змусиш її захотіти того, бо говориш їй весь час про це.

Ага! Це чиста правда! Їй того захочеться! Тобто, їй усе тіло до того свербить – гарцювати і ноги задирати, як казав татусь Купо. Він змушував її постійно жити з цією думкою, найцнотливіша дівчина запалилась би від такого. Навіть, горлаючи до неї, він навчив її такого, чого вона ще не знала, що вже було дивно. Тож потроху вона набиралася дивних манер. Одного ранку він помітив, що вона порпається у якомусь папірці, аби наклеїти собі щось на мармизу. Це була рисова пудра, яку вона, керуючись збоченим смаком, наклеювала на свою таку делікатну атласну шкіру. Він вмив її тим папірцем так, що роздер їй обличчя, і назвав її дочкою мірошника. Іншим разом вона принесла червоні стрічки, аби оновити своє каскетку – старий чорний капелюшок, якого вона так соромилася. Він розлючено спитався, звідки у неї ті стрічки. А! То вона заробила їх навлежачки?! Чи вкрала їх на ярмарку? Курва чи злодійка, або і те, й інше! Він неодноразово бачив у її руках звабливі речі: перстеник із сердоліком, манжети з вузьким мереживом, подвійне сердечко – «помацай-но!» - яке дівки примощують собі між цицьками. Купо хотів відібрати у неї все, але вона оскаженіло захищала свої речі: це її, якісь дами віддали їй, або ж вона обмінялася з іншими робітницями. Скажімо,

сердечко вона знайшла на вулиці Абукір, а коли батько розчавив його підбором, вона стояла пряма, бліда й зморщена, хоча внутрішній спротив підбурював її кинутись на нього і відірвати йому щось. Протягом двох років вона мріяла про таке сердечко, і ось його розтоптано! Ні, вона вважала, що це вже занадто, цьому треба покласти край!

Водночас, Купо більше покладався на знущення, аніж на чесність, коли мав на увазі, що змусить Нана скоритись йому. Частенько він помилявся, і ця несправедливість доводила дівчину до відчаю. Вона почала навіть прогулювати роботу, а коли бляхар дав їй чосу, вона розсміялася йому в очі й відповіла, що не хоче повертатись до пані Тітрівіль, бо її посадили біля Огюстін, котра, безсумнівно, смоче свої ноги, так їй смердить з пащеки. Тож Купо сам відвів її на вулицю Каїру і просив хазяйку завжди садити її поруч з Огюстін – як покарання. Протягом двох тижнів він щоранку завдавав собі клопоту чалапати від рогатки на бульварі Рибалок, щоб провести Нана до дверей майстерні. П'ять хвилин він залишався на тротуарі, аби переконатися, що вона зайшла. Але одного ранку, коли він зупинився з приятелем у винарні на вулиці Сен-Дені, то за десять хвилин побачив, як те сученя драпає вздовж вулиці, трусячи своїм кошиком із лайном. Протягом двох тижнів вона дурила його – підіймалася на два поверхи і замість того, щоб зайти до майстерні, сиділа на сходах, чекаючи, доки він піде. Коли він зчепився через це з пані Лера, вона розлючено заверещала, що не приймає такої нотації: вона розповіла племінниці усе, що мала розповісти про чоловіків, і не її провина, якщо дівчисько набралось смаку до таких капостей. А тепер вона вмиває руки. Вона заприсяглася більш ні в що не встрягати, бо знає те, що знає – усю колотнечу в родині. Так, вона знає усе про людиськ, які звинувачують її в тому, що вона втратила честь разом з Нана, і що буцімто вона мала бридку насолоду від того, що бачила, як дівчисько у неї на очах розсувало ноги.

Купо, до речі, дізнався від хазяйки, що його дочку збаламутила інша робітниця – та мала курва Леоні, яка полишила квіти і пустилася берега. Безсумнівно, дівчинка, котра ласувала тільки коржиками та брудними розмовами на вулицях, ще могла б одружитися з віночком на голові. Та до дідька! Треба як слід поквапитись, якщо хочете передати її чоловікові, доки ще нічого не розірвано, доки вона чиста і у належному стані – зрештою, з усім, що мають панни, котрі шануються.

В будинку на вулиці Золотої Краплини про старигана, який волочився за Нана, говорили як про чоловіка, котрого усі знають. О! Він залишався дуже чемним, навіть трохи сором'язливим, але до біса впертим і терплячим, він ходив за нею на відстані десяти кроків, мов слухняний цуцик. Іноді він навіть заходив у двір. Пані Годрон одного разу перестріла його на сходовому майданчику третього поверху: похнюплений, розпалений та боязкий, він йшов донизу, тримаючись за поручні. Лорільйо грозилися змінити помешкання, якщо їхня племінниця-хвойда і надалі приносить чоловіків на своєму заду, адже це вже стає огидним – сходи повні того, неможливо навіть вийти з будинку, бо вони стовбичать на кожній сходинці, принохуючись і чекаючи. Справді, можна було подумати, що в цьому кутку будинку живе скажена тварюка. Боші бідкалися над долею цього нещасного пана – такого респектабельного чоловіка, який вклепався у малу шльондру. Врешті-решт, це комерсант, вони бачили його фабрику гудзиків на бульварі Віет. Він міг би забезпечити щастя жінці, якби втрапив на чесну дівчину. Завдяки подробицям, наведеним двірниками, усі мешканці кварталу, навіть Лорільйо, виявляли глибоку шану до старого, коли він, з відвислою губою на блідому обличчі, з гарно підстриженою сірою бородою комірцем, йшов назирці за Нана.

Протягом першого місяця Нана неабияк розважав цей стариган. Треба було поглянути на нього – увесь час коло неї, і такий перепуджений. Справжнісінький нишпорка, який у натовпі мацав її ззаду за спідницю, буцімто він тут ні до чого. А його ноги! Тички, як у вугляра – достоту сірники! А на черепащі жодного заросту – чотири волосини бовтаються на шиї, аж їй увесь час кортить спитати, який вівчар вистриг йому кучері на проділ. Ото ще підтоптаний фертик! Ото ще старий вітрогін!

Але відколи він постійно товкся довкола неї, то вже не здавався таким смішним. Вона відчувала до нього глухий страх, вона закричала б, якби він наблизився до неї. Частенько, коли вона зупинялася коло вітрини з прикрасами, то раптово чула, як він белькотів їй дещо у спину. І він казав самісіньку правду: вона хотіла б мати на шиї хрестик на оксамитовій стрічці, або ж коралові сережечки, такі манесенькі, мов краплинки крові. Навіть якщо не зазіхати на прикраси, то не може ж вона ходити як ганчірниця, їй вже остобридло горбатитись за гріш у майстерні на вулиці Каїру, і, головне, вона вже не могла бачити свою каскетку – той старий млинець, на якому квіти, поцуплені у пані Тітрівіль, виглядали ніби покидьки, що звисають дзвіночками на заді бідаря. Тьопуючи по грязюці, забризкана омнібусами, засліплена розкошами вітрин, вона поринала у бажання та жадання, від яких їй крутило в шлунку: бажання гарно вдягатись, їсти в ресторанах, ходити на вистави, мати власну кімнату з гарними меблями. Вона зупинялася, бліда від жаги, і відчувала, як від паризької бруківки вздовж її стегон здійсмається жар, тваринний апетит вгризти насолоду, що пхали її звідусіль у велетенській штовханині на тротуарах. І завжди саме в цю мить її стариган починав наспівувати їй на вушко свої пропозиції. О! Як любо вона вдарила б з ним по руках, якби не боялась його, якби не той внутрішній спротив, через який вона затялась у

відмові, відчуваючи, попри власну розбещеність, лють і огиду до невідомого – до мужчини.

Але з настанням зими існування в родині Купо стало нестерпним. Щовечора Нана отримувала прочуханку. Коли батько стомлювався бити її, мати відважувала її штурхани, аби навчити її гарно поводитись. Частенько починався спільний танок: якщо батько її бив, мати захищала, тож кінець кінцем вони втрюх починали качатися по підлозі, посеред розбитого посуду. До того ж, вони не наїдалися досита і подихали від холоду. Якщо дівчинка купляла собі щось приємне – стрічку, гудзики для манжетів – то батьки усе відбирали і йшли пропивати. З усієї власності вона мала тільки ренту у вигляді потиличників і отримувала її, перш ніж загорнутись у подерте простирadlo, під яким тремтіла, натягнувши на себе чорну нижню спідницю – свою єдину ковдру. Ні, таке паршиве життя не могло далі тривати, вона аж ніяк не хотіла відкинути копита. З батьком вона вже віддавна не рахувалась. Якщо батько напивається так, як її татусь, то це вже не батько, а брудна тварюка, від якої нестримно хочеться здихатись. А тепер вона втрачала приязнь і до матері, котра також почала пити. Вона з власного бажання йшла шукати свого чоловіка у татуся Коломба, виключно щоб напроситись на частування. І вона любесенько розсідалася за столом, не виявляючи, як вперше, жодної огиди, одним махом спорожнявала склянки, протягом кількох годин сиділа, спершись на лікті, і виходила звідти з баньками на лобі. Коли Нана, проходячи повз «Шинок», бачила всередині свою матір, носом у чарці, одурілу посеред чоловічого вереску, то її охоплювала дика лють, адже молодість, котра роззявляє писок на інші смаколики, не розуміє трунку. Того вечора вона побачила гарну картину: татусь наліганий, матуся налігана, а халупа летить під три чорти, бо в ній немає і крихти хліба, зате смердить брагою. Врешті-решт, якщо тут залишатись, здоров'я не прибуде. Тим гірше!

Якогось дня вона змастить п'яти салом. І нехай тоді батьки промовляють *mea culpa*, адже вони самі випхали її на вулицю.

Однієї суботи, повернувшись додому, Нана побачила батька й матір в огидному стані. Купо хропів, упавши впоперек ліжка. Жервеза, розплившись на стільці, крутила головою, а її збляклі й стривожені очі вдивлялись у порожнечу. Вона забула нагріти вечерю – залишки рагу. Свічка, з якої не зняли нагар, освітлювала соромітні злигодні цієї халупи.

- Це ти, сученя? – пробелькотіла Жервеза. – Ось твій батько дасть тобі жару!

Нана, не відповідаючи, стояла бліда і дивилась на холодну грубку, на стіл без тарілок, на похмуру кімнату, яку ці двійко пияків населяли тьмяним жахіттям свого оскотиніння.

Навіть не знімаючи капелюшка, вона роззирнулася по кімнаті, а тоді, стиснувши зуби, знову відчинила двері й пішла геть.

- Ти йдеш донизу? – спиталася мати, не в змозі повернути голову.

- Так, я дещо забула. Я повернусь... Добровечір.

І вона не повернулася. Наступного дня Купо, протверезівши, побилися, кидаючи одне одному в пику втечу Нана. О! Якщо вона досі біжить, то вже далеченько забігла! Як кажуть дітям про горобців, батьки можуть гнатися за нею, аби запхати їй під хвіст пучку солі, і, можливо, ще спіймають. Цей тяжкий удар ще більше пригнітив Жервезу, бо, незважаючи на отупіння, вона чудово розуміла, що падіння її дитини, яку зараз пхають, наче м'ячика, прискорить її власне знищення: відтепер вона самотня, у неї вже немає дитини, на яку б вона зважала, тож вона може занедбувати себе, доки не занепаде остаточно. Так, ця розбещена курва забрала зі своєю брудною білизною останній кавалочок матеріної честі. Протягом трьох

днів Жервеза набулькувалася, лютувала, стискаючи кулаки, їй розпирало рота від огидних слів щодо своєї донечки-шерепи. Купо, протинявшись зовнішніми бульварами і зазирнувши під носа кожній стрічній паплюзі, знову закурив люльку, спокійний, як Іван Хреститель. Тільки іноді, сидячи за столом, він зіскакував, махав руками та ножем і волав, що його збезчещено. А тоді сідав і доїдав суп.

В будинку, де дівчата відлітали, мов зяблики з клітки, яку забули зачинити, придибенція у родині Купо нікого не здивувала. Проте Лорільйо тріумфували. Ага! Вони передбачали, що мала залле їм за шкуру сала! І по заслугі – усі флористки сходять на пси. Боші та Пуасони також реготали, витрачаючи та виставляючи на огляд надзвичайну кількість доброчесності. Тільки Лантьє лукаво захищав Нана. Господи! Звісно, казав він з виглядом пуританця, панна, котра пускається берега, порушує усі закони. А тоді додавав з вогником у кутиках очей, що – до дідька! – те дівчисько було занадто гарненьким, аби у її віці ремигати злигодні.

- Ви ще не чули?! – одного дня вигукнула пані Лорільйо у двірницькій, де її гурток пив каву. – Послухайте-но! Це правда, як день Божий: Кривулька продала свою доню!.. Так, вона її продала, я маю докази!.. Той стариган, якого з ранку до ночі перестрівали на сходах, він уже приходив віддати завдаток. Правда очі коле! А вчора – послухайте-но! – хтось їх побачив у театрі «Дотепник» - ту панянку і її котяру... Слово честі! Вони разом, ви ж бачите!

Обговорюючи цю новину, вони допили каву. Як-не-як, а це можливо, ще й не таке трапляється. І у кварталі навіть найдостойніші особи кінець кінцем повторювали, що Жервеза продала дочку.

Тепер Жервеза волочила капці і мала всіх у носі. Якби посеред вулиці її назвали злодійкою, вона б і не озирнулася. Вона вже місяць не працювала

у пані Фоконьє, котра мусила виставити її за двері, аби уникнути суперечок. За кілька тижнів вона змінила вісім пралень. У кожному закладі вона працювала два чи три дні, а тоді її виправляли геть, настільки вона пересвинячувала роботу – нечупарна потіпаха, котра втрачала глуд настільки, що забувала своє ремесло. Врешті-решт, почуваячись партачкою, вона полишила прасування і стала пралею-поденницею у громадській пральні на Новій вулиці. Тьопатись у воді, боротися з брудом, спускатися у грубість та простоту цього фаху – це ще більш-менш йшло, тому що брутально опускало її на похилій стежині падіння. Скажімо відверто, пральня не прикрашала її. Вона виходила звідти, достоту як забрьохана собака – мокра, світячи посинілим тілом. І все ж, незважаючи на танці перед порожнім буфетом, вона дедалі товстішала, а її нога викручувалася так тяжко, що вона вже не могла йти поруч з кимось, не штовхаючи супутника долі, настільки сильно вона кульгала.

Природно, якщо так занедбуєш себе, то втрачаєш останню жіночу пиху. Жервеза розтоптала свої колишні гордощі, свою кокетливість, потребу в почуттях, пристойність та повагу. Можна було б гатити її ногами повсюди, спереду і ззаду, вона нічого б не відчула – вона ставала занадто в'ялою та розм'яклою. Лантьє остаточно залишив її і навіть не щипав задля форми, а вона, схоже, і не помітила завершення цього тривалого зв'язку, що поволі волочився та перетворювався на взаємну втому. Для неї стало на одну мороку менше. Навіть стосунки Лантьє та Віржині нітрохи не порушили її спокою, настільки великою стала її байдужість до всіх цих дурниць, від яких вона колись так сильно казилася. Якби вони схотіли, вона могла б потримати їм свічку. Про це тепер усі знали – капелюшник та бакалійниця любенько порозумілися. Для них це було надзвичайно зручно, бо той роконосець Пуасон що два дні був на нічній варті і дрижав на пустельних тротуарах, доки вдома його дружина та сусід гріли одне одному ноги. О!

Вони не квапилися: вони чули, як уздовж крамниці, темною і пустою вулицею, видзвонюють його чоботи, проте не витикали носа з-під ковдри. Поліцейський знає виключно свій обов'язок, чи не так? Тож вони спокійнесенько до світанку надгризли його власність, доки цей суворий чоловік пильнував чужу власність. Увесь квартал довкола вулиці Золотої Краплини реготався з цього добрячого жарту. Ці роги, наставлені владі, вважалися смішними. До речі, Лантьє завоював свій куточок. Крамниця та крамарка йдуть разом. Він тільки-тільки з'їв пралю, а тепер хрупав бакалійницю. Якщо він облаштовував по черзі галантерейниць, папірниць, модисток, то мав достатньо широкі щелепи, аби проковтнути їх.

Ні, ще ніколи не було видано, аби чоловік так качався, як сир у маслі. Лантьє дуже вдало обрав справу, порадивши Віржині торгувати лагоминками. Він був занадто провансальцем, аби не обожнювати солодощі. Тобто, він жив би самими желейками, драже, пастилою та шоколадом. Особливо драже, які він називав солодким мигдалем: вони настільки лоскотали йому хавку, що у нього на губах виступало трохи піни. Протягом року він живився самими цукерками. Коли Віржині просила його приглянути за крамницею, він відчиняв шухляди і сам напихувався, скільки влазило. Частенько, розмовляючи перед п'ятьма чи шістьма особами, він знімав накривку зі слоїка, що стояв на прилавку, запускаяв туди руку і чимось хрупотів. Слоїк залишався відкритим і поступово спорожнявався. На це більше не звертали уваги: це манія, казав він. Він також вигадав, що у нього постійна нежить, подразнення горла, яке, казав він, треба пом'якшити. Він і досі не працював, бо мав на оці дедалі важливіші справи. На сьогодні він виношував дивовижних винахід: капелюх-парасольку – капелюх, що перетворюється на голові на парасоллю від перших краплин дощу. Він обіцяв Пуасону половину прибутку, і той навіть позичав йому двадцятифранкові монети для випробувань. А поки

що крамниця танула у нього на язиці: туди йшов увесь товар, включно з шоколадними сигарами та люльками з червоної карамелі. Коли він переживався солодощами і, огорнений ніжністю, купував собі останній смаколик в куточку, на хазяйці, то вона отримувала його солодесеньким, з губами, немов праліне. Такого чоловіка смачно цілувати! Безперечно, він уже став цілковито медовим. Боші казали, що варто йому опустити палець у каву, аби вона перетворилася на справжнісінький сироп.

Лантьє, розчулений від цього постійного десерту, ставився до Жервеза побатьківськи: давав їй поради і сварив за те, що вона більше не любить працю. К лихій матері! Жінка її віку повинна вміти викрутитись! І він звинувачував її в тому, що вона завжди була ласункою. Але оскільки потрібно завжди простягати людям руку допомоги, навіть коли вони на це не заслуговують, то намагався знайти для неї дрібні підробітки. Скажімо, він переконав Віржині раз на тиждень запрошувати Жервезу, аби помити підлогу в крамниці та у кімнатах. Вода і поташ – вона на тому добре розуміється. За один день вона заробляла тридцять су. Жервеза приходила в суботу вранці з відром та щіткою і, схоже, аж ніяк не страждала від того, що повертається сюди, аби виконувати брудну й нищу роботу – роботу віхтя для посуду, в цьому помешканні, де царювала як білява хазяйка-красуня. Її було остаточно розтоптано, це був кінець її гордості.

Однієї суботи їй було особливо важко. Протягом трьох днів періщив дощ, і ноги покупців, здавалося, перенесли до крамниці усю грязюку кварталу. Віржині, сидячи за прилавком, вдавала даму: гарно зачесана, з мережаними комірцем та манжетами. Поруч з нею, на вузькому ослінчику, вкритому червоною штучною шкірою, розсівся, буцімто у себе вдома, Лантьє – справжній хазяїн цієї хати. Він недбало занурював руку до слоїка з м'ятною пастилою, аби лиш за звичкою хрупати цукор.

- Погляньте-но, пані Купо! – вигукнула Віржині, котра зі стисненими губами наглядала за роботою пралі. – Он там, у тому кутку. Ну ж бо, пошируйте ліпше он там!

Жервеза скорилася їй. Вона повернулася в куток і знову взялася мити. Вона колінкувала по підлозі посеред брудної калюжі, зігнувшись навпіл, вергала плечима, а її руки посиніли й задубли. Її стара нижня спідниця геть вимокла і липла їй до сідниць. Вона виглядала на паркеті мов якась брудна купа: пелехата, в дірявій блузці, крізь яку визирало роздуте тіло – звалище розм'яклої плоті, яка під час роботи переміщувалася, перекочувалася й підстрибувала від сильних поштовхів. Вона так сильно пітніла, що усе її обличчя було залите і з нього падали великі краплини.

- Чим ліпше напосістись, тим більше блищатиме, - сентенційно промовив Лантьє з ротом, повним пастили.

Віржині, вдаючи принцесу, розвернулася на стільці і приплющила очі, а сама слідкувала за прибиранням і час від часу відпускала вказівки.

- Ще трохи праворуч. Тепер візьміться ретельно до одвірків... Знаєте, минулої суботи я була не дуже вдоволена – усі плями залишилися.

І обидвоє – капелюшник та бакалійниця – розсілися ще величніше, мов на троні, а Жервеза совалася коло їхніх ніг у чорній грязюці. Віржині вочевидь насолоджувалася, бо у її котячих очах на мить спалахнули жовті блискавки, і вона позирнула на Лантьє з ледь помітним усміхом. Нарешті вона помстилася за колишню прочуханку в пральні, котру весь цей час зберігала в своєму серці!

А тим часом, коли Жервеза припиняла терти щіткою, із сусідньої кімнати долинали тихеньке фуркотіння терпуга. Крізь прочинені двері у тьмяному світлі, що падало з двору, було видно профіль Пуасона, котрий того дня

був вільним і присвячував дозвілля своїй пристрасті до коробочок. Він сидів за столом і з неймовірною ретельністю вирізав арабески на червоному дереві ящиків з-під сигар.

- Послухайте-но, Цісарю! – вигукнув Лантьє, котрий дружньо повернувся до цього прізвиська. – Я замовляю у вас цю скриньку – на подарунок для однієї панянки.

Віржині ущипнула його, але капелюшник галантно, не припиняючи усміхатись, відплатив їй добром за зло – під прилавком полоскотав її коліно. Він цілком природно дістав свою руку, коли чоловік звів голову і виставив землисте обличчя з наїжаченими рудими вусами та бакенбардами.

- Власне! – промовив поліцейський. – Я працюю саме для вас, Огюсте. Це на спогад про нашу дружбу.

- Оце так! Звісно, я збережу ваш виріб! – відповів зі сміхом Лантьє. – Знаєте, я підвішу його за стрічку на шию.

А тоді раптово, буцімто ця думка породила іншу:

- До речі! – вигукнув він. – Вчора ввечері я зустрів Нана.

Заскочена цією новиною, Жервеза сіла в калюжу брудної води, що наповнювала крамницю. Спітніла й засапана, вона продовжувала тримати в руках щітку.

- А! – тільки й пробурмотіла вона.

- Так, я йшов вулицею Мартир і дивився на дівчатко, яка поперед мене йшло вихилясом попід ручку зі стариганом. І я сказав до себе: «Цю мармизку я напевне знаю...» Тож прискорив крок і опинився ніс до носа із тою капосною Нана... Ну ж бо, вам нема чого побиватися за нею, вона

цвіла від щастя, в гарнесенькій шерстяній сукні, із золотим хрестиком на шиї, а до того така забіякувата!

- А! – глухіше повторила Жервеза.

Лантьє, прикінчивши пастилу, взяв з іншого слоїка ячмінний льодяник.

- Скільки ж в ній гріха, в тій дитині! – продовжував він. – Уявіть собі тільки, вона кивнула мені, щоб я йшов за нею, та ще й з неабияким апломбом. Потім вона запхала кудись свого старого – до якогось кафе... О! Який шпетний стариган! Гаплик тому старому!.. Тож вона прийшла до мене у підвороття. Добряча підстилка! Лагідненька балакушечка, ще й лижеться, як щеня! Так, вона мене поцілувала – хотіла дізнатися новини про вас усіх... Врешті-решт, я був дуже радий, що зустрів її.

- А! – втретє промовила Жервеза.

Вона сиділа мовчки і все чекала. То дочка не переказала їй жодного слова? Посеред тиші було знову чути терпуг Пуасона. Звеселілий Лантьє, присвистуючи губами, хутенько смоктав свого льодяника.

- А ось я, якби побачила її, то перейшла б на інший бік вулиці, - заговорила Віржині, знову розлючено ущипнувши капелюшника. – Так, я почервоніла б, мов буряк, якби мене привселюдно привітала одна з тих дівок... Пані Купо, я кажу це не тому що ви тут, але ваша дочка добряча наволоч. Пуасон щовечора підбирає ще й ліпших за неї.

Жервеза нічого не казала і не рухалася, дивлячись у порожнечу. Кінець кінцем, вона поволі погойдала головою, буцімто відповідала на думки, які залишила всередині себе, а тим часом капелюшник муркотів з ласим обличчям:

- Я б такою наволочтю об'їдався до розладу шлунку. Воно ніжненьке, мов курчатко...

Але бакалійниця змірила його таким жахливим поглядом, що він мусив замовкнути і люб'язно умилювати її. Він пас очима поліцейського і коли побачив, що той встромив носа у скриньку, скористався цим, аби запхати льодяника до рота Віржині. Вона поблажливо засміялася, а тоді спрямувала свою лють на пралю:

- Покваптесь трохи, ну ж бо! Робота не рухатиметься, якщо ви сидітимете, ніби стовп... Ну ж бо, поворухіться, я не маю бажання бабратися у воді до самого вечора.

А тоді злісно додала стиха:

- Хіба я винна у тому, що її дочка загуляла?!

Звісно, Жервеза її не почула. Зігнувши хребта, розпластавшись долі, волочачись у обважнілих жаб'ячих рухах, вона знову шарувала паркет. Вхопившись обома руками за щітку, вона пхала поперед себе чорний потік, бризки від якого вкривали її плямами грязюки до самого волосся. Треба було змести цю брудну воду до рівчака, і тоді залишалося тільки змити начисто.

Між тим Лантьє, котрий нудився від тиші, підвищив голос.

- Знаєте що, Цісарю? – вигукнув він. – Вчора я бачив вашого хазяїна на вулиці Ріволі. Він до дідька підтоптався і довше, як пів року, не протягне... Мати Божа! З таким життям, як у нього!

Він говорив про імператора. Поліцейський, не підводячи очей, сухо відповів:

- Якби ви були в уряді, то не були б таким товстим.

- О, дорогенький мій! Якби я був в уряді, - продовжував капелюшник, вдаючи раптову поважність, - то все було б трохи ліпше, даю вам слово

честі... Ось хоча б їхня зовнішня політика – справді, віднедавна завіситись можна! Я це вам кажу, якби я знав бодай одного журналіста, аби надихнути його своїми ідеями...

Він пожвавився і, оскільки дохрупав свого льодяника, відчинив шухляду, витягав з неї шматочки зефіру і, жестикулюючи, запихався ним:

- Це так просто... Перш за все, я відновив би Польщу, я заснував би велику скандинавську державу, яка тримала б у повазі північного велета... Потім зробив би республіки з усіх дрібних німецьких королівств... Щодо Англії, то її не слід боятись: якщо вона заворушиться, я відішлю до Індії сто тисяч чоловік... Додайте, що я випровадив би батогами Великого Турка до Мекки, а папу до Єрусалима... Ну як? Європа швиденько почистішала б. Послухайте, Цісарю, погляньте-но...

Він замовк, щоб взяти в жменю п'ять чи шість шматочків зефіру.

- Ось так! Це було б не довше, аніж ковтнути це.

І він кидав шматочки один за одним до роззявленого рота.

- У імператора інший план, - промовив поліцейський, поміркувавши добрі дві хвилини.

- Та облиште! – грізно продовжував капелюшник. – Знаємо ми той план! Європа має нас у носі... Щодня пахолки з Тюільрі підбирають вашого хазяїна під столом, поміж двома великосвітськими діптянками.

Але тут Пуасон звівся. Він підійшов і, поклавши руку на серце, промовив:

- Ви робите мені боляче, Огюсте. Дискутуйте, але не переходьте на особистості.

Віржині мусила втрутитись і благала їх відновити спокій. Їй та Європа до одного місця. Як двоє чоловіків, котрі ділять решту всього, можуть увесь

час чубитися через політику? Якусь хвильку вони нерозбірливо бурмотіли, а тоді поліцейський, аби довести, що не тримає зла, приніс накривку від скриньки, яку тільки-но завершив. На ній було випиляно: «Огюстові, на спомин про нашу дружбу.» Лантьє, якому це дуже полестило, розвернувся і розкарячився на ослінчику, тож опинився майже на Віржині. Чоловік дивився на це з обличчям, кольору старого муру, а його каламутні очі нічого не висловлювали. Але червоні волосинки його вусів час від часу самі по собі якось дивно ворушилися, що могло б занепокоїти чоловіка, менш упевненого в собі, ніж Лантьє.

Цей тварюка Лантьє мав спокійне нахабство, яке так подобається дамам. Коли Пуасон обернувся до них спиною, його стрелила грайлива думка залишити поцілунок на лівому оці пані Пуасон. Зазвичай він виявляв хитру обачність, але коли вони сперечалися про політику, він ризикував усім, аби лиш взяти гору за рахунок жінки. Такими зажерливими пестощами, зухвало поцупленими за спиною поліцейського, він мстився Імперії, яка перетворила Францію на бордель. Проте, цього разу він забув про присутність Жервези. Вона завершила вимивати начисто і висувувати крамницю, тож стояла коло прилавка, очікуючи, коли їй дадуть тридцять су. Поцілунок в око аж ніяк не порушив її спокою, як природна річ, до котрої вона не повинна втручатись. Віржині виглядала трохи роздратованою. Вона кинула тридцять су на прилавок перед Жервезою. Але та не рухалася, буцімто і далі ждала, ще тремтячи від важкого прибирання, мокра і брудка, немов собака, яку витягли з рівчака.

- То вона вам нічого не сказала? – нарешті спитала вона капелюшника.

- Хто? – вигукнув він. – Ах, так! Нана!.. Ні, більш нічогісінько. У тої шльондрочки такий ротик! Як слоїк з полуничним варенням!

І Жервеза пішла геть, затискаючи в кулаці тридцять су. Її потоптані капці розбризкували воду, мов пожежний кран – справжні музичні черевики, котрі награвали пісеньку і залишали на тротуарі мокрі сліди великих підошов.

У кварталі такі ж п'янички, як вона, тепер переповідали, нібито вона наклюкується, аби заспокоїтись від викрутасу, що вибрикнула її дочка. Вона сама, перехиляючи коло шинквасу склянку варенухи, набирала драматичного вигляду і хлюпала трунок собі у вершу, прагнучи пошвидше подохнути від цього. У ті дні, коли вона поверталась додому п'янезна, як свиня, то белькотіла, що це з горя. Але чесні люди лиш стинали плечима: про неї всі знають, що вона натенькується у «Шинку» за рахунок горя. В кожному випадку, те горе напевне розливають у пляшки. Безсумнівно, на перших порах вона ніяк не могла перетравити запропачення дочки. Залишки її чеснот повставали проти цього. До того ж, матері зазвичай не люблять казати собі, що їхні панянки в цю саму мить злигалися з першим стрічним-пересічним. Але вона вже занадто отупіла, її голова була занадто хвора, а серце занадто розчавлене, аби тривалий час плекати цю ганьбу. У неї це як зайшло, так і вийшло. Вона могла протягом тижня і не думати про свою хвойду. Раптово, іноді натщесерце, її заповнювала ніжність або лють, скажена потреба злапати Нана у якому закапелку, де, можливо, вона її поцілує, а, може, надає стусанів, залежно від того, чого їй забажається в ту мить. Вона дійшла до того, що вже не мала чіткого уявлення про честь. Ось тільки Нана – її, еге ж? Звісно, якщо маєш якусь власність, то не хочеш, аби вона випарувалася.

Тож як тільки Жервезу обсідали подібні думки, вона починала оглядати вулиці очима жандарма. О! Якби вона побачила своє стерво, то любенько провела б її додому! Того року квартал перевернули догори дном, коли почали прорізати бульвари Мажента і Орнано, які знищили рогатку

Рибалок і продірявили зовнішній бульвар. Мешканці більш не розуміли, де опинилися. Один бік вулиці Рибалок був зрівняний із землею, і тепер з вулиці Золотої Краплини було видно велетенський просвіт, крізь який плинуло сонячне світло і свіже повітря. А замість хатин, які колись перегороджували краєвид, на бульварі Орнано височів справжній монумент – семиповерховий будинок, оздоблений, мов церква, світлі вікна якого, заслонені вишитими фіранками, дихали багатством. Цей будинок, такий білесенький, розташований якраз навпроти вулиці, нібито осявав її потоком світла. Пуасон і Лантьє навіть щодня сварилися через нього. Капелюшник усе торочив про руйнування Парижа: він звинувачував імператора у тому, що він повсюди мурує палаци, аби спровадити робітників до провінції. А поліцейський, бліднучи від холодної люті, відповідав, що, навпаки, імператор дбає перш за все про робітників, що, як буде потрібно, він зітре Париж з лиця землі з єдиною метою – дати їм роботу. Жервеза також була засмучена цими покращеннями, що потривожили її темний закуток передмістя, до якого вона звикла. Її смуток поставав власне з того, що квартал погарнішав у той час, коли вона сама перетворювалася на руїну. Коли валяєшся у баюрі, тобі не сподобається, якщо сонячний промінь світлитиме прямісінько тобі на голову. Тож у ті дні, коли вона шукала Нана, то казилася, переступаючи через будівельні матеріали, хлюпаючи вздовж тротуарів, що тільки прокладалися, натрапляючи на паркани, що перегороджували їй шлях. Гарна розбудова бульвару Орнано дратувала її. Такі будівлі – це для курв, як Нана.

Поза тим, вона кілька разів отримувала новини про свою дитину. Завжди знайдуться добрі язики, які поспішають потішити вас поганою новиною. Так, їй переповідали, що крихітка відправила старого під три чорти – гарний вибрик недосвідченої дівки. Їй було так добре у того старого: її ніжили, обожнювали, навіть залишили їй свободу. Якби ж то вона зуміла

цим скористатися! Але молодість дурна, тож дівчина мала втекти з якимось жевжиком, хоча ніхто нічого не знав напевне. Проте, виглядало беззаперечним, що якимсь після обіду на площі Бастилії вона попросила у свого старого три су – справити дрібну потребу, і старий на неї досі чекає. У вишуканому товаристві це називається усцятись по-англійськи. Інші особи присягалися, що бачили, як після того вона гоцала, задерши ноги, у «Великому салоні гулянок» на вулиці Шапель. І тоді Жервеза надумала відвідувати усі танцюльки у кварталі. Щоразу, проходячи повз танцювальний зал, вона зазірала досередини. Купо супроводжував її. Спершу вони тільки обходили зали і роздивлялися хвойд, котрі там вихилялися. Але якимсь увечері, коли у них завелось трохи грошенят, вони сіли за столик і спорожнили миску вина – по-французьки, виключно щоб освіжитися і зачекати, чи, бува, не прийде Нана. За місяць вони забули про Нана і почали витрачати гроші на частування у вбогих танцювальних залах задля власної насолоди, адже любили дивитися на танці. Вони сиділи мовчки протягом кількох годин, спершись ліктями на стіл, одурівши посеред тремтіння підлоги, звісно, тішачися в душі з того, що в задушливій залі, залитій червоним світлом, слідкують блідими очима за шльондрами з передмість.

Тож одного листопадового вечора вони зайшли до «Великого салону гулянок», аби зігрітись. Надворі прохолодний вітерець хльоскав у обличчя перехожих. Проте зала була переповнена. Утворилося бісове румовище: люди за кожним столом, люди посередині, навіть у повітрі люди – справжні стоси ковбас. Так, любителям смажених потрохів було чим поласувати. Подружжя двічі обійшло залу, але місць за столами не було, тож вони вирішили чекати навстоячки, доки товариство не звільнить куточок. Купо, в брудній старій блузі, у розплесканому на маківці старому сукняному картузі без козирка, розгойдувався з боку в бік. Він стояв

посеред проходу і побачив, як низенький худорлявий хлопець обтрусив рукав свого пальта, бо зачепився за нього ліктем.

- Агов! – розлючено вигукнув бляхар, прибравши від свого чорного рота склянку із запридухом. – Чого б то не попросити пробачення?.. А ще вдає огиду, бо хтось, бачте, носить блузу!

Хлопець озирнувся і зміряв поглядом бляхаря, котрий вів далі:

- Запам'ятай, ти, клятий жевжику, що блуза – найгарніший одяг! Так! Одяг праці!.. Якщо бажаєш, я обтрушу тебе – парою потиличників!.. Чи бачили ви таких панянок, які ображають робітника?!

Жервеза марно намагалася заспокоїти його. Він випинав груди, вкриті лахміттям, ляпав по своїй блузі і волав:

- Ось тут – груди чоловіка!

Хлопець загубився посеред натовпу, буркочучи:

- Ото ще п'яний злодюга!

Купо хотів спіймати його. Він не може дозволити, аби якийсь фертик у пальті брав його на кпини! Той один ще не отримав своє! Ото ще мартопляс на одну ніч – певно, хоче підчепити якусь жіночку, не витративши і гроша. Якщо він злапає його, то поставить на коліна і змусить шанувати блузу! Але тиснява була настільки сильною, що неможливо було пройти. Жервеза і Купо повільно обійшли танцювальний майданчик. Цікаві глядачі із розпаленими обличчями починали товктись потрібною шерегою, коли якийсь чоловік простягався долі або ж котрась дама, задерши ногу, показувала усе. І він, і вона були низенькі, тож мусили спинатися навшпиньки, аби щось побачити – переважно вистрибування шиньйонів та капелюхів. Оркестр зятято вигравав кадрили на мідних інструментах, вкритих тріщинами, і від цієї бурі зала ходила ходором. А

танцюристи, витупуючи ногами, здіймали куряву, від якої важчав вогонь газових ріжків. Від задухи можна було подохнути.

- Поглянь-но! – враз вигукнула Жервеза.
- Що таке?
- Он той оксамитовий картузик, он там.

Вони, як могли, звелися навшпиньки і побачили ліворуч старий капелюшок із чорного оксамиту, на якому розгойдувалися дві обскубані пір'їни – справжній плюмаж на катафалку. Вони і далі бачили тільки цей капелюшок, що витанцьовував вихилясом, аж чортам у голові паморочилося, вигоцкував, вертівся, пірнав та виринав. Вони губили його поміж скаженої товчії голів і віднаходили, коли він розгойдувався понад іншими з таким веселим нахабством, аж люди довкола них реготалися, лишень бачачи його, хоча й не знали, що під ним.

- І що? – спитав Купо.
- Ти не впізнаєш цю чуприну? - стисненим голосом прошепотіла Жервеза. – Голову даю на відруб, що це вона.

Бляхар штовханом розсунув натовп. К бісовій матері! Так, це була Нана! І в якому чудовому уборі! Її зад був прикритий тільки старою шовковою сукнею, геть засмальцьованою від того, що нею шарували столи по генделиках, з відірваними торочками, що бовталися повсюди. Якби ж то та сукня була принаймні її розміру! А на плечах і клаптя шалі, лиш світив неприкритий корсаж з відірваними петельками. Подумати лишень, ця курва мала старого, котрий був до неї таким уважним, а докотилася до того, що побігла, висолопивши язика, за якимось шмаровозом, котрий напевне її ще й б'є! Але байдуже – вона залишалася звабливо свіжою і апетитною, кудлатою, мов пудель, а з під її препаскудного капелюшка визирав рожевенький писок.

- Зачекай-но! Зараз ти у мене потанцюєш! – вигукнув Купо.

Звісно, Нана на це не очікувала. Треба було побачити, як вона вихилялася! Хвись задом ліворуч, хвись задом праворуч, а тоді ще згиналася навпіл у реверансах, вибрикувала ногами аж до носа свого кавалера, буцімто хотіла гоцнути його! Довкола неї утворилося коло, їй аплодували. А розпалена дівчина підіймала спідниці, задирали їх до колін, ходила ходором в шаленому й розбещеному танку, крутилася, мов дзига, яку підхльоскують батіжком, раптово падала на підлогу і розчепірювалася на шпагаті, а тоді поверталася до скромного таночка, розгойдуючи стегнами і грудьми з небаченим шиком. Так і хотілося зтягти її в куток і зжерти поцілунками.

А Купо тим часом вдерся посеред кадрилі, сплутав фігури і отримувал штурхани.

- Кажу ж вам – це моя дочка! – верещав він. – Дайте мені пройти!

А Нана саме задкувала, замітаючи паркет своїми пір'їнами, виставивши зад і злегка вертячи ним, аби виглядало миліше. Вона отримала добрячого копняка, якраз в те місце, звелася і цілком зблідла, впізнавши батька й матір. Не щастить, саме те слово!

- Геть їх! – волали танцюристи.

Але Купо, упізнавши у кавалері своєї дочки хлюста у пальті, чхав на усіх.

- Так, це ми! – верещав він. – Що? Не чекала?.. Тут ми тебе і злапали, з твоїм жовторотиком, який тільки-но не засвідчив мені поваги!

Жервеза підштовхувала його, примовляючи крізь стиснені зуби:

- Цить!.. Зайве розбалакуватися.

Вона підійшла до Нана і відважила їй пару дзвінких ляпасів. Першим вона збила набакир капелюшка з пір'ям, а інший лишився червоною плямою на

білій, мов простирадло, щоці. Оркестр не вгавав, натовп лютував і затято повторював:

- Геть їх! Геть їх!

- Ну ж бо, забирайся! – продовжувала Жервеза. – Рухайся! І не думай тікати, бо я влаштую так, щоб ти спала в тюрмі!

Худорлявий жевжик завбачливо зник. Тож Нана йшла спереду пряма, мов тичка, ще цілком заціпеніла від нещасливої здибанки. Коли вона нібито починала опиратися, то стусан під зад повертав її на шлях до дверей. Вони так і вийшли, втрюх, посеред жартів та галайкання зали, а оркестр завершував кадрили з таким громом, немовби тромбони достоту вивергали із себе кулі.

Повернулося колишне життя. Нана, проспавши пів дня у своїй давній комірчині, протягом тижня поводитися дуже чемно. Вона полагодила свою скромну сукенку і носила очіпок, який зав'язувала під волоссям. Навіть, запалена добрим наміром, проголосила, що хоче працювати вдома. Вдома можна заробляти скільки хочеш, до того ж, не чуєш тої бридоти, що лунає у майстерні. Вона набрала замовлень, розклала на столі свої знаряддя, в перші дні прокидалася о п'ятій ранку, аби крутити стебельця фіалок. Вона навіть почала працювати, але невдовзі опустила руки, бо від роботи їй почало ламати пальці – вона втратила звичку до тих стебелець, задихалася від того, що сидить в чотирьох стінах, бо ж протягом пів року раділа чудовому свіжому вітру. Тож клей засох у слоїку, пелюстки і зелений папір вкрилися масними плямами, а хазяїн тричі приходив особисто і вимагав втрачені матеріали. Нана волочила ноги, щодня збирала батькові ляпанці, гризлася з матір'ю з ранку до вечора, і під час таких сварок жінки кидали одна одній в обличчя огидні слова. Так не могло довго тривати, і на дванадцятий день дівулька ушила, забравши з усього багажу тільки свою

скромну сукенку на заду і очіпочок на вухах. Лорільйо, діткнені поверненням та покаюнням крихітки, так лускали від сміху, що замало не качалися по підлозі. Вистава номер два, другий фокус щезнення! Панянки, котрі прямують до борделю, просимо сідати до карети! Ні, це вже занадто кумедно. Нана вміє з шиком наживати п'ятами! Агов! Якщо Купо і досі хочуть її втримати, їм не лишається нічого, як зашити їй її штучку і посадити її до клітки!

Купо перед іншими вдавали, що нарешті спекалися доці, хоча в душі жалкували за нею. Але і лють не триває вічно. Невдовзі вони, навіть не зморгнувши оком, дізналися, що Нана волочиться кварталом. Жервеза, котра звинувачувала її в тому, що вона робить це, аби збезчестити їх, насправді пропускала пересуди повз вуха. Навіть якщо вона зустріне ту панунцю на вулиці, то не бруднитиме собі руки, щоб надавати їй потиличників. Так, з цим покінчено. Нехай би вона й побачила, як дочка валяється гола на бруківці і помирає просто неба, однак пройшла б поруч і не сказала б, що ця курва вийшла з її утроби. А Нана запалювала усі танцюльки в окрузі. Її знали від «Білої королеви» до «Великого салону гулянок». Коли вона заходила до «Елізе-Монмартр», цікаві залазили на столи, аби побачити, як вона рачкує у кадрилі. Двічі її виганяли з «Червоного замку», тож вона лишень проходила перед дверима цього закладу, чекаючи на знайомих. Коли вона мала на собі білизну, то заходила до таких пристойних зал, як «Чорна куля» на бульварі та «Великий турок» на вулиці Рибалок. Але поміж усіх танцюльок у кварталі вона найдужче полюбляла розташований у вологому дворі «Бал у Ермітажі» та «Бал Робер» у провулку Кадран – дві зачухані невеличкі зали, освітлені дюжиною розставлених казна-як олійних ламп, де усі почувалися задоволеними й вільними, тож кавалери та їхні дами могли спокійнесенько цілуватися по кутках і ніхто їм не заважав. Нана переживала і розквіт, і

занепад, ніби за помахом чарівної палички: то вона була розряджена, мов шикарна дама, то замітала лайно, мов остання задрипанка. О, у неї було прекрасне життя!

Купо частенько здавалося, що вони бачили дочку у непристойних місцинах, але відверталися і переходили на інший бік вулиці, аби не бути змушеними впізнавати її. Вони більше не мали гумору вислуховувати жарти усього залу, щоб притягти додому таку хвойду. Але якось увечері, близько десятої, коли вони вже вкладалися спати, хтось почав грюкати у двері. Це була Нана, котра прийшла спокійнесенько спитатися, чи її пустять на ніч. Господи милосердний! В якому вона була стані! Простоволоса, у подертій сукні, потоптаних черевиках – саме такий туалет, щоб тебе підчепили на воза і відвезли на міський смітник. Звісно, їй вліпили макогона, після чого вона пожадливо кинулася на скибку черствого хліба і заснула, вимучена, з останнім шматком у роті. І покотилося. Коли крихітка трохи очунювала, то зранку випаровувалася. Ніхто не бачив, ніхто не чув! Пташка відлітала. Минали тижні й місяці, здавалось, вона остаточно зникла, аж враз вона з'являлася і ніколи не казала, звідки прибула, іноді вся обчухрана і така бруднюча, що й мітлою до неї не торкнешся, а іноді гарно вдягнена, проте така зморена і вимучена гульнею, що на ногах не трималася. Батьки мали до цього звикнути, хоч і казали, що курви їм ні до чого. Вони задавали їй чосу, однак це не ставало їй на заваді завертати до їхнього помешкання як до заїзду, де приймають подорожніх на тиждень. Вона знала, що муситиме заплатити за постіль прочуханкою, тому зважувала становище і приходила по прочуханку, якщо для неї це було вигідно. Зрештою, від биття теж стомлюються, і Купо кінець кінцем примирилися з мандрівками Нана. Хай чи повертається, чи не повертається, аби лиш не залишала двері відчиненими, і того досить. Господи! Від звички честь притирається, як й усе інше.

Єдине, що виводило Жервезу із себе, так це коли дочка заявлялася у сукнях зі шлейфом та у капелюшках, вкритих пір'ям. Ні, такі дурні розкоші вона неспроможна проковтнути! Нехай собі Нана бенкетує, якщо хоче, але коли приходить до матері, то нехай вдягнеться так, як має вдягатися робітниця. Сукні зі шлейфом збурювали увесь будинок: Лорільйо реготалися, збуджений Лантьє крутився довкола крихітки, аби понюхати, як гарно вона пахне, а Боші заборонили Поліні бачитися з тією шерепою у позлітках. Жервеза дратувалася ще й від того, яким непробудним сном спить Нана, бо після однієї з таких придибашок вона проспала до полудня – з розхристаною пазухою, з розколошканим волоссям, з якого стирчав тузин шпильок, і така біла, з таким легесеньким віддихом, що здавалася мертвою. Протягом ранку праля п'ять чи шість разів торсала нею, грозилася, що вилле їй на живіт глечик води. Ця ледача і напівгола красуня, розжиріла від гріхоблудства, доводила її до відчаю, тому що вона відчувала, як у цій дівці проростає кохання, надимає їй шкіру, хоча й не спроможне бодай розбудити її. Нана розплющувала око, заплющувала його і простягалася на ліжку ще солодкіше.

Одного дня Жервеза почала грубо вичитувати дочці за її життя, питалася, чи не давала вона цілому загону жовнірів, аби повертатись такою розбитою, і, втілюючи давню погрозу, побризкала на неї водою. Але розлючена дівчина загорнулася у простирадло і вигукнула:

- Та вже досить, чи не так, матусю?! Ліпше не говорити про чоловіків. Ти зробила те, що хотіла, і я роблю те, що хочу.

- Що? Що? – белькотіла мати.

- Так, я тобі про це ніколи не казала, бо мене то не обходить. Але ти собі ні в чому не відмовляла: я бачила, як ти частенько шпацірувала в сорочці,

там, коли тато хропів... А тепер тобі це не до вподоби, але іншим це подобається. Дай мені спокій! Не треба було давати мені приклад!

Жервеза зблідла, її руки затремтіли. Вона совалася кімнатою, не усвідомлюючи, що робить, а Нана перевернулася на живіт, обхопила подушку руками і миттєво поринула у непробудний сон.

Купо буркотів, але навіть не думав давати ляпаси. Він цілковито стуманів. Справді, не можна вважати батьком людину без жодної моральності, бо випивка відібрала у нього останнє усвідомлення добра і зла.

Тепер все устаткувалося: Купо не витверезувався протягом пів року, тоді доходив до ручки і потрапляв до божевільні Святої Анни – це для нього була прогулянка на село. Лорільйо казали, що високовельможний герцог Запридух поїхав до свого замку. За кілька тижнів він виходив з лікарні – відремонтований, підклесний, і знову брався до самознищення, аж доки не валився з ніг і не потребував нового ремонту. За три роки він сім разів потрапляв до божевільні. У кварталі подейкували, що там для нього тримають палату. Але найгіршим у цій історії було те, що цей упертий пияк щоразу ламався дедалі більше, тож від занепаду до занепаду можна було передбачати фінальний вибрик – останнє тріскотіння цієї хворої бочки, на якій лускали обручі, один за одним.

До того ж, він забував причепуритись. На вигляд справжнісінький упир! Трунок добряче підточив його. Його просякнене спиртом тіло зморщувалося, мов недоношений плід у слоїку на аптечній полиці. Якщо він ставав коло вікна, через його ребра просочувалося світло, настільки він вихуд. Щоки його запали, очі гноїлися – з них виливалося стільки воску, що з нього можна було б наробити свічок на увесь собор. Один тільки ніс розквітав – гарний і червоний, немов гвоздика посеред спаплюженої мармизи. Ті, хто знав його вік – рівно сорок років, злегка здригалися, коли

він проходив поруч – згорблений, гойдаючись з боку на бік, старий, як Париж. Тремтіння його рук подвоїлося, особливо права рука настільки очамріла, що у певні дні він мусив хапати склянку обома долонями, аби донести її до губ. О! Це бісове тремтіння! Це було єдине, що ще дратувало його посеред загального оскотиніння. Можна було чути, як він харамаркав жахливі прокльони на адресу своїх рук. Бувало, він протягом кількох годин застигав у спогляданні витанцьовування своїх пальців: він мовчки дивився, як вони вистрибують, мов жаби, і навіть не гарячкував, а буцімто намагався зрозуміти внутрішній механізм, завдяки якому вони спроможні викидати такі колінця. Яюсь увечері Жервеза застала його так – дві гіркі сльозини стікали його череп'яними щоками пияка.

Минуле літо, коли Нана досипала у батьків вільні ночі, було особливо поганим для Купо. Його голос цілковито змінився, так ніби сивуха залила йому до горлянки нову музику. Він оглух на одне вухо. А за кілька днів погіршився його зір. Він мусив спиратися на поручні, аби не заторохкотіти донизу. Щодо здоров'я, то воно, як то кажуть, спочило в Бозі. У нього нестерпно боліла голова, йому так забивало памороки, що перед очима стрибали сонячні зайчики. Гострий біль раптово хапав його за руки та за ноги, він блід, мусив сідати і одуріло залишався на стільці протягом кількох годин. Після одного такого нападу його рука залишалася паралізованою цілий день. Частенько він мав злягати в ліжку. Він закручувався у простирадло, ховався під ним, а його подих був гучним і довгим, немов у хворої тварини. А тоді починалися викрутаси, як у божевільні. Він ставав недовірливим, стривоженим, ним тіпала пекуча лихоманка, його обсідав божевільний сказ, у якому він роздирав на собі блузу, стиснувши щелепи, гриз меблі, або ж, навпаки, впадав у глибоке розчулення, жалівся, немов панночка, ридав і голосив, що його ніхто не любить. Яюсь увечері Жервеза й Нана повернулися додому разом і не

побачили Купо в ліжку – на своє місце він поклав подушку. Вони знайшли його між ліжком і стіною, де він ховався, і, видзвонюючи зубами, розповів, що зараз прийдуть якість чоловіки і вб'ють його. Жінки мусили вкласти його до ліжка і втішати, немов дитину.

Купо визнавав єдині ліки – влити в себе шкалик гіркої. Це було ніби удар палицею в живіт, від якого він прочухувався. Щоранку він у такий спосіб лікував собі печінки. Пам'ять давно вже втекла від нього, і його череп був геть порожній. Тільки-но він спинався на ноги, як починав кпити зі своєї хвороби. Він ніколи не хворів. Так, він дійшов до тієї точки, коли подихаєш, кажучи, що тобі добре. До речі, щодо іншого у нього також поїхав дах. Бувало, Нана приплентувалася після півторамісячної прогулянки, а йому здавалося, що вона повернулася із закупів, які робила неподалік. Частенько, попід ручку з якимось паном, вона перестрівала його і реготала йому в обличчя, а він її не впізнавав. Зрештою, з ним уже нема чого рахуватися: вона сіла б на нього, якби не знайшла стільця.

З першими заморозками Нана вкотре драпнула під тим приводом, що сходить до зеленярки по печені грушки. Вона передчувала зиму і не хотіла цокотіти зубами перед холодною грубкою. Купо простісінько обізвали її кобилою, бо чекали на грушки. Звісно, вона повернеться. Минулої зими вона вже блукала три тижні, коли пішла по пучку тютюну. Але спливали місяці, а крихітка не поверталася. Цього разу вона мусила чвалати клусом. Надійшов червень, але і з сонцем вона не повернулася. Безперечно, все скінчилось – вона знайшла хліб з маслом деінде. Купо одного дня, коли не мали ламаного гроша, продали дитяче залізне ліжечко рівно за шість франків, які пропили у містечку Сент-Уан. Те ліжко добряче заважало їм.

Якось липневого ранку Віржині покликала Жервезу, яка проходила поруч, і попросила її допомогти вимити посуд, бо напередодні Лантьє привів двох товаришів і бенкетував з ними. Коли Жервеза мила посуд, напрочуд

масний після капелюшникового обжирання, він сам, сидячи у крамниці й вичікуючи, доки перетравляться наїдки, враз вигукнув:

- Чуєте, тітонько! Нещодавно я бачив Нана.

Віржині, сидячи за прилавком і стурбовано позираючи на слоїки та шухляди, що спорожнювалися дедалі більше, розлючено погойдала головою. Вона стримувалася, аби не наговорити забагато, бо вже запахло смаженим. Щось частенько Лантьє перестриває Нана. О! За нього вона не поклала б руку у вогонь, бо цей чоловік здатен і не на таке, коли йому в голові замелькає спідниця. Пані Лера, котра тільки-но зайшла, бо останнім часом дуже близько заприятелювала із Віржині, від якої вислуховувала довірчі розповіді, грайливо склала губи і запитала:

- В якому сенсі ви її бачили?
- О! В хорошому сенсі, - сміючись і закручуючи вуса відповів Лантьє, котрому запитання дуже полестило. – Вона їхала каретою, а я ляпав грязюкою... Справді, присягаюся! Нема чого її соромитися, бо синочки з вельможних родин, які цвенькали до неї, виглядали до біса щасливими!

Його погляд запалився, він озирнувся до Жервези, котра стояла вглибині крамниці і витирала тацю.

- Так, вона їхала каретою і була в такому шикарному туалеті!.. Я і не впізнав її, настільки вона була схожа на великосвітську пані, а її білесенькі зубки так і сяяли на мармизці, свіженькій, ніби квіточка. Це вона відправила мені повітряний поцілунок – у неї на долоньці була рукавичка... Думаю, вона підчепила віконта. О! Вона має бути із найдорожчих! Вона може начхати на нас усіх, бо у неї, у цієї дівки, щастя вище голови!.. Яка ж то солодка кицька! Ні, ви навіть не уявляєте, яке це чудове кошєня!

Жервеза і досі витирала тацю, хоча та вже давно була суха й блискуча. Віржині міркувала, заклопотана двома рахунками, бо не знала, як їх до завтра сплатити. А Лантьє, товстий і круглий, пітніючи цукром, яким харчувався, вдовольнив свою пристрасть до лагоминок у цій бакалійній крамниці, прожертій на три чверті, і де вже повівав запах руїни. Так, йому лишилося проковтнути кілька цукерок і висмоктати кілька льодяників, аби підчистити комерцію Пуасонів. Враз він помітив на протилежному тротуарі поліцейського, який саме був на чергуванні і крокував, застібнутий наглухо, із шаблею при боці. Це його ще дужче насмішило, і він примусив Віржині поглянути на чоловіка.

- Еге! – пробурмотів він. – Ну й пика у нього сьогодні зранку, у цього Цісаря!.. Увага! Він занадто стискає сідниці: він, певно, увіпхав собі в одне місце скляну кульку, щоб подивувати своїх.

Повернувшись додому, Жервеза побачила Купо, який чипів на краю ліжка, одурілий від чергового нападу. Він дивився на підлогу мертвими очима. Тож вона сама сіла на стілець, бо їй підгиналися ноги, і зронила руки на брудну спідницю. Чверть години вона сиділа мовчки навпроти нього.

- У мене є новини, - пробурмотіла вона. – Твою дочку бачили... Так, твоя дочка дуже шикарна і ти їй не потрібен. Вона має бути дуже щаслива!.. Господи Боже мій! Я б усе віддала, аби опинитися на її місці.

Купо і далі дивився на підлогу, а тоді звів спотворене обличчя і засміявся ідіотським сміхом, белькочучи:

- Послухай-но, моя кізочко, я тебе не тримаю!.. Ти ще не така й погана, коли вмиєшся. Знаєш, як то кажуть, і до найстарішої макітри знайдеться покришка... Матінко Божа! Якщо від цього у каші прибуде сала!

XII

Це мало трапитись якоїсь суботи після сплати комірного, десь 12 чи 13 січня, Жервеза не могла достеменно пригадати. Вона почала втрачати глузд, бо вже цілу вічність не мала в животі нічого гарячого. Ах! Який пекельний тиждень! Повне спустошення: дві чотирифунтові буханки, яких вистачило до четверга, потім знайдені напередодні сухі шкоринки, а протягом останніх півтори доби – жодної крихти, справжній танець довкола столу! Але що вона знала і що відчувала своєю шкірою, так це те, що стояла собача погода, зелений холод, небо було забрьохане, мов дупа пічки, і дихало снігом, котрий знято відмовлявся падати. Якщо у тебе в нутрощах зима і голод, то скільки не затягай пояс, а це тебе не нагодує.

Може, ввечері Купо принесе грошеньт. Він казав, що піде на роботу. Усяке може бути, еге ж? І Жервеза, хоча вже не раз ловила облизня, зрештою почала сподіватися на ці гроші. Вона сама, після різноманітних okazій, не могла знайти у кварталі жодної ганчірки для прання. Навіть стара пані, у котрої вона прибирала, нещодавно виправила її за двері, звинувативши у тому, що вона випивала її наливки. Її більше ніде не хотіли, вона була випалена і, по правді, її це влаштовувало, адже вона докотилася до такого оскотиніння, що воліла подихати, аніж поворушити бодай пальцем. Тож якщо Купо принесе платню, вони поїдять чогось тепленького. А поки що, оскільки ще не пробило полудень, вона і далі лежала на сіннику, бо якщо простягтися, менше відчуваєш голод і холод.

Жервеза називала це сінником, але насправді то був лишень оберемок соломи в кутку. Їхня люля помалу перекочувала до найближчої ятки старих речей. Спершу, в дні скрути, вона розпорювала матрац і витягала з нього жмутки шерсті, які виносила у своєму фартуху і продавала на вулиці

Бельом по десять су за фунт. Потім, коли матрац повністю спорожнів, вона одного ранку отримала тридцять су за чохол, аби заплатити за каву. За ним пішли подушки і пуховик. Лишився дерев'яний каркас ліжка, який вона не могла винести під пахвою через Бошів, котрі перевернули б увесь дім шкереберть, якби побачили, що відлітає хазяйська застава. Все ж якось увечері вона вичекала, доки Боші всядуться обжиратись, і за допомогою Купо спокійнесенько переселила ліжку, шматок за шматком – спинку, бокові дошки, днище. Десятьма франками, отриманими за це прибирання, вони ласували три дні. Хіба їм не досить сінника? Постільна білизна поспішила за матрацом, і так вони доконали свою люлю, зате об'їлися хлібом після того, як добу тримали зуби на полиці. Вони згрібали солому мітлюю, але пил усе ж повертався – зрештою, воно не брудніше за щось інше.

Жервеза, повністю вдягнена, сиділа, скоцюрбившись, на купі соломи, підібгавши лапки під шмаття нижньої спідниці, аби було тепліше. Закутавшись, широко розплющивши очі, вона того дня перевертала невеселі думки. О, ні! Бісове стерво! Далі жити так, без їжі, неможливо! Вона вже не відчувала голоду, ось тільки шлунок їй немовби залило свинцем, а череп здавався порожнім. Звісно, по чотирьох кутках своєї халупи вона не назбирає веселих думок! Тепер це справжня собача буда, проте цуцики, яким для прогулянки вдягають пальтечка, навіть не задерли б на неї лапку. Її збляклі очі ковзали голими стінами. Тітонька біда вже давно позабирала усе. Лишився комод, стіл та стілець, а мармурова покритка та шухляди комода випарувалися у тому ж напрямку, що й ліжка. Навіть пожежа не підчистила б так помешкання: погоріли усі дрібнички, починаючи з вибрику – годинника за дванадцять франків, до родинних фотографій, від яких ганчірниця викупила оправу. О, то була люб'язна крамарка, до якої вона віднесла каструлю, праску, гребінець, і яка

викладала їй п'ять су, три су, два су – залежно від речі, але це завжди додатковий шматок хліба. Тепер залишилася тільки пара старих поламаних щипців для свічок, за які крамарка відмовилася дати бодай одне су. О! Якби ж то вона знала, кому можна продати сміття, пил та бруд, то негайно відкрила б крамницю, бо кімната була напрочуд брудною! Вона помічала тільки павутиння по кутках, а павутиння, напевно, можна продавати на відріз, але поки ще не з'явилися негоціанти, які б його купили. Тож вона полишила надію зайнятись комерцією, ще щільніше скоцюрбилася на солomé і повернула голову, воліючи дивитися крізь вікно на важке від снігу небо, звідки лилося сумне світло, що проморожувало до кісток.

Скільки прикрошів! Навіщо псувати собі нерви й сушити мозок? Якби ж то вона могла принаймні дати хропака! Але веремія довкола цієї халупи гупотіла їй у голові. Хазяїн, пан Мареско, напередодні приходив особисто і погрожував виселити їх, якщо вони протягом тижня не сплатять прострочене комірне. То й що?! Якщо він їх виселить, то, звісно, на вулиці їм буде не гірше! Подивіться лишень на ту мавпу, що приперлась у хутрі та у вовняних рукавицях, аби побалакати з ними про комірне, так ніби вони ховають десь гаман, повен грошей! К сучій матері! Замість викладати йому останній гріш, вона б радше вкинула собі щось у вершу! Справді, той черевань занадто дер пельку, а вона має його, самі знаєте де, або ще глибше! Це достоту як її дурна тварюка Купо, котрий що не зайде, так і проманіжить її: вона відправляє його туди ж, куди й хазяїна. Зараз те місце має бути до дідька широким, бо вона відправляє туди всіх, так їй кортить скараскатися цілого світу та життя. Вона стала справжньою скринєю для штурханів. Купо мав дубця, якого називав віялом для кобили. Треба було лиш побачити, як він обвіював свою благовірну: вона від того так жахливо пітніла, що мусила впливати. Хоча, вона сама була не така й добренька, бо ж кусалася й дряпалася. Вони колошматили одне одного в порожній

кімнаті, задавали чосу, аби лиш забути смак хліба! Але кінець кінцем вона почала плювати на товченики, як і на решту іншого. Купо міг понеділкувати цілий тиждень, колобродити протягом кількох місяців, повертатися одурілим від трунку і духопелити її – вона до того звикла і вважала його набридливим, і не більше. Саме в такі дні вона мала його в дупі. Так, до дупи той чоловік-свинюка! До дупи Лорільйо, Боші, Пуасони! До дупи той квартал, який її зневажає! Увесь Париж туди залізе, вона заганяла його туди плескачем, жестом найвищої байдужості, щаслива і, водночас, відчуваючи, що помстилася, запхавши його туди.

На біду, хоча й до всього звикаєш, проте, ще ніхто не навчився звички зовсім не їсти. Лиш це єдине дратувало Жервезу. Їй начхати було, що вона остання поміж останніми, що впала на саме дно баюри, що бачить, як люди обтрушуються, коли вона проходить поруч. Їй вже не заважали погані манери, а голод і досі крутив їй кишки. О! Вона розпрощалася зі смаколиками, вона дійшла до того, що жерла усе, що знаходила. Тепер на свята вона купляла у м'ясника обрізки по чотири су за фунт, яким набридало валятися і чорніти на прилавку. Вона готувала їх з вареною картоплею, вимішуючи вглибині грубки. Або ж вона готувала бичаче серце – такий гуляш, що пальчики оближеш. Іншим разом, якщо у неї було вино, вона балувала себе тим, що їла його з хлібом – справжні «суп папуги», селянські ласощі. Італійського сиру на два су, бушель білого наливу, мірка вареної квасолі – такі ласощі вона нечасто могла собі дозволити. Вона підбирала залишки в зачуханих генделиках, де за одне су отримувала купу риб'ячих кісток вперемішку із рештками зіпсутого рагу. Вона падала ще нижче – жебрала у милосердних корчмарів недоїдені хлібні шкуринки і готувала тетерю, котру залишала мліти якомога довше на сусідській грубці. Вона доходила до того, що зранку, коли не мала ріски в роті, бродила між собаками попід дверима крамарів, доки не проїхали

сміттярі. І у такий спосіб вона іноді отримувала страви багатіів: гнилі дині, тухлу макрель, битки, на яких ретельно роздивлялася кісточки, аби переконатись, що там немає опаришів. Так, вона дійшла до того. Делікатних осіб від такого може знудити, але якби ті делікатні потрубили три дні в кулак, то ми б подивилися, чи вони буркотіли б на свій живіт. Вони стали б рачки і жерли б сміття, як і їхні товариші. О! Це подихання бідноти, коли голодні тельбухи волають про голод, злигодні звірів, які клацають зубами і запихаються різною гидотою у цьому велетенському позолоченому та осяйному Парижі! Подумати лишень, колись Жервеза викидала геть очеревину жирної гуски! Тепер вона обжиралась би нею. Одного дня, коли Купо поцупив у неї дві гарні паляниці, аби продати і пропити, вона, оскаженіла від голоду, замало не вбила його лопатою за крадіжку цього шматка хліба.

Тим часом, позираючи на зблякле небо, вона поринула у неглибокий болісний сон. Холод настільки дошкуляв, що їй наснилося, ніби це наповнене снігом небо розверзлося над нею. Враз вона скочила на ноги, пробудившись, тремтячи усім тілом від неспокою. Господи! Невже вона помре?! Дрижачи, хоч і розімліла, вона побачила, що надворі ще світло. Невже ніч ніколи не настане?! Як довго плине час, коли в животі нема нічогосінько! Її шлунок також прокинувся і почав катувати її. Вона впала на стілець, схилила голову, склала долоні між стегнами, аби зігрітись, і вже розраховувала свою вечерю, як тільки Купо принесе гроші: хлібина, літра вина, дві порції бичачого шлунку по-ліонськи. Годинник-зозулька татуся Базуга продзвенів третю. Лишень третя. І вона заплакала. Їй нізащо не вистачить сил, аби дочекатися до сьомої. Вона розгойдувалася усім тілом, ніби дівчинка, пригнічена тяжким горем, згиналася навпіл, стискала собі живіт, аби більш не відчувати його. Ох! Легше народити, аніж терпіти голод! Не знаходячи полегшення, розлючена, вона звелася, тупцяла

кімнатою, сподіваючись приспати голод, немов дитину, яку заколисують. Пів години вона тинялася з кутка в куток порожньої кімнати, а тоді раптово спинилася з рішучим поглядом. Тим гірше! Нехай собі говорять, що хочуть, вона згодна лизати їм ноги, якщо вони забажають, але вона піде до Лорільйо позичити десять су.

Взимку в цьому під'їзді будинку, в під'їзді задрипанців, усі безкінечно позичали-перепозичали десять су чи двадцять су – дрібні послуги, які ці голодні та голі робили одне одному. Ось тільки ліпше померти, аніж звертатися до Лорільйо, бо всі знають, які у них вузькі кишені. Жервеза, наважившись постукати до них, виявила неабияку відвагу. В коридорі вона так перелякалася, що відчула несподіване полегшення, немов людина, котра постукала у двері дантиста.

- Заходьте! – зачувся кислий голос ювелірки.

Як же там було гарно! Горнило палало, освітлюючи вузьку майстерню білим полум'ям, доки пані Лорільйо розігрівала клубок золотих дротиків. Лорільйо, стоячи перед верстатом і пітніючи від спеки, лудив ланки за допомогою лампи. А ще там гарно пахло: з капустиного супу, що млів на грубці, здіймалася пара, від якої у Жервези замлоїло під серцем і вона ледь не знепритомніла.

- А, це ви, - пробуркотіла пані Лорільйо, навіть не запрошуючи невістку сісти. – Чого ви хочете?

Жервеза не відповідала. Того тижня її стосунки з Лорільйо були не такими й кепськими. Але прохання десяти су застрягло їй у горлі, бо вона помітила Боша, який розсівся прямисінько біля грубки і точив лясси. Той скотиняка мав такий вигляд, буцімто йому начхати на всіх. Він реготав, як гепи: його дірка для рота стала зовсім круглою, а щоки так роздулися, що за ними ховався ніс. Що не кажіть, справжнісінька гепи!

– Чого ви хочете? – повторила пані Лорільйо.

- Ви не бачили Купо? – врешті-решт пробелькотіла Жервеза. – Я думала, він тут.

Ювеліри і двірник реготнули. Ні, звісно, вони не бачили Купо. Вони не так і частенько виставляють чарки, аби Купо зазірав до них. Жервеза зробила над собою зусилля і продовжувала белькотіти:

- Він обіцяв мені, що повернеться... Так, він має принести мені грошенят... А мені вкрай треба дещо...

Запала глибока тиша. Пані Лорільйо затято миготіла віялом перед вогнем у горнилі, Лорільйо опустив носа до шматка ланцюжка, що видовжувався в його руках, а Бош і далі усміхався, немов повний місяць, і дірка його рота була такою кругленькою, що туди можна було б задля цікавості встромити пальця.

- Якби ж то я мала бодай десять су, - ледь чутно прошепотіла Жервеза.

Їй відповіла тиша.

- Ви не могли б позичити мені десять су?.. О, я вам їх віддам сьогодні ввечері!

Пані Лорільйо озирнулася і лупнула на неї очима. Ото ще свята та божа, приперлася до них лапки мостити! Сьогодні вона витрусить з них десять су, завтра двадцять су, і зупинятися немає причини. Ні-ні, цього ніколи не буде! Хіба коли рак на горі свисне!

- Але ж, дорогенька моя, - вигукнула вона, - ви ж добре знаєте, що у нас немає грошей! Ось, я виверну перед вами кишені. Можете нас обшукати... Звісно, ми б від щирого серця...

- Ми завжди маємо серце, - пробуркотів Лорільйо. – Ось тільки якщо не можеш, то не можеш.

Вкрай принижена Жервеза схвально гойдала головою, однак не йшла, а краєм ока зиркала на золото: на жмутки золота, що висіли на стіні, на золоту ниточку, яку жінка протягла крізь ситечко з усіх сил своїх маленьких рук, на золоті ланки, що накопичувалися під пальцями чоловіка. І вона подумала, що шматочка цього нищого чорнуватого металу вистачило б на те, аби заплатити за добру вечерю. Хоча того дня майстерня і була брудною, переповненою старим залізяччям, вугільним пилом, погано витертими олійними плямами, однак вона бачила, ніби кімната сяє скарбами, мов крамниця мінняйли. Тож вона наважилася тихенько повторити:

- Я вам їх поверну, звісно, я вам їх поверну... Десять су – то для вас не обтяжливо.

Їй занадто розпирало серце, вона не хотіла зізнаватися, що від учора і ріски в роті не мала. Вона відчувала, як їй ноги підгинаються, боялася, що розплачеться, тому знов пробелькотіла:

- Якби ви були такі добренькі!.. Якби ж то ви знали... Так, я до того дійшла. Господи! Я до того дійшла...

Лорільйо закусили губи і багатозначно презирнулися. Кривулька почала жебрати! Повне падіння. І їм це аж ніяк не подобалось! Якби вони знали, то забарикадувались би, бо потрібно увесь час мати на оці жебраків – осіб, які припираються до квартир під будь-яким приводом, а тоді ушиваються, прихопивши із собою цінні речі. Тим паче, у них є що вкрати: варто запхати пальця будь-куди, аби вкрати у них тридцять чи сорок франків – досить лиш стулити жменю. Вони вже неодноразово запідозрювали нечисте, дивлячись на дивне обличчя Жервези, коли вона стовбичила коло

золота. Але цього разу вони за нею назиратимуть. Вона саме підійшла ближче і стала на дерев'яну решітку, тож ювелір грубо гукнув їй, більш нічого не кажучи у відповідь на її прохання:

- Послухайте-но! Зважайте! Бо знову заберете на своїх підошвах шматочки золота... Справді, ви їх ніби жиром намастили, щоб воно прилипло.

Жервеза поволі позадкувала. На мить вона сперлася на полицю і побачивши, що пані Лорільйо позирає на її руки, широко відкрила і виставила долоні, кажучи зів'ялим голосом, без жодної образи, як пропаша жінка, котра згодна на все:

- Я нічого не взяла, можете подивитись.

І пішла геть, бо від сильного запаху капустяного супу та приємного тепла у майстерні почувалася занадто розбитою.

О! Звісно, Лорільйо її не тримали! В добру путь! І до дідька лисого, якщо вони ще раз їй відчинять! Вони достатньо надивилися на її обличчя і не хочуть у своїй хаті чужих злигоднів, якщо це заслужені злигодні. Вони не стримували безмежної егоїстичної радості, почуваячись заможними, у теплі, в очікуванні добрячого супу. Бош також розвалився, ще дужче надув щоки, аж його посмішечка стала непристойною. Вони відчували, що помстилися як слід Кривульці за її давнішні манери, за блакитну крамницю, за наїдки та за решту. Кращого прикладу і не знайти: він засвідчує, до чого призводить любов до смаколиків. К бісовій матері усіх ненажер, потіпах та шльондр!

- Ви бачили ту одну?! Вона прийшла канючити десять су! – вигукнула пані Лорільйо у спину Жервезі. – Еге! До біса! Вже побігла позичати їй десять су, аби вона перехилила красовулю!

Обважніла Жервеза, опустивши плечі, волочила пантофлі коридором. Дійшовши до своїх дверей, вона не зайшла досередини – ця кімната лякала її. Ліпше походити: і зігрієшся, і чекати легше. Вона мимохідь зазирнула під сходи – до нори татуса Брю. Ось іще один, у котрого має бути гарний апетит, бо він уже три дні обідає та вечеряє спогадами. Але його там не було, нора спустіла, і Жервеза відчула заздрість, бо уявила, що його кудись запросили. Дійшовши до Біжарів, вона почула стогін і зайшла, бо ключ завжди стирчав у шпарині.

- Що таке сталося? – спитала вона.

Кімната була дуже чиста: вочевидь, Лалі ще зранку замела її і впорядкувала речі. Хоча і сюди залітали злидні, забираючи із собою усе манаття і залишаючи по собі ройовище сміття, однак Лалі йшла слідом за ними і все лагодила, причепурювала речі, як могла. Тут не було багатства, зате приємно пахло дбайливою господинею. Того дня двійко її діточок, Арнієта і Жюль, знайшли старі картинки і спокійненько вирізали їх в куточку. Але Жервеза була вражена, побачивши, що Лалі лежить на вузьенькому складаному ліжечку, дуже бліда і з простирадлом до самого обличчя. Це диво, що вона в ліжку! Тож вона настільки хвора?!

- Що у вас сталося? – стривожено повторила Жервеза.

Лалі більше не стогнала. Вона повільно підняла білі повіки і хотіла усміхнутись, але її губи скривилися в конвульсії.

- То нічого, - ледь чутно видихнула вона. – О! Справді, зовсім нічого.

Знову заплющивши очі, вона додала через силу:

- У ці дні я занадто перетомилася, тому, бачите, вирішила полінькувати, потішити себе.

Але на її дитячому личку, вкритому мертвотно-блідими плямами, відобразився такий нестерпний біль, що Жервеза, забувши про власну агонію, склала руки і впала на коліна поруч з нею. Протягом останнього місяця вона бачила, як дівчинка ходить, тримаючись за стіни, і згинається навпіл від кашлю, що видзвонює, мов гробова дошка. Дитина вже не могла навіть кашляти. Вона гикала, і з кутиків її рота стікали цівки крові.

- Я в тому не винна, я не почуваюся аж такою здоровою, - прошепотіла вона немовби з полегшенням. – Я довго волочилась, але трохи тут прибрала... Тут доволі чисто, чи не так?.. Я хотіла вимити й шибки, але ноги не витримали. Яка дурниця! Що ж, як тобі кінець, треба лягати.

Помовчавши, вона сказала:

- Подивіться-но, чи мої дітки не порізалися ножицями.

Вона замовкла і, тремтячи, слухала важкі кроки, що прямували вгору сходами. Татусь Біжар брутально штовхнув двері. Він, як зазвичай, вижлуктив свою пляшку, і в його очах палало скажене божевілля сивухи. Побачивши Лалі в ліжку, він з реготом плеснув себе по стегнах і, знімаючи зі стіни велетенського батого, пророхкав:

- А, до дідька! Ото жарт! Ото порегочемо! Корови вклялися на соломі посеред божого дня!.. Чи ти, клята нечупаро, знущаєшся з чесних християн?!.. Ну ж бо, гоп! Клусом!

Він уже хльоскав батогом над ліжком, але дитина благально повторила:

- Ні, тату, прошу, не бий... Присягаюся, ти про це пожалкуєш... Не бий...
- Ну ж бо, стрибай! – верещав він голосніше. – Або ж я полоскочу тобі ребра!.. Ну ж бо, стрибай, чортова шкапо!

Але вона спроквола вимовила:

- Я не можу, ти це розумієш?.. Я помираю.

Жервеза кинулася на Біжара і вирвала у нього батіг. А він одуріло стояв над складаним ліжечком. Що вона цвенькає, та шмаркачка? Хіба такими молодими помирають? Та ще якщо не хворієш?! То якийсь вибрик, аби виканючити цукру! О! Він перевірить! І якщо вона збрехала!

- Ось побачиш, це правда, - продовжувала дівчинка. – Я, скільки могла, приховувала це від вас... Тепер будь ласкавим і попрощайся зі мною, татусю.

Біжар крутив носом, бо підозрював, що його дурять. Хоча, справді, у неї якесь дивне обличчя – видовжене і поважне лице дорослої людини. Від подиху смерті, що пролітав кімнатою, він протверезів. Він кидав поглядом довкола себе з виглядом чоловіка, гвалтовно пробудженого з тривалого сну, роздивився прибрану кімнату, двох умитих малят, які бавилися і сміялись, і, впавши на стільця, пробелькотів:

- Наша матусенька, наша матусенька...

Він знайшов тільки ці слова, але вони вже були достатньо пестливими для Лалі, яку ніколи не балували. Вона втішала батька. Найприкрішим для неї було відійти саме зараз, не виховавши як слід своїх малят. Він про них піклуватиметься, чи не так? Ледь чутно вона повчала його, як за ними доглядати, як їх мити. А він, одурілий, знову огорнений випарами сп'яніння, крутив головою і дивився круглими очима, як вона конає. Він через це стільки всього відчував, але не міг нічого дібрати, а його шкура занадто загрубла для плачу.

- Слухай далі, - помовчавши, продовжувала Лалі. – Ми винні пекареві чотири франки і сім су, йому треба заплатити... У пані Годрон

лишилася наша праска, треба її забрати... Сьогодні я не зробила супу на вечерю, але ще є хліб, а ще нагрій картоплі...

Це бідненьке кошенятко до останнього подиху залишалося для своїх малят матусенькою. Звісно, їй заміни не знайдеш! Вона помирала від того, що в її віці міркувала як справжня мати: її груди були занадто ніжними та слабенькими, аби вмістити таке велетенське материнство. І якщо цей скарб втрачено, то виключно з вини скаженого звіра – її батька. Вбивши ногою її маму, хіба ж не він доконав і дочку?! Два добрі янголи лежатимуть у могилі, а йому лишається тільки подихати, мов собаці під тином.

Жервеза стримувалась, як могла, аби не розридатися. Вона простягала руки, бажаючи полегшити страждання дитини. Подерта ковдра зісковзнула, тож вона вирішила підтикати її і поправити ліжко. І тоді з'явилося нещасне вмируще тіло. Господи милосердний! Які злидні і який жаль! І камінь розридався б. Лалі була цілком гола, тільки на плечах, замість сорочки, висіло шмаття від блузки. Так, цілком гола, а її нагота була скривавлена й зболіла, як у великомучениці. На ній вже не лишилося плоті – лиш кістки дірявили шкіру. Від ребер до стегон спускалися тонкі фіолетові пасмуги – впечатані з усієї сили сліди батога. Довкола лівої руки обвилася мертвотна пляма, так ніби цю ніжну кінцівку, не товщу за сірник, затискали у лещата. На правій нозі лишилася незагоєна рана – невдалий щоденний удар, із самого ранку, щоб показати, хто тут хазяїн. Від ніг до голови вона була суцільною раною. О! Яке побоїсько дитинства! Важкі чоловічі лапи розчавили це чарівне янголятко! Як це слабесеньке створіння мусило волати на своєму хресті! У церквах вклоняються побитим святим, чия нагота не така чиста. Жервеза знову присіла навпочіпки і вже не думала вкривати дитину простирадлом, невимовно зворушена від вигляду цього нещасного пуцьвірінька, що тулився на ліжку. Її тремтливі губи намагалися проказати молитву.

- Пані Купо, - прошепотіла дівчинка. – Прошу вас...

Малесенькими ручками вона намагалася натягнути на себе простирadlo, бо, така цнотлива, соромилася свого батька. А одурілий Біжар, впірівшись у труп, який сам створив, і далі ворочав головою з повільним рухом тварини, якій докучають гедзі.

Вкривши Лалі, Жервеза не могла більш тут залишатися. Вмируще дитя слабло, вже не могло говорити, залишився тільки погляд – колишній чорний погляд смиренної мудрої дитини, який вона зупинила на малятах, котрі вирізали малюнки. Кімнату заповнювали тіні, а Біжар перетравлював своє похмілля, одурілий від цієї агонії. Ні, ні! Життя занадто мерзенне! О, яке воно паскудне! І Жервеза пішла геть, сама не помітила, як спустилася сходами, а її голова була така відсутня, така переповнена прикрощами, що вона б радо кинулася під колеса омнібуса, аби покінчити з усім цим.

Біжучи, вона буркотіла прокляття на адресу бісової долі, доки не добігла до воріт майстерні, де буцімто працював Купо. Ноги самі привели її туди, бо шлунок знову заспівав колишню пісню – дев'яносто куплетів скарги на голод, котрі вона знала напам'ять. Якщо їй вдасться перехопити Купо на виході, вона прикарманить його платню і купить харчів. Ще якусь годинку почекати – на це вона згодна, бо ж від учора трубить в кулак.

Майстерня знаходилась на вулиці Вуглярів, на розі з вулицею Шартра, - кляте перехрестя, де вітер свистить по усіх кутках. К сучій матері! Не так і тепленько було волочитися бруківкою. Якби ж то ще мати шубу! Небо досі було гидкого свинцевого кольору, і сніг, що накопичився там, угорі, вкривав квартал крижаною шапкою. Нічого не падало, але в повітрі висіла велична тиша, яка готувала для Парижа повне перевдягання – гарну бальну сукню, білесеньку й новеньку. Жервеза позирала вгору і благала милосердного Бога не випускати найближчим часом цей сніговий муслін.

Вона тупцяла і позирала на бакалійну крамницю, що навпроти, а тоді відверталася від неї, адже немає сенсу так зарані ворухити голод. Перехрестя було геть невеселим. Квапливо пробігли кілька перехожих, закручених у шарфи: ясна річ, ніхто не прогулюється, коли мороз склеює сідниці. Однак Жервеза помітила п'яťох чи шістьох жінок, котрі, як і вона, стояли на чатах коло воріт бляхарні. Звісно, ці нещасні жіночки чекають на платню, аби вона не відлетіла до шинкарів. Одна з них, здоровенна стара кобила, притислася до стіни, готуючись стрибнути на спину своєму чоловіку. А маленька і дуже чорнява, на вигляд сумирна і тендітна, прогулювалася по інший бік вулиці. Інша, нечупара, привела із собою двох змерзлих і заплаканих писклят, яких тримала праворуч і ліворуч від себе. Усі вони – і Жервеза, і її товаришки по нещастю – ходили мовчки туди-сюди і кидали косі погляди. Ото ще гарна здибанка! Та йди ти під три чорти! Їм не потрібно було заводити знайомство, аби дізнатися свій номер. Усі вони мешкали під однією вивіскою – «Злидні і компанія». Подивившись на те, як вони мовчки сновигають і проминають одна одну, ставало ще холодніше, хоча січневий мороз і так був нестерпним.

Але з майстерні навіть кіт не вискочив. Нарешті з'явився один робітник, за ним двоє, далі троє. Але ці, звісно, були добрими зухами, які справно приносять додому платню, бо лишень погойдали головами, побачивши тіні, що блукали довкола майстерні. Здоровенна кобила ще міцніше притислася до воріт і несподівано впала на бліденького чоловічка, який обережненько вистромив голову. О! Вона з ним швиденько розібралася! Вона обшукала його і відібрала у нього гроші. Впіймався! Більш ні вуглинка! Більш нема за що випити чарчину! І розгублений чоловічок, плачучи гіркими дитячими сльозами, у відчаї подріботів за своєю жандармихою. Робітники і досі виходили. Товста тітонька з двома писклятами підійшла ближче, але довготелесий брюнет, на вигляд

покидьок, помітив її і повернувся до майстерні, аби попередити її чоловіка. І коли той вийшов, розгойдуючись, то вже встиг сховати два задні колеса – дві гарнесенькі новусінькі монети у сто су, по одній у кожному черевіку. Він узяв одного малюка на руки і пішов собі, розповідаючи небилиці своїй благовірній, а та його все тисячувала. Були там і веселуни, котрі підстрибом викочувалися на вулицю, поспішаючи процвиндрити півмісячну платню з приятелями. Були й похмурі, з мізерними пиками, котрі стискали в кулаці платню за три чи чотири дні, які відпрацювали за пів місяця, бо ледачкувато волочилися і складали клятви п'яниць. Але найсумнішим був біль маленької чорнявої жіночки, сумирної і тендітної: її чоловік, вродливий хлопець, проскочив перед її носом і так нахабно, що замало не повалив її на землю. І вона поверталася самотня, тремтячи вздовж крамниць і плачучи на всі сльози, які були в її тілі.

Нарешті хода припинилася. Жервеза непорушно стояла посеред вулиці і дивилася на ворота. Це вже починало погано пахнути. Вийшли ще двоє припізнілих робітників, але Купо і досі не було. Вона спитала у них, чи скоро він вийде, а вони, такі гречні, жартома відповіли, що їхній приятель тільки-но ушився через чорний хід, аби відвести курочок посяяти. Жервеза усе зрозуміла. Ще одна брехня Купо. Тепер вона може чекати, доки випаде дощик у четвер! Повільно волочачи розбиті шкарбани, вона пішла вулицею Вуглярів. А її вечерея любесенько бігла перед неї, аж вона, злегка тремтячи, могла помилуватись, як та капосниця гарно мчить у жовтих сутінках. Тепер усьому кінець. Жодного гроша, жодної надії, тільки ніч і голод. О! Гарна ніч, щоб подохнути, гидка ніч, що падає на плечі!

Жервеза важко здіймалася вгору вулицею Рибалок, коли враз почула голос Купо. Так, він був тут, у «Вивірочці», і чаркував з Чобітком. Цей дотепник Чобіток наприкінці літа викинув колінце – по-справжньому

одружився з однією дамою, вже добряче підтоптанною, але з гарною рентою. Так, дама з вулиці Мартир, а не якась рагулька. Треба було лиш бачити цього щасливого смертного, котрий зажив, як буржуй: руки в кишенях, гарно вдягнений, гарно нагодований. Його неможливо було впізнати, настільки він погладшав. Товариші казали, що його дружина ходила, скільки хотіла, до знайомих панів – буцімто допомогти їм по господарству. Така жінка, ще й з будинком на селі – це все, чого можна бажати, аби життя стало прекрасним. Тож Купо із захватом позирав на Чобітка. Хіба ж той злодюга не мав тепер усе, навіть золотого персня на мізинці?!

Жервеза поклала руку на плече Купо в ту мить, коли він виходив з «Вивірочки».

- Послухай-но, я тут чекаю... Я голодна. Це все, за що ти заплатив?

Але він одразу ж забив їй цвяха межі очі:

- Ти голодна? То жери свій кулак!.. А інший лиш на завтра.

Він вважав це нахабством – влаштовувати виставу перед усім товариством! То й що? Навіть коли він не працював, однак пекарі місили тісто. Вона що, приперлася сюди соромити його своїми оповідками, аби виставити його перед усіма на посміховисько?

- То ти хочеш, щоб я крала? – глухо прошепотіла вона.

Чобіток примирливо погладив себе по підборіддю.

- Ні, це заборонено, - промовив він. – Але коли жінка вміє викрутитися...

Купо увірвав його вигуком «Браво!» Так, жінка повинна вміти викрутитись. Але його баба завжди була старою шкапою, купою лайна. Якщо вона подохне на вулиці, то виключно з власної вини. А тоді він

знову взявся вихваляти Чобітка. Хіба ж той тварюка не добрячий франт?! Справжній хазяїн: тонка білизна і такі лепські черевики! До дідька! Це вам не якісь там шкарбани! От чия благовірна вміє гарно газдувати!

Чоловіки попростували до зовнішнього бульвару. Жервеза пішла слідом за ними. Помовчавши, вона знову заговорила у спину Купо:

- Знаєш, я голодна... Я розраховувала на тебе. Мені треба знайти чим підживитися.

Він не відповів, а вона жалісливо і болісно повторювала:

- Це все, за що ти заплатив?

- Та, до біса, у мене нічого нема! – озирнувшись, розлючено загорлав він. – Облиш мене, чуєш? Бо зараз як вріжу!

Він уже здійняв кулак. Вона відступила і нібито ухвалила рішення.

- Гаразд, я тебе лишу, я знайду-таки чоловіка.

На це бляхар розреготався. Він удав, що сприйняв це як жарт, підштовхував її до того, буцімто сам тут ні до чого. Що не кажіть, а це слушна думка! Ввечері, коло ліхтаря, вона ще може здобути перемоги. Якщо вона підчепить чоловіка, то може порадити йому ресторацію «Капуцин», де є приватні кабінетики, у яких можна чудово поїсти. Вона рушила, бліда й обурена, у бік зовнішнього бульвару, а він ще гукав їй:

- Послухай-но, принеси мені десерту, я люблю торти... А якщо твій мсьйо має гарні лахи, попроси у нього старе пальто, я ним ще поласую.

Жервеза поспішала втекти від цих пекельних кпинів. Залишившись одна посеред натовпу, вона сповільнила крок. Вона почувалася рішучо. Якщо обирати між крадіжкою і цим, то вона воліє саме це, бо принаймні так нікому не зробить зла. Вона розпоряджатиметься виключно власним

майном. Безперечно, це зовсім непристойно, але пристойність і непристойність вже перемішалися у її макітрі. Якщо подихаєш з голоду, то не розбалакуєшся про філософії, а їси той хліб, який потрапляє під руку. Вона дійшла до шосе Кліньянкур. А ніч ніяк не наставала. Тож вона поки що пройшлася бульварами, ніби дама, котра дихає свіжим повітрям перед тим, як повернутись додому і з'їсти супу.

Цей квартал, де вона почувалася присоромленою, настільки він погарнішав, тепер з усіх боків відкривався простору. Бульвар Мажента, що витікав із серця Парижа, і бульвар Орнано, який біг до села, пробили квартал на місці колишньої рогатки – неабияке скупчення будинків, два широкі проспекти, ще білі від тиньку, а обабіч збереглися вулиці Передмістя Рибалок та Рибалок, кінці яких губилися, поламані, скалічені, покручені, мов темні кишки. Зовнішні бульвари були давно розширені завдяки знесенню міських мурів: до них додали бічні шосе з медіанами для пішоходів, уздовж яких росли чотири ряди молодих платанів. Це було велетенське перехрестя безкінечних доріг, що вдалині впиралися в обрій, кишіли натовпом, тонули в хаосі будівель. Проте, посеред високих нових будинків уціліло чимало хитких халуп. Поміж різьбленими фасадами зяяли чорні діри та стирчали хати, мов собачі буди, з ганчір'ям, що звисало з вікон. З-під зростання розкошів Парижа визирали злидні передмість і бруднили будівництво нового міста, яке зводилося з небаченим поспіхом.

Загубившись у тісняві широких тротуарів, поміж молоденькими платанами, Жервеза почувалася самотньою і полишеною напризволяще. Цей біг проспектів, ген там, удалечінь, ще більше спорожнював їй живіт. Подумати лишень, поміж цієї людської ріки, де були, однак, і заможні особи, жоден християнин не здогадувався про її становище і не зронив десяти су в її долоню! Так, тут усе занадто велике, занадто гарне. Їй паморочилася голова й підгиналися ноги під цим безмежним полотнищем

сірого неба, напненим над небачено широким простором. Сутінки мали звичайний брудно-жовтий колір паризьких сутінків – колір, від якого негайно хочеться померти, настільки бридким здається життя вулиць. Надходила непевна година, коли далечінь набирає каламутного відтінку. Добряче натовлена Жервеза втрапила саме на повернення робітників. У цей час дами у капелюшках та гарно вдягнені панове, мешканці нових будинків, тонули посеред простолюду – потоку чоловіків та жінок, ще блідих від нездорового повітря майстерень. З бульвару Мажента і з вулиці Передмістя Рибалок викочувалися тлуми робітників, засапаних від крутого підйому. В приглушеному гуркоті омнібусів та фіакрів, між порожніх візків, возів, велетенських повозів, що поверталися чвалом, дедалі зростала юрма блуз та сукманів і врешті-решт заповнила проїжджу частину. Поверталися посильні з гаками на плечах. Двоє робітників простували пліч-о-пліч широким кроком, дуже голосно розмовляли і жестикулювали, не дивлячись один на одного. Інші, у пальтах і картузах, йшли поодиноці, похнюплені, краєм тротуару. Траплялися гуртки з п'яти чи шести осіб зі збляклими очима, руки в кишенях; вони трималися разом, але не промовляли жодного слова. Деякі тримали в зубах згаслі люльки. Проїхали муляри у старому фіакрі, винайнятому на чотирьох: крізь шибки дверцят визирали їхні білі обличчя, а ззаду підстрибували їхні ночви. Маляри розгойдували відерцями з фарбою, якийсь бляхар волочив довгу драбину, якою замало не повибивав очі перехожим, а припізнілий слюсар ніс на спині скриньку з інструментами і награвав на невеличкій сурмі пісеньку про стародавнього доброго короля Дагобера – сумний наспів у скорботних сутінках. Леле! Яка смутна музика, вона ніби супроводжує повільне тупотіння отари вимученої худоби, котру женуть на забій! Ще один день скінчився! Справді, їхні дні довгі і повторюються зачасто. Тільки-но натовчешся і вилежиш свій харч, як вже зійшло сонце, і знову треба вдягати на себе оброть злигоднів. А все ж парубки насвистували,

витупували і квапливо пробігали, розвернувши писок у напрямку до юшки. Натовп пропливав повз Жервезу, їй було байдуже до штовханини, до того, що її пхнули ліктем праворуч, а тоді ліворуч – її котило посеред цієї ріки. Адаже у цих гнаних голодом людей, переламаних навпіл від втоми, немає часу на гречність.

Враз, здійнявши очі, прая побачила перед собою колишній готель «Бонкьор». Будиночок, де нещодавно діяло заборонене поліцією підозріле кафе, тепер стояв порожній: віконниці були заліплені афішами, ліхтар зламався, та й уся споруда від гори до низу розпадалася на шматки і гнила під дощами, а занехаяна бордова фарба вкривалася цвіллю. Проте, довкола буцімто нічого не змінилося. Паперова і тютюнова крамниці залишилися на місці. Позад них, понад низькими спорудами, досі виднілися облуплені фасади шестиповерхових будинків, що височіли струхлими силуетами. Не було тільки танцювального залу «Гальорка»: у залі на десять яскраво освітлених вікон нещодавно влаштували майстерню, де цукор розрізали на грудочки, і звідти безперервно лунало свистіння. Однак саме тут, вглибині цього готелю-примари, розпочалося трикляте життя. Жервеза стояла навпроти і дивилася на вікно другого поверху, з якого звисала відірвана віконниця, і пригадувала свою молодість з Лантьє, їхні перші колотнечі, огидний спосіб, у який він її залишив. Байдуже, вона була молодою і, дивлячись з відстані, усе це видавалося їй веселим. Господи! Лишень двадцять років! А тепер вона скотилася на тротуар. Їй стало зле від вигляду готелю, і вона повернулася на бульвар, з боку Монмартра.

На купі піску, поміж лавами, ще бавилася малеча, хоча ставало дедалі темніше. Шестя тривало: робітниці пробігали підтюпцем, поспішали, аби надолужити час, згаяний витріщанням на вітрини. Висока дівчина з рішучим обличчям йшла за руку з хлопцем, який проводив її до третіх дверей від її помешкання. Інші пари, розходячись, призначали побачення

пізно ввечері, у «Великому салоні гулянок» або в «Чорній кулі». Посеред гуртків крутилися робітники-надомники зі згорненим одягом під пахвою. Запряжений у шлейки пічник тягнув возика, повного битої цегли, і замало не втрапив під омнібус. Натопи тим часом танув. Пробігали простоволосі жінки, які вискочили з дому після того, як розпалили грубки, а тепер квапилися на вечерю. Вони штовхали перехожих, забігали до пекаря та ковбасника і вибігали без зволікань з харчами в руках. Були поміж ними і дівчатка, яких відправили на закупи: вони йшли вздовж крамниць, притискаючи до грудей великі чотирифунтові буханці, заввишки як вони самі і подібні до гарних жовтих ляльок, а тоді застигали на кілька хвилин перед картинками, виставленими у вітринах, і тулилися щокою до своїх великих хлібин. Людський потік дедалі виснажувався, ставало все менше гуртків – праця повернулася додому. Після завершення робочого дня, у спалахах газових ліхтарів, мовчки почали брати реванш лінощі та гульня, котрі лишень прокидалися.

Так, Жервеза теж скінчила свій день! Вона була ще виснаженішою, аніж увесь цей робочий люд, який штовхав її під час своєї ходи. Вона могла лягати прямисінько тут і подихати, бо праця вже не хотіла її, а вона сама достатньо нагорювала у своєму житті, аби сказати: «Чия черга? Я вже отримала свого штурхана!» О цій порі усі їли. Це справді кінець: сонце згасило свічку, ніч буде довгою. Господи! Отак простягтися б у свою волю і більш не вставати, думати, що назавжди заховала свої знаряддя праці і до скону віків лежатимеш лежнем! Ось це було б добре після того, як відгоропашила двадцять років! І Жервеза, поміж судом, що викручували їй шлунок, мимоволі згадувала іменини, святкові столи та інші радощі, які траплялися в її житті. Особливо одного разу, у карнавальний четвер посеред великого посту, під час свята праль, вона добряче побенкетувала, хоч і стояв собачий холод. Тоді вона була такою милою, білявою та

свіжою. У пральні на Новій вулиці її, незважаючи на кульгавість, обрали королевою. І вони каталися бульварами у візках, прикрашених зеленими гілками, посеред вишуканого товариства, котре на неї неабияк витріщалося. Чоловіки вдягали лорнети, аби подивитись на неї, мов на справжню королеву. А ввечері вони влаштували таку забаву, що чортам у пеклі тісно стало, бо ж до самого світанку ногам не було відпочинку. Королева, так, королева в короні й зі стрічкою через плече, королева на добу – стрілки двічі оббігли годинник! А тепер обважніла, закатована голодом, вона дивилася долі, буцімто шукала рівчак, до якого впустила свою величність.

Вона знову звела очі. Вона опинилася навпроти напівзруйнованих скотобоєнь. Крізь продірявлений фасад виднілися темні смердючі двори, ще вологі від крові. Повернувшись на бульвар, вона побачила також високі сірі мури лікарні Ларібуазьєр, понад якими розгорталася віялом похмурі будівлі, рівномірно прорізані вікнами. Одні з воріт у зовнішньому мурі найдужче лякали мешканців кварталу – міцні дубові «ворота небіжчиків», без жодної шпарини, суворі й німі, немов могильні камені. Вона захотіла втекти, тому рушила далі, спустилася до залізничного мосту. Високі парапети з товстих залізних листів, скріплені прогоничами, ховали колії від її погляду. Вона роздивилася лишень на осяйному обрії Парижа тупий кут вокзалу і широкий дах, чорний від вугільного пилу. Вона чула, як у цьому розлогому світлому просторі лунають гудки локомотивів, ритмічні поштовхи поворотних кругів – увесь колосальних прихований рух. Тоді проїхав потяг, що залишав Париж, наближався з важким подихом та з дедалі голоснішим стукотом коліс. Вона помітила від цього потягу тільки білий шлейф – раптову хмару, що перекотилася через парпет і розтанула. Але міст і далі двигтів, вона й сама досі тремтіла від цього лету на всіх парах. Вона обернулася, буцімто хотіла прослідкувати за

невидимим потягом, чиє гуркотіння помалу стихало. Вона здогадувалась, що по той бік є села і чисте небо – там, вглибині діри, поміж безладно наштирханими й розрізненими високими будинками, поміж їхніми фасадами, нетинькованими стінами чи помальованими велетенською рекламою, забрудненими однаковою жовтавою барвою – кіптявою від парових двигунів. О! Якби ж то і вона могла поїхати, втекти туди, подалі від цих будинків, де живуть злидні й страждання! Можливо, вона знову почала б жити. Тоді вона несподівано упіймала себе на тому, що бездумно читає оголошення, наклеєні на залізні листи. Яких тільки там не було кольорів! Один гарний блакитний клаптик обіцяв п'ятдесят франків винагороди тому, хто знайде загубленого песика. Як же ту тварючку мають любити!

Жервеза поволі рушила. В тумані каламутних тіней запалювалися газові ріжки, і довгі проспекти, що помалу тонули й чорнішали, враз постали осяйними, ще більше видовжувалися, перерізали ніч, аж доки не губилися на темному крайнебі. Пронісся могутній подув, квартал ширився і прокладав стьожки дрібних пломінчиків під велетенським безмісячним небом. О цій порі вздовж усього бульвару шинки, танцювальні зали та генделики один за одним весело запалювалися реготом перших чаркувань і перших танцюльок. Платня за пів місяця наповнювала тротуари штовханиною волоцюг, котрі рушали у мандри. У повітрі запахло гульнею, бісовою гулянкою, але поки що милою – тільки щоб розпалитись, і не більше. У генделиках вже наклюкувалися. Крізь усі освітлені вікна було видно людей, котрі їдять, напхавши рота, і сміються, навіть не подбавши про те, аби ковтнути. По шинках уже влаштувалися випивохи. Вони горлали й розмахували руками. Посеред безперервного тупотіння ніг уздовж тротуарів здіймався пекельний галас верескливих і грубих голосів. «Послухай-но! Зайдеш клюкнути?.. Заходь, паршивцю! Я виставляю

фляшку сивухи... Дивись! Онде Поліна! А ні! Цього разу зірвалося!» Двері грюкотіли, випускаючи винні запахи та вибухи корнета. Перед «Шинком» татуся Коломба, освітленого, мов собор для святкового богослужіння, вишикувалася черга. Господи правий! Виглядало, ніби справжня служба Божа, адже всередині добрі зухи співали з виглядом півчих біля амвона, так вони надимали щоки й випинали барила. Що ж! Вони вшановували Святу Платню – дуже люб'язну святу, котра і в раю сидить на касі. Лиш дрібні рантьє, котрі прогулювалися попід ручку з дружинами, зобачивши, з яким розмахом усе починається, гойдали головами і повторювали, що цієї ночі у Парижі буде до дідька п'яних. А ніч понад цим рейвахом була дуже темною, мертвою і крижаною, її прорізали тільки низки вогнів на бульварах, що розбігалися на всі чотири сторони.

Жервеза міркувала, стовбичачи перед «Шинком». Якби вона мала два су, то зайшла б перехилити чарчину. Може, та чарка прогнала б голод. О! Скільки тих чарок вона вже випила! І все ж вона вважала, що це добре. Вона споглядала здалеку на пристрій для споювання, відчувала, що її біда походить саме звідти, і мріяла доклати себе горілкою, одного дня, коли матиме за що. Але вона побачила, якою чорною стала ніч, і від того їй ніби мороз пройшов по волоссю. Так, настала потрібна година. Саме час бути добренькою і виглядати чемненькою, якщо не хочеш подохнути серед загального празникування. До того ж, дивлячись на те, як обжираються інші, їй у животі не додалося. Вона перейшла на повільний крок і роззирнулася. Під деревами висіла щільніша тінь. Перехожих було мало – кваплячись, вони хутко переходили через бульвар. І на цьому широкому, похмурому і пустельному тротуарі, де помирили веселощі сусідніх проспектів, стовбичили в очікуванні жінки. Вони тривалий час лишалися нерухомі, прямі й терплячі, ніби кволі саджанці, а тоді починали повільно рухатись, волочили пантофлі на мерзлій землі, робили десять кроків і

знову зупинялися, неначе прилипали до бруківки. Була поміж ними одна з велетенським тулубом, з ручками й ніжками, мов у комахі, неохопна і кругла, вдягнена у чорне шовкове рам'я і з жовтою хусткою на голові. Інша, довготелеса і сухоребра, була простоволоса і з фартухом покоївки. Були й інші – старі й казна-як підрихтовані, молоді й дуже брудні, такі бруднющі, такі злиденні, що й ганчірник їх не підібрав би. Жервеза не знала, що їй робити, і намагалася навчитись, роблячи, як вони. Їй стисло груди від хвилювання, мов дівчинці. Вона не усвідомлювала, чи відчуває ганьбу, рухалася, мов у страшному сні. Протягом чверті години вона стояла рівно, як стовп. Чоловіки проходили, не озираючись. Тож і вона почала рухатись, навіть наважилася підійти до чоловіка, котрий насвистував, запхавши руки до кишень, і пробурмотіла надламаним голосом:

- Пане, послухайте...

Чоловік скоса позирнув на неї і пішов собі, насвистуючи ще голосніше.

Жервеза посміливішала. Вона забувалася у жадобі полювання, а порожній шлунок змушував її ганятися за вечерею, котра досі тікала від неї. Вона довго тупцяла, не знаючи ні часу, ні дороги. Довкола неї, під деревами, сновигали німі й чорні жінки, звично і рівномірно тупочучи туди-сюди, ніби звірі в клітці. Вони виходили з тіні, примарні й повільні, як привиди, і переходили у кола світла від газових ріжків, де чітко вимальовувалися їхні збляклі лиця, а тоді знову тонули, поринали у тінь, де розгойдували білим променем нижньої спідниці й віднаходили жахкі чари вуличної темряви. Чоловіки давали себе зупинити, балакали задля жарту і йшли собі, регочучи. Інші потайки, намагаючись лишитися непоміченими, віддалялися, йдучи за десять кроків від жінки. Чулося гучне буркотіння, приглушена сварка, затяті торги, які раптово порушували величну тишу. І Жервеза, хоч і стояла навідалі, бачила, як посеред ночі простягається цей

гурт жінок, буцімто з краю в край зовнішніх бульварів замість дерев посадили жінок. Стоячи кроків за двадцять, вони увесь час бачили одна одну. Цей шерэг біг удалечінь – всенький Париж перебуває під вартою. А вона, зневажена, дедалі розпалювалася, змінювала місце, переходила від шосе Кліньянкур до вулиці Шапель.

- Пане, послухайте...

Але чоловіки проминали її. Вона пішла від скотобійні, руїни якої смерділи кров'ю, позирнула на зачинений примарний готель «Бонкьор», пройшла перед лікарнею Ларібуазьєр, машинально рахуючи уздовж фасадів освітлені вікна, що сяяли блідим спокійним світлом, наче слабенькі лампадки. Вона перейшла залізничний міст посеред гуркоту потягів, які хрипотіли й розтинали повітря відчайдушним скриком гудків. О! Яким сумним здається усе вночі! Жервеза розвернулася, і в очі їй впали ті ж будинки, які так само вишикувалися з цього краю проспекту. І так вона пройшла вдесьте, а, може, і вдвадцять, без зупину, без короткого відпочинку на лаві. Ні, її ніхто не хоче. Від цієї зневаги її ганьба буцімто посилювалася. Вона знову спустилася до лікарні й підійнялася до скотобійні. Це була її остання прогулянка – від скривавлених дворів, де добивали тварин, до тьмяних зал, де смерть знерухомлювала людей на громадських простирадлах. Усе її життя минуло тут.

- Пане, послухайте...

Враз вона помітила на землі власну тінь. Коли вона наближалася до газового ріжка, розмита тінь скоцюрблювалася і ставала чіткішою – велетенська, присадкувата, гротескна тінь, настільки вона сама була круглою. Усе розповзалось – живіт, груди, стегна – разом плило і ковзало. Вона так сильно накульгувала, що тінь на землі за кожним кроком беркицяла. Справжнє опудало! Вона йшла далі, і опудало збільшувалося,

ставало здоровенним, заповнювало бульвар, схилялось у реверансах, буцяючи носом об дерева та будинки. Господи! Яка ж вона смішна й жахлива! Ніколи ще вона не розуміла так чітко свого оскотиніння. Вона не могла стриматися, усе дивилась на це, чекала на газові ріжки, слідкувала за вихилясами своєї тіні. Яка ж гарна курва йде поруч із нею! Яка краса! На таке чоловіки одразу клонуть! І вона говорила ще тихіше, наважувалася лиш пробелькотіти услід перехожим:

- Пане, послухайте...

Мала бути дуже пізня година. У кварталі ставало кепсько. Генделики зачинилися, але в шинках ще червонів газ, і звідти вилітали обважнілі від сп'яніння голоси. Веселощі перетворилися на сварку й стусани. Здоровенне обдерте чортисько волато: «Я тебе на порох розітру, порахую тобі ребра!» Якась дівка зчепилася зі своїм коханцем на порозі задрипаної танцювальної зали і називала його брудним стервом і хворим кабаном, а любчик, не знаходячи інших слів, повторював «А маму твою!». Сп'яніння виштовхувало на поверхню потребу доконати себе і таку лють, від якої обличчя поодиноких перехожих блідли й кривилися. Розпочалася бійка, пияк гримнув долі, задерши усі чотири копита, а його приятель вирішив, що добив його, і тікав, гупаючи важкими черевиками. Компанії волали непристойні пісні, а тоді западала цілковита тиша, яку порушувало гикання та глухе гупання пияків на бруківку. Святкування півмісячної платні завжди так завершується: протягом десяти годин витекло стільки вина, що тепер воно виливалося на тротуари. Які гарні петарди та бенгальські вогні вистрілили посеред бруківки! Припізнілі делікатні перехожі мушили переступати їх, щоб не вляпатися. Справді, нелепсько виглядав цей квартал! Чужинець, який завітав би сюди до вранішнього прибирання, склав би про нього добру думку. Але о цій порі пияки почувались як вдома, їм було начхати на Європу. К бісовій матері! З

кишень вистрибували ножі, і святкуваннячко закінчувалося кривцею. Жінки крокували швидко, чоловіки бродили з вовчим поглядом, а ніч темнішала, сповнювалася жахіттям.

Жервеза і досі блукала, пританцьовувала на місці, йшла вгору вулицею і спускалася, а в голові їй засіла єдина думка – йти без упину. Вона стала сонною і засинала на ходу, заколисана кульгавою ногою, тоді, раптово пробудившись, озиралася довкола і розуміла, що пройшла сто кроків несвідомо, ніби мертва. Від такого спання навстоячки її ноги в дірявих шкарбанах геть розпухли. Вона була такою стомленою і спорожненою, що не відчувала саму себе. Остання чітка думка, яка її захопила, була про те, що її донечка-шльондра, певно, в цю ж мить жере вустриці. А тоді все змішалось. Її очі були розплющені, але їй потрібно було занадто напружуватись, аби міркувати. Єдиним відчуттям, що зосталось у ній посеред повного занепаду її істоти, був собачий холод, гострий і смертельний холод, якого вона ще ніколи не відчувала. Звісно, небіжчикам у землі не так холодно. Вона важко звела голову і отримала в обличчя удар крижаним батогом: сніг нарешті вирішив упасти із задимленого неба, дрібний і густий сніг, який легенький вітер закручував віхолою. На нього чекали три дні, і він випав у належний час.

Прокинувшись від цієї першої хвилі, Жервеза пішла швидше. Чоловіки бігли, поспішали додому, а їхні плечі вже побіліли. Вона побачила одного з них, який повільно простував попід деревами, підійшла до нього і вкотре повторила:

- Пане, послухайте...

Чоловік зупинився, але буцімто не почув її. Він простягнув руку і тихенько прошепотів:

- Будь ласка, будьте милосердні...

Вони позирнули одне на одного. Господи Боже мій! Ось вони й зустрілися – татусь Брю жебраючи, а пані Купо волочачись тротуаром. Тепер вони могли потиснути одне одному руку. Цілісінький вечір старий тинявся, не наважуючись підійти до людей, і перша людина, яку він зупинив, так само, як і він, помирала з голоду. Господи! От кого справді шкода! Пропрацювати п'ятдесят років – і жебрати! Вважатися однією з поміж найкращих праль на вулиці Золотої Краплини – і опинитися на краю рівчака! Вони і далі дивились одне на одного, а тоді розійшлися мовчки, кожен у свій бік, під снігом, що шмагав їх.

Це була справжня завірюха. Тут, на узвишші, посеред просторої відкритої місцини, дрібний сніг крутився вихорами, буцімто його здувало водночас з усіх сторін обрію. За десять кроків нічогісінько не було видно, все тонуло у цій леткій куряві. Квартал зник, бульвар здавався мертвим, буцімто сніговий порив накинув біле простирadlo тиші на гикання останніх пияків. Жервеза насилу рухалася, однак йшла, засліплена й загублена. Вона торкалася дерев, аби знайти дорогу. На її шляху з блілого повітря виринали газові ріжки, немов згаслі смолоскипи. Тоді враз, коли вона проминула перехрестя, ці вогники згасали самі собою. Її підхопив і закрутив тьмянний вихор, вона не бачила нічого, що допомогло б зрозуміти, де вона. Примарно біла земля тікала їй з-під ніг. Її оточили сірі мури. Коли вона, вагаючись, зупинялася і озиралася, то вгадувала за цим льодовим запиналом безмеж проспектів, безкінечні вервечки газових ріжків, усю чорну і пустельну безкінечність приспаного Парижа.

Вона стояла на перетині зовнішнього бульвару та бульварів Мажента і Орнано і мріяла, що зараз ляже долі, але зачула кроки. Вона побігла, але сніг застилав їй очі, і кроки віддалялися, хоча вона й не могла зрозуміти, куди вони йшли – праворуч чи ліворуч. Нарешті вона побачила широкі плечі чоловіка – темну пляму, що, танцюючи, занурювалася в туман. Ага!

Ось цього вона хотіла, вона його не упустить! Вона побігла швидше, наздогнала його і схопила за блузу.

- Пане, пане, послухайте...

Чоловік озирнувся. Це був Гуже.

Так вона нарешті підчепила Золоте Личко! Що вона зробила супроти Господа милосердного, аби він її так тяжко карав до самого кінця? Це був останній удар – кинутись до ніг коваля, щоб він побачив її, збляклу від благання, поміж бульварних шльондр. І все відбувалося під газовим ліхтарем, вона бачила свою бридку тінь, котра нібито реготалася на снігу – достоту карикатура п'яної жінки. Господи! Не мати в тілі ані крихти хліба, ані краплини вина, і постати як п'яна жінка! Це її провина – навіщо вона напивалася? Звісно, Гуже подумав, що вона випила і відгуляла огидний бенкет.

Гуже тим часом дивився на неї, а сніг сіяв пелюстки маргариток на його гарній жовтій бороді. Вона опустила очі і позадкувала, але він зупинив її.

- Ходіть, - сказав він.

І пішов першим. Вона рушила слідом за ним. Вони разом перетнули німий квартал, безшумно промайнули уздовж мурів. Бідна пані Гуже померла в жовтні від гострого ревматизму. Гуже досі жив у будиночку на Новій вулиці, похмурий і самотній. Того дня він затримався, бо гледів пораненого товариша. Відчинивши двері і запаливши лампу, він обернувся до Жервези, яка смиренно стояла на сходовому майданчику. Він сказав зовсім тихо, так ніби мати ще могла почути його:

- Заходьте.

Перша кімната, де спала пані Гуже, була дбайливо збережена такою, як вона її залишила. На стільці біля вікна лежали п'яльці, поруч з великим

кріслом, яке немовби чекало на стару майстриню. Ліжко було застелене, вона могла б лягти на нього, якби залишила цвинтар і прийшла посидіти вечір зі своєю дитиною.

- Заходьте, - голосніше повторив коваль.

Вона боязко зайшла, немов дівчинка, котра потрапила до поважного товариства. Він був геть блідий і тремтів усім тілом від того, що у такий спосіб привів жінку до своєї мертвої матері. Тихим кроком вони перейшли кімнату, ніби хотіли уникнути сорому від того, що їх почують. Заштовхнувши Жервезу до своєї кімнати, він зачинив двері. Тут він був у себе. Це була знайома їй вузька комірчина – кімната пансіонерки з залізним ліжечком, заслоненим білими завісами. Ось тільки картинки займали тепер усі стіни і піднімалися до самої стелі. Жервеза не наважувалася рухатись посеред цієї чистоти і відступила від лампи. Без жодного слова, заповнений люттяю, він хотів схопити її і роздавати в обіймах. Але вона, геть слабка, прошепотіла:

- О, Боже мій!.. О, Боже мій!..

В грубці, вкритій коксовим пилом, ще горів вогонь, і перед зольником парували залишки рагу, яке коваль залишив у теплі, бо ж збирався повернутись. Жервеза, відтанувши від приємного тепла, стала б рачки, аби їсти прямисінько з пательні. Це було сильніше за неї, її шлунок роздирало навпіл, і вона, зітхнувши, схилилася. Гуже усе зрозумів. Він поставив рагу на стіл, накраяв хліба і налив їй пиття.

- Дякую! Дякую! – промовляла вона. – Який ви добрий! Дякую!

Вона белькотіла, але не могла вимовити жодного слова. Вона взяла виделку, але затремтіла так сильно, що впустила її. Від голоду, що душив її, у неї по-старечому задрижала голова. Вона мусила хапати їжу пальцями.

З першою картоплиною, яку поклала собі до рота, вона розридалася. Рясні сльози котилися її щоками і падали на хліб. Їй зсудомило підборіддя, але вона, тяжко дихаючи, і далі їла, пожадливо ковтала хліб, зрошений сльозами. Гуже змусив її попити, аби вона не вдавилася. Склянка легенько дзенькнула об її зуби.

- Хочете ще хліба? – упівголоса спитався він.

Вона плакала, казала «ні», казала «так» - вона не знала. Господи! Як то любо і сумно їсти, коли подихаєш!

А він, стоячи навпроти, споглядав на неї. Тепер, у ясному світлі абажура, він її добре роздивився. Як вона зістарилася і підтопталася! Від тепла розтанув сніг на її волоссі та на одежі, і з неї струменіла вода. Її бідна тремтлива голова була цілком сива, ще й вітер розколошкав сиві пасма. Її шия вросла у плечі, вона розпливлася, стала настільки товстою та бридкою, що хотілося плакати. Він згадував їхнє кохання, коли вона, така рум'яна, совала праскою, і довкола шиї у неї гарним намистом виступала немовляча зморщечка. Тоді він приходив, щоб протягом кількох годин позирати на неї, щасливий вже з того, що бачить її. Потім вона почала приходити до кузні, і вони невимовно тішилися, доки він лупав залізо, а вона стояла поруч і здригалася від танцю його молота. Скільки разів, уночі, він гриз свою подушку, бажаючи, аби вона опинилася ось так, в його спальні! О! Він зламав би її, якби спробував узяти, настільки сильно жадав її! А тепер вона була в його власності, він міг її взяти. Вона доїдала хліб, витирала ним сльози з пательні – рясні тихі сльози, що капали увесь час на їжу.

Жервеза звелася. Вона скінчила. Якусь мить вона знічено стояла, похнюпившись, не знаючи, чи він її хоче. Потім, подумавши було, що в

його очах запалав вогонь, вона піднесла руку до блузки і розщіпнула перший гудзик. Але Гуже став на коліна, взяв її за руки і тихо промовив:

- Я вас кохаю, пані Жервезо. О! Я вас досі люблю, незважаючи ні на що, присягаюся вам!

- Не кажіть цього, пане Гуже! – вигукнула вона, відчуваючи, що божеволіє, бачачи його коло своїх ніг. – Ні, не кажіть цього, ви робите мені занадто боляче!

Він повторював, що в його житті не може бути двох почуттів, і від того її охопив ще більший відчай.

- Ні, ні, я більше не хочу, мені занадто соромно... Заради Бога милосердного! Встаньте! Це моє місце – валятися долі.

Він звівся і, тремтячи усім тілом, пробелькотів:

- Ви дозволите мені поцілувати вас?

Розгубившись від подиву та почуттів, вона не знала, що сказати, і схвально гойднула головою. Господи! Вона належала йому, він міг зробити з нею усе, що забажав би, але він тільки торкнувся її губами.

- Між нами цього досить, пані Жервезо, - прошепотів він. – Це уся наша приязнь, чи не так?

Він поцілував її в лоб, у пасмо сивого волосся. Відколи померла його мати, він ще нікого не цілував. В його існуванні лишилася тільки його добра подруга Жервеза. Тож поцілувавши її з такою шаною, він позадкував і упав упоперек ліжка, задихаючись від ридання. Жервеза більше не могла zostаватися тут, це було занадто сумно і занадто огидно – віднайти одне одного за таких обставин, тим паче, коли кохаєш навзаєм. Вона гукнула йому:

- Я вас кохаю, пане Гуже, я вас також дуже кохаю... О, це неможливо, я розумію... Прощавайте, прощавайте, інакше ми обидвоє задихнемося.

Вона пробігла через кімнату пані Гуже і опинилася на бруківці. Дійшовши до будинку на вулиці Золотої Краплини, вона подзвонила, і Бош відчинив їй. Увесь будинок був темний. Вона зайшла до нього, як у власну домовину. О цій нічній порі глибоке і обдерте підворіття здавалося роззявленою пащекою. Подумати лишень, колись вона плекала мрію оселитися у цій здоровенній казармі! Чи ж їй вуха заклало, що тоді вона не почула пекельну музику відчаю, яка хрипотить поза цими мурами?! Від того дня, коли вона ступила сюди ногою, почалося її падіння. Так, це має приносити лихо – сидіти ось так, одне на одному, у цих розтриклятих робітничих будинках: тут підхоплюють холеру злигоднів. Цього вечора усі ніби вимерли. Вона лиш почувала, як праворуч хропіли Боші, а ліворуч Лантьє та Віржині муркотіли, мов коти, які не сплять і лежать у теплі із заплющеними очима. У дворі їй здалося, що вона опинилася на справжньому цвинтарі. Сніг утворив на землі блідий квадрат. Стриміли тьмяно-сірі високі фасади, без жодного світла, подібні до руїн. І жодного зітхання, повний погреб цілого селища, що залякло від холоду та голоду. Вона мусила переступити через чорний струмок – калюжу, що витікала з фарбувальні і парувала, прокладаючи собі брудне русло на білому снігу. Ця вода мала колір її думок. А гарні світло-блакитні та світло-рожеві води вже сплинули!

Підіймаючись у темряві на сьомий поверх, вона не могла стримати сміху, злого сміху, від якого їй ставало боляче. Вона згадала свій давнішній ідеал: спокійно працювати, щодня їсти хліб, мати доволі чистий куток, аби спати, гарно виховати дітей, не бути битою і померти у власному ліжку. Ні, це таки кумедно – як насправді усе склалося! Вона не працює, вона більше не їсть, вона спить на смітті, її дочка продає себе, а чоловік відважує їй

стусани. Лишається тільки померти на бруківці і негайно, якби вона мала мужність вистрибнути з вікна. Але хіба у такому випадку не сказали б, що вона просила у небес тридцять тисяч франків ренти та ще й усілякої шани? Дійсно, у цьому житті хоч якою ти будеш поміркованою, а однак шукатимеш дріб'язок по кишенях! Ні юшки, ні ліжка – ось спільна для всіх доля. Вона засміялася ще прикріше, коли пригадала гарні мрії переїхати на село після того, як відпрасує двадцять років. І що?! Вже поїхала на село! Тепер їй лишається купка травички на цвинтарі Пер-Лашез.

Зайшовши до коридора, вона була мов божевільна. Її нещасна голова йшла обертом. По правді, її найтяжкий біль був спричинений довічним прощанням з ковалем. Між ними все скінчилося, вони вже ніколи не побачаться. До цього додалися й інші думки про різні злигодні і остаточно доламували їй череп. Вона мимохідь зазирнула до Біжарів і побачила мертву Лалі, яка виглядала задоволеною з того, що спокійненько лежить, що відтепер і назавжди може ніжитися, скільки забажає. І не кажіть! Дітям щастить більше, ніж дорослим! З-під дверей татуся Базуга просочувалося трохи світла, тож вона прямісінько зайшла до нього, захоплена лютим бажанням рушити в ту ж подорож, що й дівчинка.

Цієї ночі старий дотепник татусь Базуг повернувся надзвичайно веселим. Він так накубрячився, що, незважаючи на холод, хропів долі. Безсумнівно, це не перешкоджало йому бачити гарні картинки, бо, здавалося, уві сні його живіт трусився від сміху. Недогарок свічки освітлював його лахи – чорний капелюх, що розплескався в кутку, чорне пальто, яким він прикрив собі коліна, ніби красчком ковдри.

Побачивши його, Жервеза враз заридала так голосно, що він прокинувся.

- К бісовій матері! Зачиніть двері! Воно холодить!.. Що, це ви?!.. Що таке? Чого ви хочете?

Жервеза простягла руки і, не розуміючи, що саме белькоче, почала пристрасно благати:

- О, заберіть мене, з мене досить того, я хочу відійти... Не тримайте на мене зла. Господи, хіба ж я знала! Доки не будеш готова, то ніколи не знаєш... О! Звісно, одного дня так хочеться піти туди!.. Заберіть мене, заберіть мене, я вам вічно дякуватиму!

Вона впала навколішки, бліда і в лихоманці від бажання. Ніколи ще вона так не валялася коло ніг чоловіка. Машкара татуся Базуга з кривим ротом та шкірою, припорошеною пилом від поховань, здавалася їй прекрасною й осяйною, мов сонце. Але старий, ще не пробудившись як слід, вирішив, що це злий жарт.

- Послухайте-но, - пробурмотів він. – Ви мене не надурите!

- Заберіть мене, - гаряче повторювала Жервеза. – Пригадуєте, якимось увечері я постукала в перегородку. Потім я сказала, що того не було, бо тоді я була занадто дурна... Але, ось, дайте мені ваші руки, я вже не боюсь! Заберіть мене в ту люлю, побачите, я і не поворухнусь... О, я тільки цього й хочу! О! Як я вас люблю!

Базуг, як завжди галантний, вирішив, що не повинен штовхати даму, котра, схоже, вклепалася в нього. У неї стріха поїхала, але те, що лишилося – ще непогане, якщо вона в ударі.

- Ви до біса маєте рацію, - переконано відповів він. – Сьогодні я запакував трьох, котрі дали б мені гарні чайові, якби могли запхати руку до кишені... Ось тільки, тітонько, це так не роблять...

- Заберіть мене, заберіть мене! – і далі волала Жервеза. – Я хочу піти...

- Мати Божа! Перед тим потрібна невеличка операція... Ви ж знаєте – гах!

Він видобув з грудей такий звук, буцімто проковтнув язика, і вирішивши, що це добрячий жарт, розреготався.

Жервеза поволі звелася. То й він нічого не може для неї? Вона одуріло зайшла до своєї кімнати і впала на солому, жалкуючи про те, що наїлася. О, ні! Злигодні не вбивають так швидко!

XII

Купо колобродив усю ніч. Назавтра Жервеза отримала десять франків від свого сина Етьєна, котрий працював механіком на залізниці. Хлопець час від часу переказував їй монети у сто су, бо знав, що у хаті не жирно. Вона зварила юшку і з'їла її сама, бо той шкарбан Купо не повернувся і наступного дня. У понеділок – нікого, і у вівторок теж. Так сплинув тиждень. Еге! К сучій матері! Якщо його вкрала якась дама, то саме це й називається щастям! Але якраз у неділю Жервеза отримала офіційний документ, якого спочатку злякалася, тому що на перший погляд було схоже на лист від комісара поліції. Але невдовзі вона заспокоїлася: їй просто повідомили, що її кабан подихає у лікарні Святої Анни. У листі про це було сказано ввічливіше, проте зміст був той самий. Так, Купо справді викрала дама, ім'я ж цієї дами Біла Гарячка – остання люба подруга пияків.

Божечки! Жервезу це ніяк не стурбувало. Він знає дорогу, може і один повернутися з божевільні. Там його вже стільки разів лікували, що і цього разу втнуть з нею злий жарт – поставлять його на ноги. Хіба не повідомили їй добрі люди сьогодні ж вранці, що протягом тижня бачили, як Купо, п'яний, мов чіп, у компанії з Чобітком перекочувався від шинку до шинку в кварталі Бельвіль?! Правда-правда, і за все платив Чобіток. Він мав відкопати горщик зі скарбом своєї благовірної – усі збереження, відкладені самі знаєте з якої гарної забави. Ну й чесні гроші вони пропивали! Від

такого дійсно усі бридкі хвороби обсядуть! Тим краще, якщо Купо загнеться від цього! Жервеза особливо лютувала через те, що ті двоє бісових егоїстів навіть не подумали прийти за нею і пригостити її чаркою. Чи ж бачено таке! Тижневе празникування – і жодної квіточки для дам! Якщо п'єш один, то і подихай один, ось так!

Все ж у понеділок, оскільки Жервеза мала на вечір непогане частування – залишки квасолі і чарка – то вийшла пройтись під тим приводом, щоб нагуляти собі апетит. Лист із божевільні, що лежав на комоді, дратував її. Сніг розтанув, стояла улюблена погода манірних панночок – сіра і тепла, а повітря було свіжим, і настрої від цього поліпшувався. Вона рушила опівдні, бо шлях був неблизький: треба було перетнути увесь Париж, а її кривулька постійно відставала. Окрім того, на вулицях була тьма люду, але люди розважали її, тож вона любесенько додибала собі. Вона назвалася, і їй розповіли неабищо: схоже, Купо виловили біля Нового мосту – він кинувся через парпет, уявивши, що якийсь бородань заступив йому дорогу. Гарний стрибок, еге ж? А як той Купо опинився на Новому мосту – цього він і сам не міг пояснити.

Наглядач провів Жервезу. Ще на сходах вона почула воання, від якого їй кістки задрижали.

- Еге! Добрячу музику він награва! – промовив санітар.

- Хто? – перепитала Жервеза.

- Та ваш чоловік! Він волає так від позавчора. А як він танцює – ось побачите.

Господи! Що за видовище! Вона аж зацікавилася. Палата від гори до низу була вкрита матрацами, долі лежали стосом дві циновки, а в кутку простягнувся матрац з подушкою – і все. І там Купо волав і танцював. Справжнісінький

ряжений чорт на карнавалі: блуза подерта, а руки й ноги дригаються самі собою. Але це був невеселий ряжений, ні! Від жахливого танку цього ряженого чорта у вас усе волосся на тілі стало б дибки. Радше, він був ряжений у вмирущого. Саме так! Як він галопував наодинці! Він бився об вікно, задкував від нього, відміряв руками такт, трусив руками, буцімто хотів зламати їх і пожбурити ними всім у пику. На танцюльках у передмісті трапляються жартуни, які намагаються таке повторити. Ось тільки повторюють вони поганенько, ліпше подивитись, як вистрибують у цьому танку пияки, якщо хочете оцінити, наскільки це може бути шикарним, коли виконується від душі. Пісенька також має свою особливість – це безкінечне карнавальне воання, коли з широко роззявленого рота протягом кількох годин вилітають звуки, мов з хрипкого тромбона. Купо теж верещав як тварина, котрій защемили лапу. Грай, оркестре! Ведіть своїх дам!

- Господи! Що з ним таке?.. Що з ним таке?.. – повторювала перепуджена Жервеза.

Інтерн, товстий і рум'яний білявий хлопець у білому фартуху, спокійненько сидів і робив нотатки. Випадок був цікавий, тож він не відходив від хворого.

- Залиштеся на мить, якщо хочете, - сказав інтерн пралі. – Але зберігайте спокій... Спробуйте заговорити до нього, він вас не впізнає.

Дійсно, Купо ніби зовсім не помічав свою жінку. Він так вихилявся, що не побачив, як вона зайшла. Коли вона поглянула на нього впритул, у неї опустилися руки. Божечки! Чи ж можливо, щоб у нього було таке лице – кров у очах, а губи всі у струпах? Справді, вона його не впізнала б. Перш за все, він занадто кривлявся, не кажучи чому, його мармиза враз ніби виверталася навиворіт, ніс вгрузав, щоки розтягалися – справжня звіряча

морда. Його шкіра була такою гарячою, аж парувала, її немовби вкрили лаком, стільки з неї стікало важких краплин поту. З цього скаженого карнавального танку все ж можна було зрозуміти, що йому недобре, що у нього важка голова, а все тіло болить.

Жервеза підійшла до інтерна, який на спинці стільця вистукував пальцями якусь мелодію.

- Скажіть-но, пане, тож цього разу це серйозно?

Інтерн погойдав головою і не відповів.

- Скажіть-но, він нібито щось тихесенько бурмоче, так? Ви чуєте? Що це?

- Те, що він бачить, - прошепотів хлопець. – Замовкніть, дайте мені послухати.

Купо щось уривчасто говорив. Однак, у його очах палав вогонь веселоців. Він дивився долі – праворуч, ліворуч – обертвся, так ніби прогулювався у Венсенському лісі, і розмовляв сам із собою.

- Ось це – це люб'язно, це кругленько... Там ятки – справжній ярмарок. І музика непогана! Ото обжираються! Вони вже там б'ють горщики... Просто шикарно!.. Як усе світиться! Червоні кульки полетіли, і всі танцюють, усі біжать!.. Подивіться, скільки ліхтариків на деревах!.. Як же тут гарно! Усе дзюрає – фонтани, водограї, водичка співа! О, як дітки в хорі!.. Чудово! Фонтани!

Він спинався навшпиньки, буцімто хотів почути, як гарно жебонить вода. Він вдихав на повні груди, вірячи, що п'є свіжі бризки, які розлітаються від фонтанів. Але на його обличчі помалу проступав неспокій. Тож він скулився і почав швидше бігати уздовж стін камери, вигукуючи нерозбірливі погрози:

- Що це все за чортівня!.. Я так і думав... Цитьте, ви, кляті злодюжки! А, то вам на мене начхати! Це щоб мені дошкулити ви всілися пити і верещите там зі своїми хвойдами... Я зараз усіх вас приколошкаю у вашій хатинці!.. До дідька! Ви дасте мені спокій?!

Він стискав кулаки, тоді випустив хрипкий крик і розпластався, біжучи. Він белькотів, а його зуби клацали від жаху:

- Ти мене вбити надумав! Ні, я не стрибну!.. Бачиш цю воду? Це тому, що у мене немає серця. Ні, я не стрибну!

Водограї тікали, коли він наближався до них, і наступали, коли він задкував. Враз він одуріло поглянув довкола себе і ледь розбірливо пробелькотів:

- Це неможливо! Проти мене найняли докторів!
- Пане, я піду, до побачення, - сказала Жервеза до інтерна. – Це мені занадто діє на нерви, але я повернусь.

Вона була геть біла. Купо і далі галопував від вікна до матраца, а від матраца до вікна, пітнів, викручувався, відбивав той самий такт. Тож вона втекла. Але як би вона не мчала сходами, однак чула до самого низу пекельний танок свого чоловіка. Господи! Як же добре надворі! Тут можна дихати!

Ввечері увесь будинок на вулиці Золотої Краплини балакав про дивну хворобу татуса Купо. Боші, котрі мали тепер Кривульку за ніщо, все ж пригостили її у двірницькій вишнівкою, аби дізнатися подробиці. Прийшла пані Лорільйо, за нею пані Пуасон. І обговоренню кінця-краю не було. Бош знав столяра, котрий роздягнувся голяка на вулиці Святого Мартина і помер, витанцьовуючи польку – він пив абсент. Дами рвали боки від сміху, адже це їм однак здавалося цікавим, хоч і сумним. Тоді, бо ніхто не міг

достоту зрозуміти, Жервеза розштовхала товариство і гукнула, щоб їй звільнили місце. І посеред двірницької, оточена глядачами, вона вдавала Купо: волала, стрибала, кидалася з боку в бік з жахливими гримасами. Так, слово честі! Це було саме так! Тож інші вибухнули подивом: неможливо! Чоловік не витримав би три години такого торгу. Але ж вона присягається усім найсвятішим: Купо так стрибає від учора – вже тридцять шість годин. До речі, можете піти подивитись, якщо не вірите їй. Але пані Лорільйо сказала, що – красенько дякую! – вона повернулася з божевільні і не дозволить Лорільйо навіть ступити туди ногою. Щодо Віржині, у якої справи в крамниці просувалися дедалі гірше, і у якої обличчя було, мов на похороні, то вона лиш буркнула, що життя не завжди веселе. О! До дідька! Аж ніяк не веселе! Вишнівку допили, і Жервеза побажала добраніч усьому товариству. Коли вона припиняла говорити, її обличчя з широко розплющеними очима одразу ж ставало як у навіженого із божевільні. Безсумнівно, вона бачила, як її чоловік вальсує. Наступного ранку, прокинувшись, вона пообіцяла собі, що ніколи більше туди не піде. Навіщо? Вона не хоче, щоб у неї також поїхав дах. Проте, що десять хвилин вона поринала у роздуми – як то кажуть, була не при собі. Було б цікаво, якби він і досі писав кола ногами. Пробило полудень, і вона вже не могла стриматися. Вона не помічала довгої дороги, настільки її мозок був поглинений бажанням і страхом того, що на неї чекало.

О! Їй не потрібно було розпитувати новини: від самого низу сходів вона зачула пісню Купо. Той самий наспів, той самий танець. Вона могла б подумати, що вийшла на хвильку і одразу ж повернулася. Вчорашній санітар, який розносив по коридору горнята з трав'яним відваром, зустрівши її, підморгнув, аби виявити люб'язність.

- Що, досі? – спитала вона.

- Так, досі, - відповів той, не зупиняючись.

Вона зайшла, проте залишилася в кутку біля дверей, адже довкола Купо були люди. Рум'яний і білявий інтерн стояв, бо поступився стільцем старому панові з орденом, лисому і з обличчям, як мордочка ласки. Вочевидь, це був головний лікар, тому що у нього був гострий і проникливий погляд, мов свердло. Усі торговці передчасною смертю мають такий погляд.

Однак, Жервеза прийшла не задля цього пана, тож звелася навшпиньки, понад його черепом, і жерла Купо очима. Цей скажений танцював та верещав ще сильніше, ніж учора. Колись вона вже бачила, як на танцях під час великопісного карнавалу міцні хлопці-підпомічники з пральні вигощували отак цілісіньку ніч. Але ніколи, ні, ніколи у світі, їй не спало б на думку, що чоловік може так довго отримувати від того насолоду. Кажучи «отримувати насолоду», вона це казала так, до слова, адже не може бути жодної насолоди у тому, аби поза власною волею вистрибувати ось так, ніби короп, чи буцімто ти проковтнув порохівницю. Мокрий від поту Купо парував ще дужче, от і все. Від вереску його рот немовби побільшав. О! Вагітні дами правильно зробили, що залишилися надворі. Він стільки разів пройшовся від матрацу до вікна, що на підлозі виднівся цей шлях: циновка була протоптана його капцями.

Ні, справді, в цьому не було нічогісінько гарного, і Жервеза, тремтячи, питала себе, навіщо вона прийшла сюди. Подумати лишень, вчора ввечері, у Бошів, її звинувачували у тому, що вона перебільшувала розповідь! Еге! Вона і половини не переповіла! Тепер вона бачила ліпше, як Купо брався до того, і вона вже ніколи не забуде, як його широко розплющені очі вдивлялися у порожнечу. А ще вона вловила розмову між інтерном та лікарем. Перший наводив подробиці про ніч зі словами, котрі вона не могла зрозуміти. Цілісіньку ніч її чоловік балакав і викидав колінця – ось що воно означало по суті. Потім старий лисий пан, до речі, не вельми

чемний, буцімто нарешті помітив її присутність. А коли інтерн сказав йому, що це дружина хворого, лікар почав її розпитувати з непривітним виглядом комісара поліції.

- Батько цього чоловіка також пив?

- Так, пане, трошечки, як усі... Він вбився, бо беркицьнувся з даху, коли був напідпитку.

- Його мати пила?

- Мати Божа! Пане, так, як і всі, ви ж знаєте: чарочка тут, чарочка там... О! Ця родина дуже пристойна!.. Там ще був брат, помер дуже молодим від корчів.

Лікар дивився на неї проникливим оком, а тоді розпитував далі брутальним голосом:

- Ви теж п'єте, так?

Жервеза пробелькотіла щось, заперечувала, приклала руку до серця, аби дати найчесніше слово.

- Ви п'єте! Стережіться, бачите, до чого призводить випивка... Якогось дня ви помрете так само.

Від цих слів вона приросла до стіни, а лікар відвернувся спиною. Він присів навпочіпки, не зважаючи на те, що визбирує своїм сурдутом пил з циновки. Він довго вивчав тремтіння Купо, чекав, коли той повернеться, не зводив з нього погляду. Того дня ноги також почали вистрибувати – тремтіння спустилося з рук до ніг. Справжня маріонетка, яку смикають за ниточки і яка регочеться руками й ногами, а тулуб лишається нерухомим, наче дерев'яним. Хвороба помалу поширювалася. Це виглядало ніби музика під шкірою: починалося кожні три чи чотири секунди, якусь мить

перекочувалося, потім зупинялося, а тоді починалося знову – не більш, як дрібне тремтіння, котрим дрижать бездомні собаки, що мерзнуть взимку під дверима. Живіт і плечі почали також рухатись – як вода, що от-от закипить. Яке, однак, дивне знищення – відійти ось так, вихилясом, немов дівчина, котра боїться лоскоту!

А Купо тим часом жалівся глухим голосом. Виглядало, що він страждав значно дужче, ніж напередодні. З його пошматованих скарг можна було здогадатися про найрізноманітніший біль: його кололи тисячі голок, повсюди на шкірі було щось важке, по його стегнах лазить холодна і мокра тварюка і запускає йому ікла у тіло, а тоді з'явилися інші тварюки і прилипли до його плечей, роздирали йому пазурами спину.

- Хочу пити! О, як я хочу пити! – бурмотів він безперестану.

Інтерн узяв на полиці горня з лимонадом і простягнув йому. Купо вхопив горня обома руками і пожадливо всмоктав одним ковтком половину рідини, але негайно виплюнув її з лютою огидою і заволав:

- До дідька! Це горілка!

Інтерн, за вказівкою лікаря, хотів змусити його випити води, не відпускаючи карафки. Цього разу він проковтнув воду, але заволав, так ніби проковтнув вогонь:

- Це горілка! До дідька! Це горілка!

Від учора усе, що він пив, перетворювалося на горілку. Спрага від цього подвоювалася, але він не міг пити, бо усе йому пекло. Йому принесли юшки, але, звісно, його вирішили отруїти, бо і юшка смерділа горілкою. Хліб був гірким та зіпсутим. Довкола нього усе стало отрутою. Камера смерділа сіркою. Він навіть звинувачував людей у тому, що вони черкають йому під носом сірниками, аби dokonати його.

Лікар звівся і слухав Купо, котрий тепер знову бачив привидів посеред ясного дня. Хіба ж не помітив він на стінах павутиння, завбільшки з корабельні вітрила?! Потім ці вітрила перетворилися на сіті з комірками, що звужувалися й видовжувалися – яка дивна цяця! Крізь комірки подорожували чорні кулі, справжні кулі фокусника, спершу завбільшки зі скляні кульки, якими граються хлопчаки, а тоді здорові, як гарматне ядро. Вони то роздувалися, то худнули, аби лиш подратувати його. Враз він вигукнув:

- Пацюки! Тепер онде пацюки!

Кулі перетворилися на пацюків. Ці клятї тварюки росли, пролазили крізь сітку, стрибали на матрац, а вже звідти випаровувалися. Була також і мавпа, яка виходила зі стіни і поверталася у стіну, за кожним разом настільки наближаючись до нього, що він задкував, аби йому не відкусили носа. Тоді усе враз змінилося: стіни мусили полетіти шкереберть, бо він повторював, задихаючись від жаху і люті:

- Так-так! Ой-йой-йой! Трусіть мною, мені байдуже!.. Ой-йой-йой! Хата! Ой-йой-йой! На землі!.. Так, бийте у дзвони, ви, згряя ворон! Грайте на органі, щоб я не міг покликати охорону!.. Ті злодюги поставили за стіною якусь машину! Я її чую, вона гуркоче, вони нас висадять у повітря... Пожежа! Господи! Горимо! Рятуйте, горимо! От вже й горить. Як воно світить, як воно світить! Усе небо горить, червоні вогні, зелені вогні, жовті вогні... До мене! Рятуйте! Горимо!

Його крик загубився поміж хрипотіння. Тепер він белькотів лиш поодинокі слова, на губах йому виступила піна, підборіддя було мокрим від слини. Лікар почухав собі пальцем носа, що, безсумнівно, було звичним жестом у важких випадках. Він озирнувся до інтерна і спитав упівголоса:

- А температура? Досі сорок градусів? Так?

- Так, пане.

Лікар скривив губи. Він пробув там ще дві хвилини, не відводячи погляду від Купо, а тоді знизав плечима і додав:

- Таке ж лікування: бульйон, молоко, цитриновий лимонад, екстракт хініну з питтям... Не залишайте його і кличте мене.

Він вийшов. Жервеза попрямувала за ним, аби спитати його, чи вже нема надії. Але він так рішуче крокував коридором, що вона не наважилася наблизитись до нього. Мить вона простояла, вагаючись, чи повертатись їй, аби подивитись на свого чоловіка. Цей сеанс здавався їй і так занадто тяжким. Вона почула, як він знову волає, що лимонад смердить горілкою, і тому – Божечки! – ушилася, бо з неї вже було досить цієї вистави. На вулиці від галопування коней та стукоту омнібусів їй здалося, що уся божевільня кинулася їй навздогін. А ще той лікар їй погрожував! Справді, їй здавалося, що вона сама підчепила ту хворобу.

Звісно, на вулиці Золотої Краплини Боші та решта вже чекали на неї. Тільки-но вона з'явилась у підворотті, як її покликали до двірницької. Ну як? Татусь Купо і досі тримається? Господи! Так, він досі тримається. Бош виглядав здивованим і засмученим: він заклався на літру, що татусь Купо не протягне до вечора. Як! Він досі брикає?! І все товариство здивовано плескало себе по стегнах. Ото витривалий хлоп! Пані Лорільйо підраховувала години: тридцять шість та двадцять чотири – шістдесят годин. Ото кобелина! Вже шістдесят годин він не дає спокою ні ногам, ні пельці! Такої сили ще не було видано. Але Бош, який криво посміхався через програну літру, із сумнівом розпитував Жервезу і допитувався, чи Купо, бува, не задер ноги одразу ж, як вона пішла. О, ні! Він того не бажав, бо стрибав зависоко. Бош іще наполегливіше попросив її зробити так, як робив бляхар, аби переконатися. Так-так, ще трошки! На загальне

прохання! Товариство казало, що з її боку це буде дуже люб'язно, адже саме надійшли дві сусідки, котрих тут не було напередодні і котрі прийшли навмисне, аби побачити всю картину. Двірник гукнув усім розійтись, глядачі, підштовхуючи одне одного ліктями, звільнили середину двірницької і тремтіли від цікавості. Але Жервеза похнюпилася: справді, вона побоюється, що сама ще захворіє. Однак, бажаючи довести, що вона не викаблучується, аби лиш змусити благати себе, жінка злегка підстрибнула двічі або тричі, але враз змінилася на обличчі і відсахнулася – вона не може! Зачулося розчароване буркотіння: прикро, адже вона це так чудово повторювала. Проте, якщо вона не може... Віржині повернулася до крамниці, і про татуся Купо забули, аби перейти до жвавого обговорення родини Пуасонів, що перетворилася на содому: напередодні приходили судові виконавці, поліцейський от-от втратить свою посаду, а Лантьє увивається довкола кельнерки із сусідньої ресторації – ласої жіночки, котра подейкує, що відкриє власний заклад і продаватиме страви з потрохів. Матінко Божа! З того реготали, бо вже передбачали, як та пані з кров'янками влаштується в тутешній крамниці. Після солодоців – жирненького. А яку пику мав той рогоносець Пуасон! Як до дідька чоловік, чий фах вимагає хитрощів, у власному домі може бути таким легковірним? Але враз усі замовкли, помітивши Жервезу, на яку більше не дивилися і яка сиділа самотньо вглибині двірницької, тремтячи від голови до ніг, бо вдавала Купо. Браво! Саме це! Більшого від неї не просили. Вона сиділа з отупілим виглядом, буцімто пробудилася зі сну, а тоді квапливо втекла. Добривечір чесній компанії! Вона піднялася до себе і спробувала заснути.

Назавтра Боші побачили, як вона пішла ополудні, достоту як і два попередні дні. Вони побажали їй багато приємнощів. Того дня коридор у

божевільні ходив ходором від вереску та підстрибів Купо. Тільки-но Жервеза взялася за поручні сходів, як почула його воання:

- Онде клопи!.. Намажте трохи й тут, бо я з вас душу витрушу!.. Вони мене хочуть уколошкати!.. О! І тут клопи!.. Але у мене більше грошенят, ніж у вас! Драпайте, к чортовій мамі!

Якусь мить вона відсапувалася перед дверима. Він уже бився з цілою армією! Зайшовши, вона побачила, що все збільшилося і покращало. Купо божеволів від люті – справжній утікач із божевільні! Він борюкався посеред камери, молотив руками навсебіч – об себе, об стіни, по підлозі – беркицяв, гатив кулаками у повітрі. Він хотів відчинити вікно, ховався, захищався, кликав, відповідав – сам-один зчинив неймовірний шабаш, а обличчя у нього було мов у чоловіка, що впав у відчай, нажаханий тьмою люду. Згодом Жервеза зрозуміла, що йому уявлялося, буцімто він опинився на даху і прилаштовує цинкові листи. Він зображав ротом, як роздухує горнило, перекладав залізо на жаровні, ставав навколішки й засовував палець під циновку, вірячи, що лудить метал. Дійсно, ремесло поверталось до нього в ту мить, коли він подихав. Він волав так голосно і так сильно розмахував руками й ногами на даху тому, що та потолоч заважала йому як слід працювати. На сусідніх дахах влаштувалися негідники, котрі діяли йому на нерви. А до того ж, ці жартуни випускали йому під ноги зграї пацюків. У-у, брудні тварюки! Він їх усіх бачить! Скільки б він їх не роздушив, не розтопав ногами з усіх сил, їх одразу ж налазили нові румовища, дахи були вже чорні від них. А ще там були павуки! Він затято бгав свої штани, щоб розчавити на своїх стегнах здоровенних павучищ, які поналазили туди. До дідька лисого! Так він ніколи не скінчить роботу, його хочуть звести зі світу, хазяїн відправить його до кутузки. Поспішаючи, він враз вирішив, що у нього в животі з'явилася парова машина: широко роззявивши рота, від видихав пару –

густу пару, що заповнювала камеру і вилітала через вікно. Схилившись, і далі хукаючи, він дивився, як надворі розгортається хвіст диму, здіймається у небо і затуляє сонце.

- Дивіться! – верещав він. – Це згряя з шосе Кліньянкур, вони перевдяглись у ведмедів, он як викаблучуються...

Він чипів перед вікном, буцімто з висоти даху стежив за процесією, що йшла вулицею.

- Ото ще кавалькада! Леви й пантери – і всі кривляються... Писклята поперевадалися у котів та собак... Он довготелеса Клеманс, у неї в чуприні купа пір'я. До біса! Вона беркицьнула і показала все, що має!.. Послухай-но, кізочко, чого дала драла?.. Чортові лягаві! Не чіпайте її!.. Не стріляйте, маму вашу, не стріляйте!..

Його хрипкий і нажаханий голос став гучнішим, він рвучко схилився, повторював, що лягаві та жовніри стоять знизу – багато чоловіків, вони ціляться в нього з рушниць. На стіні він побачив дуло пістолета, спрямоване йому в груди. Вони прийшли, щоб забрати у нього ту дівчину.

- Не стріляйте, маму вашу, не стріляйте!..

Потім будинки почали валитись, і він імітував тріскотіння кварталу, що руйнується. Все зникало, все випаровувалося. Але він не мав часу передихнути – інші видіння проминали з надзвичайною швидкістю. Люта потреба говорити наповнювала його рот словами, які він вивергав без жодного зв'язку і з булькотінням у горлі. Він і далі підвищував голос.

- А, це ти? Добридень!.. Без жартів! Не пхай мені до рота своє волосся.

Він провів рукою перед обличчям і дмухав, нібито хотів прибрати волосини. Інтерн спитав у нього:

- Що ви бачите?
- Свою жінку, к бісовій мамі!

Стоячи спиною до Жервези, він дивився на стіну. Вона сама неабияк перепудилася і роздивлялася стіну, буцімто хотіла побачити, чи не з'явиться там. А він продовжував балаканину:

- Знаєш, не мороч мені голову... Я не хочу, щоб мене прив'язували... До дідька! Яка ти гарнюня, у тебе шикарний убір. Де ти, курво, на це заробила?! З ким ти лигалася, суко?! Зачекай-но, я дам тобі жару!.. Що? Ти сховала свого мусьйо за спідницею? Що це ще за один? Зроби-но реверанса, щоб я побачив... К бісовій матері! Це знову він!

Купо зробив карколомний стрибок і вгатив головою об стіну, але оббивка пом'якшила удар. Було тільки чути, як його тіло, відстрибнувши, впало на циновку.

- Що ви бачите? – повторив інтерн.
- Капелюшника! Капелюшника! – волав Купо.

Інтерн спитався у Жервези, і вона щось пробелькотіла, але не змогла відповісти, бо ця сцена сколихнула в ній усі прикросці її життя. Бляхар простяг кулаки.

- Зараз ми, жевжику, поговоримо! Нарешті я маю дати тобі чосу! А, з'явився, не забарився, ще й з цією наволоччю попід ручку, аби прилюдно позбиткуватися з мене. Чекай! Зараз я тебе удавлю, так-так, удавлю! І рукавичок не вдягатиму! Не вдавай із себе відчайдуха... Тримай це. І це! І це! І це!

Він розмахував кулаками у повітрі, його заповонила лють. Задкуючи, він наштовхнувся на стіну і вирішив, що на нього напали зі спину. Він розвернувся і накинувся на оббивку. Він підстрибував, перекидався з кутка

в куток, бив животом, сідницями, плечем, котився долі, зводився. Його кістки розм'якали, його плоть гула, ніби мокрі канати. Він супроводжував цей дивовижний танець огидними прокльонами, дикими і гортанними криками. Однак, битва мала закінчуватись для нього погано, бо його віддих став коротким, очі вивалювалися із орбіт, його, схоже, помалу захоплював дитячий страх.

- Убивця! Убивця!.. Забирайтесь обоє під три чорти! О! Покидьки! Вони ще й регочуть! Он вона, лярва, задерла усі чотири копита!.. Її треба ухайдокати, це вирішено... Ах, злодюго! Він її добиває!.. Він відрізає їй ногу ножем. Інша лапа вже на землі, живіт розрізано навпіл, кругом кров... О, Господи! О, Господи! О, Господи!

Жахливий, мокрий від поту, з волоссям, що стирчало на лобі, він позадкував, скажено розмахуючи руками, так ніби хотів відштовхнути від себе цю кошмарну сцену. Він двічі пронизливо й жалісно крикнув і упав горілиць на матрац, об який перечепився п'ятами.

- Пане, пане, він помер! – промовила Жервеза, заламавши руки.

Інтерн підійшов і перетяг Купо на середину матраца. Ні, він не помер. Його роззули, і його босі ноги не здавалися до кінця: вони витанцьовували в такт самі собою, одна поруч з іншою, дрібним квапливим й рівномірним танцем.

Саме тоді зайшов лікар. Він привів двох колег – худого і товстого, обидвоє, як і він, з орденами. Вони втрьох мовчки схилилися і оглядали хворого повсюди, а тоді почали швидко перемовлятись упівголоса. Вони оголили чоловіка від стегон до плечей. Звівшись навшпиньки, Жервеза бачила цей голий простягнений торс. Гарні справи! Тремтіння спустилося з рук і піднялося від ніг – тепер вже й тулуб веселився! Безсумнівно, ця маріонетка реготалася також і животом. Смішинки бігали уздовж ребер, а

барило немовби задихалося і лускало від сміху. Нема що казати, усе працювало! М'язи переморгувалися, шкіра вібрувала, як на барабані, волосинки вальсували і віталися одна з одною. Це мало бути велике збурення, сказати б, завершальний танець – галоп, коли сходить сонце і усі танцюристи тримаються за руки й вистукують закаблуками.

- Він спить, - прошепотів головний лікар.

Він вказав двом колегам на обличчя хворого: очі Купо були заплющені, але нервове тремтіння посмикувало усім обличчям. Розчавленим він виглядав ще страшніше – з відвислою щелепою та спотвореним обличчям небіжчика, котрому буцімто сняться кошмари. Але лікарі, звернувши увагу на ноги, встромили й туди свого носа з виглядом глибокого зацікавлення. Ноги й досі витанцьовували. О! Їхній хазяїн може хропіти, їх це не обходить, вони продовжували свою роботу, ані кваплячись, ані сповільнюючись. Справжні механічні ноги, котрі беруть насолоду там, де її знаходять.

Жервеза, побачивши, що лікарі приклали руки до торса хворого, захотіла також його помацати. Вона помалу наблизилася, торкнулася рукою його плеча і стояла так протягом хвилини. Господи! Що ж робиться там, всередині?! Усе витанцьовувало аж до найглибшого м'яса, певно, кістки теж вистрибували. Тремтіння і поштовхи йшли здаля і текли під шкірою, ніби річка. Трохи натиснувши, вона відчула крики страждання цієї плоті. Неозброєним оком було видно тільки як невеличкі хвильки прорізають заглибинки, мов на поверхні виру. Але всередині мало бути неабияке побоїсько. Ото бісова робота! Робота, як у крота! Це сивуха із «Шинку» з усіх сил біла там киркою. Усе тіло було нею просякнене і – мати Божа! – ця робота мала бути завершена: вона мала розірвати Купо на трибці й доклати його у загальному і безперервному тремтінні усього тіла.

Лікарі пішли геть. За годину Жервеза, котра залишилася разом з інтерном, тихенько повторила:

- Пане, пане, він помер!

Але інтерн, позирнувши на ноги, заперечно погойдав головою. Босі ноги, звисаючи з постелі, досі танцювали. Вони давно вже не бували чистими, на них відросли довгі нігті. Минуло ще кілька годин. Враз вони нерухомо випрямилися. Тоді інтерн обернувся до Жервези і промовив:

- Готово.

Тільки смерть змогла зупинити ці ноги.

Коли Жервеза повернулася на вулицю Золотої Краплини, то застала у Бошів збіговисько пліткарок, які жваво галайкали. Вона думала, що вони, як і напередодні, чекають на новини від неї.

- Він загнувся, - штовхнувши двері, спокійно промовила вона з виснаженим та отупілим обличчям.

Але її не слухали. Увесь будинок перевернувся догори дном. О! Неймовірна історія! Пуасон застукав дружину з Лантьє. Ніхто не знав усього достеменно, бо кожен переповідав по-своєму. Врешті-решт, він наскочив на них, коли вони на нього не чекали. Додавали й подробиці, які дами повторювали, стискаючи губи. Звісно, подібне видовисько змінило вдачу Пуасона. Справжній тигр! Цей небалакучий чоловік, котрий ходив так, ніби йому в зад встромили палицю, почав гарчати й стрибати. Але більше нічого не вдалось почути. Лантьє мав пояснити зраженому чоловікові цю справу. Байдуже, далі так не могло тривати. І Бош оголосив, що кельнерка із ресторації напевне винаймає крамницю, аби влаштуватися у ній з кров'янками і сальтисонами. Цей негідник капелюшник обожнював потрохи.

Тим часом Жервеза, побачивши, що прийшли пані Лорільйо та пані Лера, мляво повторила:

- Він загнувся... Господи! Чотири дні чеберяти і верещати...

Обидві сестри не могли вчинити інакше, як дістати носовички. Їхній брат накоїв чимало лиха, але, як-не-як, це їхній брат. Бош знизав плечима і сказав достатньо голосно, аби почули всі:

- Що ж! На одного пияка поменшало!

Відтоді, оскільки Жервеза частенько втрачала глузд, однією з цікавинок будинку стала вистава, коли вона зображала Купо. Більше не потрібно було її просити, вона безкоштовно влаштовувала живу картинку, тремтячи з голови до ніг і мимоволі скрикуючи. Звісно, вона перейняла ці напади у божевільні, тому що задовго дивилася на свого чоловіка. Але їй пощастило менше – вона не померла так, як він. Все обмежувалося кривлянням навісної мавпи, через що хлопчачки на вулицях почали шпурляти в неї капустяні недогризки.

Так Жервеза протягла кілька місяців. Вона скотилася ще нижче, погоджувалася на найпослідущі приниження і щодня потроху помирала з голоду. Як тільки у неї з'являлося чотири су, вона їх пропивала і починала ходити викрутасом. У кварталі їй давали найбрудніші доручення. Одного вечора заклалися, що вона з'їсть якусь гидоту, і вона таки з'їла, аби заробити десять су. Пан Мареско нарешті вирішив виселити її з кімнати на сьомому поверсі. Але оскільки татуся Брю нещодавно знайшли мертвим у норі під сходами, хазяїн радо погодився віддати їй цю буду. Тепер вона жила у норі татуся Брю. Саме там, на гнилій соломі, вона клацала зубами з порожнім животом і промерзла до кісток. Вочевидь, земля її не хотіла. Вона втратила розум і вже не думала про те, аби вистрибнути із сьомого поверху на бруківку й покінчити з усім. Смерть мусила брати її потрошку,

шматочок за шматочком, волочачи її до самого кінця пекельним існуванням, яке вона сама собі створила. Ніхто ніколи не дізнався, від чого вона померла. Говорили про холод і про спеку. Але насправді вона відійшла через злигодні, бруд і втому свого зіпсутого життя. Вона подохла, як сказали Лорільйо, від оскотиніння. Одного ранку в коридорі засмерділо, і всі пригадали, що не бачили її вже два дні. Її знайшли у норі вже зеленою.

І якраз прийшов татусь Базуг, несучи під пахвою ящик для бідняків, аби запакувати її. Того дня він знову був незле п'яний, але все ж добрий зух, веселий, мов горобчик. Коли він упізнав клієнтку, з якою матиме справу, то, роблячи свою звичну роботу, полинув у філософські роздуми:

- Усі підуть туди... Не потрібно штовхатись, там буде місце для усіх... Треба бути дурнем, щоб поспішати, бо так повільніше дійдеш... А я не прошу більшого – тільки робити людям приємне. Одні хочуть, інші не хочуть. Подумайте, перш ніж робити... Ось одна, що не хотіла, а тоді захотіла. Тож їй сказали зачекати... Зрештою, готово, і по-справжньому! Вона на те заслужила! Ходімо ж веселенько!

Схопивши Жервезу здоровенними чорними руками, він перейнявся ніжністю і обережно підняв цю жінку, яка у нього так сильно вклепалася. З батьківською турботою вкладаючи її у домовину, він белькотів поміж гиканням:

- Ось і я... Слухай сюди... Це я – Бібі-Веселун, якого називають потішальником панянок... Ось ти і щаслива. Ходи в люлю, моя красунечко!